YEDİTEPE

TÜRKİYE'DE TARİHYAZIMI

Ed. Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek

Halil İnalcık - Ahmet Taşağıl - **Durmuş Hocaoğlu** - Kurtuluş Dinçer - **Doğan Özlem** Kubilay Aysevener - **Erol Göka** - Mustafa Safran - **Mehmet Alpargu** - Yusuf Oğuzoğlu **Mustafa Fayda** - Coşkun Çakır - **Mehmet Ö. Alkan** - Osman Gümüşçü - **Serpil Tunç Opperman** Necdet Hayta - **Fatma Acun** - Bilge Mutluay Çetintaş - **Necmettin Alkan** - Mustafa Küşükaşçı **Kemal Üçüncü** - Ruhi Ersoy - **Bülent Arı** - Mustafa Aksoy - **Uğur Ünal** - Ahmet Şimşek **Nuri Adıyeke** - Fatih Yazıcı - **Erdem Sönmez** - Abdurrahman Dinç **Fatma Beritan** - Funda Koca - Tercan Yıldırım

TÜRKİYE'DE TARİHYAZIMI

Ed. Vahdettin Engin
Ahmet Şimşek

Türkiye'de Tarihyazımı

Ed. Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek

YEDİTEPE

Türkiye'de Tarihyazımı

Ed. Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

© Yeditepe Yayınevi
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-4052-75-2

Yeditepe Yayınevi: 152
Araştırma-İnceleme: 126

1. Baskı: Mayıs 2011
2. Baskı: Eylül 2017

Sayfa Düzeni
Burhan Maden

Kapak Tasarım
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd. Şti.
(Sertifika No: 11964)
Gümüşsuyu Cad. No: 3/2-Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sk. No: 27/15 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com | bilgi@yeditepeyayinevi.com

Türkiye'de Tarihyazımı

Ed. Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek

YEDİTEPE

Prof. Dr. Vahdettin Engin

10. 11. 1956 Yarımca / Kocaeli doğumlu. İlköğrenimini Yarımca İlkokulu'nda tamamladıktan sonra 1968 yılında Galatasaray Lisesi'ne girdi. Galatasaray Lisesi'nden 1977 yılında mezun oldu. 1982 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsü'nü bitirdi.1983 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi oldu.1986 yılında "Ahmet Rıza Bey ve Siyasi Faaliyetleri" konulu yüksek lisans tezini yaptı.1992 yılında ise "Rumeli Demiryolları" konulu araştırma ile doktora çalışmasını tamamladı. 12.10.1995 tarihinde Doçent 21.03.2002 tarihinde Profesör unvanını aldı. Halen Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Öğretim Üyesi olarak vazife yapmaktadır. Evli ve bir kız çocuk babasıdır.

Prof. Dr. Ahmet Şimşek

Prof. Dr. Ahmet Şimşek 14.11.1975'te Karapınar/Konya doğumlu. İlk, orta ve lise öğrenimini Karapınar'da tamamladı. 1997 yılında Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitim bölümünden mezun oldu. 2 yıl öğretmenlik yaptıktan sonra 1999'da Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. 2000 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi alanında yüksek lisans 2006 yılında doktorasını bitirdi. 2007 yılında Ahi Evran Üniversitesi, 2008 yılında Marmara Üniversitesi 2010 yılında ise Sakarya Üniversitesi'nde Yard. Doç. Dr. olarak çalıştı. Nisan 2010'da Tarih Eğitimi alanında doçent unvanını aldı. 2016 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Yazar evlidir.

Herodotos'tan Leopold von Ranke'ye,
Aşıkpaşazade'den Halil İnalcık'a kadar
tüm ustalara saygı ve hürmetle...

İçindekiler

ÖNSÖZ XI

Giriş ya da Heredotos'tan Bugüne Tarihyazımına Kısa Bir Bakış
Ahmet Şimşek ***1***

Tarih Kavramı: Res Gestae-Historia Rerum Gestarum
Durmuş Hocaoğlu ***23***

"Orada Öylece Duran" Tarih
Durmuş Hocaoğlu ***35***

Dönemlere Göre Türk Tarihyazımının Sorunları

İslam Öncesi Türk Tarihinin Problemleri
Ahmet Taşağıl ***51***

Ortaçağ İslâm Dünyasında Arapça Tarih Yazımı
Mustafa Fayda - Mustafa S. Küçükaşcı ***69***

Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği
Halil İnalcık & Bülent Arı ***107***

Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)
Necdet Hayta - Uğur Ünal ***137***

II. Meşrutiyet'te Resmi Ideoloji, Resmi Tarih ve Eğitim
Mehmet Ö. Alkan ***155***

Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları
Halil İnalcık ***179***

Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Tarihyazımı
Fatih Yazıcı ***197***

Türk Dünyası'nın Tarihini Yazmak
Mehmet Alpargu ***221***

Modern Tarihyazımının Genel Sorunları

Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih
Kubilay Aysevener ***239***

Tarihte Açıklama ve Anlama
Kurtuluş Dinçer ***257***

Tarihyazımında Bir Sorun: Zaman
Mustafa Safran - Ahmet Şimşek ***271***

Tarihin Çağlara Ayrılmasında **"***Üçlü***"** Sistemin
"Hıristiyan Batı Avrupa" Kökleri
Necmettin Alkan ***285***

Tarihyazımında Avrupamerkezciliğin İzleri
Fatma Beritan & Ahmet Şimşek ***301***

Tarihyazımında Bir Sorun: Anlatı
Mustafa Safran & Ahmet Şimşek ***315***

Yeni Tarihselcilik
Serpil Oppermann ***331***

Tarih, Tarihselcilik ve Hermenetik
Doğan Özlem ***347***

Tarihyazımında Alternatif Yaklaşımlar ve Türkiye'deki Durum

Kuantum Tarih Kurgusu (Makroskobik Tarihten Mikroskobik Tarihe)
Nuri Adıyeke ***369***

Annales Okulu ve Türkiye'de Sosyal Tarihçilik
Erdem Sönmez ***383***

Yerel Tarih
Yusuf Oğuzoğlu ***405***

Görselden Tarih Yazmak
Fatma Acun ***421***

Sözlü Tarih
Kemal Üçüncü ***435***

Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları ve Yeni Arayışlar
Halil İnalcık ***453***

Sosyal Bilimlerin Tarihyazımına Etkisi ve Türkiye'deki Durum

Tarih ve Psikolojik Bilimler: Bir İmkân Olarak Sosyal Psikoloji ve Psikodinamik yaklaşım
Erol Göka ***471***

Kurgulanan Geçmiş: Tarihsel Roman ve Tarihyazımcı Üstkurmaca
Bilge Mutluay Çetintaş ***485***

Tarih ve Sosyoloji ya da Bir İmkân Olarak Tarihsel Sosyoloji
Mustafa Aksoy ***501***

Türk Tarihyazıcılığı ve İktisat Tarihi
Coşkun Çakır ***521***

Türkiye'de Tarihyazımında Coğrafya'nın Önemi
Abdurrahman Dinç ***541***

Türkiye'de Tarihyazımı ve Tarihi Coğrafya
Osman Gümüşçü ***555***

Folklor Tarih İlişkisi
Ruhi Ersoy ***571***

Tarih Yazımı/Metodolojisi/Felsefesi Üzerine Türkçe Bibliyografya Denemesi
Funda Alaslan Koca-Tercan Yıldırım ***585***

ÖNSÖZ

Malum olduğu üzere Türkiye'de bilim disiplinleri, YÖK tarafından üniversitede kurulan lisans programları, koyulan dersler sonrasında ortaya çıkmakta, zamanla kendi mecrasını bularak biçimlenmektedir. Bu sebepten Batıda yıllardır başarılı çalışmalar gerçekleştirmiş disiplinlerin pek çoğunun ülkemizde olmaması ya da bir bilim alanı olarak kabul edilememesi sorunu ortaya çıkmaktadır. En genel anlamda "iktidar"ın bilim ve akademiyi bu denli belirleyici ve biçimlendirici olması ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, batıda yıllardır var olan, gerçekleştirdikleri başarılı çalışmalarla hem kendi alanlarında bir literatür oluşturan hem de başka alanların daha sağlıklı ve kaliteli çalışmalar yapmasına katkı yapan disiplinlerin varlığı, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Bu çerçevede dile getirilmesi gerekenlerden biri de batıda uzun bir zamandır disiplin olarak var olmuş ama ülkemizde henüz mevcut olmayan bir bilim alanı da tarihyazımı (historiography)'dır.

Ülkemizde tarihçilik yeni ortaya çıkmış bir olgu değildir. Hatta ülkemiz tarihçiliğinin hem geleneksel hem de modern anlamda bir sürekliliğe sahip olduğu bilinmektedir. Ama buna rağmen tarihçiliği, tarih metodolojisini, tarih yazıcılığını ele alan tarihya-

zımı adında bir bilim disiplininin var olamamasının düşündürücü olduğu söylenebilir. Bunda ülkemizde bilim felsefesi geleneğini modern anlamda kurarak sürdürememiş olmanın da önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Ülkemiz akademisinde tarihyazımının bu çerçevede kendini inşa edemediği görülmektedir.

Biz Türkiye'de bir tarihyazımı (kuram, felsefe, metodoloji, anlayış) bilimsel çalışma alanının (disiplininin) var olmasının gerekliliğine inanmaktayız. Bu çalışmanın Türkiye'de tarihyazımı alanının sistemleşerek bir disiplin hüviyetine kavuşması için başlangıç olmasını umut etmekteyiz.

Türkiye'de Tarihyazımı başlığını taşıyan bu kitap; uzunca bir zamandır öğrencilerimizle Marmara Üniversitesi'nde yürüttüğümüz başta "tarihyazımı" ve "tarih yazıcılığı" olmak üzere lisansüstü derslerde gerçekleştirdiğimiz tartışmalar ve fikir alış-verişleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu, bahsi geçen tartışmaların ve birkaç kitaplık eser dışında genelde dağınık halde bulunan kişisel girişimlerden ibaret kalmış çalışmaların değerlendirilmesinin, yenilerinin yazılmasının Türk tarihçiliğine katkılar sağlayacağına inanılan bir düşünüşün ürünüdür.

Türkiye'de Tarihyazımı kitabımızın bireysel bir çalışmadan ziyade kolektif bir emek sonunda ortaya çıkarılmasının elbette ki bazı sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerden belki de en önemlisi, yıllardır kendi disiplininde değerli çalışmalar vermiş, saygın tarihçi ve sosyal bilimcilerin, bireysel anlamda alanın yazımına yönelik elde ettikleri birikimi bir bütünlük içinde Türkiye okuyucusu ile paylaşmaktır. Diğer bir sebep ise bu kolektif bir çalışma ile tüm tarihçilerin Türkiye'de tarihyazımı disiplininin var olmasının gerekliliğine dair genel bir dikkat çekmektir.

Nisan 2010 tarihinden bu yana sürekli geliştirilen ve kritik edilen bir kitap taslağı ve kopmalarla alanında uzman yaklaşık

40 akademisyenle yürütülen bu çalışma sürecinde tasarlanan ve heyecanla sözü alınan bazı yazılar her çalışmada olduğu gibi gelmemiştir. Buna rağmen yeni katılımlarla kitabımızın 33 bölümden oluşması eksikliklerin de telafi edildiğinin bir göstergesi olarak da okunabilir. Oldukça geniş olan konusunu kapsayıcı ama bir o kadar da okunabilir bir kitap olması konusunda titizlendiğimiz çalışmaya bölüm yazarak katkı sağlayan bilim insanlarının her birinin bilimsel formasyonu ve sahip olduğu bilim kültürü farklı olmasına rağmen çalışmanın başında hazırlayıp zamanla geliştirdiğimiz yönergenin de yardımı ile bir birliktelik sağlanması konusunda azami çabayı göstermeye çalıştık. Umarız başarılı olmuşuzdur. Buradan yazarlarımıza kaleme aldıkları bölümler dışında bu farklılıkla ortak bir amaç için hareket etmenin zorluğuna karşın, yazdıkları bölümlerde uyarılarımızı titizlikle dikkate almaları, editöryal süreçte dile getirdiğimiz önerileri büyük bir duyarlılıkla yerine getirmelerinden dolayı teşekkür ederiz. Ayrıca kitabın baskı sürecinde katkılarından dolayı Yeditepe Yayınevi'ne de teşekkürü borç biliriz.

Bu kitap tarihyazımı alanında ülkemizde kapsayıcı ve kolektif bir çaba sonucunda ortaya çıkması bakımından bir ilki teşkil etmektedir. Bu sebepten dikkatli okuyucu tarafından fark edilen; atlanmış ya da gözden kaçmış bazı konu, madde ya da bölümler mutlaka olabilecektir. Eksiklik ve hataların bize ait olduğunu baştan bildirir, bu başlangıcın, daha ayrıntılı pek çok yeni çalışmanın yapılması için vesile olmasını temenni ederiz.

Göztepe-07.01.2011

Giriş ya da Heredotos'tan Bugüne Tarihyazımına Kısa Bir Bakış

Ahmet Şimşek(*)

Herodotos'la (MÖ 460-395) başlatılan tarihçilik ve tarih düşüncesi zaman içinde değişim geçirmiştir. Çünkü tarihe verilen değerde ve tarih kavramına yüklenen anlamda dönemlere göre beliren farklılaşmalar meydana gelmiştir. Yani, en genel anlamı ile "geçmişe ilişkin toplumsal anlamda değerli bulduklarımızdan (seçip ayırdıklarımızla) 'şimdi'de inşa ettiğimiz gerçeklikler ve bu gerçeklikleri inşa süreci" olarak tanımlanabilecek tarih, her dönemin/devrin/zamanın ruhuna uygun şekillenmiştir. Örneğin eski Yunan'da Hekataios (MÖ 560-480) ve Herodotos'da olduğu gibi bir seyyah edasıyla, farklı toplum ve coğrafyalara ait yaşantı ve kültürler hakkında bilgi verirken geçmişe ilişkin olayların ve hikayelerin anlatımı şeklinde kendini gösterirken[1], Roma'da ünlü hatip Cicero'nun (MÖ 106-43) vurguladığı gibi konuşmacının belagatine, hamasetine (dil oyunları-retorik) malzeme olarak anlaşılmıştır[2].

(*) Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, ahmet.simsek@marmara.edu.tr

1 İsmail Gezgin, Aynadaki Herodotos, Heredotos'u Yeniden Düşünmek, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.16.

2 Ernest Breisach, *Tarihyazımı,* (Çev. Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.84-85.

Ortaçağ'da, hem Avrupa'da hem de İslam coğrafyasında dinsel bir amaç için, genelde salt aktarım biçiminde kendini göstermiş, Aydınlanma düşüncesi ile insan aklına uygunsuzluğu nedeniyle Descartes (1596–1650) gibi bazı filozoflarca değersiz bulunmuşsa da Hegel (1770–1831) ve Kant (1724–1804) gibi bazılarınca da "bir dünya vatandaşlığı" için olası pragmatik değeri tartışılmıştır. Bu dönemde Concorcet (1743–1794) ve Voltaire (1694–1778) ile gelişen rasyonel tarih anlayışı ve betimsel tarihyazımı, Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı ulusçuluk akımı sayesinde tüm bilgi alanları arasından seçilerek "başköşeye" oturmuş, her devletin "şanlı", "en eski" ve "büyük" geçmişini ortaya çıkarma çabasına sağladığı katkı kadar da önemini korumuştur.

Avrupa'da 19. Yüzyıl, ulus düşüncelerinin yanı sıra, 18. Yüzyılda neşvünema bulmuş olan aydınlanma felsefesinin de yoğun biçimde hissedildiği, teknolojik gelişmelerin insanı hayran bırakacak kadar hızlanmasından kaynaklı bilimin toplumlar nezdinde önem kazandığı bir süreçtir. Bu süreçte August Comte (1798–1857) tarafından 1830-1848 yılları arasında yayınlanan *pozitivizm* ile modern bilimlerin daha da sistematikleşerek önem kazandığı görülmüştür. Fizik bilimlerinin uygulama ve prensiplerinden hareketle ortaya çıkarılan pozitivist düşüncenin diğer çalışma alanlarında kendini hissettirmesi gecikmemiştir. Tüm disiplinler gibi tarih de pozitivist bir temelde gelişerek bilim kategorisine dâhil olmak istemiştir. Bu süreçte ulusçu düşüncelerden de etkilenerek kendine yeni bir çalışma alanı bulan tarih, aynı zamanda pozitif bir bilim alanı olma mücadelesine girmiştir.[3] Comte, Buckle ve Taine gibi tarihçiler pozitivist bir metodoloji geliştirmeye çalışırlarken Herder (1744 –1803), Fichte (1762–1814), Schiller (1759 –1805) ve Michelet (1798–1874)

3 A.g.e. s.342.

de ulusçu düşüncenin tarih alanındaki yansımalarından olan romantik tarih anlayışının gelişmesine katkı yapmışlardır. Bu dönemde farklı bir tarihçi olarak Leopold von Ranke (1795–1886) görülür. Zira Ranke, ne Taine gibi tarihe salt pozitivist yaklaşma eğiliminde olmuş, ne de Fichte gibi "Almanları yeni tarihin en eski ulusu sayan"[4] romantik yaklaşımlara kapılmıştır. Ranke'nin "geçmişi muhakemeye çekme, gelecek zamanlar için bunlardan faydalanmasını öğrenmenin tarihin asıl ödevi olduğunun iddia edilmesine karşın kendisinin "*sadece olayların nasıl olduklarını göstermek*"[5] biçiminde dile getirdiği bu yeni metodolojik yaklaşımın modern tarihyazımının temelini oluşturduğu bilinmektedir. Artık "sadece olmuş olanların yazılması" gibi cazip bir iddianın sahibi olan tarihin modern bilimler sınıflaması içinde yer alabilmesinin baş şartı olarak görülen nesnelliğinin ise, geçmişe ilişkin daha ayrıntılı ve "sağlıklı" bilgi veren belgelere dayalı bir yazımla sağlanabileceği inancı benimsenmiştir. Belgelerden yararlanmanın baş koşulu olarak da *filolojik bir tenkit*in istendiği görülmüştür. Ancak bunun zaman içinde çoğu tarihçi tarafından gerektiği gibi yapıl(a)madığı, Türkiye gibi Kuramı bilimsel açıdan bir ihtiyaç olarak görmeyen, Kuramsızlığı da bir eksiklik olarak algılamayan, bir anlamda "pratikten teori üretme yolunun" benimsendiği ülkelerde tarihin, romantik ulusçu düşüncenin de etkisiyle salt "resmi belge" transkripsiyonuna dayalı yürütüldüğü bilinmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan tarihçi tipinin, geçmişin gerçekliğini aktarmada belgenin, hele de resmi belgenin güvenilirliğine neredeyse sarsılmaz bir iman ile bağlı olmasının, uzunca bir süre tarih metodolojisi üzerine düşünülmesini de engellediği söylenebilir.

---

4 Bekir Sıtkı Baykal, Leopold von Ranke, Tercümesini yaptığı Ranke'nin *Büyük Devletler* adlı eserinin girişinde, s.XVI.

5 Leopold von Ranke, Büyük Devletler, (Çev.Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1965, s.XVII.

Çünkü yapılan işin kusursuzluğuna olan tam imân, sorgulamayı ve kritik etmeyi de ortadan kaldırmaktadır.

20. Yüzyıl boyunca siyasi dalgalanmalardan fazlasıyla etkilenen tarihçiliğin yaygın olarak her dönem iktidarıyla gerçekleşen yakın teması, eleştirel bir akademi kurulmasını zorlaştırmıştır. Salt belgeci ve ziyadesiyle iktidara "bulaşmış" romantik tarihçiliğin uzunca bir dönem süren başatlığından ötürü metodolojik sorunların tartışmaya açılması da mümkün olmamıştır. Çünkü romantik tarihçilik, geçmişi sadece kendi ulusunun "yüce" penceresinden açıklamaya çalışmış, duygusal refleksleri yüzünden gerçeğin başka pencereleri de olabileceğine ihtimal vermemiş, kendine yöneltilen akılcıl eleştirileri de yine benzer bir duygusal refleksle reddetmiştir. Bu durumda sadece kendi ulusunu başka uluslara göre fazlasıyla övme ve yüceltmekle kalmayıp, geçmişin gerçekliğinin de önüne geçen bir yaklaşımla adeta ulusunu *kutsamıştır*. Bunun olumsuz sonuçları özellikle eğitim çıktılarında fark edilmiştir. Eğitime yansıyan romantik tarihçiliğin diğer uluslara yönelik husumetleri perçinlediğinin tespiti üzerine eleştiri konusu edildiği bilinmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonunda insanlık adına ortaya çıkan korkunç yıkım tablosunun nedenlerinden görülen; eğitim alanındaki bu "ötekici anlayış" yanında bilim alanındaki "aşırı uzmanlaşma"nın toplumsal sorunların çözümünü engellediği tezleri de genel olarak sosyal bilimleri tartışmaya açmıştır. 1945 sonrasında yaşanan bu tartışmalar sonucunda; başta ABD olmak üzere Avrupa kıtasında interdisipliner çalışmalar yapmanın gereği anlaşılmıştır. Böylelikle ortaya çıkan ve ayrı bir eleştiri konusu olabilecek "bölge çalışmaları" başta olmak üzere metodolojik açıdan disiplinlerarası projelerde görev yapan diğer sosyal bilim çalışanlarca, "birleştirici bir harç" olarak tarihe duyulan ihtiyaç

üzerine dikkatler tarih kavramı/düşüncesi, tarihçi, bir anlamda tarihçilik mesleğinin ne'liği ve nasıl'lığının tartışılmasına zemin hazırlanmış oldu.[6] Yani, tarih alanının dışında çalışan sosyal bilimcilerin yine dışarıdan yaptıkları tespitlerle tarih düşüncesini ve tarihçiliği tartışmaya açtığı söylenebilir. Bu girişimin "geçmişin gerçekliğinin yeniden inşası süreçlerinin" yeniden gözden geçirilmesini ve tarihsel gerçeklik kavramının çok boyutlu eleştirilmesini de beraberinde getirdiği görülmüştür.

Türkiye'de Modern Tarihçilik

Ülkemizde ilk modern tarih çalışmasının Ahmet Cevdet Paşa ile başladığına ilişkin yaygın kabule rağmen tarihçiliğimize dair ilk modern metodolojik girişimi üzerinde pek durulmamıştır. Batılılaşma süreci çerçevesinde tarihçilikteki gelişmelerin Avrupa'da görev yapan Osmanlı diplomatlarının etkisi ile gerçekleştiği, bunun Osmanlı tarihçiliğinin modernleşmesine önemli katkısının olduğu kabul edilse de Türkiye'de modern metodolojiye ilişkin ilk çalışmanın, bir vakanüvis olan Şanizade Mehmet Ataullah'a (1771-1826) ait olduğu söylenmiştir. Ataullah'ın yazdığı *Tarihi Şanizade* adlı eserinin başında tarihin "*zanlar üzerine değil, gerçekten olmuş olaylar*" üzerine kurulması gerektiği, bir tarih araştırmasının nasıl yapılması, bir kanıt olarak belgenin nasıl çözümlenmesi gerektiğini yazdığı belirtilmiştir.[7] Bu durum bir istisna gibi değerlendirilse de Osmanlı zamanında modern tarihçilik üzerine birkaç eserden daha bahsetmek mümkündür. Bunlar arasında tarih metodu ve tarih düşüncesi üzerine Ahmet

6 Gulbankian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, (2. Baskı), Metis Yayınevi, İstanbul, 1998, s.37-50.

7 Mustafa Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik (1910-1940)*, Asil Yayınları, Ankara, 2006, s.65,66.

Vefik Paşa'nın Darülfünun'da verdiği *Tarihi Hikmet* dersinin notlarını, Ahmet Tevfik'in ise 1878'de yayınladığı *Gelenbevizade Hamidetü'l Usül* adlı eserini saymak mümkündür. Bu bağlamda özellikle Ahmet Vefik'in rasyonalist bir tarih anlayış ve metodolojisini benimsediği söylenebilir.[8]

Türkiye'de tarih metodolojisine ilişkin önemli sayılabilecek birkaç çalışmadan biri olan Fuat Köprülü'nün, 1913'de yayınladığı *Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında* makalesi sayılabilir. Fuat Köprülü bu makalesinde Osmanlı'nın ilk tarih eserlerinden sayılan *İskendername* ile başlayan serüvenin edebi bir minval üzere devamından şikâyetle, II. Meşrutiyetle birlikte bilimsel tarihçilik adına pek çok çalışmanın yapıldığından söz etmiştir. Özellikle Abdülhamit'in yasakladığı tarihçiliğin Meşrutiyetin ilanından sonra aşırı bir biçimde ilgi gördüğünden bahseden Köprülü, bu durumu şöyle özetlemiştir: *"Her gün bir eser-i tarihî meydana çıkıyor, bilhassa "Seignobos" kemâl-i vecd ve taabüdle muhtelif kalemler tarafından tercüme olunuyor, Tarih-i Siyasî, Şark Meselesi, Tarih-i İslâm gibi unvanlara kitapçı camekânlarında sık sık tesadüf ediliyordu."*[9] Bu tespit, 20. Yüzyılın başında Türkiye'de bilimsel bir tarihçilik adına metodolojik yayınların ne denli yoğun olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Ancak Köprülü bu yayın faaliyetlerinin pratikte pek de umulduğu gibi hızlı işlemediğini anlatmaktadır. O, çarpıcı örnek olarak *Tarih Encümeni* üyeleri arasındaki farklılıklardan ve bazılarının modern tarih anlayışına sahip olamayışlarından sitayişle bahseder. *"Azadan bir kısmı, cidden mütebahhir ve mütehassıs olmakla beraber, "âlim" sıfatını ihraza gayr-ı layıktırlar; onlar vakayi yan yana dizmekle, muhtelif nüshalardaki tehalüfe bir suret-i hâl bulmakla tarih*

8 Oral, a.g.e., s.140.

9 *Bilgi Mecmuası*, C. I, S.2 (Kanunievvel 1329\1913), s.187.

yazdıklarını zannediyorlar." diyen Köprülü, "*Hâlbuki bugünkü manasıyla tarih, takvîmî bir vakayinamden büsbütün başka bir şeydir. Tarihin felsefesi, usulü hakkında muayyen bir fikre malik olmayan o muhterem zatlar, nihayet, bir müverrihe vesâik hazırlamak hizmetini ifa edebilirler ki bu da pek büyük bir hizmettir. Fakat bu tarzda vücuda gelen bir eser mütebahhirranedir, bir eser-i âlimâne değildir."*[10] sözleriyle modern tarihyazımının hem sınırlarını hatırlatır hem de döneminde yaşanan tarihçilik ve metodoloji buhranından söz eder.

1915-1916 eğitim yılında Darulfünun'da *İlm-i Usül-i Tarih* adı ile tarih metodolojisi dersi konmuş, ders Alman oryantalist J. H. Mordtmann tarafından verilmiş, ders notları 1918 yılında basılmıştır. Bernheim'in metodolojik yaklaşımlarını esas aldığı belirtilen Mordtmann, daha sonra tarih metodolojisi kitaplarında da süren bir sınıflama olarak tarihyazımını nakli tarih, pragmatik tarih ve genetik tarih olmak üzere üçe ayırmıştır.[11]

Aynı dönemden konuyla ilgili diğer bir kişi ise daha çok Türkçülük için kültürel çalışmalarla Türk bilim hayatına katkısı görülen Ziya Gökalp'in ise 1922'de yayınladığı *Tarih İlim mi Yoksa Sanat mı?*[12] adlı makalesi önemlidir. Gökalp bu çalışmasında o zamana kadar metodolojik açıdan bu denli açık ortaya koyulmayan bir meseleye açıklık getirmiştir: Tarih milli mi olmalıdır, yoksa şen'i (pragmatik) mi? Gökalp verilecek eğitimdeki tarihin milli, araştırmacı amaçlı tarihin ise şen'i olması gerektiğinin altını özellikle çizmiştir. Gökalp bu çalışmasını daha Cumhuriyet bile kurulmadan yayınlamasına rağmen, bugün bile üniversiteleri-

10 Köprülü, agy.

11 Oral, a.g.e., s.139-140.

12 Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua,* (Ağustos 1922), S.11, s.15-16.

mizde bunun hala tam olarak anlaşılamadığına ilişkin örnekler görmek düşündürücüdür.

Cumhuriyetin ilanı ile yeni kurulan Türk devletinin *Kemalist* ideolojiyi kurucu felsefe olarak algılaması ve Mustafa Kemal Atatürk'ün bu minval üzere tarihe olan derin ilgisi neticesinde 1931 yılında *Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti* kurulmuştur. Kurumun katkısı ile 1933 yılında iktidar eliyle bir tarih yazım projesinin önemli göstergelerinden biri sayılabilecek *Birinci Türk Tarih Kongresi*, Türk tarihçiliği açısından önemli dönemeçlerden biri sayılabilir. Bu kongre ile bir iktidar projesi olarak orta atılan ve tartışmasız kesinkez kabul ettirilen Türk Tarih Tezi'nin yukarıda Gökalp'den alıntıyla bahsedilen "şen'i tarihçiliğin" ülkede gelişmesini uzunca bir zaman engellediği söylenebilir. Malum bu tez ile Anadolu'nun eski bir Türk yurdu olduğunu ispatlamak için; "Türklerin Orta Asya'dan göç ettikleri", "Orta Asya'nın en eski medeniyet beşiği olduğu", dolayısıyla "Türklerin bu göçleri ile tüm dünyadaki medeniyetleri başlattıkları/kurdukları" ya da ihya ettikleri ele alınmaktaydı. O günün dünyası ve Türkiye'si açısından oldukça siyasi temelleri olan konjonktürel bir girişim olduğu her halinden belli bu gelişmenin 1960'lı yıllara kadar varlığını sürdürmüş olması kayda değer bulunmalıdır. Yine bu sürecin devamında 1945'li yıllarda, tarihyazımında ve eğitiminde *Türk Hümanizmi* girişiminden de bahsetmek mümkün olsa da çok kısa süreli gündemde kalmış olması ve etkilerinin de oldukça sınırlı görünmesi nedenleriyle burada üzerinde durulmamıştır.

1960'lı yıllarda özellikle rahmetli İbrahim Kafesoğlu'nun katkıları ile daha çok Müslüman Türk merkezli bir tarihyazımının gündeme gelmesi, bunun soğuk savaş dönemi sonuna kadar da etkinliğini sürdürmesi söz konusu olmuştur. Bu dönemde Türkiye'deki tarihyazımında "Türklerin tüm medeniyetlerin

kaynağı olduğu" gibi bilim dışı bir iddiadan vazgeçildiği, soğuk savaş döneminin de etkisi ile daha çok milli zaferlere, milli kahramanlara yöneldiği görülmüştür.

1990'lı yıllarda ise SSCB'nin yıkılması ile bağımsızlıklarını ilan eden Batı Türkistan ülkelerinin "Türk Dünyası" tanımı çerçevesinde bir heyecan uyandırması söz konusu olmuşsa da bunun Türk tarihçiliğine bir yansıması gerçekleş(e)memiştir. Ancak 1990'lı yıllardaki devletler ve toplumlar bazında yaşanan büyük değişimlerin "insan hak ve özgürlükleri", "demokrasi", "serbest piyasa" gibi kavramları ön plana çıkarması ve sosyal bilimleri de bu kavramlar çerçevesinde araştırmalara yöneltmiştir. Buna ek olarak gelişen kitle iletişim araçlarıyla ve ülkeler arası toplumsal hareketliliğin de tarihyazımı alanında katkıları görülmüştür. 1990'lı yıllarda Dünya'da, özellikle Balkanlarda yaşanan etnik temelli mikro-milliyetçi çatışmaların yol açtığı uluslararası sorunların çözümü için tarihyazımında etnosentrik yaklaşımların, "öteki"ci tutumların eleştirildiği, tüm sosyal bilimlerde olduğu gibi tarih alanında da daha özgür ve evrensel bir bilim kültürünün oluşmasının öncüllendiği söylenebilir.

Bu dönemde öne çıkan kavramın postmodernizm olduğu görülmüştür. Postmodernizm, bütünleşik bir düşünce tarzı olmamasına, modern olana yönelik geliştirilmiş, her biri birbiriyle çok da ilişkili olmayan eleştirileri kastetmek için başvurulan bir tanımlama olmasına rağmen, nedense modernizme alternatif "bir düşünce tarzı" olarak anlaşılagelmiştir. Bu çerçevede, modern tarih çalışmalarının her ne kadar belli bilimsel usullere göre yapıldığı düşünülse de örneğin; nesnellik, tekrarlanabilirlik, evrensellik gibi bazı açmazlarının olmasının, tarihin bir bilim alanı olup-olmadığı tartışmalarını yeniden beraberinde getirdiği görülmüştür. Bu tartışmaların 1990'larda yukarıda bahsedildiği gibi uluslararası

konjonktürel faktörlerin etkisi ile daha da derinleşmesi, "geçmişin gerçekliğini şimdi de inşa etme" iddiasında olan tarihin, geçmişi ele alırken ısrar ettiği nesnellik iddiası nedeniyle fazlasıyla indirgemeci davranmasına rağmen yine de bir fizikte olduğu gibi modern bilim alanı olamadığı eleştirilerini beraberinde getirmiştir. Devamında, bundan dolayı tarihin, aslında modern bilim olma çabalarının gereksiz olduğu, edebiyat gibi diğer kültür disiplinlerinde olduğu gibi daha zengin bir içeriğe ve sunuma sahip bir çalışma alanı olabileceğini iddiaları ortaya atılmıştır. Bu iddiaların çıkış noktası olarak *postyapısalcılık* ve *yeni tarihselcilik* eleştiri kuramlarını görmek mümkündür. Bu iki kuram da modern tarihin nesnellik açmazına bir anlamda çıkış yolu önermiştir. Modern tarih, nasıl ki Herodotos'u biraz da küçümseme bağlamında "hikayeci" olarak adlandırmışsa, postmodern tarih eleştirileri de modern tarihin nesnellik iddiası için salt belgeci tavrını "tatsız" ve "gereksiz" bir girişim olarak değerlendirmiştir.

Türkiye'de tarihyazımı alanının bugün bir disiplin olarak görülmediği vakadır. Bunda belki Türk tarihçilerinin genelde arşiv merkezli çalışma alışkanlıklarını ve disiplin kültürünü usta-çırak ilişkisi üzerinden öğrenmesi kadar, bazı tarihçilerce tarihyazım kuramlarının birer "felasefe" olarak nitelenmesinin de etkili olduğu söylenebilir. Tarih yazım-görüş-anlayış ve metodolojisi konusunda bir şeyler söyleyebilmek için bir tarih kürsüsünde rüştünü ispat etmiş ve yaşı kemale ermiş kişilerin kendi tecrübe ve düşüncelerinden yola çıkarak bir nevi "yol gösterici" davranışlar çerçevesinde çalışmalar vermesinin neredeyse yaygın bir kanı ve inanç olarak kabul gördüğü de bilinmektedir. Oysa batıda tarihyazımı (historiography) adıyla bilinen bir bilimsel bir faaliyet

alanı vardır ve bu alan Türkiye'de tarihçilerin genelince eleştiri[13] ve ötelemelere konu olduğu gibi salt bir tarih felsefesi değildir. Kaldı ki tarih felsefesinin bir tarihçinin tarih düşüncesinin zenginleşmesi, metodolojik olarak düşünce biçimlerinin çeşitlenmesi açısından olumlu katkısının olduğu da kimse tarafından inkâr edilemez. İlginçtir ki bu tarz girişim ve yazıları "bunlar felasefe" diyerek küçümseyen kıymetli hocalarımızın da konuyla, zamanında ilgilendikleri, edindikleri bu sağlam tarih felsefesi ve sosyolojisi üzerinde bugün değerli bulunan çalışmalarını inşa ettikleri görülmektedir.

Bu kitap, genel olarak tarihyazımını, Türk tarih yazıcılığının durumunu ve sorunlarından hareketle alanında saygın isimlerin katkıları ortaya çıkmıştır. Kitabımız dört ana bölümden oluşmuştur. *Dönemlere Göre Türk Tarihyazımının Sorunları"*nda Türk tarihyazıcılığı dönemsel olarak ele alınmıştır. *"Modern Çağda Tarihyazımı"* adlı bölümde ise modern usul ve tarza göre yazılan tarihçiliğin Türkiye'deki izi ele alınmaya çalışılmıştır. *"Modern Tarihyazımının Genel Sorunları"* adlı bölümde modern tarihyazımını ortaya çıkaran amiller, modern tarihçiliğin sorunları, alternatif tarih yazım anlayışları incelenmiştir. Son bölüm olan *"Sosyal Bilimlerin Tarihyazımına Etkisi ve Türkiye'deki Durum"* ana başlığı altında ise sosyal bilim düşüncesi içinde psikoloji, edebiyat, sosyoloji, iktisat, folklor bilim alanlarının tarih düşüncesi ve yazımıyla ilişkisi, olası katkısı tartışılmıştır.

13 Tarihçilerin, tarih felsefesini tarihsel olayların biricikliğini dikkate almaksızın toplumsal anlamı olan genellemelere gitmeye çalışmasından dolayı eleştirmelerini haklı kabul etmek mümkünse de tarih felsefesinin tarih epistemolojisi ve metodolojisine ilişkin sağlayacağı yararlar açısından da ciddi anlamda ihmal ettikleri de bir gerçektir.

İlkyazımız Rahmetli Durmuş Hocaoğlu'na aittir. Hocaoğlu, kitabımızın en başından beri yazar kadrosunda yer almıştı. Kendisinden "Aydınlanma ve bir dünya tarihi yazımı, sorunlar" konulu bir bölüm yazmasını istemiştik. Yaz dönemindeki uzun sohbetlerimizden sonra "Eskatolojik Tarih Felsefelerinde "Tarihin Sonu" Kavramı Üzerine Bir Mülâhaza" başlıklı orijinal bir konuda karar kılmıştık. Hatta Durmuş Hocam, bir de yazının geniş özeti niteliğinde iki sayfalık omurgasını göndermişti. Lakin ömrü vefa etmedi. Biz de hem hatırasına bir saygı olarak hem de kıymetli fikirleriyle kitabımızın zenginleşmesi açısından iki yazısına yer vermeyi uygun bulduk. Bunlardan ilki "Tarih Kavramı: Res Gestae-Historia Rerum Gestarum" başlığını taşımaktadır. Özellikle yaşanmış bir gerçeklik olarak "Res Gestae" ile bu yaşanılmış geçmişi araştıran ve yazıya alan bilgi alanı olarak "Historia Rerum Gestarum" kavramlarının açıklanmasını amaçladık. İkinci yazısı "Orada Öylece Duran Tarih" adlı bölümünde ise yazarımız, tarih yazıcılığının ne olduğundan yola çıkarak tarihin bir bilim alanı (Historia Rerum Gestarum) olma durumunu, genel bilim mantalitesi etrafından bir tartışma ise gerçekleştirmiştir. Yazar, tarih gibi hem ontolojik ve hem de epistemolojik anlamda beşeri inşa ürünü olan bilgi alanının, pozitif bilim olabileceğini ispat etme gayretlerinin imkânsızlaştığını, Ranke'nin bahsettiği gibi "nasılsa öyle" şeklinde resmedebilecek bir "tasvirî tarihin" mümkün olamayacağını, ancak bir "inşaî ve tahlilî tarih"in mümkün olabileceğini dile getirmiştir. Tarihsel bilginin, ancak "anlamak" temelli inşasının, tarihin başarabileceği bir iş olacağını belirtmiştir.

Dönemlere Göre Türk Tarihyazımının Sorunları

Türk tarihçiliğinin kürsüleşme biçimden kaynaklı ortaya çıkmış ve kanıksanmış tarihyazımı dönemlerinin sorunlarını ele

aldığımız ikinci bölümde ilkyazı Ahmet Taşağıl'a aittir. Taşağıl, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Problemleri" adlı bölümde Türk kavramının ortaya çıkışı yanında, Türk tarihinin başlangıcına ilişkin yaklaşımları, eski Türk tarihinin sağlıklı bir biçimde yazılmasının önündeki engelleri tartışmış, sorunların çözümü için öneriler dile getirilmiştir.

Mustafa Fayda ve Mustafa Küçükaşçı, birlikte İslam tarihçiliğinin ortaya çıkışı ve geçirdiği evreleri ele aldıktan sonra bugünün dünyasında İslam tarihi yazmanın sorunlarını ve metodolojik problemlerini ele aldılar.

Üstad Halil İnalcık ile Bülent Arı ise "Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği-Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar" adlı bölümünde Osmanlı tarihçiliğinin ortaya çıkışından Klasik dönemdeki örneklerine kadar izini sürmüştür. Çalışmada menakıpnameler şeklinde tezahür eden Osmanlı tarih yazıcılığının başlangıcından vakanüvislik mesleği ve geleneğine kadar yaşanan süreçler ele alınmıştır.

Modern Çağda Tarihyazımı

Modern çağın ve özellikle de aydınlanma düşüncesinin tarihyazımına getirdiklerinden hareketle bunların Türk tarih yazıcılığına yansımalarının ele alındığı bölümde ilkyazı Kubilay Aysevener'e aittir. Bu bağlamda "Tarihte bir ilerleme var mıdır?" sorusunu soran Aysevener; 16. ve 17. yüzyıllarda doğa-bilimlerindeki büyük gelişmelerin ve teknik yeniliklerin insan yaşamına sağladığı kolaylıklardan hareketle ortaya çıkan ve genel kabul gören ilerleme fikrinin tarihte olasını tartışmıştır.

Lale Devri ile başlayan serbest Batılılaşma çabalarının ve daha sonrasındaki modernleşmenin tarihyazımına getirdiklerini II. Meşrutiyete kadar olan inceleyen Necdet Hayta ve Uğur

Ünal, yazılarında özellikle XVIII. yüzyıl başlarında oluşturulan *vak'anüvislik* kurumunu, bir kaynak olarak sefaretnameleri, salnameleri ve modern Osmanlı tarihçiliğinin başlatıcısı Tarih-i Cevdet'i incelemişlerdir. Bu dönemde modern tarzda eserlerin ortaya çıkması gibi pek çok yeni girişim olmasına rağmen geleneksel-hikâyeci tarih anlayışının güçlü biçimde devam ettiği görüldüğünü belirtmişlerdir.

Türk romantik tarihyazımının başlangıcı sayılabilecek II. Meşrutiyet ve sonrasında ortaya çıkan gelişmelerin Türk tarih yazıcılığına etkilerini Mehmet Ö. Alkan tartışmıştır. Alkan, erken dönem Türk uluslaşma çabaları ile modern Türk tarihçiliğinin gelişimsel etkileşimini, ideoloji-eğitim-tarih dersleri bağlamında Cumhuriyete kadar incelemiştir.

"Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları" başlıklı bölümde ise Üstad Halil İnalcık, Türkiye'de modern tarihçiliğin kurulmasına öncülük eden kurumsallaşmayı ele aldı. 1909'da kurulan Tarih-i Osmânî Encümeninin faaliyetleri, bu dönemden başlamak üzere tarihçiler Halil Edhem, Ahmed Refik (Altınay), Mehmed Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ömer Lûtfi Barkan kısa biyografileri ve Türk tarihçiliklerine katkıları bağlamında incelenmiştir.

Fatih Yazıcı ise modern Türk tarih yazıcılığının Cumhuriyet dönemi serüvenini tarih kitaplarından hareketle açıklamaya çalışmıştır. Bu dönemde tarihyazımının nasıl biçimlendiğini, iktidarın ortaya attığı Türk Tarih Tezinin bu kitaplardaki tarihyazımı üzerindeki etkisinden başlamakla beraber, günümüze kadar tarih ders kitaplarındaki tarihyazımını biçimlendiren amilleri incelemiştir.

Mehmet Alpargu ise "Türk dünyasının tarihini yazmak" başlıklı yazısı ile cumhuriyet döneminde Türk dünyası üzerine

yapılmış çalışmaları inceleyerek 1990'lı yıllarda meydana gelen değişim ve günümüzde bu alandaki çalışmalarda karşılaşılan sorunları ele almıştır.

Modern Tarihyazımının Genel Sorunları

Bugünkü tarihyazımı ve metodolojisini belirleyen modern anlayışın tarihyazımında yol açtığı sorunların ele alındığı bu bölümde Kurtuluş Dinçer "Tarihte Açıklama ve Anlama" adlı yazısıyla tarihsel bilgiyi inşa etmede bir yol ayrımına dikkat çekmiştir. 17. Yüzyılda Avrupa'da doğa bilimlerinde ortaya çıkan ve diğer bilim alanlarını da etkileyen ilerlemeci ve açıklamacı paradigmanın, 19. yüzyılda ve ardından 20. yüzyılda, tarih bilgisinin niteliği, tarih açıklamalarının yapısı konusunda birtakım tepkilerle eleştirildiğini ele almıştır.

Mustafa Safran ile birlikte imzamızı taşıyan "Tarihyazımında Bir Sorun: Zaman" adlı bölümde modern tarihyazımı açısından zaman kavramının üstlendiği önemli rol ve bu rolün ortaya çıkardığı olumsuzlukları tartışıldı. Özellikle doğrusal bir zaman algısının kişiyi ister istemez ilerleme fikrine (b)ulaştırması, hatta determinist bir görünüm yaratmasının kökenleri incelenmiştir.

Tarihyazımında önemli sorunlardan biri de çağlar meselesi olarak görülmüştür. Kitabımızda tarihin çağlara ayrılmasının tarihsel kökenlerini ele alan Necmettin Alkan, bu sınıflamanın Avrupamerkezci temellerini deşifre etmiştir. "*Eskiçağ*", "*Ortaçağ*" ve "*Yeni ve Yakınçağ*" biçiminde dönemlendirmenin çok daha ciddî yapısal ve metodik itirazları da hak ettiğini dile getirmiştir.

Yine Mustafa Safran ile birlikte imzamızı taşıyan "Tarihyazımında Bir Sorun: Anlatı" adlı bölümde; tarih yazım sürecinde vazgeçilmez

olan anlatının (narratif) modern tarihyazımı açısından doğurduğu sorunları ele alınmıştır.

Serpil Oppermann tarafından "Yeni Tarihselcilik" başlığı ile yazılan bölümde son dönem edebiyat ve kültür eleştirmenlerince modern tarihin sorunlarına ilişkin dile getirilen eleştirilerden bir edebiyat kuramı olarak doğan yeni tarihselcilik yaklaşımının ortaya çıkışı ve geçmişe ilişkin oluşturulan yazındaki yeri ve önemi ele alınmıştır.

Fatma Beritan ile birlikte oluşturduğumuz "Tarihyazımında Avrupamerkezciliğin İzleri" adlı bölümde modern medeniyetin ve bilimin kurucusu olan Avrupa'nın tarihyazımında bir yönlendirmesi, bir maniplesi var mıdır? sorusunu tartışmaya çalıştık.

Üstad Doğan Özlem "Tarih, Tarihselcilik ve Hermenetik" adlı bölümde felsefe tarih ilişkisinden hareketle, tarihe tekillikler alanı olarak bakmasıyla Tarihselcilik ve tarihin evrensel yasaları olduğu, tarihin zorunlu olarak belli bir ereğe, bu anlamda bir sona doğru aktığını iddia eden Tarihsicilik arasındaki çatışmayı ele almış, bir çıkış yolu olarak hermeneutiğin imkânlarını açıklamıştır.

Tarihyazımında Alternatif Yaklaşımlar ve Türkiye'deki Durum

Modern tarihçiliğin bir önceki bölümde dile getirilen açmazları ve ortaya çıkardığı sorunların çözümüne katkı sağlama iddiasındaki yaklaşımların ele alındığı bu bölümde ilk çalışma Nuri Adıyeke, "Kuantum Tarih Kurgusu (Makroskobik Tarihten Mikroskobik Tarihe)" başlıklı yazısında Newton'un prensiplerle biçimlenen modern bilim anlayışının modern tarihyazımının ortaya çıkışına nasıl bir etki ettiğini ortaya koyduktan sonra kısaca mekanisizmin ve determinizmin eleştirisini yapmıştır. Planck ve Einstein'in temellerini oluşturduğu yeni bilim paradigması gereği

ortaya çıkan mikro tarih yaklaşımının bir alternatif yazım olarak önemini açıklamıştır.

Annales Okulu adlı bölümü Erdem Sözmez yazdı. Türkiye'de Annales Okulu üzerinde yazılmış tek telif eserin sahibi olan Sönmez; "Annales Okulu ve Türkiye'de Sosyal Tarihçilik" başlıklı yazısında alternatif bir tarih yazım anlayışının en önemlilerinden kabul edilen bu okul hakkında doyurucu bir bilgi verdi. Erdem yazısında Annales'in Türkiye'deki serüvenini de ele aldı.

Üstad Halil İnalcık "Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları ve Yeni Arayışlar" başlıklı bölümde II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ömer Lûtfi (Lütfi) Barkan ile Türkiye tarihçiliğinde başlayan yeni bir dönemi ele almıştır.

Yusuf Oğuzoğlu yazdığı bölümde geleneksel tarihyazımına alternatif oluşturacak yerel tarih anlayışını incelemiştir. Oğuzoğlu, yerel tarih çalışmalarında kent tarihini sadece mekânsal, idari ve iktisadi gelişmeyi sıralayıp, ünlülerin biyografileri ve kurumların gelişmesi ile zenginleştirmek yeterli ve bilimsel olmadığından bahisle kent tarihi yazıcısının, önce tarihini yazdığı kenti, ilgisini yoğunlaştırdığı döneme de bağlı olarak, bir yandan genel bir kent kategorisi içine yerleştirmek, öte yandan o kentin tarihsel oluşumu içinde özgünlüğünü ortaya çıkarmak durumunda olduğunu belirtmiştir.

Fatma Acun "Görselden Tarih Yazmak" adlı bölümünde tarihyazımında yeni fark edilen bir malzeme olarak görsel verilerin önemini ve nasıl kullanılabileceğini ele almıştır. Tarihsel olaylar yaşanırken çekilen fotoğraf ve filmler, kartpostal, pul, basında çıkan fotoğraf ve karikatürler, haritalar ve planları gibi iki boyutlu görsel veriler yanında tarihi mekânlar, binalar, heykeller, ilgili dönemlerde kullanılan eşyalar gibi görsel verilerin de varlığına

dikkat çeken Acun, fotoğrafların sağladığı çeşitlilik bakımından daha ön planda olduğunu belirtmiştir.

Kemal Üçüncü ise modern tarihyazımına katkı sağlayacak bir tarih yazım tarzı olarak "Sözlü Tarih"i ele almıştır. İnsanlığın geçmişi hakkında daha eski bilgilere sözlü kültür aracılığı ile ulaşabileceğimizi dile getiren Üçüncü, Batıda sözlü tarih çalışmalarına yönelik ilk girişimler ciddi girişimlerin II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı maddi ve insani yıkımların boyutunu ölçmek ve anlamak için gerçekleştiğini, Türkiye'de ise Fuad Köprülü'nün 1923'te yayınlanan "*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*" isimli eseri, menakıbname ve sözlü rivayetlerin kullanıldığını belirtmiştir.

Sosyal Bilimlerin Tarihyazımına Etkisi ve Türkiye'deki Durum

Erol Göka, tarihin psikoloji bilimleri üzerindeki etkisi ile psikolojik bilimlerin tarihyazımındaki olası rolünü sosyal bilim kavramından hareketle tartışmıştır. Psikotarih kavramına yoğunlaşan Göka, akademinin henüz üzerine yeterince eğilmediği için yöntembilgisi sorunları içeren bir "tarihe psikolojik bakış" denilebilecek alandan bahseder. Göka, beşeri bilimler alanında en önemli sorunlardan birinin, felsefe yapmakla bilim yapmanın birbirlerine karıştırılması olduğunu da bu bağlamda tartışmıştır.

Bilge Mutluay Çetintaş ise tarih ve edebiyat arasındaki derin bağ olan "kurgu/inşa" konusunu tarihsel romanlar üzerinden ele aldığı yazısı "Kurgulanan geçmiş: Tarihsel roman ve tarihyazımcı üstkurmaca"da Heredotos ile başlayan paralel sürecin çağdaş edebiyat ve kültür kuramları ile nasıl açıklandığını ele almıştır. Özellikle Anglo-Sakson edebiyatta ilk örneklerinden bugüne bir iz süren yazar, tarih yazarlarından Thomas Carlyle (1795-1881)

ve Alman tarihçi Leopold von Ranke (1795-1886) gibilerin edebi bir üslubu ne denli önemsediğine dikkat çekmiştir.

Mustafa Aksoy ise "Tarih ve Sosyoloji ya da Bir İmkân Olarak Tarihsel Sosyoloji" başlıklı yazısında tüm sosyal grupların bir tarihi olduğu, tarihin bir bakıma sosyal grupların bir tür laboratuarı olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle bir grubun dününü, bugününü ve yarınını öğrenmek için tarih ile yakın işbirliği içinde olması gerektiğini bildiren Aksoy'a göre tarih; geçmişin belgesi, yarının aynası ve bugünün varlık sebebi (ontolojik anlamda) olarak sosyoloji ile ayrı düşünülmesi mümkün olmayan bir bütündür."

Coşkun Çakır ise tarih ve iktisat arasında tanımlanabilecek iktisat tarihi alanının Türkiye'deki genel durumu, öncü çalışanları ve çalışmaları ve sorunlarına dikkat çekmiştir.

Abdurrahman Dinç, Türkiye'de Tarihyazımında Coğrafya'nın Önemi" adlı başlıkla coğrafya ve tarihyazımının ortak noktalarının kökenlerini sorguladı. Epistemik olarak iki farklı bilgi alanının bilgi üretme mekanizmalarındaki birbirlerine muhtaçlıklarını bir coğrafya çalışanı olarak inceledi.

Osman Gümüşçü'nün "Türkiye'de Tarihyazımı ve Tarihi Coğrafya" başlıklı yazısında ise Türkiye'de son yıllarda sosyal bilimler alanındaki metodoloji arayışlarının yoğunlaşmasının bir değişimi beraberinde getirdiği, bu bağlamda tarih ile coğrafyanın ilişkisi çerçevesinde tarihi coğrafyayı ele almıştır. Ortaçağ seyyahlarının yazdıkları eserlerin bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini bildiren Gümüşçü, 'Sık sık farz edilir ki, tarihçi ve coğrafyacı arasındaki ayrım; tarihçi geçmiş veya periyot ile coğrafyacı ülkelerle ilgilenir şeklinde yapılmıştır. Bu faraziye tamamen yanlıştır; tarihçi sadece uzak geçmişle ilgilenmez, tarihçi yakın geçmiş çalışmalarında da kendi metotlarını uygulayabilir." demektedir.

Ruhi Ersoy'un yazdığı "Folklor Tarih İlişkisi" başlığında ise özellikle folklor malzemelerinin tarih yazım sürecindeki önemi üzerinde durmuştur. Ersoy yazısında; özellikle bir folklor kuramı olan "Tarihi Yeniden Kurma Kuramı" ile tarihin bilinmeyen veya elde çok az veri bulunan dönemlerini kavrayabilmek ve aydınlatmak amacıyla halkın yaşamından izler taşıyan folklor malzemelerinden yararlanmayı esas almıştır.

Kitapta her bölüm için ayrıca kaynakça vermeyi gerekli görmedik. Bunun yerine Türkçe'de yayınlanmış tarihyazımı, metodolojisi, felsefesi, Türk tarihçiliği, tarih anlayışları üzerine yazılmış kitap, makale ve bildirilerin bir bibliyografyasını vermenin okuyana daha çok katkı sağlayacağını, tarihyazımının Türkiye'de birbirinden habersiz oluşan külliyatını bir bütün olarak görmesinin önemli olacağını düşündük. Bu sebepten doktora öğrencilerimiz olan Funda Koca ve Tercan Yıldırım'ın birlikte hazırladıkları geniş bir bibliyografya denemesini kitabımızın en sonunda verdik.

Dr. Durmuş Hocaoğlu'nun
aziz hatırasına saygıyla.....

Tarih Kavramı:
Res Gestae-Historia Rerum Gestarum[*]

Durmuş Hocaoğlu[**]

Aynı "tarih" kelimesi ile aralarında yakın alaka ve bağlantı bulunan, mâhiyet itibâriyle birbirinden farklı iki şey kastedilir. Birinci anlamıyla Tarih, "Tarihî Varlık Alanı"[teknik adıyla "Res Gestae", yâni Tarihî Şeyler (bu metinde "RG" şeklinde gösterilecektir)], kısaca "yaşanmış geçmiş" olup, Fizikî Zaman içerisinde insanlar tarafından yapılıp edilen "şeyler" – olgular (fenomenler, vâkıalar, phainomena) ve olaylar (hâdiseler, events) –cümlesidir; buna mukaabik ikinci anlamıyla Tarih ise "Tarih İlmi" [Historia Rerum Gestarum (bu metinde "HRG" şeklinde gösterilecektir)] olup, muayyen bir geçmiş zamanda insanlar tarafından yapılıp – edilen "şeyler" cümlesi hakkında, bu muayyen zamandan sonra yaşayan insanlar eliyle yapılan bir inşadır. Birinci anlamıyla Tarih

---

Bu makale aynı isimle ve şu künye ile yayınlanmıştır: Durmuş Hocaoğlu, "Orada Öylece Duran Tarih" *Bilgi ve Düşünce* Yıl: 1, S. 4, (Ocak 2003), İstanbul, s. 82-87 (6 sayfa).

23 Ekim 2010 tarihinde Hakkın Rahmetine kavuşan, değerli akademisyen ve fikir adamı Durmuş Hocaoğlu Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fizik Bölümünde öğretim üyesiydi.

[RG, Tarihî Varlık], ikinci anlamıyla Tarih'in [HRG, Tarih İlmi] objesidir ki "tarih" kelimesinin bir kavram olarak taşıdığı ve sık – sık karışıklıklara yol açan bu çifte anlamı, "fizik" kelimesinin bir anlamının Tabiat (Grekçe: Phusis, İng.:Physique) diğer anlamının da fizik ilmi (İng.: Physics) olmasına benzer.

RG açısından ele alınan Tarih, esas olarak, *Tarihsel Varlık Alanın'nın (Res Gestae'nin) ontolojisinin ve umûmî şemasının etüdü, temel çalışma mekanizmasının araştırılması* problemi olarak da tanımlanabilir. Bu arada "tarihin ontolojisi" ile kastettiğimiz, aşağıda da tekrar muhtasaran temas edileceği veçhiyle, Tarihî Şeyler'in gerçekliğini, gerçekler dünyası ile râbıtasını ve ayrıca, Başlangıç ve Bitiş (Mebde' ve Me'ad) problemini, gelişmesini, işleyiş mekanizmasını etüd etmektedir. Bu problem bir başka varlık alanı olan Fizikî Varlık Alanı'nın [Fiziki Şeyler; Uzamlı Şeyler: Res Extensia] ontolojisini ve çalışma mekanizmasını araştıran fizikî ilimlerin problemine müşâbih addedilir. Nasıl ki muhtelif fizik teorileri Fizikî Dünya'nın ontolojisi ve çalışma mekanizması üzerine kurgulamalarda bulunmakta iseler, benzer şekilde muhtelif tarih teorileri de Tarihsel Dünya'nın ontolojisi ve – asıl olarak- çalışma mekanizması üzerine kurgulamalarda bulunmaktadırlar.

İşte, Tarih ile ilgili bütün felsefî problemlerinde bu noktada zuhur etmekte olduğunu söyleyebiliriz.

İki Temel Problem Alanı: Tarihî Varlık Alanı ve Hakîkat veya Tarih'in [RG] bir varlık alanı olarak gerçekle olan bağlantısı:

Bu problem, RG'nin, gerçek anlamda bir varlık alanı olarak kabul edilebilirliği problemidir. Tarihî Şeyler, yaşanmış, yapılıp – edilmiş şeyler cümlesi, geçmiş zamana müteallık olduğuna binâen, "hâzır" (present) değil "gaaib"dir(absent). Bu noktada

sorumuz ve sorunumuz şöyledir: şu hâlde, hâzır olmayanın gerçek anlamda bir varlık alanı olarak kabul edilebilmesi meşru olabilecek midir?

Tarih İlminin [HRG] Meşrûiyeti

Tarihî Şeyler'i konu edinen ve Tarih (ilmi) olarak isimlendirilen disiplinin bir "ilim" – veya "bilim", her ikisini, teferruatına girişmeden tamamen aynı manada kullanıyorum- olup olmadığı da tarih felsefesinin ikinci önemli problemi olup, bu tartışmaların da ana hatlarıyla iki ayrı veçhesi ve iki ayrı çözüm tarzı bulunmaktadır. Birincisine göre Tarih, genelgeçer ve tesbit edilebilir kaanun ve kuralları olan bir disiplin, yâni bir "İlim"dir. Buna karşılık, ikinci görüşü savunanlara göre de Tarih bir "ilim" değil, bir "mitoloji", bir "edebi tür"dür. Buna göre, birincisinin Tarih'i bilinebilir bir varlık alanı olarak kabul etmesinden dolayı bir tarihî gnostisizm, ikincisinin ise tarihî agnostisizm görüşüne sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Yani, Res Gestae Problemi'nde ana konu, Tarihi Şeyler'in Historia Rerum Gestarum Problemi`nde ise ana konu, Res Gestae'yi obje edinen disiplinin mahiyetidir. Bu itibarla Res Gestae Problemi'ni Tarihin Ontolojik Problemi olarak ve Historia Rerum Gestarum Problemi'ni de Tarihin Epistemolojik Problemi olarak adlandırabiliriz.

Problem, HRG'nin objesi olan RG'nin gerçeklikle olan bağlantısındaki sıkıntıdan, Tarihi Şeylerin hâzır değil de gaaib olmasından kaynaklanmaktadır. İmdi, şayet RG hazır olmadığına binaen *nâ-mevcut*, yani *gayri hakikî* addedilecek olursa, bu, O'nun dış-dünyada bir karşılığının bulunmaması, insan zihninin hâricinde bir gerçekliğinin, diğer bir ifadeyle, Bilinç'ten bağımsız, "kendinde" [by-itself; fi-zâtihi; ancak, "kendinden" (by itself,

min-zâtîhî değil] olmaması demektir ki, bu takdirde, hakikat ile bağı kopuk olanın, 'mevcut-olmayan'ın bilim kavramı altına konmasının meşruiyet gerekçesi ne olabilir? Bu nokta-i nazardan Tarih'in İlmiliği problemi, İstikbâl'in ilmiliği problemi ile benzeşmektedir; gerek Tarih (Geçmiş, RG) ve gerekse de istikbâl (Gelecek), mevcut değildir. Şu halde, nasıl ki Gelecek'in ilmi olmazsa Geçmiş'in de ilmi olmaz denebilir. Bu sıkıntılı keyfiyet, fikrimce, Tarihin [HRG] bir bilim olarak meşrûlaştırılmasının önündeki en büyük mâni'dir.

Tarih'in Bir İlim Olma Meşrûiyeti Sağlanabilir mi?

Fakat bu problemin kısmî de olsa, aşılabilirliği düşünülebilir: İmdi, Hakîkat'in çok bir şekilde sâdece ve yalnız fiilen var-olmak (ve olmakta – olmak) ile tahdit edilmesini aksiyomatik olarak kabul edecek olursak, *fiilen var-olmayan ve olmakta – olmayan*, olup bitmiş şeylerin hakikilik vasfının bulunamayacağı neticesine vâsıl oluruz. Ancak böyle bir sınırlandırma *"hakikat, şimdi ve burada olandır"* aksiyomunun da tekrar düşünülmesini gerektirmektedir. Acaba, bu önerme, bir aksiyomun sahip olması an-şart gerekli olan, başka hiçbir şeyden istihraç edilmeye ihtiyâcı olmayacak ve esâsen böyle bir istihrâç imkânsız kılacak derecede 'açık ve seçik' (bedihi, évident) ve "gayri kaabili şüphe' (indubitable) ve herşeyin kendisinden çıkarılacağı bir "ilk bilgi" midir? İmdi; şüphesiz böyle bir aksiyomatik Arşimed noktası da, bir hakikat tasavvuru ve tasviridir, ancak, sadece *"ampirik realite"* ile mahduttur ve bir *"kaba hakikat"* (Bertrand Russell'ın deyimiyle, rough reality) tasavvuru ve tasviridir. Çünkü "şimdi" ve "burası" kesin değildir, belirsizdir; hâlbuki bizdeki "hakîkat" bilinci kesindir.

Bu noktadan sonra fazla detaylandırmadan şuncağızı söyleyeceğiz: İlkin, böyle bir kaba hakikat tasavvuru ve tasviri, zaman-bağımsız bir realite fikrini göz ardı etmekle Zamanı bir tür kutsal parametre olarak almaktadır ki, "zaman-bağımsız" gerçeklik alanını ihâta edebilmesi mümkün olamaz. Zirâ bu takdirde, Varlık'ı "duyusal algı"nın temel kategorilerine indirgemekle, Berkeley'in süb-jektif idealizminin temel düstûru olan "var-olmak algılanmaktır" (veya, "varlık algıdır", esse est percipi) kaziyesine bağlamış oluruz; halbuki bütün algının en temel iki kategorilerinden olan (Kant'ın "iç form" ve "dış form" olarak adlandırdığı (Uzay ve Zaman hiçbir sûrette doğrudan algı nesnesi değildir. İkincileyin, böyle bir hakikat tasavvuru, "şimdi"yi de ebedileştirmekte, durağanlaştırmak-tadır; hâlbuki, exact konuşacak olursak "şimdi" hakikat sahnesine çıktığı anda varlıktan yokluğa münkalib olur; O, bir yanıyla bir 'var-olan'dır diğer yanıyla da bir 'var-olmayan'; o bakımdan Hakikat'in (zaman-bağımlı, 'extensive' varlığın) hem zaman-bağımlı ve hem de adeta zaman-bağımsız olduğu sonucuna varılmaktadır. Hâlbuki, sırf zaman-bağımlı şeyleri ele aldığımızda (ki burada konumuz onlardır) öncelikle, Şeyler'in Zaman'a bağımlı olması gibi, Zaman'ın da Şeyler'e bağımlı olduğunun ve kezalik, Hakikatin de, bir "bütün" olduğunun kabûl edilmesi de iktizâ etmektedir ki bu bütünlüğü şu şekilde açıkça tanımlayabiliriz: 'Şimdi ve burada olan" nasıl ki hakikat ise, "gelecek-olan ve -burada-olmayan" ile "geçmiş-olan ve burada-olmayan", yani 'tarihi olan" da aynı şekilde hakikattir.

Ne var ki, bu *bütüncül hakikat* anlayışında, Tarih'e müteallık hakikatin, diğer bir ifâdeyle, Tarihi Hakikatin de Ampirik Hakikat gibi, somut, elle tutulur, gözle görülür, mücessem ve müşahhas bir hakikat olduğuna ve onu reddettiğimiz takdirde etrafımızda her gün gördüğümüz, içinde kendi etli-kanlı bedenimizin de dahil olduğu ve "İşte! Müşahhas gerçeklik alanı" dediğimiz bu

fiziki-dünya (zaman-bağımlı, "extensive" varlık), kendisine çok kuvvetli bir şekilde izafe ettiğimiz Kanat, bütün hakikiliğini kaybedecektir.

Zira bütün' oluşlar 'zaman içinde olmak—veya 'zaman ile birlikte olmak'—kayıt ve şartı ile vuku' bulur. Bu "zaman içinde"(veya zamanla birlikte) olmanın kemmî (niceliksel, quantitative) değeri, onun "tarihîlik" keyfiyetine mani' olmaz; yani, 'zaman aralığı ` (time interval, süre, sayrûre, müddet), kemmî olarak ister çok kısa, ister çok uzun, keyfi qualitative) olarak aynı kategoriye girer — çünkü kısa ve/ya uzun gibi sayılabilir değerler izafi ve ârızîdir, mutlak ve cevheri değil—: Her ikisi de tarihîdir! Söz gelimi, iki kişi karşılıklı konuştuğu zaman, birbirleriyle "aynı anda konuştuklarını" düşünürler; fakat bu bir vehimdir; sesleri ve görüntüleri birbirlerine bir "zaman içinde" gitmekte, bu arada bir zaman aralığı geçmektedir; yani bu mükâleme bir 'zaman aralığı'nda vuku' bulmaktadır. Burada bu zaman aralığının rölatif olarak kısa oluşu, pratikte onun sıfır olduğu gibi düşünülmesine yol açar; lakin, yine rölatif olarak daha uzun olan zaman aralıklarında işbu sıfır zaman aralığı duygusu çok âşikare bir sûrette kaybolur: Güneşin görüntüsü Arz'a 8 dakikada, Kutup Yıldızı'nın Eşiği 86 yılda, Andromeda Nebulası'ndan bir sinyal 700.000 yılda, bir Kuasar'dan bir sinyal ise 5 milyar yıldan daha uzunca bir sürede ulaşır. Burada "bir-iki saniye" ile "5-10 milyar sene", sadece pratik açıdan önemi olan bir farka tekaabül eden nicelik değerleridir; nitelik açısından bakıldığında, her ikisi de aynı evsaftadır: *"Tarihîlik"*. Biz şu anda Kutup Yıldızı'nın 86 yıl öncesini, yani tarihini "görüyoruz"; oradan bakıldığında ise Arz'ın 86 yıl önceki hâli görülmektedir; nasıl ki biz O'nun bugünkü hâlini görmek için 86 yıl beklemek mecburiyetinde isek, oradan bakanların da bizim bugünümüzü görmeleri için '86 yıl beklemeleri gerekecektir. Eğer uzunca bir süre ile ifade edilen oluşları hakîkat denen bütünlüğün dışına

çıkaracak olursak, "gökyüzünde gördüğümüz hiçbirşey hakikat değildir" neticesine vasıl olmak durumunda kalırız. Vâkıa biz onların "hemen şimdi" nasıl olduklarını "hemen şu anda" bilememekteyiz; ama bildiğimiz bir şey vardır: Onlar, o gördüğümüz semavi varlıklar (ecram-ı semaviye; celestial bodies; coelestium celest) ve onlarla bezenmiş olan Gök, bir hakikattir. Aksi takdirde, yani semâvi cirmler hakikat dışında ise Gök de öyledir, ancak, o zaman da bizler, hakiki olmayan bir âlemle kuşatılmış olmakla kendi hakikiliğimizi de reddetmek zaruretinde kalmalıyız; bu, Orta Çağlar boyunca zihni bir dehşet uyandırdığı için "horror vacui" (ürkütücü boşluk) olarak isimlendirilen olguya müşabih zihnî bir dehşet demektir: "Mevcut olmayan" bir varlık nizamının tam ortasında durmak!

O hâlde artık şunu söyleyebiliriz: *"Tarihi hakikat" ile "fiili hakikat" arasında hakikilik nokta-i nazarından bir fark yoktur; arada sâdece, bir mahiyet farkı söz konusudur.*

Fakat bütün bu mülahazalar, yine de, bizi, Tarih'in (dar ve özel anlamıyla Tarih olan Beşerî Tarih'in (Res Gestae Humanis) - ilmi olmak iddiasındaki Beşerî (Historia Rerum Gestarum Humanis) "ilim olabilme" potansiyeline sâhip olabildiğinden ötesine götürmez. Çünkü bir kere, Mâzi'yi, Hâl'i, İstikbal'î ancak, - Kant'ın ifadesiyle - "tarihe yabancı bir külli akıl" görebilir: Tam ve mutlak hakikati ile ve külliyen! Ancak, bu bizim için imkânsızdır. İkinci olarak da, Beşerî Tarih, Yeryüzü'nde yapılıp edilmiş şeyler cümlesidir; bulunduğumuz yerden Kutup Yıldızı'na veya başka bir gök cismine baktığımızda onun tarihi halini - ama tamamını değil, sadece 'bizim şimdimiz'e nisbetle 86 yıl önceki halini - şimdi imişçesine gözlemlediğimiz gibi, bulunduğumuz yerden bakıp da kendi dünyamız üzerindeki herhangi bir tarihi hadiseyi - ister bin yıl önce, ister bir sâniye önce vuku bulmuş olsun - gözlemleyemeyiz. Yani yine aynı sıkıntıya dûçâr olmuş

bulunmaktayız: Tarihî Hakikat, Küllî Hakikât'in bir cüzüdür; O'nda bizim açımızdan kısmen aktüel hakikat gibi bilinebilme potansiyeli vardır; ancak işbu 'potansiyel (bil-kuvve, en-puissence) hakikatin "aktüel (bil-fili, en acte) hakikat gibi idrâki, Beşerî Tarih açısından adeta imkânsızdır.

İmdi; tamamiyle bu kontekstte olmak üzere, diyebiliriz ki, Tarihî Şeyler'" bu sebebe binaen *gaaib* olma halinden *hâzır* olma haline terfi ettiremeyiz ve yine aynı sebeple de onlar gözlem ve deneye tâbi tutulamazlar; "Tecrübe Alanı" dışında kalmaya mahkumdurlar. Bu yüzden, onlar hakkındaki bütün bilgilerimiz, adına "belge" (vesika) denen materyaller olup, bunlar da tabii (natürel, bakın/der ve en mühimi, beşeri) "eserler ve anlatımlar"dan ibarettir ki bunlara, "tarihin izleri" de diyebiliriz. İşte, Tarihin bir bilim olmasının önünde en büyük ve hala henüz aşılamamış olan engel budur: Bir varlık olarak Tarih [RG; dar ve hususî anlamıyla Beşerî Tarih; Res Gestae Humanis: RGH] gaaibdir ve tecrübe alanı dışındadır; O'nu sâdece izlerinden takip edebiliriz. Bu izler ise, Tarihi Şeyler'in kendileri değildir; Materyalist İn'ikâs (Yansıma) Teorisini hatırtayalım — asla ağının aynısı olmayan semboller ve impresyonlardır ve hep yanıltma ihtimali taşıyan enformatörlerdir; Tarih'in 'kendinde hâli'nin bilgisini deforme ederek bizlere ulaştıran enformatörler. Bu yüzden Tarihin [RG] izlerine güvenilmezlik, bir bilim olma iddiasındaki Tarih [HRG] için en büyük baş belasıdır; hele bir de işin içinde insan — Tarihin baş aktörü olması hasebiyle işin başında bulunan ve Pierre Bayle'ın tabiriyle, bütün sistemlerin hazmetmekte zorlandıkları en sert lokma olan insan; Yaradan, Rabbi'nin kendisinden şikâyetçi olduğu insan — olduğu için, güvensizlik had safhaya varır. İmdi insan hem güvenilirdir hem güvenilmez; güvenilirdir, çünkü O'nu yaratan Rabbi kendisine halife kılmıştır; ama aynı zamanda güvenilmezdir de, çünkü aliyyu'l-âlâ ile es-fel-i sâfilin arasındaki

akıl almaz spektrumda dolaşabilmektedir; Kant'ça söylersek, O'nun yaratılmış olduğu eğri odundan düzgün olan hiçbir şey çıkmaz: Beşer ürünü yazılı ve/ya yazısız tarihi bakıyye ve vesikaların hepsi insan elinin mahsûlüdür ve insana güvenmenin bütün risklerini taşır.

Theoria – Historia

Tarih'in bu özelliği, eski Greklerin "Empeiria" ile edinilen "Historia"yı "sağlam bilgi"nin (Episteme) karşısına koyarak vehmî bilgi (Doxa) addetmesinin; aynı zamanda en sağlam, essah bilgi olan Theoria'nın ve Theoria'nın tek elde edebilme yöntemi olan Ratio ile ulaşılan Philosophia'nın karşısına koymasının ve hâlâ günümüzde dahi tam olarak halledilememiş "Theoria – Historia", "Theoria – Philosophia" ve "Emperiria – Ratio" ayrımlarının da en temel sebebidir.

Ancak, Tarihin [HRG] bir bilim olabilmesinin başka bir şekilde meşrûiyetini elde edebilme ümidini yine de kaybedemeyebiliriz ki bunlardan birisi Herder ve Kant'ın teklifleridir. Ezcümle ifade edildikte; şayet Tarih'te hiçbir kaanuniyet yok ise, bu O'nun tam bir "kaos" olması anlamına gelecektir ki muhâl-dir; Tarih, yani yaşanmış mazi bir kaos ise, yaşanmakta olan hâl dahi bir kaos olmalıdır. O halde Tarih'in de tâbî olduğu bir kaanun düzeni olması, yani RG'de, O'nu bir kaos değil de bir kozmos kılan bir düzenlilik (regularity) prensibinin bulunması gerekir; ancak, böyle bir kaanun düzeninin, bir plan-lılığın ve bütünselliğin bilinebilmesi ilahi bir bilgi gücünü istilzam edecektir; yani "bütün"deki bu ilahi bilgi, ne tek insan ve ne de insanlık için tam olarak kavranabilme gibi bir özellik taşımaktadır. İkinci olarak, Eski Grek düşüncesinden gelen Philosophia-Historia ayrımının temeline bir göz attığımızda, bu ayrımın, Theoria (Saf Akıl) ile elde edilen Philosophia'nın kesin

ve zarûri olarak (apodiektik) doğru ve en umûmî en kuşatıcı (küllî universal), zamandan ve mekândan bağımsız, ezeli-ebedi değişmez (eternal) bir bilgiler cümlesi olarak kabûl edilmesinden ve Empeiria (Tecrübe) ile edinilen Historia'nın ise bu hassalara muhâlif, gelip-geçici, kesinlikten uzak, kısmi (partiat) ve cüz'î (particular), değişken ve muvakkat (temporal), yalnızca hayat pratiği açısından faydalı addedilen bilgiler cümlesi olarak kabûl edildiğini ve bütün bunların da Sokrates'in, Septik ve Agnostik Felsefelere karşıt olarak, "bir mutlak bilginin mevcudiyeti ve biz insanlar tarafından bilinebilirliği" şeklinde özetlenebilecek temel prensibinden kaynaklandığını ve bu sebebe müsteniden Platon'un Historik Bilgiyi "doxa" (vehim), Aristotelestin de "polihistoria" (kesret bilgisi) sayarak Philosophia'nın karşısına koyup reddettiğini görebiliriz.

Antikite'de bu şekilde gelişen bu anlayış, hayli zaman sonra Descartes tarafından daha da ileriye götürülmüş, "Bilgi'nin kesin doğru ve gayri kaabil-i şüphe bir bilgi" olduğu temel prensip ittihaz edilmiş ve nihayet limiti-ne kadar ilerletilerek, Empeiria'nın hiçbir türüne müracaat etmeden, insan açısından bilinebilmesi mümkün olan herşeyin kesin doğru ve külli bilgisini verecek olan, matematik modeli' bir bilim sistemi olan "Evrensel Matematik" (Mathesis Universalis) projesi geliştirilmiştir. Ancak, bilim anlayışı üzerinde büyük bir te'sir icra eden bu rijid rasyonalizm, Descartes'tan sonra Leibniz'in de bütün katkılarına rağmen tahakkuk edemeyeceği açığa çıkarak zamanla terkedilmiş ve nihayet 20'nci asrın ilk çeyreğinde Oersted ve Rowlend'in yaptığı basit ama çok etkileyici bir deneyle başlayan ve 21 'nci asrın ilk çeyreğinde Kuantum ve Rölativite teorileri ile Fizik biliminde vuku' bulan büyük devrimsel Bilim Fetişizmi'ni ve onun en temel düstüru olan bilimin yanılmazlığı ile birlikte Bilim'in küllî ve kesin doğruları bulmaya muktedir olduğu şeklindeki aksiyomu da alaşağı etmiş; yine aynı asırda

bilhassa Fizik'te meydana gelen, devrimin akabinde ortaya çıkan modern bilim felsefeleri ve hassaten Popper, Bilimin ancak yanlışlanabilecek olan muvakkat doğruları (yani potansiyel yanlışları) bulabilen bir disiplinler bütünü olduğu ilkesini sofu siyantistler hariç, hemen-hemen herkese kabul ettirmiştir.

İmdi; bütün bu gelişmeler ışığında, Bilim'in, Antikite'den gelen klasik anlayışa müsteniden yaygınca kabûl gören ,"kesin ve küllî doğruları bulma vasfı" bizzat Tabiat Bilimleri'nde terkedildiğine göre, böyle bir vasıf ile muttasıf olmayan Tarih'in [HRG] de bir bilim olarak kabûl edilebilmesinin önündeki en büyük maninin aşılabilmesi için bir hacet kapısının aralandığını düşünebiliriz.

Orada Öylece Duran" Tarih(*)

Durmuş Hocaoğlu(**)

Tarih yazıcılığı (Historiography) nedir? Bir teori mi, bir ebedi ürün mü? Eğer ikincisi ise, ne kadar "gerçek" bir zemini olursa olsun, bir 'kurgulama', bir 'senaryo' olduğunu söyleyebiliriz; ancak, aynı hükmü birinci hâl içinde verebiliriz: her teori bir 'kurgulama', bir 'senaryo'dur. Ancak, Tarih'in [HRG: Historia Rerum Gestarum] bir bilim olup – olmadığı tartışmasının hâlâ kat'î olduğu söylenebilecek bir neticeye bağlanamadığını – belki de asla bağlanamayacağını – göz önünde tuttuğumuz takdirde O'nun kurgusunun daha farklı olması gerektiğini de kabul etmemiz îcap edecektir.

İmdi, ilkin, Tarih'in [HRG: Historia Rerum Gestarum] "default" olarak bir bilim kabul edilmesi ile işe başlandığında, genel geçerli bir prensip olarak, "araştıran özne ile araştırılan

---

Bu makale aynı isimle ve şu künye ile yayınlanmıştır: Durmuş Hocaoğlu, "Orada Öylece Duran Tarih" *Bilgi ve Düşünce* Yıl: 1, S. 4, (Ocak 2003), İstanbul, s. 82-87 (6 sayfa).

23 Ekim 2010 tarihinde Hakkın Rahmetine kavuşan, değerli akademisyen ve fikir adamı Durmuş Hacıoğlu Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fizik Bölümünde öğretim üyesiydi.

nesnenin kopmaz bir bütünlük arz ettiğini" kabul etmemiz de şart olacaktır. Bu durum muvâcehesinde, konusu (nesnesi) ben – dışı olmak kaydıyla, hangi türden bir bilim ve\ya bilgi konusu olursa olsun, araştıranın araştırdığını bir şekilde veya birçok şekillerde bozduğunu; materyalizmin en sofu bir şekilde sarıldığı Yansıma (İn'ikâs, Refleksiyon) Teorisi'nin boş bir hayal olduğunu ve nesnelerin ve araştırılanın (nesnenin) "kendinde" (numenal) hâlinin bilgisinin bilen özneye ebediyen kapalı olacağını kabul etmekliğimizde şart olmaktadır.

Bu noktada muhtasaran da olsa, Pozitif Bilimler (yaygın kanâatin aksine, bu bilimler kümesine Matematik'in dâhil edilmemesi lâzım geldiğini belirterek) ile Tarih arasındaki temelli bir ayrılığa temas etmekliğimiz faydalı olacaktır. Pozitif bilimlerin nesnesinin/nesnelerinin "insan (bilinç) dışında ve onun eseri olmaması, yâni O'ndan bağımsız ve dolayısıyla da eleştiriye kapalı ve aynı zamanda test edilebilir olması hasebiyle, araştıran ile araştırılan arasındaki ilişkiler kümesinin nisbeten daha bir az sübjektif ve daha az beşerî zaaflarla örülü olmasına karşılık, Tarih'in tabiî [yâni natürel veya daha sahih bir ifadeyle doğal (fiziksel)] değil beşerî, yâni beşer eseri olması ve kezâ insana ilişkin birçok hususta çok daha fazla ehemmiyetli olması ve ayrıca hâlihazır değil gaaib ve test edilemez olması, onu beşerî saldırılar karşısında daha açık, daha savunmasız bir hâle getirmektedir. Vâkıa bilimlerin "beşerî saldırıları" olarak nitelendirdiğim kastî (irâdî) veya gayri kastî değiştirme, dönüştürme ve en aşırı haddinde saptırma olarak kısaca tasnif edilebilecek eylemlerinden pozitif bilimlerin dahi kâmil mânâsıyla masûn kalma te'mînâtı yoktur; Termodinamik kaanunlarının Materyalizm'de yol açtığı tahribatlar karşısında gerek mekanikçi ve gerekse de diyalektikçi materyalizmlerin bu teoriye karşı açmış oldukları ideolojik savaş; kezâ Evrimcilik ve sıkça onunla karıştırılan Darwincilik hakkında lehte ve aleyhteki

dinî/ideolojik kamplaşmalar bu konudaki birçok örnekten sâdece bâzılarıdır. Ancak, bütün bunlara rağmen bu bilimlerin test edilebilir, doğrulanabilir/yanlışlanabilir niteliği bu tür saldırılara karşı hayli sağlam bir mukavemet hattı meydana getirmekte ve çok daha güvenlikli kılmaktadır. Fakat söz konusu, Tarih gibi hem ontolojik ve hem de epistemolojik noktai nazarlardan [yâni hem Res Gestae ve hem de Historia Rerum Gestarum açılarından] beşeri inşa ürünü olan bilgi alanları olunca, bu mukavemet hattı zayıflamakta ve dolayısıyla da güvenlik katsayısı çok düşmektedir ki bunun neticesi de, meselâ her fizikçinin durduğu yerden bir "sübjektif fizik" inşâ etmesindeki aşırı güçlüklere mukaabil, her tarihçinin durduğu yerden bir "sübjektif tarih" inşâ etmesine fevkalâde büyük imkânlar vermekte ve bu da Ranke'nin Tarih'in [RG], yâni geçmiş zamanlarda insanlar tarafından yapılıp-edilmiş şeyler cümlesinin tam bir tasvîrinin ortaya konabileceğini müdâfaa eden "görsel" (visual) tarih tezinin ve böylelikle de Tarih'in [HRG] fizikalist modelli bir (pozitif) bilim olabileceğini isbat etme gayretlerinin imkânsızlaşmasına sebebiyet vermektedir.

Şu hâlde, bir varlık alanı olan Tarih'i mümkün olduğunca tam ve yetkin bir biçimde "nasılsa öyle" resmedebilecek bir "tasviri (descriptive) tarih" mümkün olamayacağına binâen, ancak bir "inşâî (concstructive) ve tahlili (analytic, çözümleyici) tarih" ile yetinmekten gayri yapılabilecek bir şey yoktur. Yâni; "orada öylece duran" Tarih [RG], "*burada böylece duran*" tarihçi tarafından, her defasında, nasıl görüyor ve nasıl algılanıyorsa öylece, kendi öznesine nisbetle öznel olarak kendi zihninde yeniden ve yeniden kurgulayacaktır; bu ise, kendi gerçekliği içerisindeki Tarih'in [RG] bir "numena" ve olarak inşâ edilen Tarih'in [RG'yi konu edinen HRC] bir "fenomena" olması demektir.

Numenal Tarih, Fenomenal Tarih, Simülatif Tarih, Sun'î ve Sanal (Virtüel) Tarih

İmdi; bu şartlar muvâcehesinde, her tarih yazıcılığının, ne kadar ihtimam ve dikkat gösterilirse gösterilsin sübjektiflikten kurtulamayacağı aşikâr olacaktır ki ben, bu sübjektiviteyi, *burada böylece duran tarihçinin* bir numena niteliğini hâiz olarak orada öylece duran Tarih'i inşa etmesini, "Fenomenal Tarihçilik" ve bu şekilde vaz' edilen tarihin de "Numenal Tarih"in bir kopyası veya bir kurgusu olmak üzere "Fenomenal Tarih" olarak isimlendiriyorum.

Buna göre; her tarih, kaçınılmaz bir *fenomenal tarih* olduğu gibi aynı zamanda bir simülasyon dahi olacağı için bir "simülatif tarih"tir de. Ancak, bu noktadan itibaren, numenal tarih'in bilen özne tarafından fenomenalleştirilmesinde çok ciddî problem alanlarına da adım atılmaya başlanmış olacaktır ki bu problem alanlarının her birisi, her adımda, numenal olanın deformé bir versiyonu demek olan fenomenal tarihin, *deformé* olmaktan daha ilerilere uzanarak *malfromé* bir hâle transforme edilmesine sebebiyet verebilecek tuzaklarla örülüdür.

Bu tuzaklardan birisi, bir "Sun'î ve Sanal Tarih" inşâı tuzağıdır ki fikrimce, ciddî bir entelektüel problemi olan "tarih bilinci zaafiyeti"ni besleyen iki ana kaynaktan neş'et etmektedir: Felsefesizlik ve İdeolojizim.

Felsefesizlik (veya felsefi yetmezlik), ne yazık ki, en genel hâlde, bütün tarih çalışmalarında çok bâriz bir sûrette kendisini ortaya koymaktadır diyebiliriz; ancak, özel hâlde bizim medeniyetimizin en derin, en köklü ve en sistematik problemi olmak mevkiinde bulunan bu yetmezlik, kendisini birçok alanda olduğu gibi tarih alanında da zaman-zaman aşırı hadlerde göstermekte ve derinlemesine, müteemmilâne düşünmeyi engellemektedir.

Bunun sonucunda, handiyse, bir varlık olarak Tarih [RG], her isteyenin kendince bir "tarih tanrısı" gibi yeniden yarattığı bir âleme ve bir bilim olarak Tarih [HRG] ise bir "tarih peygamberi" gibi kendince tanzim ettiği bir kutsal metne dönüşmekte; aslî mâhiyetini büyük ölçüde kaybeden Tarih Bilimi, tarihin zâhirî veçhesi ile oyalanan "arkivizm" ve "kronolojizm" basitliğine indirgenmekte ve bu da Tarih'i adetâ bir efsaneler yumağı, bir imalar bütünü olan Tarih'in dolambaçlı ve karanlık labirentlerinde yolunu kaybetmesine sebebiyet vermekte; "varlığın sebep ve illetlerini anlamak", yâni, hemen yüzeyde görülen fenomenlerin arka-planına nüfûz etmeye, *fenomenal* olanların arkasındaki *numeral* alana girmeye çalışmayı gaye edinen bir hakikat araştırmacılığı olan ve aynı zamanda asıl tarih olan Tarihin bâtınî veçhesi büsbütün bulanıklaşmaktadır, gitmektedir.

İdeolojizm veya İdeolojik Körlük ise, Tarihsel Varlık Alanı'nın, hiç sorgulanmadan doğruluğuna kesin olarak inanılan 'belirli' bir katı (rijid) ideoloji gözlüğü arkasından 'belirli' bir görüntüsünü vermektedir. Bu "ideoloji gözlüğü", Tarih hakkında bir "sanal gerçeklik" duygusu yaratarak bakılan şeyin – yâni Tarih'in - kendi gerçekliği içerisindeki gerçek görüntüsünü büsbütün tahrip etmekte ve gözlük tarafından nasıl görülmesi dizayn edilmişse öyle görülmesini sağlayan, çarpıtılmış, deformé/malformé bir *sun'î ve sanal tarih yaratmaktadır*.

İmdi; esâsen bütün varlık alanları içerisinde en zor nüfuz edilebilenlerden birisi ve hattâ birçok bakımdan birincisi olan Tarih'in bu şekilde bilinçli olarak saptırılması "orada öylece duran" numenal gerçeklikten kopmaya yol açmakta; bir bilim (olma iddiasındaki) Tarih'i ise *ideolojik bir enstrüman* derekesine seviyesine tenzîl ettirmektedir. Kısaca "yaşanmış geçmiş" olarak tanımlanan ve bir daha değiştirilmesi mümkün olmayan "tarihî şeyler"den oluşan ve hâzır olmayan bu varlık alanınını,

yâni Tarihî [RC], "nasıl yaşanmış olduğu" hiç kaale alınmadan belirli bir amaca hizmet üzere, bilerek ve kasten, oportünistçe, sun'î olarak "yaşanmış olması arzu edilen" bir modele göre inşâ etmekte; basit bir vasıtaya dönüştürülmüş olan yaşanmış geçmiş ideolojik mevzilere çekilmekte ve "red-kabul" kategorizasyonuna göre şekillenmiş bir cepheleşme ortaya çıkmaktadır.

Daha fazla teferruata dalmaktan imtinâ ederek, bu şekilde oluşturulan ve aslının sâdece kötü bir kopyası bile değil, bilinçli olarak vücut verilen Sun'i ve Sanal (Virtuel) Tarih'ten hakk ve hakikat adına hiçbir şey umulamayacağı gibi, beklentilerin aksine, ilk önceleri görülemeyebilen ama mutlak bir yerlerde uç verecek olan olumsuz sonuçlar dahi hâsıl "olmazlık edemeyeceğini belirttikten sonra biz burada bunları kalın çizgilerle iki ana maddede hulâsa etmekle yetineceğiz:

1: Tarih, kendi gerçekliğinden bilinçli olarak koparılmış ve yeniden sun' ile similütif, virtüel bir bir varlık âleminde inşâ edilmiş olduğundan nâşi, kendisinin dizayn edildiği ideolojik şablonlara göre de ya takdis ya da tel'in edilmekte ve bu sûretle ideolojilerin at gözlükleri tarafından kirletilmiş dimağların mahsûlü, birbirinin simetriği, fakat yanlışlıkta muâdili hükmünde olan ve birisi Tarih'i dokunulamaz bir kutsallıklar alanı, bir tabu, bir fetiş olarak telâkki eden *Kutsanmış Tarih* ve diğeri de taşlanası bir şeytan, bir hakaret objesi olarak telakki eden *Reddedilmiş veya Lânetlenmiş Tarih* anlayışları ortaya çıkmaktadır. Birer *"tarih paranoyası"* niteliği taşıyan, bilinçli olarak saptırılmış bu anlayışların tevlîd ettiği vahim neticelerden birisi tarihe karşı bir kompleks yaratılması ile, "Tarihte yaşama" arzusunun kışkırttığı "tarihe kaçış" ve bir diğeri de "tarihten tiksinme" arzusunun kışkırttığı "tarihten kaçış" olarak zuhûr etmesidir.

2: Tarih bütünüyle anlaşılamaz hale gelmekte ve bunun neticesinde ise, O'ndan pratik sonuçlar çıkarılması da imkânsızlaşmaktadır.

Bu pratik sonuçların en önemlisi ise, Tarih'ten ders ve ibret alınmasının imkânsızlaşması ve Tarih'in aynı zamanda günümüzü de aydınlatıcı niteliğinin ortadan kalkması olmaktadır. Zira her sosyal olayın ve/veya olgunun kökleri bir şekilde Tarih'tedir, her gün bir öncekinin içinden çıkmaktadır; her şey kendi tarihiyle birlikte bir anlamlı bir bütünlük oluşturacağından, sosyal olgular ve/veya olaylar da, tarihten soyutlanarak bağımsız kompartımanlar şeklinde tek başlarına mütâlea edilemezler. Tarih'ten kopukluk, olaylar ve olgular bütünselliğinin parçalanmasına, bu da, günümüzün anlaşılmasının zor, hatta çok kereler imkânsız hale gelmesine yol açmaktadır.

Bu konularda mebzul miktarda somut örnek arasından yalnızca birkaçına temas edecek olursak; meselâ Türk ve İslâm tarihinin, Cumhuriyet boyunca genellikle, sağ ideolojilerce kutsanmakta, sol ideolojilerce red ve/ya tel'in edilmiş olmakta olmasını verebiliriz.

Filhakîka, Cumhuriyet tarihimiz, Cumhuriyetçi ideologların -asıl olarak temelinde Osmanlı'ya karşı târifi imkânsız bir kompleksten kaynaklanan bir dürtü ile -Cumhuriyet'in meşrûiyetini Osmanlı'nın reddinde aramasından ileri gelen sonu gelmez, bıktırıcı, dönüp-dönüp aynı noktaya gelen, Osmanlı-Cumhuriyet zıtlığı tartışmaları ile dopdoludur. Binlerce yıllık tarihinin zirvesine İslâm ile birlikte varan Türk milletinin bu uzun ve ihtişamlı tarihinin adetâ 'bypass' edilerek İslâm-öncesi Türk tarihine hem de çok abartılı bir şekilde yönelmenin; bilhassa Osmanlı-Selçuklu çizgisinin üzerinden uzun bir planjonla atlayarak, ciddiye alınmaya müstahak hemen-hemen hiçbir delile isnâd etmeye lüzum dahi görülmeden Orta Asya'nın tam ortasında -bir anlamda "Türk Atlantisi" olarak da isimlendirilebilecek günümüzden yedi bin sene evvelki muhayyel bir "İç-Deniz" ve bu virtüel deniz etrafında, bir o kadar muhayyel ve "bütün insanlığın ve bütün

medeniyetlerin ana yurdu olan" muhayyel bir Türk devleti ve medeniyeti inşâ etmek ve bu sanal tarih anlayışını resmî ideoloji halinde dönüştürmek, kendisine karşı aşırı bir kompleks duyulan, Cemil Meriç'in harikulade tâbiriyle o "ihtişamlı mâzî"yi örtmek için 'daha ihtişamlı ve daha kadim' bir mâziyi sun' ile ve virtüel bir âlemde yeniden yaratmak, el'ân günümüzde hâlâ bir şekilde de olsa yaşamaya devam eden sun'i ve sanal bir tarih anlayışının belki de en mümtaz nümûnesidir.

Kezâ, bu anlayışın zıddı ve simetriği için de, bir yandan hassaten vatandaşlarını ne manevi ve ne de maddî yönden mutlu etmeye muvaffak olabilmiş; bu da yetmezmiş gibi onların kutsalları ile çatışma içerisinde bulunmayı bir numaralı hedef ittihaz edinen Cumhuriyete karşı duyulan itme hissinin ve diğer yandan da potansiyel itibariyle "ihtişamlı mâzî" yanında sıradan bile olamayan bir devletin vatandaşı olmanın tevlîd psikolojik yıkım duygusunun sâikiyle, tarihe kaçmayı da dikkat çekici bir örnek olarak vermek mümkündür.

Hayır; Tarih bir bilim değildir; ama ondan sonra?

Konusu (nesnesi), *yaşanmış geçmiş* (tarihî şeyler; RG) olan, insanların geçmiş zaman içerisinde yapıp-ettiklerini araştıran, inceleyen, tetkik ve tahkîk eden bir disiplin olan Tarih'in [HRC] bir bilim olup-olmadığı hakkındaki ve maalesef hassaten ülkemizdeki tarihçilerin pek fazla ilgi göstermedikleri, bir kısmının haberi dahi olmadığı ve kendilerine tevcîh edildiğinde ise mesleklerine karşı bir küçültme olarak telâkkî ettikleri suâle verilen cevaplarda umûmiyetle ağır basan görüş, menfîdir: "Hayır; Tarih bir bilim değildir"

Evet: Historia Rerum Gestarum, genellikle kabul gördüğü şekliyle, konvansiyonel mânâda -en azından "pozitif bilimler gibi - bir bilim değildir, çünkü onda genel-geçerli kaanunlar belirlenebilmesi mümkün olamamaktadır. Bu sebepten, yâni genel-geçerliliğin imkânsızlığından dolayı, her tarih alanı (RG), aslında kendi özel şartları altında incelenmek durumunda kalmaktadır.

İmdi; muhtasar bir döküm çıkarıldığında, Tarih disiplininin bir bilim olarak kabul edilmeyişinin kabaca, birisi ontolojik ve diğeri de epistemoloiik olmak üzere, şu sebeplerden neş'et etmekte olduğunu söyleyebiliriz:

1: Tarihî Varlık, Fiziksel Varlık'ın aksine, insanın dışında, ondan bağımsız olarak dış dünya'da 'kendinde mevcut' olan bir varlık değildir, insan eseridir; yaşanmıştır, geçmiştir; 'hâzırda mevcut' değildir; bu yüzden de tecrübe alanına dâhil edilemez; test edilemez, tarihi olaylar, yâni tarihte yapılıp-edilenler tecrübe (empeiria) yoluyla ne cerhedilebilir ve ne de tasdik; ne doğrulanabilir ve ne de yanlışlanabilir.

2: Tarih Bilimi de, ağırlıklı olarak beşer eliyle bırakılan belgelere bağlı kalmaktadır ve dahi bu belgelerin sıhhati de her zaman için tartışmaya açıktır; her ne kadar insan güvenilebilir bir varlık ise de bu güvenilebilirlik hayli risklidir - Kant'ın tâbiriyle, insanın yaratılmış olduğu eğri odundan düzgün olan hiçbir şey çıkmaz. Hâlbuki bir bilginin sıhhati, onun kaynaklarının sıhhati ile doğru orantılıdır; binâenaleyh, şüpheli *can cennete girmez* misâli, şüpheli kaynaklara müstenîden şüphesiz bilgiye ulaşılması da muhâl olmalıdır.

Bütün bunlardan dolayı, Tarih'e, Tabiat bilimlerinde olduğu gibi genel geçerli kaanunlar vaz' etmek mümkün olmamaktadır. Ne var ki; bütün bunlara rağmen, Tarih'te bir "kaanun" fikri yine de bâzı meşrûiyet gerekçeleri bulabilir. Fakat her ne olursa

olsun, Tarih'e konacak kaanunlar, "normatif" veya "pozitif" olamaz; ancak pek zayıf da olsa "deskriptif" olabilir. Lâkin, herşeye rağmen, deskriptif kaanun vaz' etmenin en iyi tatbik edilebildiği düşünülen Tabiat Bilimleri'nde (meselâ Fizik'te) dahi bu işin ne denli aşırı ihtiyat ile yapılması gerektiği, her zaman için risk taşıdığı ve "yanlışlanamaz kaanun" idesinin, konuya yabancı olanlar tarafından 'fevkalâde sağlam' olduğu sanılan bu disiplinlerde dahi hassaten ondokuzuncu asrın sonunda başlayan ve yirminci asrın ilk çeyreğinde Modern Fizik'in büyük ölçekte kurulması ile nihâyetlenen "büyük kriz"den sonra çoktan çökmüş ve terkedilmiş bulunduğu göz önüne alındığı takdirde, Tarih'te böyle bir teşebbüste bulunmanın niçin daha fazlasıyla risk unsuru ihtivâ edeceği kendiliğinden anlaşılabilecektir.

Tarih'i, Fizik gibi genel-geçerli kaanun ve kurallar altında değerlendirmek imkânsızdır; ama, yine de, katı olmamak kayıt ve şartıyla onda da bâzı kaanun ve kaaideler arama hakkımız vardır. Bunlardan ilki, bundan önce de yine kısaca sözünü etmiş olduğumuz üzere, Tarih'in kaotik olmasının imkânsızlığının ve *kozmik*, yâni düzenli olmasının bir kaanun fikrini desteklemesi ve meşrûlaştırmasıdır - ki bu, Wegelen'in işâret etmiş olduğu, tarihî olayların ard-arda dizilişinin ifâdesi olan "tarihî hiyerarşi" olup, Tarihî Varlık'ın tesadüfler alanı olmadığının göstergesidir ve gerçektir, genel-geçerlidir; hattâ tarihin en sağlam bilgisidir de: Tarihî olaylar, bir sıra-dizin çerçevesinde birlerini tâkip ederlerdir ve bu satırların yazarının şahsî kanaatine göre de tarihte başka hiçbir genel-geçerli kaanun olmasa dahi bu kaanun tek başına yeterli addedilebilir ki ben bunu, şu şekilde ifâde edebileceğim kanâatindeyim: "Tarih, kronolojik bir hiyerarşinin katı ve kat'î hükmü altında ve fizikî zaman oku istikaametinde ilerleyen bir süreçtir". Ve kezâlik, bir başka genel-geçerli olduğu düşünülebilecek kaanun, Herder'in işâret etmiş olduğu "gelenek ve birikim"dir:

İnsan'ı Hayvan'dan ayıran, onu "anthropos"dan "humanus"a dönüştüren, insanı "insan" yapan şeylerden, insanın kurucu unsurlarından ikisi de birbirini bütünleyen Gelenek ve Birikim'dir. Şayet bunlar olmamış olsaydı, İnsan, sâdece *biyolojik* bir varlık olarak kalır ve fakat asla *tarihî* bir varlık olamazdı; yâni İnsan, "insan" olamazdı.

Anlamak

Tarihî varlık'ta kaanun aranmaya devam ederken yine de çok ihtiyatlı olmak gerekmektedir; ancak ondan dahi mühim olan başka bir husus ise "anlamak"tır: *"Anlamak"!*

Evet; *Tarih'i anlamak*, Tarih'e genel-geçerli kaanunlar vaz etmeye çalışmaktan daha öncelikle ve daha ciddiyetle ele alınması iktizâ etmektedir.

Anlamak, Tarih Felsefesi'nde Herder tarafından icat edilen teknik bir felsefi terimdir ve *"tarih'i, onu yapan ideler ve normlar türünden motifler altında kavramak"* anlamına gelmektedir.

Anlamak, çok özel bir teknik tarih felsefesi terimi olarak, fenomenal olan veya daha doğrusu öyle olmaktan başka bir çâresi bulunmayan bütün tarihlerin "numenal" olan tarihe, yâni yaşanmış geçmişin o saf ve hakikî kendindeliğine erişmeye çalışmanın adıdır; böyle bir erişim elbette mutlak anlamda imkânsızdır; ancak, limitte o'na varmaya yönelmek, daha az hatâlı ve daha sahih bir tarih, yani daha az fenomenal elde etmeye yönelmek demektir.

Hâsıl-ı Kelâm

İmdi; şu halde, şöyle bir neticeye varmış olduğumuzu söyleyebiliriz:

• Tarih (Tarihî Varlık Alanı, Res Gestae) bir tesâdüfilikler, başı-boşluklar alanı değildir; öyle olsaydı bir "kaos" olurdu ve bu durumda da hiçbir sûrette kavranamazdı; zira, insan zihni Kaos'u değil Kozmos'u kavramaya kaabiliyetlidir, esâsen Kaos, mâhiyeti gereği, bir gerçek varlık olarak dahi telâkkî ve itibâr edilemez.

•Fakat yine aynı Tarih, katı kurallara tâbi olan bir alan da değildir; İnsan'a tâbi ve onun eseri olması hasebiyle, Tarih, kesin bir sûrette *belirlenebilir* ve *tanımlanabilir* olamaz. Kesinlik ve belirlenebilirlik (determinizm) ilkelerinin fizikî ilimlerde dahi terkedildiğini göz önüne alındığında Tarih'ten böyle birşeyin asla beklenemeyeceği de kendiliğinden anlaşılacaktır.

•Binâenaleyh, Tarih İlmi, Fizik İlmi gibi bir bilim olamaz; onda her zaman için genel-geçerli, katı, infkleksibl kaanunlar aranamaz.

•Her Tarih değerlendirmesi, ister-istemez, tarih değerlendiricisinin bulunduğu konuma göre farklı olacaktır.

•Ve kezâ, her tarih değerlendirmesi, değerlendirilen, ele alınan tarihe göre de farklı olacaktır.

•Bu sebeple, dünyadaki tüm halkların, kavimlerin, ulusların, milletlerin, ümmetlerin tarihlerini aynı değişmez kritere göre belirlemeye kalkışmamalıyız. Bu sebeple, her milletin tarihini, kendi ide ve normlarının ışığı altında kavrayabiliriz; böyle yapmak, o milletin tarihini "anlamak"tır, aksi ise "yargılamak, mahkûm etmek" olacaktır.

•Yâni: Her tarihi yaratan ideler ve normlar türünden motifler altında kavramak asıl gaye olmalıdır; ancak bu gayeye yönelen historiyograf da, en iyi ve en ideal hâlde dahi kendi öznelliğinden sıyrılamaz ve binâenaleyh, her historiyograf tarafından ortaya konan tarih hem diğerlerininkinden ve hem de "numenal tarih"ten farklı olmak durumunda kalacaktır.

•Ancak, bütün bunlara karşılık, nasıl ki her insanın ferdiyetliğine rağmen insanlar arasında ortak olan değerler varsa ve bunlar olmadan insanlık oluşamıyorsa; benzer şekilde, bütün insanlık ailesi için çok kalın çizgilerle de olsa genel-geçerli olduğunu düşünebileceğimiz "ideler ve normlar"ın her zaman için var-olacağını ve olması gerektiğini de düşünebiliriz. Bunun aksini düşünmek, her ferd-insanı diğerlerinden izole edilmiş ayrık bir ünite olarak tasavvur eden ve aralarında hiçbir ortaklık olamayacağı için anlaşmalarını imkânsız olarak sofistlerin hatâsının değişik bir tarzda tekrarlanması demek olacaktır; eğer öyle olsaydı, nasıl ki iki insan dahi anlaşamaz olacaktı ise, bütün farklılıklara rağmen insanlar arasında genel-geçerli olan bazı ortak ve değişmez ideler ve normlar, bütün tarihe yönelik birtakım kritikler yapılması imkânını vermektedir.

Geçmiş zamanlarda yaşamış insanlar tarafından yapılanların kritiğine ve muhâsebesine girişirken elimizdeki en mühim meşrûiyet senedi de budur. Eğer böyle bir meşrûiyet senedimiz olmasaydı o zaman Tarih "üzerine konuşulamayan" bir şey olurdu ki bu vaziyet tahtında bize düşen de Wittgenstein'ın Tractatus Logico Phlosophicus'daki son önermesini ilk düstûrumuz yapmak olurdu: "Üzerinde konuşulamayan konuda susmalı".

Dönemlere Göre
Türk Tarihyazımının Sorunları

İslam Öncesi Türk Tarihinin Problemleri

Ahmet Taşağıl[*]

İslam öncesi Türk tarihi ele alındığında hiç şüphesiz Türklerin İslamiyet'e girmeden önce Kore'den Orta Avrupa ve Balkanlara kadar uzanan geniş sahadaki tarihleri akla gelmektedir. Her milletin tarihinde olduğu gibi Türk tarihinin başlangıcı da problemlidir. Kaynak yetersizliği sebebiyle geçmişin derinliklerine gittikçe tarihsel malzeme azalmakta dolayısıyla araştırma yapmak zorlaşmaktadır. Ancak, bu durum sadece Türk tarihine özgü olmayıp bütün dünya milletlerinin tarihleri için de geçerlidir.

Avrasya bozkırları bilindiği gibi tarihin şafağından itibaren Türk kökenli halklara yurtluk etmiştir. Dolayısıyla İslam Öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, hatta Macaristan ovalarına uzanan geniş sahada da gerçekleşmiştir. Milyonlarca kilometre karelik bu alanlar coğrafi olarak aşağı yukarı aynı iklim özelliklerini göstermektedir. Tarihin ilk devirlerinden 11. yüzyıla kadar Türk kökenli topluluklar da Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağından Tuna boylarına kadar doğu batı yönünde hareket etmişlerdir. Nitekim bu geniş

[*] Prof. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi, atasagil@hotmail.com,

alanda söz konusu halkların (boyların) izlerini takip etmek, bir bakıma erken dönem Türk tarihini aydınlığa kavuşturmaktır.

Bahsettiğimiz alanlarda izlerini takip edebildiğimiz tarihi kaynakların çoğu Türk dilinde değil, komşu milletlerin dillerinde (Çin, Fars, Arap, Grek, Latin ve Rusça) yazılmıştır. Bu durum Eski Türk tarihini araştırmayı zorlaştırdığı gibi daha kompleks hale getirmektedir. Diğer taraftan bu alanın tamamında Eski Türk Dilinin yadigârları bulunmaktadır. Runik Alfabe de denen bu oyma yazı çoğunlukla taşların üstüne kazınmıştır.

Eski Türk topluluklarının özellikle su kaynaklarına (ırmak, göl vs.) ve yaylak kışlak hayatı üzerinde kurulu bir sistemleri vardı. Bu her boyun kendi insan topluluğu ve ekonomisinin temeli olan *hayvanlarıyla birlikte yaşadığı belirli bir alanı vardı* anlamına gelmektedir. Aslında, genel bir bakışla burada söz konusu edilmesi gereken iki önemli karakteristik özellik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Türk göçleridir. Bu normal bir yaylak kışlak hayatı değil, çeşitli nedenlerle yaşadıkları bölgeyi kitleler halinde terk ederek, çok uzun mesafeler kat etmek suretiyle başka bir alana gitmeleridir. Çok önemli tarihi sonuçlar doğurmuştur. Siyasi ve ekonomik olmak üzere göçlerin iki temel sebebi vardır. Ekonomik sebep denince özellikle nüfusun artması nedeniyle otlakların yetersiz kalması, kuraklık veya ağır kış şartları yüzünden kıtlık çıkması vesaire etkenler gösterilebilir. Siyasi sebebe gelince özellikle Çin, Hisen-pi, Moğol gibi kavimlerin baskısıyla yerlerini terk edip başka sahalara gitmeleridir.

İkinci karakteristik özellik Eski Türk toplumunun sosyal yapısıdır. Bu sosyal yapıyı aileden (oguş) başlayarak, uruk-boy, bodun şeklinde birbirinin içine geçen halkalar şeklinde belirtmek mümkündür. Tarihi kaynakların ışığında bu sosyal sistem halkaları içinde boy birimi ön plana çıkmaktadır. Boyların toplumsal özellik olarak taşıdığı sosyal dayanışma ve dinamizm, bireyleri arasında

birlikte hareket etme arzusunu getirmiş, çok uzun mesafeleri yılmadan çetin mücadelelerle aşmalarını sağlamıştır.

Böyle bir sistemle zaman (derinlik) ve mekân (genişlik) denkleminde Türk boyları Avrasya bozkırlarında kendilerini gösterme fırsatı buldular. Özellikle elverişli alanlarda hayvancılıkla uğraşarak (bozkır ekonomisi) hayatlarını sürdürürken kendi aralarında siyasi birlikler oluşturdular. Bu siyasi birliklerin bazıları imparatorluk seviyesine yükseldiler. Asya Hun İmparatorluğu bu alanda ilk örnektir. Diğer taraftan efsanevi ilk Çin metinlerini dikkate alırsak Türk tarihini M.Ö.2250'lere götürmek mümkündür. Hunların yıkılmasından sonra Orta Asya'da egemenlik Tunguz ve Moğol kökenli (Juan-juan) topluluklara geçti. Ama bu esnada bölgeden Çin'e göç edenler, Kuzey Çin'de küçük çapta Hun devletlerini ve Tabgaç devletini kurdular. Batı yönünde göç edenler, Batı Türkistan, Afganistan'da Akhun, Orta ve Doğu Avrupa'da Avrupa Hun devletlerini kurdular (IV. yy.dan sonra).

552 yılında Juan-juan hâkimiyetine son veren Gök-Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkim oluyorlardı. Bu yeni sosyal ve siyasi sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodun kompozisyonu 10. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu devletinin kuruluşuna kadar sürecektir. Göktürkler zamanında kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkçe Yenisey ve Orhun ırmağı kıyıları başta olmak üzere bölgenin birçok yerinde taşlar üzerinde kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyo-kültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök-Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir.

Aynı modeli Avrupa'ya taşıyan Avarlar, 558-805 yılları arasında önce bir imparatorluk kurdular. Daha sonra Orta Avrupa'da derin etkiler bıraktılar. Bu arada Attila Hunlarının kalıntıları ile karışan Ogurlar, Bulgarları meydana getirdiler. Magna (Büyük) Bulgarya Devletinin yıkılmasından sonra Tuna, İtil (Volga) ve Kafkaslar üç ayrı Bulgar topluluğu doğdu. Bir kısmı Hıristiyanlık, bir kısmı Müslümanlık dinlerine girdiler. Neticede ayrı kaderleri yaşadılar. Bu arada özellik vurgulanması gereken bir başka Türk kökenli topluluk Sabarlardır. Batı Sibirya'dan kopup gelerek Kafkaslarda yaklaşık bir yüzyıl hakim olmuşlardır. Sabarlar, Bizans tarihi kaynaklarında özellikle teknolojilerinin gelişmişlikleriyle ün kazanmışlardır. Ayrıca 520'li yıllarda İncilin Türkçeye tercüme edildiği dahi bildirilmiştir. Üç yüzyıllık bir ömre sahip Hazar Kağanlığı farklı dinlere tanıdığı geniş hoş görü ile tanınmıştı. Zamanının iki büyük imparatorluğu Bizans ve İslam (Emevi ve Abbasi) imparatorluklarını Kafkaslarda başarı ile durdurmuşlardı. 860'larda Peçenekler, bir yüzyıl sonra Uzlar (Oğuzlar), devamında da Kuman-Kıpçaklar, Orta Asya'nın bozkırlarından koparak Doğu Avrupa ve Balkanlara gelerek önemli tarihi roller oynadılar.

Asya Hunlarının sonunda olduğu gibi Gök-Türk ve Uygur dönemlerinde de çok sayıda Türk kökenli topluluk Kuzey Çin yönüne doğru göç etmiştir. Gittikleri yerlerde (Kansu ve Ordos) önceleri küçük devletler kurdularsa da 50-100 yıllık bir süreçte asimile olarak Çinlileştiler. Fakat bu bölgelerde günümüze kadar kalan bazı unsurlar vardır.

Bu arada Turfan, Kaşgar, Yarkend, Kuca, Hoten gibi bölgelere yerleşen Uygurlar, yerleşik hayata geçtikten ve Budizm Maniheizm gibi dinleri kabul ettikten sonra yerleşik kültür ürünleri verdiler. Çok sayıda Uygurca dil malzemesi günümüze kadar ulaştı.

Sınırlarını çizmeye çalıştığımız bu geniş coğrafi alanda söz konusu Türk kökenli topluluklar arasında meydana gelen mesafeden dolayı zaman içinde bazı kültür farklılaşmalarının olacağı açıktır. Ancak, özünde her zaman bir ortak bozkır kültüründen bahsetmek mümkündür. Dil açısından bakıldığında zaman içerisinde mesafelerin uzaklığından dolayı değişikliklerin olduğunu görüyoruz. Bunun en güçlü örnekleri Çuvaşça ve Yakutça (Saka)'da belirmiştir. Diğer yandan farklı coğrafyalarda farklı milletlerle ilişki kurulması sonucu Eski Türkçe, yabancı dillere etki yaptığı gibi kendisi de etkilenmiştir. Bu yüzden Türklerin ilişki kurduğu bütün diğer milletlerin dillerinde Türkçe kelimelere rastlanması normaldir.

Neticede zaman derinliği ve mekân genişliğini belirttiğimiz Eski Türklerin, İslamiyet'ten önce sağlam bir sosyal yapıları, hareketli (göç eden) bir hayatları vardı. Bundan dolayı Eski Türkçe de farklı coğrafyalarda kendine farklı gelişme yolları buldu.

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök-Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök-Türk devletinin dayandığı boy sisteminin iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda devam ederek, günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Gök-Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök-Türk devletinin 744'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde başrol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır.

Türk Tarihi ile İlgili Çin Kaynaklarının Önemi ve Analitik Yaklaşım

Türk tarihinin İslâm öncesi devrinde Orta Asya, yani doğu cephesinin muhteva açısından en zengin kaynakları Çin dilinde yazılmıştır. Türkçe yazılı kitabeler şüphesiz en değerli kaynaklardır. Ancak bilgilerin çokluğu ve teferruatı düşünüldüğünde Çinlilerin meydana getirdiği eserler ön plâna çıkmaktadır. Çin kaynaklarındaki bilgi ve belgeler ele alınmadan İslam Öncesi Türk tarihi yazılması mümkün değildir. Bu sebepten Çin kaynaklarının özellikleri ile ilgili bir değerlendirme kısmını aşağıda veriyoruz.

Çin kaynaklarını kendi içinde şöyle sınıflandırılabiliriz: 1— Metal ve taş eserler üzerindeki yazılar; 2— Kemik ve kaplumbağa kabukları üzerindeki yazılar; 3—Klâsik kitaplar (Shan-hai chin, İ-chin, Li-chi, Chu-shu-chi-nien, Shu-chin, ch'un-ch'iou vs. eserleri); 4— Hanedan tarihleri; 5— Ansiklopedik eserler; 6— Kronolojik eserler

Hemen bütün resmî tarihlerin biyografi bölümlerinin sonunda yabancı kavimlere ait biyografiler vardır. Bunlar her ne kadar biyografi başlığı adı altında sıralansalar da aslında Çin'e komşuluk yapan onunla münasebete giren kavimlerin tarihinin anlatıldığı kısımlardır. Çin tarihi açısından ön plânda olmayan ancak, Türk, Moğol, Tibet, Kore ve hatta Japon tarihi bakımından birer hazine durumundadırlar. Çünkü Çinliler komşuları vesair milletler için şecerelerinden başlayarak sosyal hayatlarına kadar ilgili bilgileri kaydetmişlerdir.

1-Resmî tarihlerin Türk Tarihi açısından değerlendirilmesi

Resmî tarihlerin beş ana bölüme ayrıldığını yukarıda söylemiştik. Bu beş ana bölümün niteliklerini Türk tarihi açısından ele aldığımızda şu noktalar açığa çıkmaktadır:

İmparatorlar bölümlerinde Türklerle ilgili bilgiler azdır. İfadeler kısadır. "Gök-Türkler, şu tarihte şuraya saldırdı. Ya da vergi gönderdiler gibi". Bilgilerin herhangi bir derinliği yoktur. Olayların gelişiminde sebep-sonuç belirtilmemiştir. Dolayısıyla doyurucu bilgiye rastlamak pek mümkün olmaz.

İlmî risaleler kısmında da Türklerle ilgili bilgiler azdır.

Esaslı bilgi biyografilerdedir. Hun, Gök-Türk, Uygur gibi başlıklar altında toplanan bu bölümlerde söz konusu Türk toplumlarının, devletlerinin ya da büyüklü-küçüklü boylarının öncelikle ortaya çıkışları anlatılır. Kökenleriyle ilgili rivayetlere de yer verilir. Daha sonra eğer devlet kurmuşlar ise o açıklanır. Çinle yaptıkları münasebetlere özellikle büyük yer ayrılmıştır. Bundan sonra mutlaka sosyal hayatları hükümdarlarının taşıdıkları unvanlar, teşkilâtları, yedikleri ve içtikleri şeyler, evlenmeleri, ekonomik yapıları, hukukî vaziyetleri, ölü gömme vs. törenleri anlatılır. Özellikle Çinlilerden farklı yönleri belirtilir. Şayet büyük bir devlet kurmuşlarsa devletin gelişmesi, Çin'le yapılan savaşlar hakkında bahisler vardır. Siyasî hadiselerin bazen kısaltıldığı görülmektedir. Bunun sebebi bunların teferruatı Türklerle ilişki kuran şahısların biyografilerinde bildirilmesidir.

Türk ülkelerine elçi olarak giden, Türklerle savaşan ya da her hangi bir şekilde temasa geçen kişilerin biyografilerinde özellikle siyasî olmak üzere son derece doyurucu bilgi vardır. Söz konusu devlet adamları dönüşlerinde saraya rapor verdiklerinden daha sonra bu eserler yazılırken raporlardan faydalandıklarından şahıs biyografileri ön plâna çıkmaktadır. Çok sayıda savaşın ayrıntıları ve onlara âit hayat hikâyeleri yazılırken kaleme alınmıştır.

Bahsettiğimiz yirmi beş resmî hanedan tarihi dışında ansiklopedik ve kronolojik nitelikte yazılmış kaynaklar mevcuttur. Bunların ilk örneğini T'ung Tien (801 yılı) oluşturmaktadır. Bu

ansiklopedi misal alınmak suretiyle sonraki yüzyıllarda tertip edilen Ts 'e-fu Yüan-kuei (1005-1013), T 'ung-chih (1150) ve Wen-hsien T 'ung-k 'ao (1254) hakikaten Çin tarihinin değerli hazineleridir. Aradan asırlar geçince bu eserlerin kıymeti daha iyi anlaşılmış ve sonraki tarihçiler tarafından birçok zeylleri hazırlanmıştır. Bu eserlerin son ciltlerinde yine Çin'e komşu kavimlerin bölümleri vardır. Bu bölümler her bakımdan zengin bilgilerle donatılmış olup resmî tarihlerde mevcut olmayan son derece değerli malûmata da sahiptirler.

Kronoloji esas alınarak hazırlanan en hacimli kaynak Tsu-chih T 'sung-chien (1085)'dir. Belki de tarihçiler arasında en çok kullanılan eser budur. Çünkü zaman problemi hemen hiç olmadığı gibi olaylar çok sade bir dille sıralanmıştır. Anlaşılabilirlik problemi de sıralama takip edildiğinde ortadan kalkmaktadır. Diğer kaynaklarda mevcut olmayan çok sayıda belgeye başvurulması eserin kıymetini arttırmaktadır. T 'ai-p 'ing Huan-yü chi ve Ti-li Chih gibi tarihi coğrafyaya âit eserler de yazılmıştır.

2-Çin tarihçiliğinin kendi problemleri

a) ***İsimlerin karışıklığı:***

1— Şahıs isimlerinin karışıklığı; 2—Yer isimlerinin karışıklığı

Çinliler doğduklarında bir isim alırlar. Buna Ju-ming (Süt ismi) denir. Daha sonra başka isimler kazanırlar. Arkasından Tzu lâkab diyebileceğimiz isimler takılırdı. Bu sonradan isim ve lakab kazanmalar çoğunlukla temayüz ettikleri alanla ilgili olurdu. Özellikle imparatorlar tahta çıktıktan sonra hem yeni unvan alırlar, hem de saltanat devreleri yeniden başlardı ki; bu da aslında dikkat edilmesi gereken karışıklığa yol açmaktadır.

b) ***Zaman Eksikliği:***

Çinli tarihçiler biyografileri yazarken tarih belirtmemişlerdir. Dolayısıyla tercümeler yapılırken olayların geçtiği tarihlerin tesbi-

tinde güçlükler çekilmektedir. Tsu-chih T 'ung-chien ve imparator bölümlerine müracaat etmeyi gerektirmektedir. Yine de çok sayıda hadisenin kesin tarihinin tesbiti mümkün olamamaktadır.

c) ***Hatalar Problemi:***

Tarihî hadiselerin bazen hatalı kaydedildiğine tesadüf edilmektedir. Söz konusu hatalar diğer kaynaklarla mukayese edilmek suretiyle giderilebilir.

d) ***Kaynakların Hacmi Problemi:***

Bazı hadiseler hakkında çok fazla malumat var iken bazıları hakkında azdır.

e) *Kolaylaştırma Problemi*

f) *Tarafsızlık Problemi*

g) *Silip Çıkarma Problemi*

h) *İlgili alanlar*

i) *Örnekleme Problemi*

3-Türk tarihi açısından problemler

De Guignes'nin 1756-58'de Çin kaynaklarına müracaat etmek suretiyle hazırladığı (*Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*, Paris 1756-58) eser ile ilim dünyası Türklerle ilgili Çin kaynakları hakkında haberdar olmaya başlamıştı. Bu tarihten günümüze kadar yapılan yüzlerce araştırma ile söz konusu bilgilerin derinliğine inilmiş, birçok problem halledilmiştir. Ancak, yine Çin tarihçiliğinin içinde kendi problemleri devam ettiği gibi Türk tarihi açısından da problemler sürmektedir. De Guignes'nin tercümelerini Rus Yakineff, Fransız St. Julien, E. Chavannes, P. Pelliot, Alman De Groot, O. Franke gibi meşhur sinologlar yeni daha doğru ve sağlam araştırmalarla takip etmişlerdir.

Türk tarihi açısından çok faydalı olan batılı âlimlerin araştırmalarında bazen bilgi eksikliğine veya ilmî hatalara tesadüf edilmektedir. Hadiseye ilmî açıdan bakıldığında bu çeşit hatalar normal karşılanabilir. Ancak, maalesef iki önemli noktada hatalı davranıldığı kanaatindeyiz. Birincisi "barbar" kelimesinde görülmektedir. Çinliler kendilerinden olmayan yabancı kavimleri özel adlarının yanında "kuzeyli yabancılar", "güneyli", "batılı", "doğulu yabancılar" şeklinde genel adlarla zikretmişlerdir. Kelimenin aslı "Çinli olmayan kuzeyli", "güneyli" yahut "batılı yabancılar" iken batılı araştırıcılar tarafından "eski barbar" tanımlaması konmuş ve ilim dünyasına bu şekilde yerleştirilmiştir. Aslında Çinliler kendilerinden olmayan kavimlere "barbar" dememişlerdir. İkinci konu Çinlilerin hadiseleri taraflı kaydettiğinin göz ardı edilmesidir. Çinliler yabancıları özellikle Türkleri âsî, her zaman Çin'e vassal olması gereken bir millet gözüyle yazmışlardır. Çünkü kendi imparatorları göğün oğlu, tanrının yeryüzündeki temsilcisi idi. Zaten Çin de dünyanın merkezi sayılıyordu. Neticede kendi başarılarını yüceltirken Türklerin başarılarını küçümsemişlerdir. Batılı araştırıcılar bu durum üzerinde durmamışlardır. Zamanımıza kadar yapılan araştırmalarda dikkati çeken bir başka husus ilim adamlarının incelenen konuyla ilgili tek metne bağlı kalmaları diğer metinlere bakmamalarıdır. Bunun sebebi Çince metinlerde aynı konu ile ilgili farklı ve zengin malumat bulunabilmektedir.

Eski Türk yazıtlarının bilhassa Orhun Âbidelerinin okunabilmesi, Türklerle ilgili Çince metinlerin anlaşılabilmesinde büyük bir aşamadır. Türkçe unvan ve şahıs isimlerinin asıllarının öğrenilmesi Türkçe metinlerle Çince metinlerin mukayesesi sonucunda gerçekleşmiştir.

Bizans kaynakları da bazı şahıs isimlerinin doğrularının bulunabilmesi hususunda yardımcı olmaktadır. E. Chavannes'ın

Documents sur les Tou-kioue Occidentaux, (St. Petersburg 1903) adlı eseri bu sahada yazılmış en mükemmel eserdir.

670'i takib eden yıllarda İslâm ordularının Horasan üzerinden Maveraünnehre ulaşması ve Türk boylarıyla temas etmesi sonrasında İslâm kaynaklarında Türklerle ilgili bilgiler birden geniş yer tutmaya başlamıştır. Dolayısıyla doğudaki Çin kaynakları ile batıdaki İslâm kaynaklarının mukayese meselesi ortaya çıkmıştır. Bu durum Türgişler, Karluklar ve Uygurlar hakkındaki bilgilerin daha rahat anlaşılabilmesi için epey olumlu neticeler vermiştir.

4-Transkripsiyon problemi

Batılılar Sinoloji ile uğraşmaya başladıklarından günümüze kadar Çince isimlerin Lâtin harfleriyle yazımı konusunda tam bir sistem sağlanamamıştır. Bunun sebebi Çincenin çok değişik bir ses sistemi olması ve her araştırıcının kendi diline göre karşılık bulmaya çalışmasıdır.

1880'lerde Sir Thomas Wade, bir transkripsiyon sistemi geliştirmiş, 1912'de H. A. Giles onun sistemini daha da ileriye götürmüştür. 1930lara doğru Wade-Giles transkripsiyon sistemi adıyla bütün dünyada yayılma imkânı bulmuştur. Ancak çok geçmeden bu sistemin eksikliklerinin olduğu anlaşıldığından birçok Sinolog bunu kullanmaktan vazgeçmiştir. Günümüzde araştırıcıların kendi dillerine göre transkrip ettikleri görülmektedir. Ülkemizde W. Eberhard'ın öncülüğünde Sinoloji araştırmaları başlayıp gelişirken o ve B. Ögel tarafından Wade-Giles sistemi kullanılmıştır. Bunun yanında her iki âlim Türkçe okunduğu gibi yazma teşebbüslerinde de bulunmuşlardır.

Şahıs isimlerinin Türkçe karşılığının bulunabilmesi karşılaşılan en büyük problemlerden biridir. İsimlerin tam Türkçesi anlaşılamadığı için Çince metindeki orijinal şekilleri transkipte

edilmektedir. Bu durum Çince bilmeyen okuyuculara yapılan araştırmaları sevimsiz kılmaktadır.

Türkçe unvanlarda da aynı güçlük çekilmektedir. Fakat unvanların fonksiyonlarının öğrenilmesi bunların anlaşılmasını biraz olsun kolaylaştırmaktadır.

Çin dışında Orta Asya'daki yer isimlerinin Çince yazılışlarının karşılığını bulmak da önemli bir problemdir. Çinliler kendi ülkelerindeki yer isimlerinin sözlüğünü hazırlamışlardır. Ancak, Orta Asya'daki yer isimleri konusunda herhangi bir sözlük yapılmamıştır. İlim adamları muhtelif incelemelerinde son derece kıymetli tesbitler yaparak çoğu yer isminin aslını bulmayı başarmışlardır. Ancak eski devirler için özellikle kuzey Orta Asya'da geçen yer isimlerinin karşılığı hâlâ tesbit edilememiştir. Bazen tahmin yapılmaktadır. Ama kesin neticelere varmak çok zordur.

Yer isimleri konusunda bir başka zorluk aynı yerin Çin kaynaklarında farklı devirlerde değişik isimlerle zikredilmesidir. Bazen değişik yerlere aynı ismin verildiğine de tesadüf edilmektedir. Çinliler yabancı yer isimlerini kendi ses sistemlerine göre karşılık vererek kaydetmişlerdir. Dolayısıyla değerlendirme yapılırken hangi yer adının hangi devirde kullanıldığını da bilmek gerekmektedir. Meselâ İslâm öncesi devirlerde Taşkent'e taş ülkesi anlamına gelen Shih-kuo denirken, sonraki yüzyıllarda ismin Çince transkripsiyonu için Ta-shih-kan kelimesi kullanılmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Çinliler metinleri taraflı bir şekilde kaleme almışlardır. Resmî tarihlerde bu durum daha çok ön plâna çıkmaktadır. Savaşlarda Türklerin kazandığı zaferler küçümsenmiş, Çinlilerin başarıları büyütülmüştür. Hadiseleri çarpıtma verilen rakamlara da yansımıştır. Çin'e hücum eden Türklere âsî, yağmacı gibi isimler takılırken, barış zamanında ise vassal lakabıyla tanımlanmışlardır. Türklerin Çin'e gönderdikleri

hediyeler vergi (haraç) olarak adlandırılırken, Çinlilerin verdiği vergiler hediye şeklinde kaydedilmiştir.

Diplomatik ilişkilerde Çinliler Türk hükümdarlarına ve ileri gelen devlet adamlarına bazen unvanlar sunmuşlardır. Bu unvan sonuçlarında Türkler o sırada Çin'den güçlü olsa dahi bağışlanma şeklinde kaydedilmiştir.

Özel okunuşlar da ayrı bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüe-chih'ler, Tu-yü-hun'lar, Ta-yüan (Fergana) bunlara en iyi örnektir. Yüe-chih ismindeki Chih karakteri aslında Shih şeklinde seslendirilmektedir. Sadece Yüe-chih kavmini belirtmek için shih karakteri burada Chih okunmuştur. Tu-yü-hun ismindeki Yü'nün asıl okunuşu ku(vadi)'dir. Burada Tuyü-hun kavmini belirtmek için Yü şekliyle kaydedilmiştir. Ta-yüan ismindeki Yüan'in asıl okunuşu Wan'dır. Ancak, Fergana'nın Çincesi yazılırken Wan ismi özel olarak burada Yüan şeklinde belirtilmiştir.

Sonuç

Açıkça belirtildiği üzere Türklerin kendi dillerinde meydana getirdikleri kaynakların azlığı İslam öncesi Türk tarihini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Yukarıda niteliğini belirtmeye çalıştığımız İslam öncesi Türk tarihinin olmazsa olması Çin kaynakları ve araştırıcıların Çince bilmesidir. Aksi takdirde yapılan araştırmalar hiç şekilde sağlam gövdeye oturmamaktadır. Aslına bakılırsa sadece Çin kaynakları değil M.S.4 yüzyıldan itibaren Bizans (Grek) ve Latin dillerinde yazılmış kaynaklar da önem kazanmaktadır. M.S. 7. yüzyıldan başlayarak İslam kaynakları (Arap ve Fars) da bilgi vermeye başlamaktadır. Bu arada Soğdça, Toharca, Tibetçe, Sanskritçe gibi diğer dillerde az da olsa malumat oluşturulmuş kaynaklar mevcuttur. Rusça ise 10. yüzyıldan sonra değer kazanmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında aslına karşımıza çok geniş alanda Avrasya coğrafyasını neredeyse baştanbaşa geçen bir İslam öncesi Türk tarihi söz konusudur. Batıda bu konunun araştırılmaya başlanması emperyalizmin gelişmesiyle doğrudan paralellik arz etmektedir. "Coğrafi keşifler" neticesinde dünyanın bilinmeyen ufuklarını öğrenen Batı Dünyası, Çin'e de ulaştı. Çin kültürünü tanıdıktan sonra onların kaynaklarında farklı toplulukların mevcudiyetini de fark etti. Çinlilerin komşuları olan yabancı kavimlerden bazılarının Türklerin ataları olabileceği düşüncesiyle araştırmalarını derinleştiren bilim adamları çok sayıda belgeye ulaşarak bunları kendi dillerine tercüme ederek yayınladılar. İlk önce J. De Guignes'in 1756'da Paris'te neşredildi. 19. yüzyıla gelindiğinde çığ gibi büyüdü. Çok sayıda kitap ve makale yazıldı. Ama 1893'te Thomsen'in Orhun Yazıtlarını okuması ile yeni bir devir açıldı. Artık, birçok Çince ve diğer yabancı dillerde yazılmış eski Türkçe isim ve unvanların orjinaller öğrenilmişti. Takip eden yıllarda çok sayıda yeni yazıt ve Uygurca yazma da bulunup yayınlanınca Türkoloji şaha kalktı. Bu durumun İslam Öncesi Türk Tarihini öğrenmemize büyük katkısı gerçekleşti.

1920'li yıllarda özellikle Almanya'da konuyu ilgilendiren şaheserler ortaya konulduğu gibi Amerika Birleşik Devletlerinde dahi uzmanlar yetişmeye başladı. II. Dünya Savaşı sonrasında ise Eski Türk tarihi araştırmaları, dünyanın her tarafına yayılarak arttı. 1991'de ise Sovyetler Birliği tarihe karışınca adı geçen ülke topraklarındaki Türk kökenli cumhuriyetler bağımsızlıklarını kazandılar. Ve onlar da eski Sovyet metodlarını bir kenara atarak araştırma yarışına katıldılar.

Ülkemizde Tanzimat'tan sonra değişen tarihi anlayışı sonucu İslam Öncesi Türk Tarihine az da olsa ilgi duyulsa da esas değişim Cumhuriyetin kurulması ile birlikte gerçekleşmiştir. Henüz devletin kuruluş aşamasında tesis edilen Türkiyat Enstitüsü ile daha

sonra açılan Türk Tarih Kurumu'nun başlıca görevleri arasında Eski Türk tarihini araştırıp gün yüzüne çıkarmak vardı. Buna rağmen aradan geçen 70-80 senede düşünülen hedeflere ulaşıldığı söylenemez. Üniversitelerin tarih bölümlerinde araştırmaların zorluğundan dolayı çok az ilgi gösterilmiştir. Yine de Ord. Prof. Dr. Z. V. Togan, Prof. Dr. İ.Kafesoğlu, Prof. Dr. B. Ögel, Prof. Dr. G. Çandarlıoğlu gibi esaslı âlimler yetişmiştir.

Uzun süre Batı emperyalizminin etkisinde gelişen İslam Öncesi Türk Tarihi çalışmaları, batıda Avrupa eksenli bir bakış açısıyla değerlendirilmiş ve Türk kökenli topluluklar için kökü Roma devrine dayanan barbar sözü yayınların çoğunda kullanılır olmuştur. Attila ve Avrupa Hunlarının yaptığı etki belki de bu korkunun temelini meydana getirmiştir. Dolayısıyla Asya'dan gelen her topluluk Avrupalılar için "barbar" diye nitelendirilmiştir. II. Dünya savaşından sonra araştırmaların derinleştirilmesi sonucunda durumun biraz değiştiğini söylemek mümkündür. Belki yüzyıllardır süren emperyalizmin artık etkisini yitirmesinin katkısı olmuştur denebilir. Artık, Eski Türkleri biraz daha yakından tanıyan ilim adamları, onların kendilerine özgü bir kültürleri ve hayat tarzları olduğu keşfederek, eski küçümseyen tavırlarından vazgeçmeye başlamışlardır.

Bu arada Avrasya coğrafyasında özellikle Güney Sibirya'daki Yenisey Irmağı havzasında Altay Dağlarında çok sayıda yazıt bulunmuştur. Yazıtların Rus bilim adamları tarafından okunması Eski Türk tarihine büyük katkı sağlamıştır. Bu durum Avrasya bozkırlarında yaşayan halkın sosyal yapısının anlaşılması da barbar yaftasının kalkmasına etki yapmıştır.

Diğer yandan Türkiye'de yukarıda isimlerini verdiğimiz ilim adamları bu konularla çalışsa da yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Her şeyden önce Osmanlı Tarihinin belge bakımından kolaylığı yüzünden araştırıcıların çoğu bu devletin tarihine

yönelmektedir. Yine Cumhuriyet tarihi ve diğer yakın devirler de ilgi çekmektedir. Açıkça vurguladığımız gibi İslam Öncesini araştırmak zordur ve yöntemi farklıdır. Ülkemizde biraz da söz konusu zorluktan kaynaklanan aşırı bir batı dillerinde yazılmış eserlerin etkisinde kalma yaşanmaktadır. İngilizce öğrenmenin kolay oluşu ve bu dilde öğretim yapan üniversitelerde tarih araştırıcılığından çok tercüme ya da sadece İngilizce yazılmış eserleri okumak suretiyle tarihçilik yapılmaktadır. Neticede yüzeysellik ve bilinenlerin tekrarı söz konusudur. Dolayısıyla Avrupa'da 19. yüzyılda yoğunluklu başlayan sömürgecilik etkisindeki Avrasya ve İslam Öncesi Türk araştırmaları ülkemizde hala ancak, bazı üniversitelerde kendisine yer bulabilmektedir. Buna göre Eski Türkler, göçebe, kültürsüz, geri toplumdur. Esasen kaynakların orijinalleri okunup anlaşılsa Türklerin eski çağlarında kendilerine özgü sağlam bir toplum yapılarının ve siyasal sistemlerinin mevcut olduğu anlaşılır. Dünya görüşlerinin de farklı olduğu, tabiatı kendilerine göre algıladıkları ve özgün bir yaşam biçimlerinin söz konusu olduğu fark edilir.

Bunun yanında Eski Türk tarihini merak eden gruplar da yanlış şeyler yazmakta ve kaynak azlığını kendilerine göre değerlendirip abartmaktadırlar. Böylece olmamış olaylar olmuş gibi, ya da bazı olaylar farklı şekillerde değerlendirilip ortaya sunulmaktadır. Her ne kadar iyi niyetle yaklaşılsa da aşırı abartı aslında Türk tarihine zarar vermektedir.

Öneri

Öncelikle çözülmesi gereken İslam Öncesi Türk tarihinin gövde oluşturulması problemidir. Yazının başında belirttiğimiz gibi söz konusu sağlam gövdenin kuvvetli kaynak bilgisiyle donatılması mecburiyeti vardır.

1-İlk Önce Türk tarihinin başlangıcı tesbit edilmelidir. Türk kelimesinin anlamı, ortaya çıkışı, en eski Türk anayurdu açığa kavuşturulmalıdır.

2- Türk göçleri bütün boyutlarıyla ele alınmalıdır. Göçlerin sebepleri, sonuçları tarihi rolleri net bir şekilde analiz edilmelidir.

3- Türkleri boy sistemi çok dikkatli araştırılmalıdır. Sosyal sistem içinde icra ettiği fonksiyon öğrenilmelidir.

4- Türk tarihinde ana gövdenin inşası için bir model devletin belirlenmesi gerekir. Bu devlet de hiç şüphesiz Gök-Türk (Türk) Kağanlığıdır. Bilindiği gibi Gök-Türk devletinin asıl adı Türk devletidir. Türk adı resmi devlet adı olarak kullanıldığı gibi teşkilat ve sosyal sistem açısından kendisinden öncekilerin somut bir devamı ve sonraki bütün Türk devletlerinin özeti gibidir. Avrasya coğrafyasında kurulmuş olan bütün irili ufaklı Türk devletlerinde Gök-Türk tarihinin izleri mevcuttur.

5-Türklerin İslamiyet'i kabullerinden önce Avrasya bozkırlarında yaşadıkları esnada komşu yerleşik kavimler ne gibi temasları olmuştur. Temasların sonucundaki değişiklikler analiz edilmelidir. Türklerin bundan hayat tarzları nasıl etkilenmiştir.

Eski Türk tarihini araştıracak kişilerin önce en az bir kaynak dili bilmesi gerekmektedir. Bildikleri dilin üzerinde birkaç batı dili öğrenmeleri faydalı olacaktır. Ayrıca çok sağlam coğrafi bilgi ile kendilerini donatmaları ihtiyacı söz konusudur. Mekân problemini kavramsal anlamda çözemeyenler, yaptıkları çalışmalarda sağlıklı yorum yapamamaktadır. Mümkün ise sık sık olayların geçtiği alanlara geziler yaparak, doğal yapıyı analiz etmeleri faydalı olacaktır. Arkeoloji bilgisi ve arkeolojik araştırmalar yapmak da İslam Öncesi Türk Tarihine katkı sağlamaktadır. Özellikle yazılı kaynakların kıt bulunduğu alanlarda değerlendirmeleri arkeolojik

malzemeye göre yapabilmek mümkündür. Bu arada sadece bildikleri kaynakların etkisinde kalmamak için konuyla ilgili diğer bütün kaynak ve yayınlara bakmalıdırlar.

Ortaçağ İslâm Dünyasında Arapça Tarih Yazımı

Mustafa Fayda[*]-*Mustafa S. Küçükaşcı*[**]

Ortaçağda geçmişin bilgisi olan tarihle bütün insanlar gibi ilgilenen Araplar; hem Câhiliye hem de İslâmî dönemde şiir, hitabet, ahbâr ve eyyâmü'l-Arab'ın yanında kültürlerinin en önemli parçası olan ensâb bilgisiyle de temayüz ettikleri gibi Arap olmayanlara karşı bu bilgileriyle övünüyorlardı.[1] Arapların geçmişlerine dair destanî-menkabevî her türlü rivayeti ifade eden *ahbâr* terimi aynı zamanda bir kabilenin, bir şairin, hafızalarda iyi veya kötü bir iz bırakmış bir kimsenin hayal dünyalarında işlenerek masallaşmış bilgileri ihtiva ediyordu.[2] Benzer bir durum

1 Esas itibarıyla şifahî olan Arap kültür ve geleneklerinin belgesel delili olan şiir, ünlü dil ve edebiyat âlimi İbn Fâris (ö. 395/1004) tarafından "Araplar'ın dîvânı" olarak nitelendirilmiştir. Arap kültür ve medeniyetine ait her şeyin şiirde bulunabileceğini gösteren bu tanımlama İbn Haldun tarafında da benimsenerek kullanılmıştır. bk. *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Beyrut 1984, s. 539; Abdülazîz ed-Dûri, *Bahs fi neş'eti ilmi't-târîh inde'l-Arab*, Beyrut 1993, s. 16.

2 F. Rosenthal, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn* (Çev. Sâlih Ahmed el-Alî), Bağdad, 1963, s. 31-33; Nihad Çetin, "Ahbâr", *DİA*, I, s. 486-488. Haber kelimesinin çoğulu olan, bir kavim, kabile veya şahıs, bir ülke, bölge veya şehir, bir hâdise vs. hakkında naklolunan bilgiler,

Araplardaki tarih şuurunun mevcudiyetinin en güçlü delillerinden olan ve şecerede adları geçen kişilerle ilgili birçok tarihî malumatı bir araya getiren *ensâb* ilmi için de söz konusuydu. İslâm'dan önce Arap kabileleri arasında geçmiş mücadelelerin belli başlı günlerine dair rivayetler anlamına gelen ensâb ve eş'ârdan ayrılmayan, üslûb olarak İslâm'dan sonra da süren Eyyâmü'l-Arab'a dair haberler, Arap tarih ve kültürüne dair ahbâr ve ensâbın hususi bir kısmını teşkil etmekteydi.[3] Manzum bir şekilde şifahî olarak kolayca ezberlenerek nakledilen bu haberlerin bir kısmı kabile divanları şeklinde yazılı olarak muhafaza edilmiş, bunların altmış kadarı İslâmî döneme kadar ulaşmış, bazı ensâb âlimleri Câhiliye dönemi Arap kabilelerinin soy ve tarihlerini yazarken bu belgelere başvurmuşlardı.[4]

Hulefâ-yi Râşidîn devrinden, özellikle de Hz. Ömer zamanından başlayarak ensâb ilmi büyük bir ehemmiyet kazanarak, basit kabile râvîlerinden[5] ilk tarihçilere geçiş sürecini başlattı.[6] Özellikle Emevîler dönemindeki siyasî gelişmeler ve idarecilerdeki Arap taassubu kabilelerin neseplerini muhafaza etmeye daha

---

söz ve rivayetler anlamına gelen ahbârteriminin İslâmiyet'ten sonra tarihî vasfı ön plana geçmeye başlamıştır.

3 Kâtib Çelebi eyyâmı tarihin bir kolu olarak kabul etmektedir. bk. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Yay. Kilisli M. R-Ş. Yaltkaya), İstanbul, 1360-62/1941-43, I, 204.

4 Dûri, s. 16. Hîre ve Himyerî krallarının arşiv kayıtlarıyla Yemen'deki bazı ailelerce muhafaza edilen ve sonradan yararlanılmış olan bu soy kütükleri ve kayıtlara da dair olan bu referanslar istisna olarak düşünülmelidir.

5 Rivayet eden, aktaran.

6 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Yay. Mustafa eş-Şüveymî), Tunus, 1405/1985, s. 409 vd.; Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, XI, 246-247.

çok önem vermelerine sebep olmuştu.[7] Bu bilgilerin yanında, Arapların ticarî münasebette bulundukları veya komşu topluluk ve devletler ile Arabistan'ın muhtelif yerlerinde yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların menkabevî tarihlerine dair bilgiler de kültürlerinde yer alıyordu. Büyük kısmı yalnız Arabistan'ın geçmişiyle ilgili olan bu rivayetlerin sınırını, Kitâb-ı Mukaddes'te mevcut veya ona bağlı olarak intikal etmiş İsrâiliyat türünden menkıbeler bir dereceye kadar genişletiyordu.[8]

Bu gelişmelerde İslâm dünyasında ortaya çıkan tarihyazımının bütün hususiyetlerini aramak pek tabii olarak mümkün olmadığı gibi, doğuşu ve gelişimi hakkında cüz'î, açık ve net olmayan bir düşünceye yol açacağından doğru da değildir. Câhiliye döneminde daha çok şifahî kültüre dayanan bu menkâbevî tarih anlayışı Kur'ân-ı Kerîm'in de tesiriyle gerçek anlamda tarihî vasfı ön plana geçirmek suretiyle mahiyet değiştirip yeni bir tarihçiliğin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu bakımdan İslâm'ın ilk döneminde ortaya çıkan tarih, Câhiliye döneminden gelen tahkiye teknik ve metodunun başlangıcını gösteren ensâb ve ahbâr kültürüyle ilişkili olmakla birlikte asıl oluşumunu İslâmiyet ile birlikte gerçekleştirmiştir.[9]

---

7 H. A. R. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam* (Ed. S. J. Shaw – W. R. Polk), Princeton 1982, s. 110. İlk Emevî halifesi Muâviye zamanının büyük kısmını Arapların diğer toplulukların, eski hükümdarların tarihine dair rivayetlere ayırır, hatta bunları ihtiva eden defterler okuturdu.

8 İbnü'n-Nedîm, s. 112; Rosenthal, s. 37-38, 130; Mustafa Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 30. Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53 [?]), Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732 [?]) gibi ahbârîlerin yaratılış, İsrâiloğulları vb. gibi İslâm öncesine dair rivayetleriyle istikbalde tarih olacak hadiselerin tespit şeklinin değiştiği bilinmektedir.

9 Dûrî, s. 13-16; Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 30.

Tarihî malzemeyi insanı terbiye etmek için kullanan Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin niçin ve ne zaman nazil olduğunun bilinmesi hususu, samimi bir dindarı hadiseleri sıhhat ve dikkatle tespite sevk eden âmilleri de beraberinde getiriyordu. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerim, kâinatın ve insanın yaratılışına, mâzi, hâl ve istikbale dikkati çekmek, peygamberler ile beşer hayatının çeşitli veçhelerine genişçe yer vermek, eski kavimlerin dinî ahlâkî ve siyasî davranışlarının iyilerinden örnek, kötülerinden ibret alınmasını tavsiye etmek, Hz. Peygamber'in son halkasını teşkil ettiği "tarih yapmada büyük rol üstlenen"[10] peygamberlerin birbirlerini takip ederek gönderilmiş olmalarını sık sık tekrar edip risâletin bir tek olduğunu hatırlatan cihanşümul bir anlayış getirmek suretiyle ilk Müslümanların ve daha sonraki nesillerin tarihe ilgi duymalarına en büyük katkıyı yapmıştır.[11] Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli milletlerin yaşayış ve düşünüşleri, hissî tavırlarıyla kaderlerini yönlendiren unsurlar bütüncül bir yaklaşımla insanlığın ibret alması ve tevhit inancına karşı gelerek yayılmasını engelleyenlerin akıbetlerini hatırlatan, tarihî doğruluk ve gerçeklik niteliği taşıyan çeşitli kıssalar yer alır.[12] Bu kıssalarda herhangi bir ırk veya milletin tarihine odaklaşıp övülmediği gibi, insanın doğuştan günahsız olduğu ve bütün insanlık tarihinin bir bütünlük içerisinde düşü-

10 M. H. Beheşti-C. Bahonar, *İnsan ve Tarih* (çev. A. Erdinç), İstanbul 1989, s. 125. Kur'ân-ı Kerim'de peygamberlerin içinde yaşadıkları toplumlarda ıslahatcı ve entelektüel inkılabın en büyük kaynağı olduklarına vurgu yapılır. bk. en-Nahl 36; el-Hadîd 25.

11 Jonathan M. Bloom, *Kağıda İşlenen Uygarlık* (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2003, s.155. Kur'ân-ı Kerim'de tarih ve tarihi olay anlamında kullanılan "Allah'ın günleri", "kasas" ve bundan türemiş fiiller, "nebe'" , çoğulu " enbâ' ", "haber" çoğulu "ahbâr" ve "hadîs" kelimeleri için bk. Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 30-31.

12 İdris Şengül, "Kıssa", *DİA*, XXV, 498.

nülmesi gerektiği vurgulanarak, Müslümanların dünya tarihine yönelmeleri sağlanmıştır.[13] Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'in *Mushaf* haline getirilerek çoğaltılması esnasında Mekkî ve Medenî surelerin ayrımı tarih şuurunun oluşması ve gelişmesine yardımcı olmuş; başta esbâb-ı nüzûl bilgileri olmak üzere geçmiş peygamberler ile kavimlerin daha yakından tanınmaları ve ilgili ayetlerin daha iyi anlaşılması ihtiyacı Müslümanları tarih araştırmalarına sevkeden bir diğer etken olmuştur. Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerim'de İslâm Peygamberi ile çağdaşlarının yakından tanınmasının teşvik edilmiş olması da bu hususu teyit etmektedir.[14]

Bu bakımdan İslâm dünyasında tarih yazıcılığının doğup gelişmesinde, İslâm tarihinin ilk safhasını teşkil eden Hz. Peygamberin hayatını konu alan siyer ve megazî sahasındaki çalışmaların çok özel bir yerinin olduğu özellikle belirtilmesi gereken bir husustur. Hz. Peygamber'in hayatı dikkatle takip edilmiş; bunun bilinmesi âdeta İslâmî ilimlerin ön şartı kabul edilmiştir.[15] Bu bakımdan ortaçağ İslâm dünyasında tarihyazımının gelişmesinde doğrudan doğruya siyer ve megazîye dair eserler, tabakât ve tarih kitapları, Hz. Peygamber'in hayat ve şahsiyetine dair özel konuları kapsayanlar olmak üzere üç gruba ayrılabilen siyer ve megazî çalışmalarının önemli rolü olmuştur.[16]

---

13 Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 30.

14 Siyer ve megazî konusunda çalışma yapmanın itina isteyen, hazırlıklı ve dikkatli olmayı gerektiren bir faaliyet olduğunun altını çizen İbn Kesîr, bu hususa Ali b. Hüseyin'in şu sözleriyle açıklık getirir: "Biz Kur'an-ı Kerîm'den bir süreyi öğrendiğimiz gibi, Hz. Peygamber'in megâzisini de öğrenirdik." bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1988, VIII, 241, 301.

15 Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme't-târîh* (Yay. Fr. Rozenthal), Beyrut, 1403/1983, s. 435.

16 Mustafa Fayda, "Siyer ve Megazî", *DİA*, XXXVII, 322.

Müslümanları tarihyazımına yönelten ve teşvik eden gelişmelerden diğeri ise Hz. Peygamber devrine veri sağlayan sonraki dönem tarihçileri tarafından kullanılan tarihî vesikalar ile tarih metinleridir.[17] Bununla birlikte İslâm tarihyazımına tesir eden gelişmelerin en önemlisi Hz. Peygamber'in hadislerinin tedvin ve tasnifine yönelik faaliyetlerdir.[18] Ahbâr ve nesep bilgilerinden oluşan kültürlerini şifahî yolla nakletme geleneğinden gelen ilk Müslümanlar, onun her söz, emir ve hareketini büyük bir dikkatle takip ederek hafızalarına kaydediyorlar; öğrendiklerini de başkalarına aktarıyorlardı.[19] Bu gelenek daha sonra da devam ettirilmiş ve sahâbîlerin İslâm Peygamberi'nden bizzat duymadıkları hadisleri öğrenme gayretleri onun vefatından sonra da sürmüştür.[20] Özellikle hadislerin tasnif ve tedvininin yanında aynı müellife gönderme yapan "kâle", "haddesenî" gibi ifadelerden büyük bir kısmı şifahî olarak toplanan malzemenin yazıya

17 Hz. Peygamber tarafından verilen muhtelif belge örnekleri için bkn. Muhammed Abdülhayel-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Çev. Ahmet Özel), İstanbul 1991, I, 199-249; Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atü'l-Vesâ'iku's-siyâsiyye*, Beyrut 1403/1983.

18 Hz. Ömer bir ara hadisleri devlet himayesinde yazdırmayı düşünüp daha sonra vazgeçmiş, ondan yetmiş üç sene sonra halife olan Ömer b. Abdülazîz (717-720), hem samimiyetsiz kişilerin hadislere zarar vermesini önlemek hem de o güne kadar bir araya getirilmemiş olan sahih hadisleri kaybolmaktan kurtarmak için tedvîn işini başlatarak hadislerin bir araya toplanmasını temin etmiştir. Buhârî, "İlim", 34; Dârimî, "Mukaddime", 43; Mustafa S. Küçükaşcı, *Emevîler Döneminde Medine* (yüksek lisans tezi), İstanbul 1993, s. 138.

19 Kettânî, III, 57-58, 132-135.

20 Buhârî, "İlim", 19; Müsned, IV, 159; Kettânî, III, 143-144; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 30, 35; M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (Çev. Hulusi Yavuz), İstanbul, 1993, s. 34-58.

geçirildiği, böylece kaynakların hem şifahî hem de yazılı hale geldiği anlaşılmaktadır.[21]

Sahâbîlerden aldığı hadisleri rivayet etmesiyle bilinen Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) anılmaya değerdir.[22] Topladığı bilgileri görgü tanıklarına teyit ettiren Urve başta olmak üzere Medine'de hadisleri toplayan âlimler İslâm tarihçiliğinin ilk örnekleri olan siyer ve megazî yazıcılığını yeni bir safhaya intikal ettirmeye muvaffak olarak Medine'yi hem tarih hem de hadis çalışmalarının merkezi hâline getirdiler.[23]

Erken dönem İslâm tarihyazımının öncülüğünü yapan Şürahbîl b. Sa'd'ın (ö. 123/740) Hz. Peygamber sonrası döneme ait bilgiler vermesinin yanında ayrıntılı tarih vermeyi de önemse-

---

21 Ömer b. Abdülazîz'in Âsım b. Ömer b. Katâde (ö. 120/738) ile Şürahbîl b. Sa'd el-Hatmî'yi megazî ve ashabın menâkıbına dair Dimaşk Camii'nde halka ders vermeleri için görevlendirmiş olması, ilk dönem İslâm tarihine dair toplanan malzemenin şifahî olarak kullanıldığının bir delilidir. bk. Fayda, "Siyer ve Megazî", *DİA*, XXXVII, 321; Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul, 2008, s. 142.

22 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Yay. M. Abdülkadir Atâ), Beyrut, 1990,V, 137; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l- a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân* (Yay. İ. Abbâs), Beyrut, 1978, III, 225.

23 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Yay. Ş. Arnavut v. dğr.), Beyrut, 1981-1985, IV, 424-425; Gibb, s. 111-112; Öz, s. 121. Abdülmelik b. Mervân zamanında Medine valiliği yapan Hz. Osman'ın oğlu Ebân'ın, 82 (701) yılında hac için Medine'ye gelen veliaht Süleyman'ın isteği üzerine Resûlullah'ın kendisinde mevcut olan siyerinden bir nüsha istinsah ederek takdim etmiş olması, hicretin I. (VIII.) asrının sonundan itibaren siyer ve megazî çalışmalarının yazıya geçirilerek ilk tarih yazım örneklerinin ortaya çıkmaya başladığını göstermektedir. bk. Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbârü'l-muvaffakıyyât*, Bağdad 1972, s. 275-276; Mustafa Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir 1985, s. 362-363.

miş olması, siyer ve megâzî âlimlerinin ilk dönem İslâm tarihiyle yoğunlaştıklarını göstermektedir.[24]

İslam tarih şuurunun gelişmesi ve tarih yazıcılığının gerçekleşmesinde Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki fetih hareketlerinin büyük bir tesiri olmuştur. Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretini tarih ve takvim başlangıcı yapan Hz. Ömer'in zamanında tarihe ve tarih yazıcılığına önemli bir kaynak vazifesi gören ve devlet arşivinin teşekkülüne yardım eden, başta Medine olmak üzere Kûfe, Basra, Vâsıt, Dımaşk, Humus, Ürdün, Filistin ve Mısır'da divan defterlerinin tanzim edilmiş olması bu alanda bir diğer önemli gelişmedir.[25] Bu defterlere ilk önce Hz. Peygamber'in de mensup olduğu Benî Hâşim kolundan başlanması, daha sonra yazılacak olan bazı tabakât, ensâb ve tarih kitaplarının hem malzemesi hem de planına esas teşkil etmek suretiyle, İslâm dünyasında önemli bir tarihçilik geleneğini oluşturmuştur.[26]

---

24 Öz, s. 144. Urve ve ez-Zührî'nin talebelerinden Musa b. Ukbe (ö. 141/758), İbn İshâk (ö. 151/768) ve Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) gibi ilk dönem siyer ve megazî çalışması yapan tarihçilerin çağdaş ana kaynaklarını teşkil etmiş, bunlara ait rivayetlerin büyük bir kısmı Vâkıdî, İbn Sa'd ve Taberî gibi sonraki dönem tarihçilerin eserleri yoluyla günümüze ulaşmıştır. bk. Fayda, "Siyer ve Megazî", *DİA*, XXXVII, 321-322.

25 Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 31.

26 İlk iki cildini siyer ve megazîye tahsis eden Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr adlı sahâbî tabakâtıyla ilgili zamanımıza ulaşan ilk büyük eserin müellifi İbn Sa'd (ö. 230/844) ile diğer bir Kitâbü't-Tabakât müellifi Halîfe b. Hayât (ö. 240/854) ve ilk bölümü siyer ve megazîye tahsis edilen Ensâbü'l-Eşrâf adlı İslâm tarihi kitabının müellifi Belâzürî (ö. 279/892) gibi âlimler, zamanımıza intikal etmeyen bu defterlerin varlığını böylece muhafaza etmek suretiyle tarih yazıcılığına büyük katkıda bulunmuşlardır. bkn. Mustafa Fayda, "Ensâbü'l-eşrâf", *DİA*, XI, 249-250; a. mlf., "İbn Sa'd", *DİA*, XX, 294-296.

Başta Hz. Peygamber'in şahsiyeti ve Müslümanların tevhid mücadelelerine temas eden İslâmî döneme ait olanlar olmak üzere tarihyazımında sıkça kullanılan şiirlerin toplanmasını sağlayan, kendisine gelen mektupları, antlaşma nüshalarıyla verdiği ve gönderdiği emirnâmeler ile tayin kararlarını bir sandık içerisinde muhafaza ettiren Hz. Ömer; tarihçi ve coğrafyacıların faydalanacağı fethedilen ve fethetmeyi planladığı bölgelerin iklim, şehir, toplumsal ve kültürel hayatları hakkında araştırmalar yaptırmak suretiyle tarihyazımının malzemesinin derlenmesinin de öncülüğünü yapmıştır.[27] Hz. Osman'ın şahadetiyle başlayan iç karışıklık ve fitne hareketleri, iç savaşlar, haricîlerin ortaya çıkması, Hz. Ali'nin şahadeti tarihe konu olacak malzemenin genişlemesinin Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki diğer önemli sebepleri olarak zikredilebilir.

Ensâb bilgisine büyük önem veren Emevî halife ve emirlerinin kabilelerin nesebini iyi bilen kimseleri Dımaşk'a davet ederek çocuklarına Arap kabilelerinin ensâbını öğretmelerini istedikleri, bazılarına da idarî ve askerî bilgi sağlamak için ensâb konusunda kitap yazmalarını emrettikleri bilinmektedir.[28] Öbür yandan Kerbelâ faciası, imâmet meselesinin tartışma konusu olması, Emevîlere karşı birçok kıyam hareketinin vuku bulması ve Şuûbiyye hareketleri de farklı görüşler istikametinde tarihî

27 Hz. Ömer'in Irak hakkında Ka'bü'l-Ahbâr'dan bilgi alması, Kâdisiye Savaşı'ndan sonra Sa'd b. Vakkâs'ın Irak'ı tanıtan bilgiler vermesi, Mısır fatihi Amr b. Âs'tan deniz seferleri ve bölgenin coğrafî özellikleri ve sosyal yapısı hakkında bilgi istemesi gibi örnekler bu çerçevede değerlendirilmelidir. Geniş bilgi için bkn. İbn Sa'd, III, 285; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb* (Yay. Muhammed Muhyiddîn), Beyrut, 1964-1965, II, 34-38; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, ts., IV, 292; Kettânî, II, 83-84.

28 Mes'ûdî, III, 40-41; Kettânî, I, 155.

olayların ele alınarak değişik bakış açılarının geliştirilmesine ve bunlara dair eserlerin telif edilmesine sebep olmuştur.

Emevîler'den sonra Abbasîler zamanında devlet teşkilatının gelişmesi ve bilhassa başta yazışmalar için olmak üzere birçok divanın kurulması tarihçiler için resmî arşiv vesikalarının artmasını sağlayan önemli bir gelişme olmuştu. Emevîler devrindeki gibi Abbasi hilafet sarayındaki sohbet konularından birisi de tarih olmuş ve bu toplantılara katılan tarihçi, kâtip ve nedîmler tarafından tarih alanında önemli eserler kaleme alınmıştır.[29] Aynı şekilde Abbâsî halifeleri ensâb bilgisine özel ilgi göstermişler, bu dönemde hilafet konusundaki ihtilaftan dolayı Kureyş kabilesiyle ilgili birçok kitabın kaleme alınmasının yolunu açmışlardır.[30]

Fetihlerle yeni topluluklarla temasa geçen Araplar, müşterek bir kültür hareketinde birleşmişlerdir. Bu tesir özellikle Şuûbiyye hareketinin siyasî, fikrî ve edebî bir hareket olarak güçlenmesi, tercüme faaliyetleri ve kâğıt kullanımının yaygınlaşmasından sonra daha bariz bir şekilde görülmüştür. Bu bakımdan H.3. (M.9.) asırdan sonra Arap edebiyatında özellikle tarih ve coğrafya alanında önemli gelişmelerin yaşanmasındaki en büyük pay, bir önceki asırdan itibaren tarihyazımına dâhil olan Şuûbiyye hareketine ait olduğu belirtilmelidir. İran asıllı İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) Sâsânî hükümdarlarına dair tercümesi gibi Arap kültürüne kazandırılan yabancı kaynaklı bilgiler, tarihin alâka sahasının genişlemesine sebep oldu.[31] 178'de (794-795) Bağdat'ta ilk kâğıt

29 Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 32. İlk devrin önemli tarihçilerinden Belâzürî Mütevekkil-Alellah'ın on yıl kadar nedimliğini yapmıştır.

30 Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 32. Kureyş kabilesi hakkında Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî'nin (ö. 236/850); İbnü'n-Nedîm, s. 489-494.

31 İbnü'n-Nedîm, s. 522-523.

imalâthanesinin açılması[32] ve bunun bütün İslâm dünyasında yaygınlaşmasının bir sonucu kâğıt imalatı ve kullanımının artması, sadece tarihçilik bakımından değil, bütün ilimlerin gelişmesi ve yazıya geçirilmesinde çok büyük tesiri oldu.[33]

Bütün bunlar tarihyazımının gelişmesi ve derinlik kazanmasına sebep olurken özellikle hicretin ilk iki asrında İslâm dünyasının düşünce hayatı içerisine girmiş olan Helenistik kültürün etkisinin tarih kitaplarına yansımaya başladığı da görüldü. İbn İshâk başta olmak üzere eserlerini Hz. Âdem'den başlayan bir dünya tarihi olarak tasarlayan müellifler Kur'ân-ı Kerim ve hadislerdeki bilgiler ile bunlara zıt bilgiler ihtiva etmeyen ehl-i kitap mensuplarından alınan haberleri kullanmaya başladılar. Böylece H.3. (M.9.) yüzyılın ortalarından itibaren İran, Helenistik ve Arap-İslâm geleneklerini hadis ve edebiyatla birleştiren bir tarih anlayışı ortaya çıktı.[34]

Hulefâ-yı Râşidîn dönemiyle birlikte başlayan Medine merkezli siyer ve megazî başta olmak üzere çeşitli alanlardaki tarih çalışmaları, H.2. (M.8.) yüzyıldan itibaren bütün İslâm dünyasına yayıldı. Farklı eyaletlerde kaydedilen ya da haber verilen rivayet, belge ve arşivler kullanarak geniş çaplı coğrafî ve edebî araştırmalar yapıldı. Toplanan malzeme nesep âlimleri, ahbârîler ile dilcilerin tarzlarından bir sentez oluşturularak İslâm tarihyazımının esaslarını belirleyen tarihçiler tarafından değerlendirilerek kayıt altına alınmaya başlandı. Böylece belli bir gelişme devresine giren ve ivme kazanan tarihyazımı; Arap edebiyatının en zengin şubelerinden, hatta İslâm kültürünün ana unsurlarından biri haline geldi. *Fasılasız tarih* şeklinde kaleme

32 Bloom, s. 73 vd.

33 Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür* (Çev. Lütfü Şimşek), İstanbul 2003, s. 25.

34 Mustafa S. Küçükaşcı, "Tarih", *DİA*, XL, 36.

alınan ve kısas geleneğinin ağır bastığı bu tarih anlayışı uzunca bir süre sadece vukuata bağlanmaktan kurtularak, eserlerinde sağlam bir tenkit zihniyetini de aksettiren tarihçilerin öncülüğünde sürdürüldü ve bağımsız bir disiplin olmaya başlayan tarihçilik hızlı bir gelişme sürecine girdi.[35] Bu bağlamda önceleri önemli bir merkez olan Medine'nin hadis ve siyer, Mısır'ın ensâb ve eyyâm, Şam'ın Emevî tarihi ve temayülü, Yemen'in bölge tarihi yanında israiliyyat rivayetlerine ağırlık verdikleri, diğer önemli iki merkezden Kûfe'nin Emevîler'e karşı rivayetleri ve anlayışı öne çıkardığı, Basra'nın ise Medine ve Yemen'deki gelişmelerden etkilendikleri ve muhaddislerin anlayışına daha yakın ve Emevîler'e karşı daha mülayim olduklarının belirtilmesi gerekir. Ancak hicretin ilk üç asrında tarih sahasında telif edilen sahîfe, risâle ve kitap şeklindeki eserlerin, dinî, ictimâî, siyasî, mezhebî ve kabilevî tesirler dolayısıyla, dikkat, sıhhat, genişlik bakımından tarih yazıcılığına aynı seviyede katkı sağlamadığı belirtilmelidir.[36] Öbür yandan Emevîler'den itibaren tarihyazımında önemli bir merkez olan Suriye; Abbâsîler'in kurulması ve hilafet merkezinin Bağdat'a nakledilmesinden sonra bu etkinliğini kaybetmiş ve uzunca bir süre mahallî özellik taşıyan bazı tarih çalışmalarının yapıldığı bir merkez olarak temayüz etmiştir. Özellikle Haçlı seferlerine kadar Suriye'deki tarih çalışmaları Mısır ve Irak'ın etkisi altında kalmış ve Zengîler ve Eyyûbîler dönemiyle birlikte hanedan, bölge ve şehir tarihçiliği alanlarında en özgün eserler kaleme alınmıştır.[37]

Tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dili ve edebiyatı sahalarındaki teliflere muvâzî olarak, çoğu daha sonraki çalışmalara kaynak olmak üzere yazılmış bulunan bu tarih kitaplarında rivayet usûlü

35 İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Beyrut 1984, s. 4.

36 Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 31.

37 Cengiz Tomar, "Tarih", *DİA*, XL, 41.

kullanılmış; bilhassa İslâm Tarihi ile ilgili olayların kahramanları veya hadiseyi yaşayan, gören ve görenden dinleyen râvîlerin verdikleri bilgiler isnâd sistemiyle değiştirilmeden ve üzerinde yorum yapılmadan kaleme alınmış; bundan dolayı da bu dönemdeki tarihçiliğin ağırlığını rivayet tarihçiliği oluşturmuştur. Rivayet tarihçiliğinde bir haberin muhtelif kanallardan gelen ve bazen birbirinden farklı, hatta zıt bilgiler ihtiva eden haberler sıralanmakla yetinilmiş; bazen de Vâkıdî ve Belâzürî gibi bazı tarihçiler anlatıkları farklı muhtevalı haberler arasından tercih ettiklerine "daha doğru" şeklinde işarette bulunmak suretiyle kendi görüşlerini beyan etmişlerdir.[38]

İslâm geleneğinde erken dönemden itibaren bir yandan hafızanın yüklenmesi ve sürekli yenilenmesi gerektiğinin altı çizilirken, bir yandan da bilginin iletilmesi ve korunmasında en önemli rolü yazının oynadığı yaygın bir kanaatti.[39] Bu bakımdan rivayetlerin hem sened hem de metin açısından ele alınıp değerlendirilmesini ve haberin ilk kaynağına ulaşmayı sağlayan, H. 1. (M.7.) yüzyılın ikinci yarısıyla, H. 2. (M.8.) yüzyılın başında sistematik hale gelerek tavizsiz bir şekilde hemen hemen bütün kitaplarda uygulanan, tasnif öncesi dönemde gelişmiş şekliyle var olduğu anlaşılan *isnâdın*[40] uygulanışı konusunda tarihçiler ile hadisçiler arasındaki farklı bakış açısının üzerinde durulması gerekir.[41]

38 Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 32.

39 Bloom, s.138. İbn Haldun, doğru ve hatasız metin oluşturmanın en önemli öğesinin yazı olduğu görüşündedir. bkn. *Mukaddime*, s. 417-418.

40 Raşit Küçük, "İsnad", *DİA*, XXIII, 154-156; Fuad Sezgin, "İsnâdın Arap Dili ve İslâmî İlimlerdeki Önemi" (Çev. Hüseyin Kahraman), *UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, V/5, Bursa, 1993, s. 301-316.

41 Fuad Sezgin, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti", *İTED*, II/1 (1957), s. 19-36; Nihad Çetin, "Ahbâr", *DİA*,

Muhaddislerin belli bir konuya dâir hadislerin rivâyetinde, her hadisi aynı konudaki diğer hadisten bağımsız nakillerle vermelerine ve o konuda bir bütünlük sağlamak gibi bir endîşe taşımamalarına karşılık; tarihçilerin konu bütünlüğünü sağlamak, olayları sebep-sonuç münasebeti içerisinde göstermek, yerini ve tarihini belirlemek maksadıyla zaman zaman senedleri "kâlû" (râvîlerin dediklerine göre) ibâresiyle telfîk (birleşik isnâd) ettikleri veya yalnızca haberi aldıkları râvînin adını vermekle yetindikleri de olmuştur.[42] Daha sonraki dönemlerde muhaddislerin siyer ve tarih âlimlerine yönelttikleri önemli bir tenkidin de konusu olan ve hadis ile tarih arasındaki niteliksel farkın dikkate alınmamasından kaynaklanan bu usûl, çok meşhur birer muhaddis de olan Şa'bî (ö. 104/722), Urve b. Zübeyr ve ez-Zührî gibi aynı zamanda siyer ve tarih sahasında da öncülük yapmış olan şahsiyetlerce başlatılmış ve İbn İshâk, Vâkıdî, İbn Sa'd ve Belâzürî gibi tarihçiler tarafından devam ettirilmiştir.[43] Nitekim isnâd sistemini tamamen terk etmeyen bu tarihçilerin yanında, Taberî gibi bazı müverrihler, isnâd sistemine daima bağlı kalarak senedleri birleştirme cihetine gitmemiş, naklettikleri rivâyetlerin doğruluğu üzerinde fikir beyan etmeksizin sorumluluğu haberleri nakledenlere, bunların kabul edilip edilmemesiyle ilgili kararı da okuyucuya bırakmışlardır.[44]

Ortaçağda İslam tarih yazıcılığı, temelde hadis ve kabile geleneklerinden beslenerek şekillenmiştir. Bu bakımdan İslam ortaçağında tarihçilik muhaddislerin metodu olan *hadis üslûbu*

I, 489; Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", s. 359; A'zamî, s. 192-196.

42 Fayda, "Tarih", *DİA*, XL, 32.

43 Dûrî, s. 58; Gibb, s. 114.

44 Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk* (Yay. M. Ebu'l-Fadl), Beyrut, ts., Yayınlayanın giriş yazısı, s. 24-25.

ile bir bakıma İslâm öncesi faaliyetlerin bir devamı olan *eyyâm üslûbu* olmak üzere iki ayrı tarzda düşünülebilir. Abdülaziz ed-Dûrî bu iki tarzın ilk dönem İslâm toplumunda hayatın bütün veçhelerine nüfuz eden İslâmî ve kabilevî iki büyük akımı yansıttığını ve hadis üslûbunun Medine'de, eyyâm üslûbunun Kûfe ve Basra'da örnek alındığı görüşündedir.[45]

İslâm ilim ve kültür tarihine dair günümüze ulaşan en kadîm eserin sahibi bibliyografya âlimi İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]) tarihyazımına dair pek çok müellif adı vermektedir.[46] Bunlar arasında Emevî devri tarihçisi olarak tanınan Avâne b. Hakem (ö. 147/764?)ile siyer ilminin kurucusu kabul edilen İbn İshâk'ın ayrı bir yeri vardır.[47] "İlk defa siyer ve megazîyi bir araya toplayan ve bu alanda bir kitap yazan kişi"[48] olarak nitelendirilen İbn İshâk, İslâm dünyasında tarih ilminin derinlik ve devamlılık kazanmasının yanında konularının belirlenmesinde de büyük tesir icra etmiştir. Hz. Peygamber'in hayatını insanlık tarihinin bir parçası olarak gören, anlattığı konuların hadislerle irtibatını

45 Dûrî, s. 19.

46 İbnü'n-Nedîm, s. 409-687.

47 İkinci ve üçüncü hicrî asırlardaki birçok tarihçi, şiir ve hikâye üslûbundan arınmamış olmakla beraber İslâm tarih yazıcılığının gelişmesinde önemli bir merhale teşkil eden Avâne b. Hakem'in *Kitâbü't-Târîh* ile İslâm dünyasında bir halife ve hanedana dair kaleme alınmış ilk kitap olması bakımından önemli olan *Sîretü Mu'âviye ve Benî Ümeyye* adlı günümüze ulaşmayan eserlerinden faydalanarak geniş iktibaslarda bulunmuşlardır. Zaman zaman Emevî aleyhtarı Irak ve Medine menşeli rivayetlere rastlanlasa da daha çok Emevîler lehindeki Suriye kaynaklı rivayetlere ağırlık veren Avâne b. Hakem hakkında geniş bilgi için bk. Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-müerrihûn*, Beyrut 1983, I, 179-180; Mustafa Fayda, "Avâne b. Hakem", *DİA*, IV, 107.

48 İbn Sa'd, *et-Tabakât: el-Mütemmim* (Yay. Ziyâd M. Mansûr), Medine, 1403/1983, s. 401.

çok iyi kuran, rivayetleri birleştirip bütünleştirmeyi başaran İbn İshâk, bazıları genel dünya tarihi, bazıları da Hz. Peygamber dönemi veya hicret ile başlayan İslâm tarihleri yazılmasının öncülüğünü yapmıştır.[49]

Hulefâ-yı Râşidîn dönemi tarihçisi olan ve Irak tarih ekolüne mensup tarihçiler arasında en çok tartışılan Seyf b. Ömer de (ö. 180/796) diğer önemli bir isimdir. Özellikle muhaddisler tarafından hadis alanında zayıflık, yalancılık ve uydurmacılıkla itham edilen ve rivayetlerine itibar edilemeyeceği ileri sürülen Seyf, tarih ve hadis rivayeti arasındaki farkı dikkate alan âlimler tarafından tarih ve ahbâr konusunda otorite olarak kabul edilir.[50]

H.3. (M.9.) yüzyıldan itibaren resmî ve hususî seyahat hatıraları coğrafyanın yanında tarihe yeni ve değerli malzeme kazandırdı. Sayıları pek çok olan bu gezginlerin kaydetmiş oldukları bilgiler Arap edebiyatı seyahatnâme literatürüne olduğu kadar tarih, coğrafya, etnografya, sosyoloji vb. bilim alanlarına

---

49 İbnü'n-Nedîm, s. 422-423; Mustafa Fayda, "İbn İshâk", *DİA*, XX, 93-96.

50 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, Kahire, 1325, II, 255-256. Taberî'nin, eserinde Seyf'in iki kitabından aldığı rivayetlere çok geniş yer vermesi, Seyf'in rivayetlerini Ebû Mihnef Lût b.Yahyâ (ö. 157/773-774), Medâinî (ö. 228/843), İbn İshâk ve Vâkıdî'nin rivayetlerine tercih ederek Hulefâ-yi Râşidîn dönemi tarihini büyük ölçüde ona dayandırması bu hususu teyit etmektedir. Özellikle ilk fitne olayları ve Cemel Vak'ası konularında Ebû Mihnef ve Vâkıdî rivayetleriyle Seyf'in rivayetleri arasındaki ciddi farklılık onun önemini daha da artırmış; eserlerinin günümüze ulaşan kısmında ise rivayetlerinin kabilevî tarafgirliğine rağmen bilhassa ilk devir İslâm tarihinin iç âmillerine dair sağladığı bilgiden dolayı asla ihmal edilmemesi gerektiği ortaya çıkmıştır. bk. Seyf b. Ömer, *Kitâbü'r-Ridde ve'l-fütûh ve Kitâbü'l-Cemel ve mesîru Â'işe ve Alî* (nşr. Kasım es-Sâmerrâî), Leiden 1415/1995, neşredenin girişi, s. 5-32; Mustafa Fayda, "Seyf b. Ömer", *DİA*, XXXVII, 27-28.

önemli katkılar sağladı.[51] Pratik ihtiyaçlardan doğan ilk coğrafya eserlerinde H.4. (M.10.) yüzyıldan itibaren tarih ile sıkı bir bağ oluşturduğu görülür. Özellikle tarihyazımına İslâm dünyası dışına da ilgi duyulması, farklı coğrafya, toplum ve kültürler hakkında bizzat kaynağından bilgi almayı gerektirmişti.

Hicretin üçüncü asrı (M. 9. yy.) tarihyazımında çok sayıda büyük tarihçinin ortaya çıkmasına yol açan gelişmeleri beraberinde getirdi. Âlimlerin topladıkları rivâyetleri birbiriyle ilişkilendirmek amacıyla başlattıkları bilgi seyahatleri başta olmak üzere yöntem konusunda karşılıklı etkileşime yol açan ve sonuç verici temaslarda bulundukları bu dönemde, farklı eyaletlerde kaydedilen ya da haber verilen rivâyetler büyük bir dikkat ve titizlikle toplandı. Erken dönemden itibaren oluşan tarihî geleneğin ürettiği oldukça hacimli ve farklı malzeme tek bir anlatım çizgisine oturtularak İslâm tarihi açık bir biçimde yorumlanmaya çalışıldı. İsnâd yönteminin yaygın bir şekilde kullanılmasının yanında ilk eserlerin değer ve müelliflerinin güvenilirliği konusunda daha pratik bir eleştiri ve koleksiyon ortaya koyan anlayış da bu faaliyetler etrafında şekillendi.[52] Bu noktadan hareket eden tarihçi, filolog ve nesep bilginleri monografilerinde tarihsel çalışmaların kapsamını belirleyerek, adeta bütün alanı üzerinde dolaşarak genel dünya tarihiyle, Hz. Peygamber dönemi veya hicret ile başlayan İslâm tarihi anlayışının yaygınlaşmasını sağladılar. Esas kaygıları ümmet hayatının birliği ve evrensel tarih olan, isnâda önem verdikleri gibi değişik rivayetleri de aktarmayı âdet edinen ilk dönem İslâm tarihçileri; monografi yerine fasılasız tarih yazmayı benimsediler. Arap tarihinin kültürel devamlılığına ilişkin, özellikle Arap aristokrasisinin iddiaları, Kureyş'in diğer kabilelerle münasebeti, Arapların mevâlîye karşı tavırlarının yanında dil ve edebî mirasın

51 Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme", *DİA*, XXXVII, 9-11.

52 R. Stephen Humphreys, *Islamic History*, Princeton, 1991, s. 72-73.

problemleriyle alakalı belirli bir tarihsel bakışının ortaya çıkması, nesep âlimleri ve filologların İslâm öncesi başka milletlerin tarihlerine dair bakış açılarını da genişletmişti.[53]

İlkler hakkında bilgi vermekten hoşlanan, zaman zaman bazı rivayetleri olayı anlatmaktan çok, bir çeşit anekdot halini alan, biyografilerini verdiği şahısların doğum ve ölüm tarihlerini, halife ve valilerin yönetimde bulundukları süreleri özellikle kaydeden Heysem'in, Taberî başta olmak üzere kendisinden iktibasta bulunan İbn Kuteybe, Belâzürî, Câhiz, Ya'kûbî, Mes'ûdî ve İbn Kesîr gibi tarihçilerin verdikleri bilgilerden, tam kronolojik sırası verilen İslâm tarihinin birliği düşüncesini ortaya koymuş olduğu anlaşılmaktadır.[54] Endülüs'te hadis derslerini ilk defa sistematik olarak başlatan İbn Habib'in (ö. 238/853), günümüze kısmen ulaşan dünya tarihi olarak tasarlanan, üslup ve metot bakımından Şark İslam tarihçiliğinin genel özelliklerini taşıyan *Kitâbü't-Tarih*'i H. 3. (M. 9.) yüzyıldan itibaren Endülüs'te tarih çalışmalarının başladığını göstermesi bakımından önemlidir.[55] Bu

53 Ensâb konusunda Arap-İslâm dünyasının en mühim şahsiyeti olan İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819) Arap tarihi eksenli İran tarihiyle ilgilenirken, tarihî rivayetler ve edebî materyallerle ilgili derlemelerinin yanı sıra Kur'an ve hadise dair filolojik eserler de telif etmiş olan Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]) doğrudan İran tarihi ve kültürüyle ilgilenerek Şuûbiyye hareketinin Araplara yönelttiği eleştiriler için bilimsel doküman ve malzeme temin etmiştir. Ayrıca İbnü'l-Kelbî'nin Hîre ve hânedanlığıyla buradaki kilise arşivlerine ait yazılı kaynaklardan topladığı bilgiler ile Farsça'dan tercüme edilen malzemeyi kullanmış olması önemlidir. bk. İbnü'n-Nedîm, 435-443; Gibb, s. 110-111; Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", *DİA*, XXVII, 551; Dûrî, s. 37-38, 40-41, 126-128, 256-269, 292-294.

54 Cevad İzgi, "Heysem b. Adî", *DİA*, XVII, 291.

55 Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *DİA*, XIX, 511-513. Manuela Marin, "Ta'rikh", *EI* (İng.), X, 283; Mehmet Özdemir, "Tarih", *DİA*, XL, 52.

arada Hz. Peygamber'in yalnızca Medine dönemindeki gazve ve seriyyelerinin yerlerini gördükten sonra *Kitâbü'l-Megazî*'yi kaleme alan el-Vâkıdî'nin (ö. 207/ 823) talebesi İbn Sa'd'ın (ö. 230/ 845) başında siyer konusunun yer aldığı *Kitâbü't-Tabakât*'ıyla siyer ve megâzî ana kaynaklarının tamamlanmış olduğu ve H.3. (M.9.) yüzyıl ve sonrasında yaşayan diğer tarihçilerin Hz. Peygamber'in hayatını ele alırken kaynak olarak bu müelliflerin eserlerinden faydalandıkları ve onların rivayetleriyle tespit ettikleri planı kullanmış olduklarının altı çizilmelidir.[56]

Ortaçağda kronolojik esasa göre yazılmış İslâm tarih kitaplarından günümüze intikal eden ilk örnek Halîfe b. Hayyat'ın (ö. 240/825) *et-Târîh* adlı eseridir. Birçok muhaddis ve din âliminin yanında idarecilerden de söz etmek suretiyle siyasî, askerî, idarî ve kazaî tarih yanında ilim ve kültür tarihine de ciddi katkılarda bulunan Halîfe, kronolojik esasa bağlı kalmıştır.[57]

H. 4. (M. 10.) yüzyılda varlığını gösteren edebî tenkidin ilerlemesinde büyük pay sahibi olan İbn Kuteybe (ö. 276/889) bir dünya tarihi olarak tasarladığı *el-Ma'ârif* ile İslâm öncesi Arap

56 bk. Gibb, s. 113; Fayda, "Siyer ve Megazî", *DİA*, XXXVII, 322. Hz. Peygamber'in hicretten sonraki faaliyetlerinin ele aldığı Medine döneminin yazılmasında İbn İshak'tan farklı bir metot uygulayarak kronolojik sıraya bağlı kalmadan aynı konuları bir arada inceleyen İbn Sa'd, İslâm Peygamberi'nin devlet başkanları ve kabile reislerine göndermiş olduğu sayıları doksan beşi bulan davet mektuplarıyla Medine'ye gelen yetmiş iki kabile heyetinden bahsetmiş, ayrıca Hz. Peygamber'in Tevrat ve İncil'deki sıfatlarıyla başlayıp arkasından onun ahlâkî ve şahsî özelliklerini ele alarak daha sonraki dönemlerde delâilü'n-nübüvve, alâmâtü'n-nübüvve ve şemail kitaplarında işlenecek olan konulara yer vermenin öncülüğünü yapmıştır. bk. Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *DİA*, XX, 295; M. Yaşar Kandemir, "Şemâil", *DİA*, XXXVIII, 497.

57 Mustafa Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *DİA*, XV, 301-303.

kültürünün özetini yaptığı medeniyet tarihi bakımından önemli olan *Uyûnü'l-ahbâr* adlı eserleri önemlidir. İbn Kuteybe'nin, kâtiplerin dünya tarihi ve hukukî ihtiyaçlarını karşılayacak kapsamlı bir tarih el kitabı tasavvurunda bulunmuş olmasının tarihçilik bakımından önem arz ettiği burada belirtilmelidir.[58]

Tabakat, ensâb ve ahbâr üsluplarının birleştirildiği *Ensâbü'l-Eşrâf* ile siyasî ve askerî gelişmelerin yanında sosyo-kültürel gelişmelere yer verilen *Fütûhu'l-büldan'ın* müellifi olan Belâzürî (ö. 279/892); Arap sosyal düşüncesine tam bir vurgu yapmak suretiyle ümmet hayatının birliği etrafında örülen İslâm tarihi yazmayı tercih etmiştir.[59]

İran'ın siyasî ve dinî gelişmesi hakkında verdiği bilgiler veren, *el-Ahbâru't-tıvâl* adlı bir dünya tarihi olarak tasarladığı eserinde olaylarla ilgili ulaşabileceği rivayetlerin tamamına başvurmadan tercih ettiğini kaydeden Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/ 895) tarihyazımında farklı bir anlayışı temsil etmektedir.[60]

Târîhu'l-Ya'kûbî adlı eserinde hicretin 259 (M.872) yılına kadar ki olayları yazan İbn Vâzıh el-Ya'kûbî (ö. 292/905?), İsrâiloğulları, Hz. İsâ ve havârîleri, Babil, Asur, Hind, Çin Yunan, Roma, Mısır, Berberî ve Türkler gibi İslâm öncesi birçok kavmin siyasî olduğu kadar kültürel ve entelektüel yaklaşımlarına da yer vererek ilk doğru dünya tarihini oluşturmaya çalışmıştır.[61]

---

58 İbnü'n-Nedîm, s. 347-351; Dûrî, s. 54, 107-109, 136.

59 Gibb, s. 116; Dûrî, 50-51.

60 İbnü'n-Nedîm, s. 351-352; Dûrî, s. 54-55.

61 *Târîhu'l-Yakûbî* (Yay. M. Th. Houtsma), Beyrut, ts., II, 5-6; Dûrî, s. 51-54; Rosenthal, s. 184. Şiî olduğu bilinen Ya'kûbî önsözde özellikle İslâm öncesi dönem için verdiği bilgilerin hurâfe olabileceği endişesiyle kaynaklarını tenkit ederken, İslâmî dönem müelliflerini dikkatli bir şekilde inceledikten sonra onların listesini verir ve diğer tarihçilerde hemen hiç rastlanmayan her hükümdarın tahta

Dinî ilimlerin tamamındaki yetkinliğinin yanında tarihçi olarak büyük bir şöhrete sahip olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı umumî dünya tarihi, hicretin ilk üç asrında rivayet tarihçiliğinin ve evrensel tarih anlayışının en yüksek seviyesini temsil etmektedir. Taberî, hayatlarına dair bilgi verdiği kişiler hakkında bir değerlendirme yapmadığı gibi, aynı şekilde naklettiği rivayetlerin doğruluğu üzerinde de fikir belirtmeksizin sorumluluğu haberleri nakledenlere, bunların kabul edilip edilmemesiyle ilgili kararı da okuyucusuna bırakmakta ve içeriği tenkit etmekten uzak durmaktadır. Onun kronolojik esasa göre telif ettiği bu eserinin en önemli özelliklerinden birisi de, zamanımıza ulaşamayan birçok tarihçinin sahîfe ve kitaplarından, rivayet icazeti aldığını gösteren senedlerini hiç aksatmadan zikretmek suretiyle yaptığı iktibaslarla kaleme alınmış olmasıdır. Taberî bu özellikleriyle daha sonraki asırlarda eser yazacak tarihçilere örnek olmuş, kitabına zeyiller yazılmış, bilhassa Cahiliye, Hz. Peygamber, Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevîler dönemini yazanlar onun kitabından özetler vermeyi tercih etmişlerdir.[62]

H.3. (M.9.) yüzyılın sonlarından itibaren geleneksel İslâm tarihyazımında isnâd metodu şeklen kaynağa kısaca işaret etmekten ibaret kalmış, sonraki asırlarda da tarihçilerin çoğu tarafından terk edilmiş ve isnadın yerine alıntı yapılan kaynaklar veya bu kaynakları nakleden râvîler zikredilmeye başlanmıştır. Bu durum ilk üç asırda isnad metoduna bağlı olarak daha çok kullanılan şifahî rivayetlerin yerini artık kitap veya yazılı belgenin aldığı anlamına da geliyordu.[63]

---

geçişini kesin olarak burçların vaziyeti ile belirterek astroloji ile tarihin ilgisini kurmaya çalışır.

62 bk. Taberî, I, 6-8; Mustafa Fayda, "Taberî", *DİA*, XIL, 314-318.

63 İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, Beyrut, 1406/1986, I, 3, 14; Mes'ûdî, I, 9-14; Şakir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-müerrihûn*, Beyrut 1993, I, 378-382.

Abbasîler döneminden itibaren halife, vezir başta olmak üzere bürokraside yer alan herkes siyasî hayatın içerisinde yer aldıkları için onlardan bazıları bizzat tarihyazımına katkıda bulunurken, bazıları da tarihyazımını teşvik ettiler. Bunun bir sonucu olarak özellikle H. 4. (M.10.) asırdan itibaren tarih kitaplarında anlaşma metni, yazışma, arşiv, hutbeler gibi resmî devlet belgelerinin kullanılması; bürokraside görev alan Ebû Bekir es-Sûlî'nin (ö. 335/946), İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) ve Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin (ö. 448/1056) gibi kâtiplerin öncülüğünde yaygınlaştı. Bunlar tarihyazımının tekâmül etmesine katkıda bulundukları gibi, bilgiyi kaynağından alarak tarihin müstakil bir disiplin olmasında en büyük rolü üstlendiler ve pratik uygulamalarla resmî belgelerin kayıt altına alınmasını sağladılar.[64] Tarih metinlerinin muhteva bakımından zenginleşmesine sebep olan bu gelişmeyi tarihin diğer ilimler içerisinde yer alması izledi. Böylece tarih sadece hal tercümesi açısından değil aynı zamanda olaylar açısından da hadis ve fıkıh başta olmak üzere dinî ve müspet ilimlerle uğraşan bütün âlimlerin başvurduğu en önemli kaynaklardan biri haline geldi.[65]

Kendilerinden önceki tarihçiler gibi esas kaygıları ümmet hayatının birliği ve evrensel tarih olan ve erken dönem tarihsel geleneğin ürettiği hacimli ve oldukça farklı malzemeyi kullanan tarihçiler siyasi parçalanmalara rağmen bu anlayışı sürdürdüler.[66] Bunlardan, sadece tarihçi olmayıp uzun seyahatler sonucu elde

64 Küçükaşcı, "Tarih", *DİA*, XL, 36.

65 Gibb, s. 115-116. Müspet ilimlerle uğraşan Râzî, İbn Cerîr et-Tikritî, İbn Ebû Usaybia gibi âlimlerin tarih ilminden uzak olmadıkları ve bu alanda eserler kaleme aldıkları bilinmektedir. Humphreys, XV. yüzyıla kadar İslâm tarihyazımının Latin Avrupası'nın önünde olduğu kanaatindedir. *Islamic History*, s. 128

66 Şakir Mustafa, I, 352.

ettikleri bilgilere eserlerinde yer veren bir coğrafyacı olan Mes'ûdî (ö. 345/956) İslâm tarihçisi olmanın ötesinde aynı zamanda bir dünya tarihçisidir.[67] Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb* ve *Me'âdinü'l-cevher* ile *et-Tenbîh ve'l-işrâf*'ı medeniyet ve kültür tarihi bakımından önemli bilgilerin yer aldığı umumî tarih olduğu kadar aynı zamanda coğrafya kitabıdır.[68] Mes'ûdî İslâm tarihyazımında tarih ile coğrafyanın içiçeliğini sağlayan ilk müelliflerdendir.[69] Bu bakımdan Taberî H.4. (M.10.) asrın başında hem bilgi hem de metot bakımından İslâm tarih fikrinin zirvesini temsil ederken, Mes'ûdî bu fikrin genişletilerek çeşitli yönlerinin öne çıkarılmasının öncülüğünü yapmıştır. Bundan sonra umumî tarih kitapları İbnü'l-Esîr gibi Taberî, İbn Miskeveyh gibi Mes'ûdî ekseninde iki farklı yönde telif edilmeye başlanmıştır.[70]

H. 4. (M.10.) yüzyıldan itibaren umumî tarihyazımında hem İslâm öncesi hem de sonrası olayları yazarken İran'ı ön planda tutan anlayış yaygınlaştı. Mesela umumî tarihyazımın İran'daki temsilcisi olan Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971'den önce) gibi tarihçiler; İran ve İslâm tarihi ile Türk tarihi hakkında da ayrıntılı bilgiler verdiler. Bu dönemde Irak'tan başka Mısır ve Yemen'de bazı faaliyetler yapılırken, İran'da hem Arapça hem de Arapça tarih kitaplarının Farsça'ya tercüme edilmesi şeklinde çalışmalar yapıldı. Bu bakımdan en eski Farsça tarih kitapları Arapça tarih

---

67 İbn Haldun, s. 32; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (Yay. Abdülkadir-Mahmut Arnaut), Beyrut 1986, II, 371.

68 Mes'ûdî hk. geniş bilgi için bk. Rosenthal, s. 151-154; Casim Avcı, "Mes'ûdî", *DİA*, XXIX, 353-355. Mes'ûdî Mürûc'a kendisinden önceki bazı tarihçi ve eserlerini değerlendirerek başlar. bkn. *Mürûcü'z-zeheb*, I, 9-18.

69 Rosenthal, s. 151.

70 Küçükaşcı, "Tarih", *DİA*, XL, 36. Rosenthal, dünya tarihi fikrinin oluşmasında Taberî ve Mes'ûdî kadar Yâ'kûbî'nin rolünün olduğu görüşündedir. bkn. *İlmü't-târîh ınde'l-Müslimîn*, s. 188.

kitaplarının veya muhtasarlarının tercümeleridir. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Beyhakî'nin (ö. 470/1077) *Tarih*'inde olduğu gibi Farsça tarih kitaplarında Arap dili ve edebiyatının yanı sıra İslâm tarihyazımının etkileri de görülmeye başladı.[71]

İslâm fetihleriyle birlikte Müslüman dünyasının düşünce hayatı içerisine girmiş olan Helenistik kültürün etkisi; H. 4. (M.10.) yüzyıldan itibaren tarih kitaplarında daha yoğun biçimde yer almaya başladı.[72] Hıristiyan toplumlar arasında Arapça'nın yaygınlaşması siyasî tarih başta olmak üzere Arapça tarihyazımının zenginleştiren bir diğer unsur oldu. Umumî bir tarih olan ve müslüman müellifler tarafından da kullanılan Melkî patriği Saîd b. Bıtrîk'ın (ö. 328/940) *et-Târîhu'l-mecmû' 'ale't-tahkîk ve't-tasdîk* adlı eseri İslâm dünyasında bir Hıristiyan tarafından Arapça kaleme alınan ilk örnektir.[73] Bu çerçevede İbn Cezle (ö. 493/1100), İbn Butlân (ö. 458/1066) gibi tabiplik ve eczacılıkları öne çıkan âlimlerin hem umumî tarih hem de bilim tarihi yazımına önemli katkılarda bulundukları unutulmamalıdır.[74]

H.4. (M.10.) asırdan sonra gelen tarihçiler mutlak ve umumî tarih anlayışından mukayyet ve sınırlı bir tarih telakkisine yönelerek zaman ve mekân alanlarını daraltmaya başladılar. Sadece kendi çağlarında cereyan eden hadiseleri kaydetmekle yetinerek olayların herhangi bir senteze gidilmeden kaydedilmesi anlayışını yaygınlaştırdılar. Kendi bölge ve ülkeleri dâhilindeki vakalara

71 Küçükaşcı, "Tarih", *DİA*, XL, 36.

72 Gibb, s. 118.

73 bk. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (Yay. M. J. De Goeje), Beyrut 1981, s. 154; Rosenthal, s. 190; Casim Avcı, "Saîd b. Bıtrîk, *DİA*, XXXV, 551. İbnü'l-Bıtrîk'e *zeyl* yazan Yahyâ b. Saîd el-Antâkî (ö. 458/1066), 326 (938) yılından sonraki olayları anlatan *et-Târîh*'ini kronolojik olarak değil de gibi halifelerin tahta çıkışlarına göre düzenlemek suretiyle umumi tarih anlayışını sürdürür.

74 Şeşen, s. 83-84, 148-149.

genişçe yer vermek suretiyle içerisinde yaşadıkları devlet ve şehirlerinin tarihiyle iktifa ettiler.[75] Bundan sonra tarihyazımı umumî tarih özetiyle başlayan yazarın ilgisi ve bilgisi içinde yaşadığı siyasî yapının sınırlarıyla kısıtlı kalan nadiren uzak bölgelerin işlendiği ve bölgeye hâkim olan hânedanların esas alındığı kronolojik eserlerin yazılmasını beraberinde getirdi. Bu husus siyasî tarihyazımında bürokraside görev alan kimselerin etkin olmalarından kaynaklanıyordu. Zira bürokraside nitelikli ve tecrübeli kâtipler için devam eden tarihi derlemek kolaydı. Bundan dolayı tarihçilik artan oranda saray ve yöneticilerinin eline geçti. Böylece tarihin alanı daralmakla birlikte konuları çeşitlendi ve tarihçilik belli şahıs, olay, hanedan, aile gibi özel konular çerçevesinde siyasî parçalanmışlıkla uyumlu olarak sürdü. Özellikle H. 4. (M.10.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren genel ile mahallî olan arasındaki ayrımı sürdürmek güçleşti. Artık tarihçiler malumat bolluğundan daha dar bir mekân veya zaman ile meşgul olmak ve yoğunlaşmak zorunda kaldılar.[76] Bununla birlikte tarihyazımının bürokratların eline geçmesi bir taraftan özellikle eyalet ve hanedan tarihlerinde müellifleri resmî vesikalara ve olayların içinde birinci derecede yer alan şahsiyetlere yaklaştırırken, diğer taraftan değişen nispetlerle taraf tutmaya zorlayabiliyordu. Kronolojik düzene bağlı kalınarak yapılan bütün bu çalışmalar tarihin malzemesinin çoğalmasına, farklı kaynaklardan mukayese yapma, eksik kalan alanları doldurma imkânı verdiği için tarihçiliğin gelişmesine ve tarih fikrinin oluşumuna çok önemli katkı yaptı. Bu çerçevede Taberî'den sonra umumî tarih kitaplarının metodunu takip ederek olayları kronolojik sırayla kaleme alan Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitâbü'l-Evrâk fî ahbâri Âli 'Abbâs ve eş'ârihim* adlı eseri Hemdânî'nin (ö. 360/971'den sonra) *Kitâbü'l-İklîl*, İbnü'l-

75 İbn Haldun, s. 5.

76 Gibb, s. 120.

Kûtiyye'nin (ö. 367/977) *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, İbn Zûlak'ın (ö. 387/997) *et-Târîhu'l-kebîr ale's-sinîn*, Ebu Nasr el-Utbî'nin (ö. 427/1036) *Kitâbü'l-Yemînî*, Kudâî'nin (ö. 454/1062) *el-İnbâ bi-enbâi'l-enbiyâ ve tevârîhi'l-hulefâ ve vilâyâti'l-ümerâ*, İbn Hayyân'ın (ö. 469/1076) *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs* adlı eserleri bu anlayışın İslâm dünyasının diğer bölgelerindeki yansımaları olarak düşünülebilir.[77] Umumî bir tarih yazmayı isteyen, tarihi ibret almak ve psikolojik rahatlık elde etmek için okumak gerektiği görüşünde olan ve Bağdat merkezli anlayışı yansıtan örneklerin başında gelen *el-Muntazam*'ında İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201); sadece olayları veya biyografileri değil her ikisini de yıllara göre ayrı başlıklar altında kaydetmek suretiyle iki metodu birleştirerek tarihyazımına önemli bir yenilik getirmiş olduğu özellikle burada belirtilmelidir.[78]

H.6. (M12.) asırdan itibaren bürokrat tarihçilerin yanında tarihçiliği meslek edinmiş âlimler de ortaya çıkmaya ve Arapça ile Farsça tarihyazımı birbirinden ayrılmaya başladı. Umumî tarih geleneğini sürdüreren Azîmî'nin[79] (ö. 556/1160-61 [?]) *Târîhu'l- Azîmî*, İbnü'l-Ezrak el-Fâriki'nin[80] (ö. 577/1181'den sonra) *Târihu Meyyâfârikin ve Amid* adlı eserleri gibi örnekler olsa da tarihyazımın yeniden canlanması için H.7. (M.13.) yüzyılın başına gelinmesi gerekecekti.

Tarihyazımı ve anlayışının yeniden canlanmasında İslâm dünyasının doğu yakasının bir cihetten Haçlı, bir cihetten de Moğollar'la karşılaşmasının önemli rolü oldu. İslâm dünyasındaki siyasi birliğin parçalanması Zengî, Eyyûbî, Selçuklu ve Harizmşahlar'ın ortaya çıkmasının bir sonucu olarak iktidarın

77 Şakir Mustafa, II, 188-190; Şeşen, s. 77.

78 Rosenthal, s. 198-199; Humphreys, s. 189.

79 Şeşen, s. 113-114; Ali Sevim, "Azîmî", *DİA*, IV, 330-331.

80 Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", *DİA*, XXI, 34-35.

bölgeler arasında bölünmesi tarihin alanı daraltmasına rağmen Haçlıların gelmesi ortak düşmana karşı birleşerek birlikte hareket etme çabaları, dünya tarihi fikrinin yeniden canlanarak siyasî olaylara bağlı zengin kültürel haberlerin işlendiği evrensel tarih anlayışının ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. Özellikle kıssacılığın çok geliştiği, bazı olayların abartılarak tek taraflı anlatımın yaygınlaştığı bu dönemde tarih ilmine verilen önem arttı, neredeyse insanların tamamı tarihle ilgilenmeye başladı.[81]

Tarihyazımının ciddî gelişme gösterdiği Eyyûbîler döneminde özellikle bölgesel tarafı öne çıkan hânedan tarihlerinin en gelişmiş örnekleri verilmiş ve bunun öncülüğünü İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî (ö. 597/1201) yapmıştır.[82] Bu tarih anlayışı, Bahâeddin İbn Şeddâd (ö. 632/1234) Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) tarafından sürdürülmüş olsa da, Suriye, Anadolu, Sicilya ve Güney İtalya'daki siyasî gelişmeler hakkında önemli bilgiler veren İbn Nazif'in (ö. 651/1253'ten sonra) ayrı bir yeri vardır.[83] Bu çerçevede

81 Küçükaşcı, "Tarih", *DİA*, XL, 36.

82 Rosenthal, s. 243. İmâdüddin'in Irak Selçukluları vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid'in (ö. 532/1138 [?]) bazen abartılı ve tarafsızlıktan uzaklaşarak şahsi görüşlerini katmış olsa da, Selçuklular'ın siyasî tarihi, o dönemdeki bâtınî faaliyetleri, divan teşkilâtı ve saray hayatı bakımından birinci elden bir kaynak olan *Fütûru zamâni's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* adlı günümüze intikal etmeyen Farsça tarihini *Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre* adıyla Arapça'ya çevirerek baş tarafına önceki Selçuklu tarihini, sonuna da kendi zamanındaki İran-Irak Selçukluları'yla ilgili olayları ilâve ederek tarihyazımındaki yeteneğini göstermiştir. Onun Haçlı seferleri, Zengîler ve Eyyûbîler'e dair başka kaynaklarda bulunmayan bilgileri bir araya getirdiği *el-Berku'ş-Şâmî* adlı çalışması da bu hususu teyit etmektedir. bk. Şakir Mustafa, II, 246-248; Ramazan Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî, DİA, XXII, 174-176.

83 Gibb, s. 127-128.

Süryânî tarihçisi Mekîn İbnü'l-Amîd'in (ö. 672/1273-74) *Kitâbü't-Tevârîh*'inin de özellikle zikredilmesi gerekir.[84]

İbn İshâk ile başlayan Taberî ve Mes'ûdî ile devam eden evrensel tarih anlayışı H.7. (M.13.) yüzyılda İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) ile adeta yeniden doğdu. Türk tarihi, özellikle Selçuklular, Haçlı seferleri, Abbâsîler ve Moğol istilâsı, Musul ve el-Cezîre ile yaşadığı bölgenin yarım asırlık tarihi için birinci elden kaynak teşkil eden umumî tarih kitabını yazdı. Kendisinden önceki tarihçileri gerektiğinde tenkit eden İbnü'l-Esîr; olayları sebep-sonuç ilişkileri açısından ele alarak bir bakıma tarih felsefesi yapmış ve sadece bir bölgenin veya bir hânedanın değil bütün İslâm dünyasının tamamının tarihini orantılı bir şekilde yazarak, ihmal edilen Batı İslâm dünyasındaki olayları da kayıt altına almaya önem vermiştir.[85] İbnü'l-Esîr'in çizgisi *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* adlı eseriyle Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) tarafından sürdürülmüştü.[86] İbnü'l-Esir ve Sıbt İbnü'l-Cevzî 'den sonra siyasî merkezli bölgesel tarihyazımı yeniden canlanarak Irak'ın yanında Mısır, Suriye, Endülüs, Yemen ve Hicaz merkezli tarih çalışmaları yapılmışsa da, bundan Arapça tarihçiliğin ana ekseni Mısır ve Suriye'ye kaymıştır.[87]

Memlukler döneminde Mısır ve Suriye'de geleneksel İslâm tarihyazımına bağlı olarak tasarlanan büyük kısmı müellifin kendi yaşadığı dönem hariç birbirinin tekrarı ve muhtasarı olan, günümüze ulaşmamış eserlerden yapılan iktibaslar bakımından önem arz eden çok sayıda umumî tarih kitabı kaleme alınmıştır.

84 Humphreys, s. 277; Abdülkerim Özaydın, "Mekîn",*DİA*, XXVIII, 552-553.

85 Gibb, s. 126; M. Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", *DİA*, XII, 15.

86 Şakir Mustafa, II, 261-263; Rosenthal, s. 201-202; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XXXVII, 87; Humphreys, s. 240.

87 bk. Tomar, "Tarih", *DİA*, XL, 41-44.

Bunların içerisinde İbn Kesîr[88] gibi Taberî ve Mes'ûdî tarafından başlatılan, İbnü'l-Esir ve Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından sürdürülen evrensel tarih anlayışına yaklaşanlar olsa da büyük çoğunluğu içerisinde yaşadıkları coğrafya ile sınırlı kalmışlardır. Bağdat ve çevresiyle sınırlı umumî tarihlerde müelliflerin kendi dönemlerinden öncesini genellikle Taberî'den, Mısır ve Suriyeli müelliflerin ise daha çok İbnü'l-Esîr'den özetlemeyi benimsedikleri görülür.[89] Bu bağlamda umumî tarih yazmayı planlamakla birlikte içinde yaşadığı dönem üzerinde yoğunlaşan tarihçiler arasında İzzeddin İbn Şeddâd (ö. 684/1285), İbn Hâtim (ö. 702/1302'den sonra), Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331), (ö. 733/1333), Cezerî (ö.739/1338), Zehebî (ö. 784/1348), İbn Dokmak (ö. 809/1407), Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451), İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470), İbn İyâs (ö. 930/1524) ve Şemseddin İbn Tolun (ö. 953/1546) sayılabilir.[90]

Bütün bu gelişmelerin önemli sonuçlarından birisi de tarih-yazımına mahallî özellikleri ağır basan bölge ve şehir tarihlerin eklenmesi, idarî ve siyasî bakımdan müstakil veya kısmen özerk olan yerler için hususi çalışmalar yapılmaya başlanmış olmasıdır.[91] Bu türden eserlerin bir kısmı Mekke ve Medine'ye Kudüs, Şam, Bağdat gibi şehirler eklenmek suretiyle devam ederek şehir, ülke ve milletlerin faziletini anlatan bir kitap türüne dönüşürken, bir kısmı da Arap kabilelerinin fetihten sonra Arabistan dışında yerleşme tarihlerini anlatan geleneğin devamı hâline gelmiştir.[92] Aslında bu durum H. 4. (M.10.) asırdan sonraki tarihçilerin

88 Rosenthal, s. 203-205; Abdülkerim Özaydın, "el-Bidâye ve'n-nihâye", *DİA*, VI, 131-132.

89 Tomar, "Tarih", *DİA*, XL, 42-43.

90 Gibb, s. 126-127; Tomar, "Tarih", *DİA*, XL, 41-44.

91 Rosenthal, s. 206 vd.

92 İbn Hazm, "Risâle fî fadli'l-Endülüs ve zikri ricâlihâ", *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî* (Yay. İhsan Abbas), Beyrut, 1987, s. 171-188; M. Yasar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, Ankara, 1975, s. 50, 170.

mutlak ve umumî tarih anlayışından mukayyet ve sınırlı bir tarih telakkisine yönelmelerinin bir sonucuydu. Bu eserlere ele alınan şehrin veya bölgenin meşhurlarının biyografilerinin eklenmesi gelenek haline geldi.[93] Kronolojiye bağlı olan bu türden çalışmalar bir eserin tamamlayıcısı olarak değil müelliflerin yaşadığı devir ve şahsen müşahede ettikleri olayları da anlatmakta özellikle şahıslar hakkında umumî tarih kitaplarında yer almayan teferruatlı ve isabetli bilgiler vermekte ve daha önce yazılanları kapsayacak şekilde planlamış olmaları bakımından önemlidir.[94]

Bir şehrin topografyası, tarihî coğrafyası, ekonomik ve kültürel durumu, mahalleleri, bina ve tesislerini tanıtan onlar hakkında ayrıntılı bilgi veren Arapça eserlerin ortak adı olan *hıtat kitaplarıdır*. H.3. (M.9.) yüzyılda Irak'ta yazılmaya başlanmış bu tarz tarihçilik sonraki asırlarda özellikle de Fâtımîler'in 358'de (969) Kahire'yi hilâfet merkezi olarak tesis etmelerinden sonra Mısırlı tarihçilerinin temayüz ettiği bir edebî türe dönüşerek âdeta bu bölgeye has bir hale gelmiştir. Bunun en güzel örneğinin tarihin sosyal ve demografik yönlerini dikkate alan Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *Hıtat*'ıdır.[95]

---

93 Ezdî'nin (ö. 334/945-46) *Târîhu'l-Mevsıl*, Hatîb el- Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târihu Bağdâd*, İbnü'l-Müstevfî'nin (ö. 637/1239) *Târîhu Erbil*, İbnu'l-Hatîb'in (ö. 776/1374) *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta* farklı bölgelerdeki örneklerden sayılabilir. İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) İslam dünyasında telif edilmiş şehir tarihlerinin en kapsamlısı *Târîhu medineti Dımaşk* ve İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) tamamlanmamış *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb* adlı eserleriyle şehir tarihçiliği Suriye'de zirveye ulaşmıştır. bk. Rosenthal, s. 232-236; Tomar, "Tarih", *DİA*, XL, 41; Gibb, s. 122, 126; Humphreys, s. 112-113, 238-242.

94 Umerî, s. 150.

95 İbnü'n-Nedîm, s. 450; Makrizî, *Müsevveddetü Kitâbi'l-Mevâ'iz* (Yay. Eymen Fuad Seyyid), London 1416/1995, Yayınlayanın giriş yazısı, s. 6-27; Gibb, s. 125, 129.

H.4. (M. 10.) yüzyıldan itibaren tarihî olayların sebep ve sonuçları tarihçileri meşgul etmeye başladığı, tarihyazımına siyasî ve fikrî görüşlerin öne çıktığı ideolojik yönü ağır basan kitapların dâhil olduğu görülür. Yorum, sentez, tahlil ve tenkide dayalı tarihçilik tarih felsefesi ve tenkit zihniyeti bakımından önemli olan bu çalışmalardan erken dönemden günümüze sadece Mu'tezile mezhebi mensuplarından Makdisî'nin (ö. 355/966'dan sonra) *el-Bed ve't-târîh*'i ulaşabilmiştir. Irak tarih geleneği içerisinde daha çok tarihçi, filozof, özellikle ahlâk düşünürü olarak dikkat çeken tarihi bir nakil olmaktan çok yorum olarak gören ve çağdaş tarih anlayışının öncüsü sayılan İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) hususî bir yerinin olduğu özellikle belirtilmelidir.[96] Yeryüzünün yedi gökkürenin yansıması şeklinde yedi coğrafî bölgeye ayrılması geleneğini zenginleştirerek sürdüren astronominin kronolojiyle olan alâkasını sağlam esaslara bağlayan ve eski milletlerin takvimlerini zaman devrelerini bir araya getirerek tenkit ve tarih bakımından mukayese eden, arkeoloji ve jeolojinin tarihe yardımcı olabileceğini delilleriyle gösteren el-Bîrûnî'nin (ö. 453/1061 [?]) bu bölgelerle ilgili yazdıkları umumî bir dünya tarihinin fragmanları gibi düşünülebilir.[97]

Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla beliren siyasi bölünmenin sonucunda ortaya çıkan krizler, İbn Hayyân (ö. 469/1076) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi âlimleri olayların sebeplerini sorgulamak üzere harekete geçirmiştir. Olayları sebep-sonuç

96 *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem* adlı eserinde İbn Miskeveyh, çalışmasının önemli bir kısmında Taberî'nin *Tarih*'inden faydalanmasına rağmen ondan farklı olarak İslâm Peygamberi de dâhil peygamberlerin kıssalarına yer vermeyerek konularının Bağdat ve Abbasî hânedanıyla sınırlı olduğunun bir anlamda göstermiştir. bkn. Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, XX, 206.

97 Gibb, s. 125; Şeşen, s. 88-89, 105-106.

bütünlüğü içerisinde görerek muhtemel gelişmelere yönelik yorumlayan ve olayların oluşumu ve sonuçlanmasında ilâhî iradenin rolünü vurgulamayı da ihmal etmeyen, eserlerinde sık sık edebî sanat ve tabirlere yer vererek tarihle edebî zevki birleştiren İbn Hayyân bir anlamda İbn Haldun'a öncülük etmiştir.[98] Şiiri tarihî konuların anlatımında da bir vasıta olarak kullanan ve mukayeseli dinler tarihine dair ilk çalışmaları yapanlardan birisi olan İbn Hazm, 140 beyit civarındaki *el-Kasîdetü'n-Nikfûriyye*'sinde tarihî ve dinî konuları hararetli bir üslûpla dile getirerek tarihyazımına önemli bir katkıda bulunmuştur.[99]

Yedi bölümden meydana gelen dünya tarihi niteliğindeki *Kitâbü'l-İber*'ine önsöz ve giriş mahiyetinde kaleme aldığı bölümüne *Mukaddime* adını vererek tarih felsefesi ve metodunu müstakil bir mevzu olarak işleyen İbn Haldun (ö. 808/1406) tarihyazımına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Usul ve kaideleri Mukaddime'de, hadiseler kısmını ise Kitâbü'l-İber'in diğer ciltlerinde ele alan ve kendi dönemini eserinin sonuna eklediği otobiyografisi üzerinden anlatan İbn Haldun; muhtemelen Fahreddin er-Râzî geleneğindeki *el-mukaddimâtü'n-nazariyye* anlayışından hareketle tarihyazımının ön şartları kabul edilebilecek esaslar ve tarihin incelemesi gereken konuları ele almıştır.[100] Bu bağlamda Sehâvî'nin (ö. 902/1497) tarih ve tarihçiliğin önemi ve şartlarını ortaya koymak için yazdığı, özellikle Zehebî'den faydalanarak kendi dönemine kadar yaşamış tarihçi ve eserlerini tasnif ederek kaydetmiş olduğu *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh* adlı çalışmasının da zikredilmesi gerekir.[101]

98 Özdemir, "Tarih", *DİA*, XL, 53.

99 İsmail Durmuş, "İbn Hazm", *DİA*, XX, 60-61.

100 Tahsin Görgün, "Mukaddime", XXXI, 118-119.

101 Sehâvî ve el-İ'lân'ı için bk. Cengiz Tomar, "Sehâvî Şemseddin", *DİA*, XXXVI, 313-316.

Tarihin alanının daralmasının önemli sonuçlarından birisi de teşkilat ve kültür tarihi alanında çalışmalar yapılması olmuştur. el-Cehşiyârî (ö. 331/942-43), Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948) ve Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056), Mâverdî (ö. 450/1058)[102] bu çerçevede zikredilebilir.[103] Aslında Mâverdi'nin çalışmaları İbnü'l-Mukaffa ile başlayan ve Câhiz ile devam eden tarihyazımı bakımından önem arz eden ve edebî yönü ağır basan siyâsetnâme geleneğini bir devamı olarak düşünülmelidir. Şiî tarihçi İbnü't-Tıktakâ'nın (ö. 709/1309'dan sonra) birincisi siyasetnâme, ikinci bölümü ise dört halife döneminde itibaren bir tarih kitabı olan *el-Fahrî* adlı eseri[104] ise İslâm tarihçiliğinin ahlakî, öğüt veren ve eğlendirmeye meyyal Sâsânî tarihçiliğinden etkilendiği örneklerin başında gelmektedir.[105] M. 11. yüzyılın ortalarından itibaren siyâsetnâme telifinde önemli bir artış görülmekte ve Büyük Selçuklu sultanları Melikşah, Sencer, Eyyûbî Devleti'nin kurucusu Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad dönemlerinde bu tür eserlere sıkça rastlanmaktadır.[106]

Ebü'l-Ferec el-İsfahanî'nin (ö. 356/967) *el-Eğanî* adlı eseri de şiir, edebî tenkit, Arap mûsikisinin tarihî gelişimi ve ihtiva ettiği diğer edebî malzeme bakımından tarihyazımında ilk kültür tarihi olarak adlandırılabilir.[107] Sâid el-Endelûsî (ö. 462/1070) *Kitâbü't-Ta'rîf bi-tabakati'l-ümem*'i özellikle Endülüs'ün bilim ve düşünce tarihi için temel kaynaklardan birisidir. İslâm dünyasında

102 Cengiz Kallek, "Maverdî", *DİA*, XXVIII, 181-185.

103 Teşkilat tarihi bakımından önemli kitaplar için ayrıca bk. İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ* (Yay. Abdülmecîd Diyâb), Kuveyt ts., II, 468; bk. Şeşen, s. 127, 131-132, 158.

104 Şakir Mustafa, IV, 318-320; Rosenthal, s. 82.

105 Erwin I. J. Rosenthal, Political Thought in Medieval Islam, Cambridge 1962, s. 63.

106 Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *DİA*, XXXVII, 307..

107 Gibb, s. 122.

ansiklopedik kültür tarihinin temelini atan, insan topluluklarının millet haline gelmesinde en önemli unsurun dil birliği olduğuna dikkat çeken Sâid, İlkçağ'larda dünya üzerinde Persler, Kaldeliler, Yunanlılar, Mısırlılar (Kıptîler), Türkler, Hintliler ve Çinliler olmak üzere yaşayan yedi milletin yaşadığı ülkelerin sınırlarını belirttikten sonra belli başlı şehir, dil ve dinleri kaydetmiştir.[108]

Bu bağlamda İbn Hamdûn'un (ö. 562/1167) *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*'si genellikle filoloji ve tarihe dair bir antoloji niteliğinde olup kültürel tarafı öne çıkan eserlerin başında gelmektedir.[109] Resmî dili Türkçe olan İlhanlı Devleti'nin kültür, idare, ticaret ve toplum hayatında Arapça, Farsça ve Moğolcanın da kullanıldığını dikkate alan İbn Mühennâ'nın (ö. 682/1283) bu üç dilin belli başlı özelliklerini esas alarak Arapça telif ettiği *Hilyetü'l-insân ve halbetü'l-lisân*'ı Türk ve Moğol kültür tarihi açısından önemlidir.[110]

H.8. (M.14.) yüzyıl tarih ve coğrafyanın ön plana alındığı Mısır merkezli ansiklopedik çalışmaların seçkin örneklerinin ortaya çıktığı dönem olarak temayüz eder. Cemâleddin el-Vatvât'ın (ö. 718/1318), *Mebâhicü'l-fiker ve menâhicü'l-iber*'i ansiklopedik eserlerin ilki olarak nitelendirilebilirse de Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*'i İslâm dünyasında kültürel tarafı öne çıkan ansiklopedik tarzdaki eserlerin başta gelen örneklerindendir. Nüveyrî kendisinden önceki tarihçilerin kronolojik sırayla ele aldıkları konuları sonuçlandırmadan başka olaylara geçtiklerini, bundan dolayı hânedan ve devletleri bir bütünlük içinde anlatarak tekrardan kaçındığını beyan eder. Mo-

108 Sâid el-Endelüsî, *et-Ta'rîf bi-tabakati'l-ümem* (Yay. Hayat Bû Avlân), Beyrut 1985, tür. yer.; G. Martinez-Gros, "Said al-Andalusi", *EI²* (İng.), VIII, 867-868; Özdemir, "Tarih", *DİA*, XL, 53.

109 İnci Koçak, "İbn Hamdûn", *DİA*, XX, 21.

110 Mustafa Erkan, "İbn Mühennâ", *DİA*, XX, 218-219.

ğolların İslâm dünyasını işgaliyle sonuçlarının ayrıntılı olarak ele alındığı eser; Türk tarihinin en önemli kaynaklarından sayılması yanında 731 (1331) yılına kadar Memluk tarihini anlatır. Kültür tarafı öne çıkan ansiklopedik eserler arasında tarih ve coğrafyaya ağırlık vermesinin yanında nakle dayanmayıp bizzat içinde bulunduğu dönemi yaşayarak anlatan İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (ö. 749/1349) *Mesâliku'l-ebsâr fi memâliku'l-emsâr*'ı ile teşkilat tarihi alanında kendisinden önce kaleme alınan bütün eserleri aşan Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'şâ fi sınâati'l-inşâ*'sı özellikle zikredilmelidir.[111]

H. 4. (M.10.) asırdan itibaren siyasî tarihyazımını bürokratlara teslim eden âlim ve muhaddisler daha kapsamlı bir şekilde biyografi yazımında yoğunlaşarak özel alanlarda ihtisaslaşmanın gerçekleştiği ricâl ilmine dair çalışmalarını artırdılar.[112] İslâm geleneğinde ilk olarak düzenlenen ashap tabakat kitaplarında divan defterlerine göre sıralamanın yerini İbn Abdülberr en-Nemerî (ö. 463/1071) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) ile alfabetik düzende aldı. İlimlere ve mezhep esasına göre düzenlenen tabakat ve terâcim, râvilere göre ricâl, ravilerin özelliklerine göre biyografi kitapları oluşturulurken özellikle H.5. (M.11.) yüzyıldan itibaren ensab kitaplarının kendi içlerinde insanların mensup oldukları şehir, belde, ülke, meslek, mezhep gibi mensubiyetlerini de esas alan nisbe, muhtelef, künye ve lakap gibi kollara ayrılarak telifi yaygınlaştı.[113] Biyografi ile siyasî tarihin iç içe olduğu bu eserlerde özellikle kültür tarihiyle ilgili pek çok bilgi yer aldı. Bu bakımdan en iyi örneklerinin ortaya konulduğu H. 8. (M.14.) yüzyıl istisna edilirse otobiyografi sahasında yazılmış çalışma sayısı oldukça

111 Humphreys, s. 174-176.

112 Taberî, VII, 332; Gibb, s. 121.

113 Gibb, s. 123, 130; Rosenthal, s. 133-138. Casim Avcı, "Tabakat", XII, 297-299.

azdır.[114] İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) İslâm'ın başlangıcından itibaren kaleme alındığı döneme kadar yaşayan, herhangi bir alanda şöhrete kavuşmuş kadın ve erkek 800'den fazla kişinin alfabetik hal tercümesi ilk biyografi örneği kabul edilmektedir.[115] Bununla birlikte bu tür din, devlet, ilim ve sanat adamlarıyla tasavvuf erbabına dair 14.000 biyografiyi ihtiva eden *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı eseriyle Safedî (ö. 764/1363) ile zirveye ulaşmıştır.[116] Klasik tabaka usulüne göre vefeyât kitapları yazılmaya devam ettiği, Makrîzî'yi hariç tutacak olursak tarihçilik siyasi olaylar ve biyografi üzerinde yoğunlaştığı Memluk ilk döneminde alfabetik olan vefeyât kitaplarının belki de siyasi tarihyazımının da etkisiyle yıllık olarak yazılmaya başlandığı görülmektedir. Bu usul Eyyûbîler döneminde ortaya çıkmış ve Memluk dönemi boyunca devam etmiştir. Memluk tarihyazımında görülen diğer önemli bir husus ise Zeynüddin İbnü'l-Verdî, Makrîzî ile İbn Zünbül'ün yangın, deprem, kıtlık ve pahalılık gibi toplumu etkileyen tek bir olay hakkında eserlerin kaleme almalarıdır.[117]

Sonuç

Hz. Peygamberin hayatı ile başlayan İslam tarih yazıcılığı; Ortaçağ boyunca geniş bir coğrafyada gerek Arap gerekse Arap olmayan topluluk ve milletler tarafından kaleme alınmıştır. Verilen eserlerin her biri bir takım özelliklere sahipse de genel olarak H. 4. (M.10.) yüzyıllara kadar şifahi ve menkıbevi eski Arap geleneğinin bir devamı şeklinde, bir muhaddis titizliği ile elde

114 Rosenthal, s. 238-240; Gibb, s. 122, 129.

115 Şakir Mustafa, IV, 23-24; Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", *DİA*, XX, 18.

116 Humphreys, s. 189.

117 Tomar, "Tarih", *DİA*, XL, 43.

edilen rivayetlere dayalı aktarıldığı, sonrasında ise yazılı kaynak ve vesikalara dayalı yazıldığı görülmüştür. Dünya tarihini işleyerek içinde İslam tarihini de ayrıntılı bir biçimde yazma geleneği olan umumî tarihçilik; İbn İshâk ile başlamış, Taberî ve Mes'ûdî ile devam etmiş H.7. (M.13.) yüzyılda İbnü'l-Esîr ve Sıbt İbnü'l-Cevzî ile olgun eserler vermiştir. Buna karşın H.4. (M.10.) asırdan sonra gelen tarihçiler mutlak ve umumî tarih anlayışından mukayyet ve sınırlı bir tarih telakkisine yönelerek zaman ve mekân alanlarını daraltmışlardır. Bu bağlamda kronolojik bir sıra ile nakledilen rivayetlerin doğruluğu üzerinde fikir belirtmeksizin sorumluluğu haberleri nakledenlere, bunların kabul edilip edilmemesiyle ilgili kararı da okuyucusuna bırakarak içeriği tenkit etmekten uzak duran, fasılasız aktarma biçimi yanında; metodolojik olarak yorum, sentez, tahlil ve tenkide dayalı tarihçilik de H.3. (M.9.) yüzyıldan itibaren görülmüş ve İbn Haldun'la zirveye ulaşmıştır.

Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği

Halil İnalcık(**) *& Bülent Arı*(***)

Osmanlı-Türk Tarihi, XIV. yüzyıldan beri dünya tarihini yakından ilgilendiren konulardan biridir. Osmanlı'nın Avrupa'yla ilişkileri Nicolae Iorga (Jorga)[1] ve Johann Wilhelm Zinkeisen[2] tarafından geçen asırda yazılmıştır. Osmanlı'nın genel tarihi, doğu kaynaklarını da kullanan Joseph von Hammer[3] tarafından yine Almanca olarak basılmış ve Hellert tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. Hammer'in eserinin son ciltleri hariç önemli bir kısmı Atâ Bey'in düzeltmeleri ile memleketimizde klasik bir kaynak ni-

---

(*) Bu yazı Uluslararası Askeri Tarih Dergisi'nin 87. sayısının 213-247. sayfalarındaki makalenin bir bölümüdür.

(**) Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi.

(***) Doç. Dr., Çankaya Üniversitesi.

1 Nicolea Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5 cilt, Gotha, 1908-1913; Türkçe baskısı Nicolea Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 5 cilt, Yeditepe, İstanbul, 2005.

2 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 7 cilt, Hamburg, 1863. Türkçe tercümesi Yeditepe Yayınları tarafından hazırlanmakta olup 2007 yılında basılacaktır.

3 Joseph Freiherr Hammer Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*,10 cilt, Hartleben's Verlag, Pesth,1835; eser Mehmed Atâ Bey tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir: *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, İstanbul, 1329-1336.

teliğinde bugüne dek kullanılagelmiştir. Türkiye'de genel Osmanlı tarihi üzerinde son klasik eserler İsmail Hakkı Uzunçarşılı[4] ve Enver Ziya Karal[5] tarafından yayınlanmış bulunmaktadır.

Osmanlı tarihine ait belge fonları İstanbul'da Osmanlı arşivinde ve Avrupa arşivlerinde büyük seriler halinde mevcuttur. Yalnız İstanbul Osmanlı arşivinde 150 milyon kadar belge olduğu tahmin edilmektedir. Bunun % 80'i bilgisayarda kodlanmıştır. Avrupa'da Osmanlı tarihini ilgilendiren belge fonları, başta İtalya olmak üzere Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya arşivlerinde büyük seriler halinde mevcuttur. Bu arşivlerdeki belgeler kısmen seriler halinde yayınlanmıştır. Sanudo[6] İtalya arşivlerinden belge özetlerini *i Diarii* adıyla 58 cilt halinde neşretmiş bulunmaktadır. Ayrıca Venedik elçilerinin senatoda okudukları raporlar üç cilt halinde Alberi[7] tarafından yayınlanmıştır. Venedik balyoslarının İstanbul, Paris, Madrid ve Londra'dan gönderdikleri raporlar İngilizce'ye çevrilerek Londra'da basılmıştır.[8] Fransız arşivinden XVI. asra ait belgeleri E. Charrière dört cilt halinde yayınlamıştır.[9] Bundan önce Avrupa arşivlerinden topladığı belgeleri Iorga, *Notes et Extraits* adlı altı ciltlik eserinde neşretti. Iorga ayrıca

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4 cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954.

5 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5 cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954.

6 M. Sanuto, I diarii, 58 cilt, Venedik, 1879-1903.

7 E. Alberi, *Le relazioni degi ambasciatori Veneti al senato, durante il secole decimosesto*, Florence, 1839-1869.

8 *Calendar of State Papers and Manuscrips, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy*, London: Printed for her Majesty's Stationary Office.

9 E. Charrière, *Négociations de la France Dans le Levant ou Correspondances, Mémoires et Actes Diplomatiques*, Imprimerie Imperiale, Paris, 1860.

Romanya'da Hurmuzaki belge koleksiyonunda da binlerce vesika yayınladı. Yine Hollanda arşivlerinde mevcut Osmanlı ve Akdeniz tarihine ilişkin belgeler 6 cilt halinde basılmıştır.[10]

15 kadar memlekette yapılan bütün bu çalışmaların hemen hemen tam bir bibliyografyasını Viyana'da Andreas Tietze'nin çıkardığı *Turkische Anzeiger*'de bulmak mümkündür. Bu arşiv çalışmalarının ışığı altında Osmanlı tarihi araştırmaları tamamıyla yeni bir içerik kazanmakta, eski çarpıtılmış görüşler düzeltilmekte ve Osmanlı tarihinin bilinmeyen bir çok cepheleri aydınlatılmaktadır. Burada çarpıcı bir misal vermek gerekirse:

Osmanlı arşivinden, 1432 tarihli en eski bir timar icmal defterinin[11] yayınlanması, Balkan tarihi üzerinde bildiklerimizi kökünden değiştirdi. Bu defter, Osmanlılar'ın fetih sırasında yerli askerî aristokrat sınıfı, kendi timar sistemi içine aldığını ortaya çıkarmaktadır. Bu gerçeği, Balkanlar'ın diğer bölgelerinde de görmekteyiz. Osmanlı fetih ve yerleşmesinin koşulları ve gerçekleri bu belge yayınlarıyla tamamen değişmektedir. Bu örneğe göre Osmanlı arşiv belgeleri üzerindeki çalışmalar, Avrupa'yla, Arap memleketleri, Hindistan, hatta Uzak Doğu ile ilişkiler üzerinde yepyeni perspektifler ortaya çıkacaktır.

Bu makalede, Osmanlı tarihçiliği ve vekayinâmeler üzerinde genel bir değerlendirme sunacağız. Ardından, Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki tarihçilik üzerinde kısa bir ilave yapacağız. Osmanlı tarihçiliğini genel hatlarıyla şu dönemlere ayırmak mümkündür:

1. XV. asır sonlarında II. Bayezid devrine gelinceye kadar Osmanlı tarihçiliği,

---

10 *Bronnen Tot De Geschidenis Van Den Levantschen Handel*, Ed. K. Heeringa, 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1910.

11 Halil İnalcık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954.

2. II. Bayezid devrinde yazılan genel Osmanlı tarihleri (*Tevârih-i Âl-i Osman*),

3. Kanuni Süleyman devrinde, bu sultanın uzun saltanat yıllarını kapsayan genel tarihler ve şehnâmeler,

4. Vakanüvisliğin kurulmasıyla devletin tarihinin vakanüvisler tarafından dönem dönem yazılması,

5. XIX. asırda Batının tesirinde genel Osmanlı tarihleri yazılmaya başlanması,

6. Cumhuriyet devri Osmanlı tarihçiliği.

1300-1490 Dönemi ve Menâkıbnâmeler

Bu dönemde, önemli sayılan zaferler ve sultanlar için menâkıbnâme tarzında bir çok tarih kitabının yazıldığını biliyoruz. Aşıkpaşazâde, tarihinde, bu çeşit menâkıbnâmeleri, kendi eserinde kısaltarak verdiğini ifade etmektedir. Bu dönemin Osman Gazi'den Yıldırım Bayezid'e kadar olan tarihi ilk kez Yahşi Fakih tarafından derlenmiştir. Yahşi Fakih, bilgilerinin önemli bir kısmını Sultan Orhan'ın imamı olan babası İshak Fakih'ten nakletmektedir. Bu ilk derleme Osmanlı tarihi maalesef kayıptır. Fakat Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı ve yine derleme olan tarihinde bu kitabı esas aldığını ifade etmektedir. Bunun dışında Aşıkpaşazâde bir takım başka menâkıbnâmeleri de kullandığını işaret eder. Aşıkpaşazâde'nin ifadesinden, bu dönemde bir çok menâkıbnâmenin yazılmış olduğunu anlıyoruz. Bu menâkıbnâmelerin çoğu bugün kayıptır. Ancak biz araştırmalarımızda II. Murad devrine ait *Gazavât-ı Sultan Murad bin Mehemmed Hân* adlı menâkıbnâmeyi[12] Mevlüt Oğuz'la beraber bulup neşrettik.

12 Halil İnalcık, Mevlüt Oğuz, *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han, İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Yakınlarda böyle başka iki menâkıbnâmeyi daha ortaya çıkardık. Bu menâkıbnâmeler, ünlü Germiyanlı şair Ahmedî'nin, Osmanlı hizmetine girdikten sonra yazdığı mensur iki menâkıbnâmedir. Bu menâkıbnâmelerin birincisi 1385-1389 tarihinde Kosova gazasını tasvir eden bir gazavatnâme[13], ikincisi Sultan I. Mehmed'in 1402-1413 arasındaki tarihidir.[14] Ahmedî'nin *İskendernâme*'de başlangıçtan Süleyman Çelebi'ye kadar olan Osmanlı tarihini özetleyen *Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*[15] adlı manzum, kısa tarihi çoktan beri malumdu. Fakat yukarda bahsedilen iki menâkıbnâmesi Neşrî tarihine aynen alınmış olmakla beraber Ahmedî'ye aidiyeti şimdiye kadar bilinmiyordu. Bu suretle bu dönemlere ait, yani XIV. yüzyıl başlarında yazılmış iki menâkıbnâme daha tarih sahnesine çıkmış bulunmaktadır. Bu gibi menâkıbnâmeler Kosova Savaşı zaferi yahut Varna Savaşı zaferi gibi büyük hadiseler dolayısıyla yazılmış gazavatnâme, fetihnâme tarzındaki eserlerdir. Aşıkpaşazâde'nin özetlediğini söylediği bu gibi daha bir çok menâkıbnâmenin yazılmış olduğuna şüphe yoktur. Ahmedî'nin iki menâkıbnâmesi Neşrî tarafından aynen aktarılmıştır.

Büyük zaferler dolayısıyla yazılmış menâkıbnâme tarzı, Osmanlı tarihçiliğinde bundan sonra da devam etti. Fatih devrinde Farsça *Gazânâme-i Rûm*, daha sonraki devirlerde II. Bayezid devri için Kutbnâme[16], Kanuni Süleyman'ın seferleri için Mat-

13 Halil İnalcık, Ahmedî's "Ghazânâme on the Battle of Kosova", *Les Annales de l'Autre Islam*, no: 7, INALCO-ERISM, Paris, 2000, s 21-26.

14 Ahmedî'nin bu iki menakıbnâmesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şairler", Türk Edebiyatı Tarihi, C.1, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2006, s.264-267.

15 Kemal Sılay, *History of the Kings of the Ottoman Lineage and Their Royal Holy Raids Against the Infidels*, Harvard University, Turkish Sources, LV, Cambridge, 2004.

16 Firdevsî-i Rûmî, *Kutbnâme (Kıssa-i Midilli)*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, No: 643; *Kutbnâme*, Haz. İbrahim Olgun, İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1980.

rakçı Nasuh'un ve Lokman'ın yazdığı Şehnâme'ler, XVI. asır sonlarında Mustafa Âlî'nin şark seferleri (Osmanlı-İran harpleri: 1578-1590) üzerine yazdığı *Nusretnâme* bu gibi menâkıbnâme tarzında eserlerdir. Bunlar belli başlı bir seferi veya zaferi bütün teferruatıyla anlatırlar.

Yukarda belirttiğimiz gibi Osmanlı tarihinin belli bir devir sonuna kadar genel tarih olarak ilk tertip eseri şüphesiz Yahşi Fakih'in tarihidir. Bu tarih daha sonraki devirlerde Ahmedî'ye, Aşıkpaşazâde'ye, Neşrî'ye, anonim Tevârih-i Âl-i Osman'a, Hadidî'ye, Behiştî'ye, Ruhî'ye, Oruç'a ve başkalarına kaynak olmuştur. Bu ana kaynağı, tam veya eksik olarak veya ilavelerle, bu yazarların eserlerinde bulmak mümkündür. Bu nedenle o dönem tarihi üzerinde araştırma yapanlar yukarda bahsedilen bütün bu kaynakları bir arada, karşılaştırarak kullanmak zorundadırlar.

Fatih devrinde Şükrullah'ın Farsça ve Karamanî Mehmed Paşa'nın Arapça Osmanlı tarihi risaleleri, genel Osmanlı tarihi üzerinde basit birer kronolojiden ibaret kalmıştır. Fatih devri üzerinde İstanbul fethinden II. Bayezid'in ilk yıllarına kadar yazılmış şahsî bir eser Tursun Bey'in *Târih-i Ebu'l-Feth*'idir.[17] Tursun Bey, II. Bayezid devrinde de sağ idi. O'nun 1499'a kadar yaşadığı biliniyor. Tursun Bey Mahmud Paşa'nın baş katibi olarak olayları çok yakından takip eden bir bürokrattı. Onun amcası meşhur Anadolu beylerbeyi Bursalı Hamza Bey'dir. Yine Fatih devrinde 1467'ye kadar bir Tevârih-i Âl-i Osman, yani bir genel Osmanlı tarihi yazan Oruç bilinmektedir.[18] Oruç, bazı ilavelerle anonim Tevârih-i Âl-i Osman'lardan farklı değildir. Halk için yazılmış bu Tevârih-i Âl-i Osman'lar XVI. asırda da kısa tarihler olmaları

17 Tursun Beg, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1330; Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1977.

18 Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Franz Babinger, Matbaa-i Âmire, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul, 1341.

dolayısıyla cidden popüler olarak okunmaktaydı. Bunlar arasında 1550'lere kadar bu tarzı devam ettiren Muhiddîn El- Cemâlî'nin tarihi ve bunun gibi bir çok tarihler mevcuttur.

II. Bayezid Devrinde Tarihçilik

Aşıkpaşazâde, Yahşi Fakih'ten sonraki olayları XV. asır sonlarına kadar getirmiş görünmektedir. O, bu derleme (komplasyon) tarihini yazmaya 1474'te başlamış ve II. Bayezid devrinde devam etmiştir.[19] Aynı devirde yine başka bir komplasyon Neşrî'nin *Cihannümâ*'sıdır.[20] Neşrî bütün öteki Osmanlı tarihçileri gibi Osmanlı tarihini İslâm tarihinin bir devamı, bir parçası gibi yorumlamaktadır. Neşrî XIV. yüzyıl sonlarında yazılmış olan genel Osmanlı tarihleri arasında, kaynakları bakımından en kapsamlı olanıdır. Esas itibariyle Aşıkpaşazâde'yi ve yukarıda açıkladığımız üzere Ahmedî'nin eserlerini ve ayrıca yeni bir kaynak olarak tarihî takvimleri kullandı. Yine II. Bayezid zamanında, Neşrî'den sonra daha iddialı ve genel Osmanlı tarihleri yazılmıştır. Bunlar İdrîs-i Bitlîsî'nin Heşt Bihişt'i (Farsça), Kemalpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı, Ruhî'ye atfolunan Ruhî Tarihi'dir[21].

Ruhî tarihine, yahut Ruhî'ye atfolunan Oxford yazmasına göre, II. Bayezid bu tarihçileri huzuruna çağırmış ve bu büyük imparatorluğun şanına uygun büyük bir tarih yazmalarını istemiştir.[22] Böyle bir istek tabiidir, çünkü Fatih devrindeki

---

19 Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed Âşıkî, *Tevarih-i Âl-i Osman,* Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332.

20 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ*, (Haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1949.

21 Ruhî Tarihi, (Haz. Halil Erdoğan Cengiz-Yaşar Yücel), *TTK, Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C.XIV, S.18, Ankara, 1992, s.359-472.

22 *"Sultan Bayezid bin Mehemmed Han bin Murad Han, ... çün bu bende-i zaif ü kalilü'l-bizâ'a ki ebâ an ced ol hânedân-ı şerîf nimetiyle*

büyük fetihlerden sonra güçlü bir imparatorluk olarak ortaya çıkan Osmanlı'nın şanına uygun genel bir tarih o zamana kadar yazılmamıştı. Osmanlıların XIV. yüzyıl başından beri örnek aldıkları büyük imparatorluk, Timur ve oğullarının imparatorluğu idi. Timur'un tarihi, *Zafernâme* adı altında, Farsça, yüksek inşâ diliyle yazılmış muazzam eserlerdir. İdrîs-i Bitlîsî bu tarzı örnek alarak her padişah için bir cilt olmak üzeri Farsça, *Heşt Bihişt*[23] adlı büyük eserini yazıp sultana takdim etti. Devrin büyük alimi ve münşîsi Kemalpaşazâde de Türkçe olarak sekiz cilt halinde Osmanlı tarihini yazdı[24]. İdrîs, Kemalpaşazâde ve Ruhî, üçü de

---

perverde olmuşdur; saadet müsaadet ve devlet muavenet edüb ol padişah-ı kerîmün şerîf hidmetiyle müşerref olub silk-i huddâm ve âbidînde münselik olmak müyesser oldu ... bazı muhaverât-ı şerîfeleri esnasında bu mani fehm olundu ki tevârih-i selâtîn-i ulü'l-emr-i İslamiyye ki cenab-ı Hakk celle ve a'lâdan icab-ı itaatde tâlî-i resul vaki' olmuşlardı. Badehu kasasi'l-enbiya ahsen-i kasas görünür, bu cihetdendir ki ekabir-i ulema anun zabtına ve tahririne mültezim olub ol babda kitablar tasnif etmişlerdür, amma tevârih-i eşref-i selâtîn ki Al-i Osman'dur, ibârât-ı 'âmü'n-nef' ile kemâyenbağî cem olmamışdur, olsa müstahsen idi. Bu bende-i hakîr mana-yı mezkûra ıttıla' bâis oldu ki, ol tevârih ibârat-ı Türkiyye ile ki diyâr-ı Rûm'da 'âmü'n-nef'dir cem ide. Pes bu kitabda selâtîn-i aliyye-i Osmâniyye hikayyetlerinden malum olanlarun sahihleri alâ vechi'l-ihtisar tedvîn olundu". Halil Erdoğan Cengiz-Yaşar Yücel, "Ruhi Tarihi Oxford Nüshası", *Belgeler*, C. XIV, S.18, 1992, Ankara, s 369.

23 Avrupa'da ve Türkiye'deki kütüphanelerde çeşitli yazma nüshaları vardır. İdris'in kendisi de eserini düzelterek birkaç defa yazmıştır. Türkiye'deki nüshaları: İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, Nûr-i Osmaniye, İstanbul, No: 3078; Hamidiye, No: 928; Aya Sofya, No: 3544.

24 Kemalpaşazâde'nin tarihinin bazı ciltleri Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır: Kemalpaşaoğlu Şemsüddin Ahmed İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I, ve II. Defter, (Haz. Şerafeddin Turan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991; Ibn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV. Defter, (Haz. Koji Imazawa), Türk Tarih Kurumu, Ankara,

genel eserlerini yazarken başlıca kaynak olarak Neşrî'yi esas tutmuşlardır. İdrîs'in sekizinci cildinde orijinal kısımlar bulunmaktadır. Orada devrinin büyük adamlarıyla yaptığı görüşmelerden ve kendi müşahedelerinden ilaveler vardır ve son cildi hakikaten orijinal bir tarih sayılabilir. İdrîs daha önce yazılmış tarihleri kullanırken de en iyi nüshaları gördüğü anlaşılıyor. Çünkü bazen Neşrî'de olmayan bir takım bilgiler ve tarihlemeler bulunmaktadır. İdrîs'in oğlu Ebu'l-Fazl onun eserini Selim devrine kadar getirmiştir.[25] Kemalpaşazâde'nin ve Ruhî'nin eserlerinde yine Neşrî esas alınmıştır. Bu suretle Aşıkpaşazâde'de olmayan Ahmedî'nin iki menâkıbnâmesi bu derlemelerde yer almış bulunuyor.

II. Bayezid zamanında Sultan için yüksek ve edebî bir üslupla yazılan bu eserler yanında, halk ve askerler için Osmanlı tarihini basit bir dille özetleyen anonim[26] Tevârih-i Âl-i Osman'lar mevcuttur. Bu halk kitaplarında Osmanlı Hanedanını, bazı sultanların hareketlerini tenkid eden satırlara rastlanır. Bayezid devrinde evvelce izah ettiğimiz gibi bazı münferit gazalar, fetihler üzerine

---

2000; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, (Haz. Şerafettin Turan), Türk Tarih Kurumu, Ankara; Kemal Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter, (Haz. Ahmet Uğur), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997; Kemal Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, X. Defter, (Haz. Şefaettin Severcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

25 Ebu'l-Fazl, müderrislik ve kadılıktan sonra Başdefterdarlık yapmıştır. Heşt Bihişt'e yazdığı ilave tarih kitabının yanı sıra babasının Selimnâme adlı eserini de toplayıp düzenlemiştir.

26 *Tevârih-i Al-i Osman, Die Altosmanisehen Anonymen Chroniken*, (Haz. Friedrich Giese), Breslav, 1922; F. Giese neşrinin yeni harflerle basımı: *Tevârih-i Al-i Osman,* Haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Yayınları İstanbul, 1992; Berlin Devlet Kütüphanesi (Königlichen Bibliothek) Hs 216 numarada kayıtlı ve sonraki dönemlere ait bir diğer anonim tarih, Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), (Haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

de eserler yazılmıştır. Bunlardan en tipik olanı Midilli üzerine seferi tasvir eden Kutbnâme'dir.

Bayezid'in son yıllarında Selim ve kardeşleri arasında taht için büyük bir mücadele başlamıştı. Selim tahtı ele geçirip kardeşlerini bertaraf ettikten sonra Osmanlı çevrelerinde bu mücadeleyi anlatan ve Selim'i veya rakiplerini tutan birçok risaleler yazılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki bu taht mücadelesi Osmanlı düşünce hayatında büyük ayrılıklara neden olmuştur. *Selimnâme* adıyla yirmiden fazla yazılmış olan bu risalelerden bir kısmı Selim'e karşı, bir kısmı ise Selim'i destekler niteliktedir.[27]

Kanunî Süleyman Devrinde Tarihçilik

XVI. asırda, Kanunî Süleyman'ın vezîr-i âzâmları Rüstem Paşa, Lütfi Paşa[28] ve Ayaz Paşa tarihler yazmışlardır. Bu vezîr-i azamlar, yazdıkları tarihlerin başına yukarıda bahsettiğimiz anonim tarihleri aynen almışlardır. Rüstem Paşa tarihi basılmamıştır, fakat Lütfi Paşa tarihi yayınlanmıştır. Bu devlet adamları anonimleri kullandıkları gibi kendi zamanlarına ait önemli bilgiler de vermektedirler. Bu eserlerin anonimlerden alınan kısımlarında, anonimlerin asıllarında olmayan ayrıntılar mevcuttur. Bu sebeple eski devirlere ait araştırmalar için kullanılabilir.

---

27 Yayınlanan Selimnâmelerden bazıları: Hoca Sadeddin Mehmed b. Hasancan, *Selimnâme*, Tab'hane-i Âmire, İstanbul, 1280/1863. Eser Tac'üt-Tevarih'in ikinci cildinin sonunda yayınlanmıştır; Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, (Haz. Ahmed Uğur-Mustafa Çuhadar), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990; Şükrî-i Bitlisî, *Selîm-Nâme*, (Haz. Mustafa Argunşah), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997.

28 Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Neşr. Âlî Bey, Matbaa-i Âmire, T.C. Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul, 1341; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Kâviyani Matbaası, Hannover Şark Kitabhanesi, Berlin, 1343; Kayhan Atik, (Haz. *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman)*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

Kanuni devrinin ilk yılları Kemalpaşazâde'nin büyük tarihindeki son ciltte *Mohaçnâme* adıyla bilinmektedir. Kanuni devrinde yazılmış belli bir tarihe kadar olan vekâyinâme tarzındaki eserler de şunlardır: Ferdî'nin *Süleymannâme* adlı eseri, bu devrin tarihini 1542'ye kadar kaydeder. Yine bu devir için bir genel tarih, meşhur Nişancı Celalzâde Mustafa'nın yazdığı *Tabakâtü'l-Memâlik* adlı eserdir. Celalzâde eserine devlet teşkilatı ve ülke hakkında da pasajlar, fasıllar koymuştur. Bu devirde genel tarih yazanlar arasında El-Lârî'nin Farsça dünya tarihini zikretmek lazımdır. O, Süleyman'ın ölümüne kadar bir Osmanlı tarihi vermiştir. Aynı devirde yine bir genel Osmanlı tarihini Arapça olarak yazmış olan Cennâbî'yi de zikretmek gerekir.

Bu devirde eski menâkıbnâmeler tarzında Kanunî'nin hemen hemen her seferi için bir gazavatnâme, yahut fetihnâme yazılmıştır. Bunların içinde en göze çarpanı Nasuh Matrakçı'nın eserleridir. Onun Fetihnâme-i Karabuğdan adlı eserinden başka *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* adlı eseri bilinmektedir.[29] Yine bu seferler üzerinde Lokman'ın *Hünernâme*'si, aynı tarzda yazılmış bir eserdir. Bu gazavâtnâme tarzındaki eserler, diğer genel tarihler yanında pek çok ayrıntıları ihtiva ettikleri için çok önemlidir. Yine bu gibi önemli olayları kutlamak maksadıyla yazılan eserler arasında sûrnâmeleri, yani padişahların düğünlerini anlatan eserleri unutmamak gerekir. Bunlar devletin sosyal hayatı, devlet teşkilatı, sınıflar bakımından önemli kaynaklardır. Süleyman dönemine ait bu tarzda yazılmış birçok menâkıbnâme ve risaleler bilinmektedir. *Süleymannâme*, *Zafernâme*, *Hünernâme* gibi adlar altında yazılmış bu eserlerin bir çoğu henüz yazma halindedir. Bunların bir kısmını, Avrupa, İspanya kütüphanelerinde

29 Nasuhü's-Silâhî, (Matrakçı), *Beyân-i Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân*, (Haz. Hüseyin G. Yurdaydın), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1976.

bulunan nüshaları Babinger *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* kitabında belirtmektedir.[30]

Ayrıca bu devirde sefer esnasında ordunun geçtiği belli başlı menzilleri, durakları tasvir eden menzilnâmeler de önemlidir. Bunların birçoklarını Ahmed Feridun Bey'in *Münşeatü's-Selâtin*'inde bulmaktayız.[31] Ayrıca bu devirde meşhur Kaptân-ı Derya Hayreddin Paşa'nın gazâları üzerinde eserler de yazılmıştır.[32]

I. Selim'in ölümüne kadar olan dönemi Hoca Sadeddin Efendi *Tacü't-Tevarih* adlı eserinde 2 cilt halinde yazmıştır.[33] Sadeddin Efendi, padişahların musahibi ve akıl hocası olarak tarihî önemi olan bir şahsiyettir. *Tacü't-Tevârih* adlı, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından Selim devri sonuna kadar olan bir genel Osmanlı tarihi yazmıştır. Bu tarihi Türkçe olarak, fakat o zamanın ağır inşâ diliyle yazmıştır ve Osmanlı tarihinin bu devresi için klasik bir eser sayılır. Sadeddin'in bu tarihi, Vincenzo Bratutti tarafından İtalyanca'ya da çevrildi. Batı dillerine başka tercümeleri yapılmıştır. Yani Osmanlı tarihinin bir klasiği olarak, doğuda ve

30 Franz Babinger, *Die Geschichtesschreibel der Osmanon und Ihre Werke*, O. Harrasowitz, Leipzig, 1927; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara, 1982, s.81–85.

31 Feridun Ahmed Paşa, *Mecmua-i Feridun Bey, Münşeâtü's-Selâtin*, 1.cilt Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul, 1274; 2. cilt, Takvimhâne Matbaası, İstanbul, 1275; İstanbul Takvimhâne-i Âmire, 1264-1265.

32 Gazavât-ı Hayreddin Paşa'nın yeni harflerle ve kısaltılarak baskısı, Fevzi Kurtoğlu, *Barbaros Hayrettin Paşa*, Sebat Matbaası, İstanbul, 1935; sadeleştirilmiş Türkçe baskıları: M. Ertuğrul Düzdağ, *Akdeniz Bizimdi, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Savaşları*, TÜRDAV, İstanbul, 1984; *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.

33 Hoca Sadedin Mehmed ibn Hasancan, *Tâcü't-Tevârih*, Tab'hane-i Âmire, İstanbul, 1279-1280.

batıda kaynak olmuş en önemli eserlerdendir. Bu eser aslında büyük kısmı itibariyle İdris-i Bitlisî'nin Farsça Heşt Bihişt'inin bir tercümesidir. Hoca Sadeddin Efendi eserini hazırlarken başka Osmanlı tarihlerini de kullanmış; Neşrî'yi muhakkak görmüş, fakat yine de eseri orijinal sayılamaz. O dönemi incelemek ve araştırmak isteyenler, bunun kaynağı olan ve yukarıda bahsedilen *Heşt Bihişt*'e başvurmalıdırlar.

Sadeddin, münşî bir mütercim olarak yukarıda bahsedilen Lârî'nin Farsça dünya tarihinin de Osmanlılar dışındaki diğer kısımlarını, yine inşâ diliyle Türkçe'ye çevirmiştir. Ayrıca Selim'in babasıyla olan ilişkisi Osmanlı tarihçilerini devamlı meşgul ettiği için, bir de *Selimnâme* yazmıştır.[34] Yavuz Selim'in Mısır'da Tumanbay'ı idamıyla biter. Eserin sonunda, Taşköprülüzâde[35] gibi Osmanlı ulemasından geniş bir şekilde bahsetmiştir. Bu bölümde meşayih ve ulemadan uzun uzadıya bahseder.[36] Matbû nüshada Hâtime adı altında yer alan bu kısım, biyografi lugatı olarak büyük önem taşır.

Selânikî ve Mustafa Âlî

XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı tarihçiliğinde seçkin bir yeri olan iki önemli yazar, Mustafa Selânikî ve Mustafa Âlî'dir. Selânikî'nin Osmanlı mâliye divanında bir katip olarak mali işler ve para meseleleri üzerinde ihtisası vardır. İdaredeki bozuklukları, akçanın değerinin düşmesi dolayısıyla isyanların çıkmasını ve

34 Hoca Sadeddin Mehmed b. Hasancan, *Selimnâme*, Tab'hane-i Âmire, İstanbul, 1280/1863. Eser Tacü't-Tevarih'in ikinci cildinin sonunda yayınlanmıştır.

35 Taşköprülüzâde Ahmed İsameddin, *Şakâiki'n-Nu'mâniye Fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâñiye*, Darü't-Tıbaatü'l-Âmire, İstanbul, 1269.

36 Bu bölüm *Tacü't-tevârih* (matbû nüshada) 2. Cilt, s.402-619.

devlet kademelerindeki büyük kargaşayı en iyi aksettiren kaynaklardan biri Selânikî tarihidir.[37] Selânikî'nin ölümü 1600'lere doğrudur. Eser 1563-1599 yılları arasındaki olayları anlatır. Bu dönem için son derece önemli bilgiler verir.[38]

Gelibolulu Mustafa Âlî ise önemli bir tarihçi olduğu kadar Osmanlı kültür tarihi bakımından da önemli eserler vermiştir. Mustafa Âlî, bir münşî bürokrat sıfatıyla eserlerini yazmıştır. Bütün maksadı padişaha müsâhib olmak, yani devlet idaresinde padişahın baş müşaviri durumuna gelmekti. Fakat hayatı boyunca bunu bir türlü elde edemedi. Bunun üzerine musâhiblik sanatına dâir ilimlerde kalem oynattı. Yani hattatlıktan tarihe, saray protokolünden devlet idaresine ve maliyenin tenkidine kadar pek çok eser vermiştir. Tipik bir *kâtibü't-tedbîr*, yani devlet işlerine vakıf, münşî, çok esaslı bilgi sahibi bir bürokrattır. Fakat hiçbir zaman padişah musahibi olamadığından, kendi yolunu kesenlere karşı gayet şiddetli hücumlar yapmıştır. Bu sebepten dolayı kendisini benimseyen bir devlet adamı çıkmadı.

Onun tarih sahasındaki eseri *Künhü'l-Ahbâr*, kendisinden önceki Şükrullah, Larî, Cennâbî gibi bir dünya tarihi olarak planlanmış ve dört rükne ayrılmıştır. İlk rükün yaradılıştan Hz. Muhammed'in nûrunun Hz. Adem'e geçişinden, bütün mahlûkâtın sırasıyla meydana gelişi ile dağlar, denizler, sular ve iklimlerden bahseder. İkinci rükün Kur'an'da adı geçen peygamberler, Arap toplumları, Hz. Muhammed'in peygamberliği, mucizeleri, ilk Halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Arap emirleri, alimler, şeyhler ve

37 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, (Haz. Mehmet İpşirli), 2 cilt, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1989; yeni baskısı 2 cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

38 Yazma nüshalarda 1599'a kadar anlatılan olaylar, Naîmâ tarihinin bu yıldan başlaması nedeniyle matbû eserde 1592 yılına kadar gelir. Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1281.

tabibler yer alır. Üçüncü rüknün konuları Türk ve Tatar kavimleri ile hakanlarıdır. Tolunlular, Fâtımîler, Eyyûbîler, Memlükler, Safevîler, Buhara ve Semerkand Hanları, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Dulkadıroğulları, bunlar arasındadır. Dördüncü rükünde ise Osmanlıların ortaya çıkışından 1599 yılına kadar olan olaylar anlatılır. Tarihlendirme saltanat sırasına göredir. Her pâdişâh dönemi, sultanın doğumuyla başlar ve cülûsundan itibaren olaylar sırayla anlatılır. Her pâdişâh döneminde yetişen devlet adamları, ulemâ, şeyhler ve şairlerin hal tercümelerine dair önemli bilgiler verilir. Son iki rüknü son derece kıymetlidir. Bugün kayıp olan bazı eserleri de kullandığı için değerli bilgiler verir. Kendi zamanı için bilhassa orijinaldir. Maalesef eski harflerle olan yayını çok hatalıdır.[39] *Künhü'l-Ahbâr*'ın dördüncü rüknünün yeni harflerle baskısı da yapılmıştır.[40] IV. Rüknün Fatih Sultan Mehmed devrine ait kısmının ayrı bir yayını vardır.[41]

Âlî'nin Osmanlı tarihini ilgilendiren eserleri arasında *Fusûl-i Hall-i Akd* ve *Usûl-i Harc ü Nakd* adlı eseri 1598'de yazıldı. İslâm hanedanlarının tarihini ve yıkılış sebeplerini inceleyerek Osmanlı Devleti'ndeki çarpık kurumları ele almıştır. Âlî, eski

39 Gelibolulu Mustafa b. Ahmed Alî, *Künhü'l-Ahbâr (Âli Tarihi)*, Takvimhane-i Âmire Matbaası, İstanbul, 1277.

40 Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, *Kitâbü't-Tarih-i Künhü'l-Ahbâr*, 2 cilt (Osman Gazi devrinden Yavuz Sultan Selim'in saltanatının sonuna kadar), (Haz. Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997; *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, 3 cilt, (Haz. Faris Çerçi), Erciyes Üniv. Yayınları, Kayseri, 2000.

41 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr, IV. Rüknü, Fatih Sultan Mehmed Devri*, (Haz. M. Hüdai Şentürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003. Hüdâi Şentürk, önceki baskıdaki hatalara dikkat çekerek dördüncü rüknün kalan kısımlarının yeniden basılacağını ifade eder.

gazavatnâme-şehnâme geleneğini de takip eden bir takım tarihî eserler yazmıştır. Bunlardan en mühimi Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan seferini ayrıntılarıyla anlatan eseridir. 1578-1580'e kadar Lala Mustafa Paşa'nın seferini anlatmaktadır. Bu, diğer şehnâmeler gibi, Âlî'nin orijinal ve tarihî bir eseridir. Tarih eserleri arasında en orijinal olanı Nusretnâme'dir. Bunlardan bir diğeri olan Nadîretü'l-Mehâsib, II. Selim ile kardeşi Bayezid arasındaki savaşları anlatır. Danişmendoğulları tarihine ait Danişmendnâme'yi kullanarak bu hanedan üzerinde yazdığı *Mirkâtü'l-Cihâd Fî Târih-i Melik-i Danişmend* Ahmed adlı eseri de ayrıca önemlidir. Eser, 1360'da Arif tarafından yazıldığı iddia edilen Danişmendnâme'ye dayanmaktadır. Arif'in bu eseri 1360'da yazılmış olamaz, çünkü I. Murad Tokat bölgesine çok sonraları, 1380'den sonra gitmiştir. Edebiyatçılar 1360 tarihini esas almakla beraber bu tarih yanlıştır. Hicrî 1000 tarihinde kıyamet kopacağı söylentileri üzerine de III. Murad'a sunduğu *Alâimü'l-Kıyâmet* adlı bir eseri vardır.

Âlî'nin tarihî eserleri arasında en önemlileri bunlardır. Kendisi musahib olmak iddiasında olduğu için, devlet idaresine ait ve padişaha devletin nasıl idare edileceği hakkında *Nushatü's-Selâtîn* adlı kitabını 1585'de yazdı. Halep'de timar defterdarı olduğu zaman yazdığı bir eserdir. Âlî'nin musahib olarak bir bürokratın bilmesi gereken bilgiler üzerinde yazılmış birkaç eseri daha vardır.[42]

Selânikî ve Âlî, III. Murad III. Mehmed devrindeki büyük siyasî ve para meselelerinin çıktığı kargaşa devrinde yaşamış

42 Aynı zamanda döneminin çok önemli bir bürokratı olan Mustafa Âlî'nin hayatı üzerinde, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal (İnal)'ın tafsilatlı biyografisinden sonra, onun bürokrat vasfını esaslı şekilde tahlil eden çalışmayı, Amerikalı tarihçi Cornell Fleischer yayınlamıştır: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, the Historian Mustafa Âlî*, Princeton University Press, Princeton, 1986; Türkçe baskısı, *Tarihçi Mustafa Âlî, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

ve Osmanlı çöküş tarihinin önemli meselelerine dokunmuş iki büyük tarihçidir. Osmanlı edebiyatında "Tagayyür ve Fesad" diye adlandırılan bu devirdeki bozukluklar üzerinde bu iki tarihçiden başka, sultanlara nasihat şeklinde bir takım layihalar yazan bir dizi yazar ortaya çıkmıştır. XVII. asrın başında, I. Ahmed zamanında, bütün müesseselerde bir ıslahat düşüncesi ortaya çıktı. Padişaha Osmanlı kanun ve müesseselerindeki bozuklukları layiha şeklinde sunan tecrübeli bürokratlar bir seri eserler yazmışlardır. Bunların en eskisi, *Kitâb-ül Müstetab*'dır.[43] Tenkid tarzında yazıldığı için müellifi kendisini saklar. Ondan sonra *Kavânin-i Yeniçeriyân* ve Aziz Efendi Kanunnâmesi gelir. Bu tür lâyihaların en meşhuru Koçi Bey risalesidir. Bunlar *Kitab-ı Müstetâb* tarzında yazılan eserlerdir. Padişahlara devlet idaresindeki bozuklukları sıralar ve alınması gereken tedbirleri belirtirler. Ayn Ali ayrıca önemli bir eser yazmıştır.[44] Bilhassa Ayn Ali timar işlerinin başında olduğu için timar meselelerini çok iyi bilmektedir. Kavânin-i Yeniçeriyân'ı da yine Yeniçeri Ocağı'ndan yetişmiş yaşlı bir Yeniçeri yazmıştır.[45] Akhisarî olarak tanınan Hasan Kafi'nin *Usulü'l-Hikem fi Nizamü'l-Âlem* adlı eseri de bu tarzdadır.[46] Aslı Arapça olan

43 Kitâb-ı Müstetâb, aynı tarzdaki diğer iki eserle birlikte basılmıştır: Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb – Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn – Hırzü'l-Mülûk, Haz. Yaşar Yücel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

44 Ayn Ali, *Kavanîn-i Âl-i Osman Der-Hûlâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1280; Yeni harflerle baskısı, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C.9, OSAV, İstanbul, 1996, s. 28-86.

45 Rusya İlimler Akademisi A 249 no'lu yazmadan yayınlayan: A. Y. Petrosyan, *Mebde-i Kanun-i Yeniçeriyan Ocağı*, Moskova, 1987; yeni harflerle yayını, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C.9, OSAV, İstanbul, 1996, s.127-485.

46 Hasan el-Kâfi Akhisarî Bosnavî , *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-âlem Tercümesi*, (Çev. Şerif Ahmed Reşid Paşa), Hicaz Vilâyet Matbaası, Mekke, 1331. (Arapça metinleriyle beraber).

kitap sonradan Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu lâyihâlardan en tanınmışı IV. Murad'a sunulan Koçi Bey risalesidir.[47] Bunlar üzerinde Mehmet Öz tarafından yapılan derli toplu bir değerlendirme çalışması bulunmaktadır.[48]

Şehnâmeler

Sultanların münferid seferleri üzerinde gazavâtname geleneğini sürdüren bir şehnâmeciler silsilesi vardır. Şehnâmeler, gazavâtnâmeler gibi basit bir Türkçe'yle değil, yüksek inşâ diliyle, sultanların her bir seferi için ayrı ayrı ve minyatürlerle süslenen, sarayın kitaplığına mahsus, Nakkaşhâne'de yazılmış sanat eserleri ve tarihlerdir. Şehnâmecilerin en tanınmış olanı Fethullah Arif'tir. İran'dan gelmiştir; İran saray ananesini, Kanunî zamanında Osmanlı sarayına getirmiştir. O, Yavuz Selim'in gazâlarını terennüm eden manzum, 800 beyitlik bir şehnâme yazdı.

Bu şehnâmeler, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sini taklit eden bir tarzdadır.[49] İkincisi Eflatun Şirvânî'dir. O da İranlıdır, ama aslen Türkmen'dir. İran sarayında yetişmiş, sonra 1547'de İstanbul'a

---

47 Risale Osmanlıca olarak iki defa basılmıştır: Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi, Nizam-ı Devlete Müteallik Göriceli Koçi Bey'in Saadetlu Mehabetlu Rabi' Sultan Murad Han Gazi'ye Verdiği Risaledir*, Mr. Watts Tab'hanesi, Londra, 1277; *ibid*., Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1303; yeni harflerle üç baskısı vardır: *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Ali Kemâlî Aksüt), İstanbul, 1939; *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Zuhurî Danışman), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1985; eski ve yeni harflerle birlikte ve doğru okumalarla son neşri: *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Yılmaz Kurt), Ecdâd Yayınları, Ankara, 1994.

48 Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1997.

49 Şehnâme'den seçmeler Türkçe'ye tercüme edilmiştir: Ebu'l-Kasım Firdevsî-i Tûsî, *Müntahabât-ı Şehnâme*, Tercüme: Kemal Paşa, İstanbul, 1281 H; Ebu'l-Kasım Firdevsî-i Tûsî, *Müntahabât-ı*

kaçmıştır. Fethullah Arif'in yerine şehnâmeci tayin edilmiştir (ölümü 1569'a doğru). Bu şehnâmecilik türü, vak'anüvislikten önce bir nevi vakanüvislik sayılabilir. Çünkü resmî olarak bir şehnâmeci sultan tarafından tayin ediliyordu. Seferleri İran geleneğine uygun olarak süslü bir şekilde tasvir ediyor ve eserleri nakkaşhâne'de padişaha layık bir sanat eseri olarak hazırlıyorlardı.

Şehnâmecilik saraya bağlı bir kurumdur. Şehnâmecilerin ilki, Fatih için Gazânâme-i Rûm müellifidir. Ondan sonra şair Şehdî ve ardından Fethullah ve Şirvanlı Eflatun gelir. Bu şehnâmeciler IV. Murad devrine kadar süslü, nakkaşhâne'den çıkma şehnâmeler yazmışlardır. Şehnâmecilik resmî bir makam olduğu için vakanüvisliğin başlangıcı gibi düşünülmektedir. Bunlardan bir tanesi şair Seyyid Lokman'dır. Eflatun'dan sonra şehnâmeci tayin edilmiştir. Lokman'ın eseri *Hünernâme*'dir. Şehnâme-i Âl-i Osman adlı manzum eseri Osmanlı tarihini başından itibaren ele alır. II. Selim için Selimnâmesi, III. Murad için *Şehinşahnâme*si, daha sonradan yazdığı Hünernâmesi[50] ile Osmanlı padişahlarının tasvirlerini kapsayan *Kıyafetü'l-İnsaniyye fi-Şenâilü'l-Osmâniye* adlı bir eseri daha vardır.[51] Lokman'dan sonra gelen başka bir

---

Şehnâme-i Firdevsi-i Tusî, Tercüme: Yozgadlı Hasan Hayripaşazâde Yusuf Ziya, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1306 H.

50 Seyyid Lokman, Hünernâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1524. Eser üzerindeki çalışma için bkz. Zekeriya Eroğlu, *Şehnâmeci Lokman'ın Hünernâmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, (1998).

51 "İran (Coğunlukla Azerbaycan)'dan gelen Türkçe-Farsça konuşan ve yüksek saray kültürünü temsil eden hüner sahiplerinin Osmanlı sarayına nasıl intisâb ettiklerinin ayrıntılı hikayesini, *Hünernâme* yazarı Azerî (Türkmen) Seyyid Lokman'dan öğreniyoruz. Lokman, Kanunî Sultan Süleyman'ın İran seferi için Halep'te kışladığı sırada babasıyla beraber memleketini bırakıp Osmanlı ülkesinde, Hasan-Keyf'te tîmâr-eri olan amcasının yanına gelmişti. Oradan Halep'e

şehnâmeci de Tâlîkizâde Mehmed'dir (ölümü takriben 1599). O da Doğu seferleri üzerinde eserler yazmıştır. Tâlîkizâde Mehmed, III. Mehmed'in tarihini yazmıştır.

XVII. asırda müstakil bir eserin yazarı olarak İbrahim Peçevî (Peçûyî)'nin eseri önemlidir.[52] Devlet yüksek hizmetlerinde bulunmuş olan Peçevî, Macarca bildiğinden bu kaynakları da kullanmıştır. Bu yüzden 1520-1639 tarihleri arasındaki Osmanlı tarihi için orijinal tarihlerden birisini oluşturur. Bu devirde genel bir Osmanlı tarihi olarak Solakzâde (ölümü 1657) adıyla meşhur Mehmed Hemdemî'nin eseri *Fihrist-i Şahan* zikredilmelidir.[53] Kitabını basit bir Türkçe'yle yazdığı için çok ün kazanmıştır. Aslında Selim devrinin sonuna kadar olan dönem için, Solakzâde,

---

gelip Şemsî Paşa'yı buldular. Paşa, Lokman'ın babasına büyük iltifatlar gösterdi. Kendisi de seçkin bir münşî ve şâir olan Şemsî Paşa, Lokman'ı müşâ'ara meclisinde Türkçe şiir söylemeye teşvik etti. Paşa, Lokman'ın Sultan Süleyman'ı öven bir gazelini padişaha göstermeye lâyık buldu. Gazelinde Lokman şöyle ihsan ister: *Çü bî-tâb oldı cûdundan zer ü sim ü güher şâhâ / Sarardı zer bozardı akçeodlar düşdü, mercâna.* 956/1549 baharında Sultan, Diyarbakır tarafına geçip Elmalu Yurdu'nda dinlenirken, Şemsî Paşa gazeli kendisine sundu. Padişah çok beğendi ve yüz altın câ'ize bağışladı ve maaş bağlanmasını emretti. Bu gelir sayesinde genç Lokman, kendini ilim tahsiline verme imkânı buldu". Halil İnalcık, *Şâir ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2003, s.29-30.

52 İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1283 H; yeni harflerle ve sadeleştirilmiş baskısı, *Tarih-i Peçevî*, Kültür Bakanlığı, Ankara

53 Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Solakzâde Tarihi, Tarih-i Âl-i Osmani'l-Solakzâde:* İstanbul 1271 H; ikinci baskısı, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1297 H; sonraki baskısı, Solakzâde Mehmed Hemdemi - Mehmed Muhiddin - Abdüllatif Hafız, *Solakzâde Mehmed Hemdemi Merhumun Fihrist-i Şâhân-ı Âl-i Osman Nam Eser-i Manzumu ve İlâveleridir*: Ali Şükrü Matbaası, İstanbul, 1335 R.

Tacü't-Tevârih'in Türkçeleştirilmiş şeklinden başka bir şey değildir. Tarihi H. 1054/1644 yılına kadar gelmektedir.

Bu noktada bir de özel tarihlerden bahsetmek gerekir. Bu tür eserler, şehnâme tarzında, yalnız padişahların değil, paşaların seferleri için de yazılmışlardır. Mesela bunlardan Sinan Paşa'nın Yemen seferi hakkında yazılmış olan böyle bir eser vardır. Lala Mustafa'nın da şehnâme tarzında eserleri bulunuyor. Yemen fethi için 1574'de Nihaî ismindeki bir şair, *Fethiye-i Yemen* adlı bir eser, Rumuzî isminde bir diğer şair yine Sinan Paşa'nın Yemen fethini yazmıştır. Kutbü'd-Dîn adlı bir Müderris'in III. Murad'a ithaf ettiği yine Yemen fethine ait olan *El-Berkü'l-Yemânî fi'l-Fethi'l Osmânî* kitabı meşhurdur. Bu eser Hicaz tarihi bakımından da önemli bir kaynaktır. 1570 tarihine kadar gelmektedir. Bunu, F. Wüstenfeld, Chroniken von Mekka adıyla Almanca'ya tercüme etmiştir. Mekke tarihi için yazılan *El-İ'lâm Bi-A'lâm Beytullahi'l-Haram*'ı bu eserle karıştırmamak gerekir.

Osmanlı dönemi Arap memleketleri tarihi için Celalzâde'nin kardeşi Salih tarafından yazılan *Tarih-i Mısr-i Cedîd* adlı eser dikkati çeker. Tarihî ve coğrafî bir eserdir. Daha çok Arapça kaynaklardan faydalanmıştır. XVI. yüzyıl tarihi için, bilhassa bürokratlara örnek olmak için, belgeleri bir araya getiren eserler de yazılmıştır. Bunların en meşhuru Feridun Ahmed'in *Münşeatü's-Selâtin* adlı eseridir. H. 1271'de yazılan bu eserin birinci cildinde 625 vesika ikinci cildinde 456 vesika vardır.

Sûrnâmeler

Padişahların seferlerinden başka onların hayatında çok önemli bir yer tutan düğünleri, ayrı eserler halinde yazan bir grup olarak saray Surnâme yazıcıları vardır. Sûr kelimesi "düğün, velîme, ziyafet, şehrâyin, şenlik" anlamlarındadır. Sûrnâme de düğün, şenlik

ve ziyâfet gibi konularda yazılan manzum ve mensur eserlerdir.[54] Sûrnâmeler, padişah şehzâdelerinin sünnet düğünlerini, kızlarının ve kardeşlerinin düğünleri vesilesiyle yapılan Sûr-i hümâyunları anlatan edebî eserlerdir. Tarihçilerin bazan kuru ve yalın ifadelerle anlattıkları bu şenlikler, Sûrnâme müellifleri tarafından daha canlı, sanatlı ve gösterişli ifadelerle edebiyatımızda yer alır.[55] İlk müstakil *Sûrnâme*[56] 1582 yılında III. Murad'ın şehzâdesi Mehmed için yapılan sünnet düğününü, son müstakil Sûrnâme[57] ise 1858 yılında Abdülmecid'in kızları Cemile Sultan ile Mahmud Celaleddin Paşa ve Münire Sultan ile İbrahim Paşa'nın düğününü konu edinmektedir. III. Murad'ın şehzadelerinin sünnet düğününü anlatan İntizâmî'nin *Sûrnâme-i Hümâyun*[58] adlı başka bir eseri daha vardır. Bunlardan başka çeşitli düğünleri anlatan Nâbî, Abdî, Vehbî, Hazîn, Haşmet, Melek İbrahim, Rif'at, Esad, Lebîb, Hızır ve Tahsin Sûrnâmelerini sayabiliriz.

XVII. asırda Evliya Çelebi, Mehmed Zıllî (1611-1678)'nin on ciltlik *Seyahatnâme* adıyla bilinen eseri, yaşadığı devrin tarihi için son derece önemli bir kaynaktır.[59] Yalnız sultanların ve paşaların özel hayatları, savaşları, karakterleri ve Osmanlı tarihi-coğrafyası

54 Bazı Surnâmeler minyatürlerle birlikte basılmıştır:

55 Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 5-6.

56 Bu manzum Sûrnâme Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından yazılmıştır. *Câmiü'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, No: 4318; yeni harflerle baskısı, *Câmiü'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr*, (Haz. Ali Öztekin), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

57 Mensur olan bu Sûrnâmenin müellifi Nâfi'dir.

58 Eser mensur olarak yazılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, No: 642.

59 Evliya Çelebi Mehmed b. Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1314-1318 H; yeni harflerle baskısı: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

bakımından değil, tarihî coğrafya ve sosyal hayat bakımından eşi bulunmayan bir kaynaktır. Evliya Çelebi'nin durumu ve sanatı üzerinde şimdiye kadar yanlış bilgiler verilmiştir. Evliya Çelebi, Osmanlı tarihinin başından beri görülen, Germiyanlı musahib şairler gibi, paşalara musahiblik eden ve hayatını bununla kazanan bir musahib-nedimdir. O'nun bu üstün meziyetleri dolayısıyla, her paşa onu kendi hizmetine almak için rekabet halindeydi.

Evliya Çelebi kitabında açıkça belirdiği gibi, bir paşa veyahut veziriazam için gerekli tüm dinî, idarî, protokol, katiplik gibi hizmetleri gören tipik bir musahipti. Başka musahiplerden farklı olarak kendisinden sonra imparatorluk içinde hizmet gören devlet adamlarına, paşalara bir kılavuz bırakmak istemişti. Seyahatnâme'sinin esas karakteri budur. Eserinin bu vasfı şimdiye kadar anlaşılamamıştır. O, gittiği her yerde şehirleri, memurları, bölgenin coğrafî karakterini tasvir ile kalmaz, aynı zamanda orada kullanan dil ve lehçeden de örnekler verir. Bu sûretle bölgeye giden memurlara da yardım etmek istemiştir. Eseri, tarihî coğrafya bakımından, dönemini anlamak için en önemli kaynağımızdır. Abartmalarını göz önünde tutarak, onun verdiği bilgilerin tümü hakkında şüpheler uyanmıştır. Ama bir musahibin hikayeler ve fevkalade hadiseler anlatarak efendisini eğlendirmek üzere yazdığı fantastik şeyleri, onun tarihî gözlemlerinden ayırdetmek lazımdır. Bir musahibin vazifelerinden birinin de efendisini eğlendirmek olduğu unutulmamalıdır.

XVII. asrın önemli bir tarihçisi de Müneccimbaşı'dır. O, Hz. Adem'den 1672'ye kadar gelen *Cami'üd-Düvel* adlı iki ciltlik Arapça bir eser yazmıştır. Bu eser *Sahâyifü'l-Ahbâr* adıyla Ahmed Nedim tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[60] Müneccimbaşı,

60 Müneccimbaşı Dede Derviş Ahmed, *Sahâifü'l-ahbâr*, (Ter. Ahmed Nedim), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1285 H; yeni harflerle ve

bugün kayıp olan yazmaları kullandığı için, İslâm hânedanları üzerindeki bu eseri bazı bakımlardan orijinaldir. Neşrî'den sonra tarihî takvimleri kullanmış, önemli bilgiler veren bir tarihçidir.[61]

Vakanüvisler

Vak'anüvis, Osmanlı merkez teşkilatında görevli devlet tarihçisine verilen unvandır. Vak'anüvisler kendilerinden önce yazılanları değerlendirirler, kendi zamanlarına ait olayları da ayrıca kaydederlerdi. Bu müessese XVIII. asrın başlarından itibaren oluşturulmuştur. Edebî vasfı ağır basan ve yine bir çeşit resmî tarihçilik olan "Şehnâmecilik"le "vak'anüvislik"i birbirinden ayıran bazı farklar vardır. Yukarıda belirtildiği üzere belirli bir dönemin tarihini yazmak üzere bazı tarihçiler[62] görevlendirilmişse de bunların görevini, Divân-ı hümâyuna bağlı ve devamlı bir devlet hizmeti olan vak'anüvislikten ayırmak gerekir.

Naîmâ Mustafa Efendi'nin ilk defa olarak vak'anüvis tayin edildiği bilinmektedir. Râşid'den itibaren ise vak'anüvislik artık bir devamlılık kazanmıştır. İbrahim Müteferrika matbaasının kuruluşundan sonra, vak'anüvislerin eserlerinin sırayla basılması düşüncesi doğmuştur.

---

sadeleştirilmiş baskısı: Müneccimbaşı Tarihi, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.

61 Üç cilt olarak, H. 1281'de İstanbul'da basıldı. Tercümesi güvenilirdir.

62 Daha II. Bayezid döneminde, Osmanlı tarihini yazmak üzere Kemalpaşazâde, İdris-i Bitlisî ve Ruhî'nin görevlendirildiğinden yukarda bahsedilmişti. Kezâ şehnâmeciler de resmî tarihçilerdir. Aslında, Vakanüvis adı altındaki yeni bir vazife, bu eski tarihçilerin görevinin devam ettirilmesinden başka bir şey değildir. Şehnâmeciler de yazdıkları ve Sultana takdim ettikleri tarihler karşılığında ihsanlar almışlardır.

Vak'anüvislik Divân-ı hümâyun kalemleri arasından teşekkül ettiğinden, inşâ ve şiir sanatında mâhir ve genellikle hâceganlık rütbesine ulaşmış kâtipler arasından seçilmişlerdir. Şânizâde'nin azliyle yerine geçecek kişi üzerinde yapılan uzun müzakereler sırasında, Sultan II. Mahmud, "esrâr-ı devletten bir memuriyet olmakla, "vak'anüvis" tayin edilecek kişinin hüner ve marifetten başka iyilik ve dindarlık vasıflarını da taşıması" gerektiğini belirtmiştir.

Görevli bulundukları dönemin olaylarını tespit ve yazma yanında, vak'anüvislere, seleflerinin eksik bıraktıkları dönemin tarihini yazma vazifesi de yüklenmiştir. Bu sûretle, kesintisiz bir tarihin kayda geçmesi sağlanmıştır. Azil veya ölüm halinde, öncekilerin tuttuğu notlar ve kendilerine verilmiş olan belgelerin, yeni memura devir ve teslim edilerek, olayların kaldığı yerden yazılması emredilmiştir. Bürokratik yazışma evrakından tarihe kaydı uygun olanlar, işlemleri tamamladıktan sonra vak'anüvise haber verilirdi. Vak'anüvislik devletin seçkin bir hizmeti olduğundan, bu hizmete getirilenler olayları araştırırlar ve bu konuda kendilerinden bir şey saklanmazdı. Hatta devlet adamları bazı gizli hususları onlara haber verirlerdi. Fakat XVIII. asrın ikinci yarısından sonra olayların sebep-sonuç ilişkilerinin bilinmesi pek istenmediğinden, devlet sırları kendilerinden saklanmaya başlandı. Bu yüzden vak'anüvisler de ya önemsiz şeyleri büyütmüş, ya da önemli şeyleri hakkıyla yazamamışlardır. III. Selim döneminde, devletteki topyekün reform çalışmaları sırasında, Vak'anüvisler için de bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede, imkan nispetinde Avrupa devletleriyle olan ilişkilerin de Vak'anüvislere bildirilmesi emrolunmuştur.

Nâimâ'dan önce padişahın yanında ve hizmetinde olarak 1683-1699 savaş olaylarını cepheden gelen telhisleri kullanarak devlet için bir tarih yazan *Fındıklılı Silahtar Mehmed Ağa*

(1628-1723)'nın tarihini yine bir resmi vekâyinâme sayabiliriz.[63] Mehmed Ağa'nın bu eseri, arşiv belgeleri mahiyetinde belgeler içerdiğinden son derece önemlidir. Fındıklılı 1699'dan sonra da sarayda padişahın günlük faaliyetlerini tesbit eden bir eser yazdı. Bu ikinci eserinin siyasi olaylar bakımından kıymeti ikinci plandadır. Silahtar'ın eserini Ahmed Refik Bey çok güvenilir ilmî bir şekilde neşretmiştir. 1683-1699 devri tarihi için en önemli kaynağımızdır. Silahdar Mehmed Ağa'nın eseri, Hacı Halîfe'nin Fezleke-i Tevârih adlı eserini devam ettirir. Asıl ayrıntılı tarihi 1680'lerden itibarendir ve Avusturya seferleri bakımından çok önemlidir.

İlk devlet tarihçisi sayılan Naîmâ Mustafa Efendi (ö. 1716), vak'anüvisliğe 1114/1702'den önce Amcazâde Hüseyin Paşa tarafından getirilmiş olmalıdır. Görevinin ne zaman sona erdiğine dair kesin bilgiler yoktur. Te'lîf ettiği ilk eser 982-1065/1574-1655 dönemi olaylarını anlatır. Karlofça Andlaşmasına dair bir mukaddime ilavesiyle *Ravzatü'l-Huseyn Fî Hulâsati Ahbari'l- Hâfikeyn* adıyla hazırladığı eserini Amcazâde Hüseyin Paşa'ya sunmuştur. *Nâimâ* (ö. 1716) devlette katiplik vazifelerinde bulundu. 1709 tarihinde Nimetî Efendi yerine Teşrifatçıbaşı ve aynı tarihte Vakanüvis tayin edildi. Mustafa *Nâimâ*, kendisinden önce yazılmış eserleri, özellikle Hüseyin Vecihî'nin eserini, *Sarihü'l-Mennarzâde*'yi ve Hacı Halîfe'nin *Fezleke*sini anlaşılır ve basit bir üslupla takip ederek altı ciltlik *Ravzatü'l-Hüseyin Fî Hülâsâtü'l Halifeyn* adlı eserinde özetlemiştir. 982-1065 dönemi olaylarını anlattığı bu ilk tertip eseri XVII. asır tarihi için belli başlı bir kaynaktır. 1000 – 1070 yıllarını kapsayan ayrı bir eser daha hazırlamıştır. Bu ikinci tertip eseri ölümünden sonra İbrahim Müteferrika tarafından iki

63 Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1928.

cilt halinde basılmıştır.[64] İstanbul'da dört defa basılan eserin en iyi sayılan dördüncü baskısı, altı cilt olarak H. 1283'te Matbaa-i Amire tarafından neşredilmiştir. Daha sonra Batı dillerine de tercüme edilmiştir. Bu devir için klasik bir kaynaktır.

Râşid Mehmed (ö. 1735), Nâimâ'dan sonra, Osmanlı Devleti vekâyi'ini vakanüvis olarak 1714'te devraldı. *Tarih-i Râşid* adlı kitabı 1660'tan 1714 yılına kadar gelir. 1071-1134 vekâyiini 3 cilt halinde toplamış ve eseri İbrahim Müteferrika tarafından basılmıştır.[65] 1865'de 5 cilt halinde ikinci bir baskısı daha yapılmıştır.[66] Râşid, Halep'e kadı olarak gönderilince onun yerin vakanüvis olarak müderris Küçükçelebizâde *İsmail Asım* (ö. 1760) tayin edildi. Selefinin kaldığı yerden olayları yazmaya devam ederek 1722-1729 yılları arası vekayiini vakanüvis olarak kaleme aldı.[67] Daha sonra ilmiyede ilerleyerek 7,5 ay Şeyhülislamlık görevine tayin edilen Asım, Vak'anüvislikten azline kadar olan 2 senelik olayları yazamamış olduğu halde, halefi olan Sâmi, I. Mahmud'un cülûsundan (1143) sonraki yılları kaleme aldığından, yazılmamış bulunan 1142 senesi vak'aları bazı te'lîf eserler ve Mühimme Defterlerine dayanılarak Mehmed Arif Bey tarafından yazılmıştır.[68]

---

64 Bekir Kütükoğlu, 'Vekâyinüvis', *Vekâyinüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1994, s.112.

65 Mehmed Raşid, *Tarih-i Râşid*, İbrahim Müteferrika Tab'ı, İstanbul, 1153/1740; ikinci baskısı: Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1282/1865.

66 Bekir Kütükoğlu, *ibid.*, s.114.

67 Küçükçelebizâde'nin eseri, Râşid Tarihinin bir zeyli gibi itibar edilerek onunla beraber 1153 ve 1282'de olmak üzere iki defa basılmıştır.

68 Mehmed Arif, "Silsile-i Vukuât-ı Devlet-i Aliyye'de Zabt Edilmemiş 1142 Senesi Hâdisâtı", *TOEM*, 4, (1328), s.258-264; 5, (1328) s.309-316; 16, (1330) s.1024-1-34. Ancak bu tefrika tamamlanamamış ve dolayısıyla 1142 senesi vekâyii yarım kalmıştır.

Vakanüvis Tablosu

Vakanüvisin adı	Eseri	Eserin kapsadığı dönem
Nişançı Vezîr Abdurrahman Paşa	Vekayi'nâme	1641/42-1682
Halebli Na'îmâ Efendi (ö. 1716)	[Tarih-i Na'îmâ]	1591/92-[1666/67]
Râşid Efendi	[Tarih-i Na'îmâ'ya Zeyl]	1660/61-1721/22
Şeyhülislâm Çelebi Âsım Efendi (ö. 1760)	[Tarih-i Âsım]	1721/22-1728/29
Sâmî Efendi (ö. 1155)	[Subhî Tarihi'nde]	?
Şâkir Efendi	[Subhî Tarihi'nde]	?
Subhî Efendi (ö. 1182)	[Subhî Tarihi]	1730/31-1743
İzzî Efendi (ö. 1755)	[Tarih-i İzzî]	1744-1752
Şefik Efendi (ö. 1715)	?	1703
Kırımî Rahmî Efendi	Sefâretnâme	?
Seyyid Hâkim Efendi (ö. 1770)	[İzzî Tarihine Zeyl]	?
Çeşmîzâde Reşîd Efendi (ö. 1770)	[Vâsıf Tarihi'nde]	?
Mûsâzâde (ö. 1196)	[Vâsıf Tarihi'nde]	?
Behcetî Efendi	[Vâsıf Tarihi'nde]	?
Süleyman Molla	]Enverî Tarihi'nde]	?
Trabzonî Enverî Efendi	[Enverî Tarihi]	1775-1779
İstanbulî Edîb Efendi	?	1785/86-?
Enderûnî Nurî Bey	[Enderûnî Tarihi]	1794/95-1798/99

Reîsülküttâb Bağdâdî Vâsıf efendi	[Vâsıf Tarihi-matbû] [Vâsıf Tarihi-gayri matbû]	1752/53-1774-matbû 1788/89-1794/95-gayri matbû
Pertev Efendi	[Âsım Tarihi'nde]	?
Âmir Bey	[Âsım Tarihi'nde]	?
Ayıntâbî Âsım Efendi	[Tarih-i Âsım]	?
Şânîzâde Efendi	[Tarih-i Şânîzâde]	1808-1821/22
Es'ad Efendi	[Tarih-i Es'ad] Üss-i Zafer	1821/22-1824/25
Recâî Efendi	?	?
Âkif Paşazâde Nâil Bey	?	?
Cevdet Paşa	[Tarih-i Cevdet]	?
Ahmed Lütfî Efendi		
Abdurrahman Şeref Efendi		

Ahmed Lûtfî Efendi *Tarih*inde, kendi devrine kadarki vak'a nüvislerin bir listesini verir. Benzer bilgiler, daha kapsamlı olarak Mehmed Cemâleddin'in *Âyîne-i Zürefâ*'sında da mevcuttur.[69] Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis" makalesinde bu konuda tahlîlî bilgi sunar.[70] Lütfî Efendi ve Mehmed Cemâleddin'deki malumatın bir çok açıdan tashihe muhtaç olduğunu belirten[71], Kütükoğlu belli başlı Vak'a nüvisler, görev dönemleri ve eserleri hakkında kendi tesbitlerini aktarır. Biz burada sadece, başlıca Vak'a nüvisleri ve eserlerini bir tablo halinde sunmakla iktifâ edeceğiz.

---

69 Mehmed Cemâleddin. Osmanlı Tarih ve Müverrihleri –Âyîne-i Zurefâ-, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul, 2003.

70 Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis", Vekayi'nüvis Makaleler, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1994, s.111-138.

71 Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis", s. 111.

Vak'anüvis ismi	Eseri
Nâimâ Mustafa Efendi ö.1128/1716)	*Tarih-i Nâimâ*
Şefik Mehmed Efendi (ö. 1127/1715)	*Şefiknâme Muvazzahı [Zeyli]*
Çelebizâde Âsım (ö. 1173/1760)	*Küçük Çelebizâde Tarihi*
Subhî Mehmed Efendi (ö. 1182)	*Tarih-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî*
İzzî Süleyman Efendi (ö. 1168/1755)	*Tarih-i İzzî*
Enverî Sadullah (ö. 1209/1794)	*Tarih-i Enverî* (2 cilt)
Vâsıf Ahmed Efendi (ö. 1221/1806)	*Tarih-i Vâsıf*
Ahmed Âsım (ö. 1235/1819)	*Tarih-i Âsım*
Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895)	*Tarih-i Cevdet*
Lütfî Efendi (ö. 1325/1907)	*Tarih-i Lütfî*

Ahmed Lütfi Efendi'nin 1866'da başlayıp 1907'de vefâtına kadar süren 41 yıllık Vak'anüvisliğinden sonra bu makam 2 yıl kadar boş kalmıştır. 1909'da V. Mehmed Reşad'ın cülûsunu müteakip, Darülfünûn'da Osmanlı ve Devletler Tarihi Muallimi olan Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925), son vakanüvis olarak tayin edildi. II. Meşrûtiyetin ilânından Sultan V. Mehmed Reşad'ın ölümüne kadar olan 1908-1918 yılları olaylarını yazmıştır. *Tarih-i Devlet-i Osmâniye* adlı eseri revaç bulmuş ve bu eserin özeti okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur.[72] Tarih-i Osmânî Encümeni başkanı iken çıkardığı tarih mecmuasına biyografiler yazmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi'nin vak'anüvisliği, Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etti.[73]

72 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye, Mekâtib-i Âliyede Tedris Olunmak Üzere*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1309-1312 (hicri), 1893-1896 (miladi).

73 Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis", s.135-137.

Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)

Necdet Hayta[*] *- Uğur Ünal*[**]

Osmanlı tarih yazıcılığı, esas itibarıyla uzun yıllar İslam tarih yazıcılığının devamı niteliğinde olmuştur. Bununla birlikte altı yüzyıllık dönemde tarihçiliğin her türünde büyük gelişme gösterildiği de aşikârdır. Bu önceki bölümde ayrıntılı olarak belirtildiği gibi, önceleri şehnâme, gazavâtnâme, menâkıpnâme türünde başlayan tarih yazıcılığı; vekâyi'nâme, teşkîlât, târihî coğrafya, biyografi, seyahatnâme veya Tevârih-i Âl-i Osmân türünde eserlerle devam etmiştir[1]. Ancak tarih yazıcılığındaki çeşitliliğe rağmen dünya tarihçilerinin eserlerinden ve arşiv belgelerinden etraflıca yararlanma, tarihin yan dallarına müracaat etme, târihî malzemeyi sağlam bir eleştiri süzgecinden geçirerek olayların sebep ve sonuçlarına inme gibi bilimsel târihî metotlarının uygulanmaya başlaması için XIX. yüzyılı beklemek gerekmiştir. Buna rağmen

(*) Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, nhayta@gazi.edu.tr

(**) Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, ugurunal@gazi.edu.tr

1 Mehmet Emin Yolalıcı, *"Türk Tarihinin Kaynaklarına Genel Bir Bakış"*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.1, S.3, (Bahar 2008), s.476.

bizde tarih yazıcılığında değişimin ilk izleri, XVIII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı toplum hayatında önemli değişme ve gelişmeler yaşanmış; 1727'de İbrahim Müteferrika'nın gayretleri ile resmî matbaanın kurulması, birçok tarih kitabının da basılmasına neden olmuştur. Ayrıca aynı yıllarda Damat İbrahim Paşa'nın gayretleriyle teşkil edilen Tercüme Heyeti'nin Aynî'nin *İkdü'l-cumân fî târîhi ehli'z-zamân*'ı, İskender Bey Münşî'nin *Târih-i âlem-ârâ-i Abbâsî*'si, Handmir'in *Habîbü's-siyer*'i, Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin *Sahâ'ifü'l-ahbâr fî vekâyi'il-âsâr*'ı (*Câmi'ü'd-düvel*'i) gibi bazı temel tarih kitaplarını Arapça ve Farsçadan Türkçeye çevirmesi kayda değer bir gelişme olmuştur[2].

Bu yüzyıldaki sosyal gelişme ve değişimler kısa sürede tarihçiler ve kaynaklar üzerinde de etkisini göstermiştir. Daha önceleri takrir şeklinde birkaç örneğine rastlanmasına rağmen ağırlıklı olarak XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa ile diplomatik ilişkilerin giderek yoğunlaşması, sefaretnâme adıyla yeni bir tarih kaynağının oluşmasına zemin hazırlamıştır[3]. Bu yüzyılda Avrupa veya doğu ülkelerine gönderilen diplomatlardan gittikleri memleketin tarihine, teşkilatına, toplum ve devlet hayatına dair tespit ve gözlemlerini yazmaları istenmiştir. Bu uygulamanın sonunda günümüze ulaşan ve sayısı 45'i bulan zengin bir sefaretname literatürü ortaya çıkmıştır. Bazılarında pek yararlı olmayan bilgiler yer almasına karşın sefaretnameler, uzun yıllar Osmanlılar için, dış dünyayla ilgili bilgi veren tek kaynak olma özelliğini taşımışlardır[4].

---

2 Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C.8, s.252.

3 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s.43.

4 İpşirli, *a.g.m.*, s, 252; Yolalıcı, *a.g.m.* s. 476.

Bizde târihî kaynak olması açısından bu yüzyıldaki ikinci gelişme, birincisinden ve hatta gelecekteki birçoğundan daha önemli idi. Bu, XVIII. yüzyıl başlarından Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam edecek olan ve Divân-ı Hümâyûn'a bağlı *vak'anüvislik* kurumunun diğer bir deyişle merkez teşkilatına bağlı resmî devlet tarihçiliğinin oluşturulmasıdır[5]. Bazı tarihçiler vak'anüvisliğin Abdurrahman Abdi Paşa ile başladığını öne sürerlerse de, merkez teşkilatına bağlı bir görev olarak Nâimâ Mustafa Efendi ile başladığı kesindir[6]. Bu kuruma atanan vak'anüvisler devirlerinin olaylarını birbirinin devamı olarak kaleme aldılar; böylece kesintisiz bir tarih kaynağı sundular. Sayıları toplam 29'u bulan ve önceleri ne işittilerse, ne buldularsa yazan bu vak'anüvisler, XIX. yüzyıldan itibaren arşivlere inme imkânını da buldular. Nitekim bu yüzyılda gerek Cevdet Paşa, gerekse Abdurrahman Şeref belirtilen nedenle mükemmel tarih eserleri kaleme aldılar[7]. Ancak bu iyi örneklerinin yanı sıra bazı dönemler vak'anüvis tayinindeki keyfilikler, övgü dolu metinlerin

---

5 Bekir Kütükoğlu, "*Vekâyi'nüvis*", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C.XII, (2001), s.271-287.

6 Abdulkadir Özcan, "*Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı*", *İlim ve Sanat*, S.33, (Ağustos 1992), s.36.

7 Yolalıcı, *a.g.m.*, s. 476. Mehmed Cemâleddin (ve eseri sonradan genişleten İkdamcı Ahmed Cevdet), sonuncusu olan Abdurrahman Şeref'ten önceki vak'anüvislerin isimlerini şu şekilde sıralamışlardır: Nâimâ, Râşid, Çelebi-zâde Âsım, Sâmi, Şâkir, Subhi, İzzî, Şefik, Abdurrahman Paşa, Rahmî, Hâkim, Çeşmî-zâde, Mûsâ-zâde, Behcetî, Süleyman Molla, Enverî, Edîb, Nûri Bey, Vâsıf, Pertev, Âmir, Âsım, Şânîzâde, Es'ad, Recâî Mehmed, Ahmed Cevdet, Ahmed Lutfi. Mehmed Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Âyîne-i Zurefâ-*, (Haz. Mehmet Arslan), Kitabevi, İstanbul, 2003, s.53-109. Bazı tarihçiler kendinden önceki iki vak'anüvisin bıraktığı yerden kaleme aldığı *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye* adlı eserini tamamlayamadığı için Abdurrahman Şeref'i son vak'anüvis olarak kabul etmemektedirler.

hazırlanmasına da sebebiyet verdi. Bütün kusurlarına rağmen vak'anüvisler, iki yüzyıla yakın bir zaman devlet merkezini ilgilendiren olayları tespit ve tasvir ederek günümüz tarih araştırıcılarına çok değerli bir malzeme külliyatı bıraktılar[8]. Vak'anüvislik, parlak bir düzyazı üslubu benimsedi ve menkıbecilikten vazgeçti. Ancak batıdaki tarihçilik değerlendirildiğinde, yöntem ve bilgi olarak onların gerisinde kaldı. Bu nedenle vak'anüvis tarihler, ne modern tarihçiliğin ne de vekayi'nâmeciliğin kıstasları ile değerlendirilebilir. Vak'anüvislik zamanla o derece önemli bir hal alacaktır ki saltanatın gelenekleri arasında vak'anüvis tayini de yer alacaktır. Hatta vak'anüvisi olmayan bir padişahlığa tam nazarıyla bakılmayacaktır[9].

Osmanlı tarihçiliğinde XIX. yüzyılın yeni bir dönemin başlangıcı olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bu yüzyılda bir taraftan klasik Osmanlı geleneğine bağlı olarak eserler verilmeye devam edilmiş diğer taraftan yeni türler ve denemeler ortaya konulmuştur ki vak'anüvisler arasında yer alan Şânîzâde'nin tarihi ve özellikle 12 ciltlik *Cevdet Tarihi* bunların başında gelmektedir. Batı dillerini iyi derecede bilen ve 1819'da vak'anüvisliğe atanan Şânîzâde, sadece olayların sıralamasını değil Avrupa'daki parlamentolar, şehirler, sigorta ve karantina sistemlerini de kaleme alarak Avrupa tarihi kadar eski Yunan ve Roma tarihlerini de bildiğini göstermiştir. Eserinde tarihin zanlar üzerine kurulmaması gerektiğini, yazılı kaynakların tarihteki önemini ve tarih araştırmalarında gerçeğe ulaşmak için kanıtların bütünüyle toplanması gerektiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte bu yüzyıl geleneksel vak'anüvisliğin

---

Azmi Süslü, "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Tarihçiliği*", *Türk Kültürü,* Yıl: XXIII, S.262, (Şubat 1985), s.34.

8 Necdet Öztürk, *Osmanlılar'da Tarih Yazıcılığı Üzerine*", *Osmanlı,* Yeni Türkiye Yayınları, C.8, Ankara 1999, s.260.

9 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* Özgür Yayınları, İstanbul, 2003, s.176-177.

sınırlarını aşarak daha fazla iz bırakan başka bir tarihçiye de tanık olmuştur. Bu kişi, tarihçilikte XVI. yüzyıl başlarında Kemal Paşazâde, XVII. yüzyıl ortalarında Katip Çelebi gibi XIX. yüzyılın dönüm noktası olacak Cevdet Paşa'dır. Onun bilhassa yaşadığı devrin bir aynası niteliğindeki *Tezâkir* ve *Marûzât* adlı eserleri hâtırât türünün ilk ve en önemli örneklerindendir. Cevdet Paşa, tarih kaynaklarını çok iyi tahlil ederek tenkit süzgecinden geçirmiş ve iyi bir terkiple eserlerini vücuda getirmiştir[10].

1774–1826 tarihlerini arasını konu alan ve Tanpınar'ın ifadesiyle devletin tarihini adeta kurumların tarihinde mütalaa eden[11], Bernard Lewis'e göre de "*hem târihî hem edebî standartlar açısından şâheser*" niteliğindeki *Cevdet Tarihi*[12], Osmanlı tarihçiliğinin en büyük başarılarından biridir. Cevdet Paşa, bu büyük eserini ortaya koymak için geniş bir kaynak taramasına girişmiş, vak'anüvis tarihleri, mecmua, lâyiha, sefâretnâme ve arşiv belgelerini dikkatle incelemiş, olaylara tanık olanların görüşlerine başvurmuş ve hepsinden önemlisi bütün bunları sağlam bir eleştiri süzgecinden geçirmiştir. *Cevdet Tarihi* biçim yönünden vak'anüvis tarihlerinden farklı görünmemekle birlikte birçok yönden onlardan ayrılmaktadır. Nitekim eserde, zaman zaman belirli konular bir bütünlük içerisinde ele alınmakta ve tarihî olaylar derin bir açıklama ile analiz edilmektedir. Öte yandan

10 İpşirli, *a.g.m.*, s. 252-253; Alpugan, *a.g.m.*, s. 263; Mustafa Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik (1910-1940)*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s.66; İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1999, s.176-177.

11 Ayhan Bıçak, "*Cevdet Paşa'nın Tarih Bilinci*", *Ahmet Cevdet Paşa*, Vefatının 100. Yılına Armağan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.22.

12 Bernard Lewis, *Babil'den Dragomanlara*, (Çev. Ebru Kılıç), Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s.699.

Târîh-i Cevdet yalnız Osmanlı Tarihi ile sınırlı kalmamış, burada bizim tarihimizin yanı sıra bütün insanlık tarihini ilgilendiren konular kitaba ustaca serpiştirilmiştir[13]. Fransızcayı iyi bilen ve Fransızca kaynaklardan yararlanan[14] ayrıca Osmanlı'da ilk defa arşiv kaynaklarına başvuran Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'te devlet ve medeniyete bakış tarzı, İbn-i Haldun görüşlerine bağlı olduğunu göstermektedir. Dönemin vak'anüvislerinden Ahmed Lütfi Efendi ise, Cevdet Paşa'nın metodunu takip etmek istediyse de başarılı olamamış; kaynak olarak *Takvîm-i Vakâyi*'i takip etmekten başka bir şey yapamamıştır[15]. Nitekim bu nedenden ötürü, Cevdet Paşa'nın bıraktığı yerden bir Osmanlı Tarihi yazma görevi Abdurrahman Şeref'ten beklenmiş[16] ancak O, bu işi yapmaya muvaffak olamamıştır. Vak'anüvis olmadığı halde *Lütfî Tarihi*'nin eksikliğini gören ve 1824-1876 yıllarını kapsayan 9 ciltlik *Osmanlı Tarihi*'ni kaleme alan Mehmed Süreyya olmuştur. Ancak bu kitap büyük İstanbul yangınlarının birinde yanmıştır. Bugün kütüphanelerde, Mehmed Süreyya'nın *Osmanlı Tarihi*'nin notları olduğu anlaşılan *Nuhbetü'l-Vekâyi*' adlı bir eser vardır[17].

---

13 Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1585.

14 Nejat Göyünç, *"Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü"*, Felsefe Kurumu Seminerleri 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977, s.243.

15 Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten*, C.XXXV, No.140, (1971), s.661; Mehmed Tâhir Efendi (Bursalı), *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, C. 3, İstanbul, 1972, s. 96; Nevzat Köken, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2002 s.11.

16 Mükrimin Halil Yinanç, "Abdurrahman Şeref Efendi", *TTEM (Türk Tarihi Encümeni Mecmuası)*, 15/9 (86), (1 Mayıs 1341), s. 214.

17 Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi'*, İstanbul; Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, C.2, s.575.

Tanzimat'tan kısa bir süre önce Osmanlı müverrihlerinin tarihe bakışları yavaş yavaş değişmeye başlamış, nitekim Tanzimat döneminden itibaren bir yandan eski usulde tarih eserleri tertip edilirken diğer yandan Avrupa usulünden ilham alınarak tamamen modern tarzda eserler hazırlanmıştır[18]. Tanzimat'la birlikte dış dünyayı daha iyi inceleme ve tanıma fırsatı ilim âleminde de hızını artırmış ve göreceli evrensel bir tarih anlayışı gelişmeye başlamıştır. Özellikle tercüme eserlerdeki artış, Osmanlı aydınının ilk defa Batının tarihî ve entelektüel gelişimini ayrıca Bacon, Locke ve Montesquieu gibi aydınlanma düşünürlerini öğrenmesini sağlamıştır. Bu, büyük ölçüde Osmanlı aydınlarına yüksek eğitim görevi yapan Tercüme Odası ve Encümen-i Dâniş'in kurulmasının bir sonucu idi. Bu nedenle Encümen-i Dâniş'in kurulması, Osmanlı tarihyazımı için hayati öneme sahiptir. Bu tarihlerde Osmanlı tarihi, Avrupa tarihinin geniş çerçevesinin bir parçası olarak algılanmaya başlamıştır. Yazarlar, gerekli olduğuna inandıkları ölçüde ve gittikçe artan oranda siyasi gelişmeleri tarihlerine katmaya başlamışlardır[19]. Böylece Osmanlı'da ilk modern tarihçiliğin, bir başka ifadeyle vakanüvislik geleneğinden kopuşun ipuçları Encümen-i Dâniş'in kuruluşuna, Ahmet Cevdet Paşa ve Hayrullah Efendi tarihlerine kadar götürebilir[20].

---

18 Ercüment Kuran, "Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Türkiye Günlüğü*, S.42 (Eylül-Ekim 1996), s. 113; Yusuf Akçura, Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair", *Birinci Türk Tarih Kongresi* (Konferanslar, Müzâkere Zabıtları), Maârif Vekâleti, (1932), s.592.

19 Betül Başaran Alpugan, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C.8,(1999), s.263.

20 Gökhan Çetinsaya, *"Türkiye'de Siyasî Tarihçiliğin Yükselemeden Düşüşü: Gök Ekini Biçmiş Gibi", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S.2, (2003), s.9.

Batı tarihçiliğinin etkilerinin Osmanlı'da giderek artmakta olduğunun en önemli örneklerinden biri Hayrullah Efendi'dir. XIX. yüzyıl Türk tarihçileri içinde ilk defa batı kaynaklarına başvuran Hayrullah Efendi, İbn-i Haldun'u eserlerini yakından tanıyan ve tenkit eden bir İbn-i Halduncu manzarası gösteriyordu. O, geleneksel tarihçiyle çağdaş tarihçi arasında bir köprü görevi görmektedir. Hayrullah Efendi, *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye* adını verdiği tarihinde, her Osmanlı sultanına bir cilt ayırmış, Osmanlı padişahlarının çağdaşı olan İslam ve Hıristiyan hükümdarlar hakkında da bilgi vermeye çalışmıştır. Bu tarih ancak 1617'ye kadar gelebilmiş ve son cildi 1875'te basılmıştır. Franz Babinger, Hayrullah Efendi Tarihi'ni "*dünya tarihini toplu olarak görüş denemesi*" olarak nitelemekte ve Osmanlı tarihinin genel dünya tarihinin akışı içinde ele alınıp incelenmesi yolunda önemli bir adım olarak görmektedir[21]. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1617'ye kadar geçen süreci tam bir yansızlıkla ele alan bu eserden Joseph von Hammer "*çok dikkate değer bir eser*"; Şemseddin Sâmi ise "*mükemmel bir tarih*" diye bahsetmektedir[22].

Tanzimat döneminin tarih anlayışındaki değişme ve gelişmeler, hiç yabancı dil bilmeyen, yerli ürünlere bakarak tarihini yazan bir başka tarihçiyi, Mustafa Nuri Paşa'yı da, ortaya çıkardı. Onun 1877'de basılan *Netâyic-ül-Vukûât* adlı eseri ilginç tahlilleri ve Avrupa ile Osmanlı ilişkilerini ustalıkla ele alışı yanında kendi

---

21 Arıkan, *a. g m.*, s. 1587; Z. Fahri Fındıkoğlu, "*Türkiye'de İbn Haldunizm*", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1953, s. 160.

22 Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, (Çev. Coşkun Üçok), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s.391; Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, C. 3,Ankara, 1996, s. 2074; Ahmed Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002., s. Sin.

yanlışlarını da içermektedir. Eser, sıradan bir Osmanlı Tarihi değil, devletin askerî ve sivil bütün kurumlarını özenle, neden-sonuç ilişkisi içerisinde ele alan bir çalışmadır. Yine pedagojik bakımdan tarihçiliğimizde devrim yapan ve nesillerin elden bırakamadıkları bir eser de Ahmed Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Târîh-i Osmânî*'sidir[23]. Dârülfünûn'da Tarih Felsefesi dersi de veren Ahmed Vefik Paşa, hem Osmanlı tarihine yeni bir yaklaşımla eğildi hem de bilimsel Türkçülüğün kurucularından biri oldu. Okullarda okutulmak üzere, Fransız usulünde ders kitabı olarak yazdığı *Fezleke-i Târîh-i Osmânî*, Osmanlı tarihini her biri devletin kuruluş, yükseliş, çöküş vb. dönemlerini kapsayan 6 bölümde inceledi. Onun bu tasnifi, son Osmanlı vak'anüvisti Abdurrahman Şeref Bey tarafından da benimsendi; orta dereceli okullar için yazdığı 2 ciltlik *Târîh-i Devlet-i Osmâniyye* (İstanbul 1892–1895) adlı eseri bu yöntemle hazırladı[24]. Bu küçük hacimli kitabın en ehemmiyetli tarafı, Osmanlı Tarihi'ni ilk defa mektep programlarına dâhil etmek gibi milli bir rolü üstlenmesidir[25]. Ahmed Vefik Paşa'nın çağdaşı olan Süleyman Paşa ise Avrupalı yazarlara dayanarak İslam öncesi

---

23 İlber Ortaylı, "*Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler*", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi,* (Ed. Sevil Atauz), Ankara Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1986, s.427–428; Netayic ül-Vukuat, (Sadeleştiren. Neşet Çağatay), C. I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.XIII.

24 Arıkan, *a. g m.* s. 1588; Ercüment Kuran, "Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Türkiye Günlüğü,* S.42 (Eylül-Ekim 1996), s.115; Ahmed Mithad Efendi de tıpkı Abdurrahman Şeref gibi eserlerine rehber olarak "Fezleke-i Târîh-i Osmânî"yi benimsemiştir. Bunun yanı sıra XIX. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin başvurmak zorunda kaldıkları ve etkilendikleri diğer önemli bir eser de Hammer'in *Osmanlı Devleti Tarihi*'dir. Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten,* C.XXXV, No.140, (1971), s. 662.

25 Ömer Faruk Akün, Ahmed Vefik Paşa", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi,* C.2, , İstanbul (1989), s.152.

Türklere ait bir bölümü de içeren ve akıcı bir kitap olan *Târîh-i Âlem*'i yayınladı. Akçura, bu kitabın "*batıdan istifâde edilerek ve Türk âlemine ehemmiyet verilerek yazılan ilk umûmî tarih kitabı olduğunu*" belirtmektedir. Süleyman Paşa'nın tamamlanamamış bu umûmî tarihinden daha fazla Avrupa tasnifine uygun olan ise Mizancı Murad'ın Fransızca, Rusça ve Türkçe tarihlerden iktibasla yazdığı 6 ciltlik *Târih-i Umûmî*'sidir (1880-1882)[26].

XIX. yüzyılda özellikle Avrupa'da tarihyazımının belirleyici niteliği, dönemin siyasal ve toplumsal konjonktürünün en mühim olayı olan milli devletlerin doğuşudur. XVIII. yüzyılın sonlarında ilk defa Amerikan ve Fransız devrimleriyle açık bir biçimde ifade edilen modern millet kavramı ile birlikte tarihyazımı, dünyanın pek çok yerinde milletleşme sürecine eklemlenerek gelişmiştir. Tarihyazımı ve milliyetçilik arasındaki bu ilişki, o dönemden itibaren milli devletin en önemli ideolojik araçlarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde ise Tanzimat döneminde tarihin kazandığı ideolojik içeriğin belirleyicisi her şeyden önce Osmanlılık siyaseti olmuştur. Bu içerik ile devletin dağılışını önlemek için din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin siyasi ve hukuki açıdan eşit bir toplum meydana getirmek amaçlanmıştır. Bu gelişmeye paralel olarak okullarda okutulan tarih derslerinin ağırlıklı kısmı da Osmanlı Tarihi şeklinde olmuştur[27]. Ancak yine de mekteplerde geleneksel İslam Tarihi'nin yanı sıra dünya tarihinin de çağlara

---

26 Arıkan, *a. g m.* s. 1588; Akçura, *a.g.m,* s. 593-594.

27 Yahya Kemal Taştan, *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri: 1860-1876),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.552-553, 572. Karal, Tanzimat'la birlikte tarih anlayışımızdaki bu değişikliği "*hânedan tarihçiliğine geçiş*" olarak adlandırmaktadır. Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", *Felsefe Kurumu Seminerleri -3,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977, s.255.

ayrılmak suretiyle okutulduğu görülmektedir[28]. XX. yüzyıl başına gelindiğinde rüşdiyelerde ve idadilerde Mahmud Esad'ın *Târih-i İslâm*'ı ve Abdurrahman Şeref'in *Fezleke-i Târîh-i Devlet-i Osmâniyye*'si okutulmaktaydı[29].

Modern tarih yazıcılığının XIX. yüzyıldaki gelişimi Avrupa ideolojisinden ilham alınarak yazılan kitaplarla tamamlanmıştır. 1860'tan sonra bazı Osmanlı aydınları, devletin çöküşten kurtarılmasının Osmanlı milliyetçiliğinin tesisiyle mümkün olacağı kanaatine varmışlardır[30]. Yeni anlamda bir Osmanlı milleti oluşturmak

---

28 XIX. yüzyıl sonlarına ve XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde mekteplerdeki tarih eğitimi şu şekilde özetlenebilir: 3 senelik Mekteb-i Mülkiye'nin her sınıfında birer saat Osmanlı Tarihi, Mekteb-i Sultânî'nin Âliyye kısmı olan 4. Sınıfta Özet Peygamberler Tarihi, 5. Sınıfta Paris Antlaşması'na kadarki Osmanlı Tarihi, 6. Sınıfta İslam Devletleri Tarihi, Mekteb-i Sultânî'nin Tâliye kısmı 2. Sınıfında Eski Doğu Milletleri Tarihi, 3. Sınıfında İlkçağlar Tarihi, 4. Sınıfında Ortaçağ Tarihi, 5. Sınıfında Son Dönem Tarihi, Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye'de ilk sene 2 - ikinci sene 1 saat İslam Tarihi, Dârülmuallimîn-i Rüşdiye'de ilk sene 2 - ikinci sene 1 saat Umûmî Tarih ve Osmanlı Tarihi, Genel Rüşdiye ve İdâdîlerde sınıfına göre İslam, Muhtasar Osmanlı, İlk ve Ortaçağlar, Son Dönem ve Mufassal Osmanlı Tarihi dersleri, Aşiret Mektebi'nin 4. Senesinde İslam – 5. Senesinde Osmanlı Tarihi, Genel Rüşdiyelerde ikişer saat olmak üzere 2. Sene İslam – 3. Sene Muhtasar Osmanlı Tarihi, Darüşşafaka'da İslam Tarihi ve yüzyılın başında açılan Dârülfünûn'un Edebiyat Şubesi'nde Osmanlı Tarihi ve Devletler Tarihi, Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'nde İslam Dini Tarihi dersleri okutulmakta idi. *Maârif Sâlnâmeleri (Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye)* 1317, (1899) Def'a 2, s. 76-79, 115-131, 230, 294-306, 342, 346, 385, 402, 467-470, 722; 1318, (1900) Def'a 3, 75-77, 121-131, 133-135, 194-195; 1319, (1901) Def'a 4, s. 66; 1321 (1903), Defa 6, s. 67-71; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâât*ı, s. 317-320; Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, s. 47-49..

29 *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1318* (1900), s. 496–501.

30 Kuran, *a.g.m.*, s. 116

ülküsü, XIX. yüzyıl tarihçiliğini önemli ölçüde etkilemiş, bu alanda en önemli örnek de Namık Kemal olmuştur. Çökmeye yüz tutmuş devlete yeni bir ruh vermeyi, toplumu çağdaş bir düşünce yapısına kavuşturmayı amaçlayan ve yükselme dönemini konu olarak seçen Namık Kemal'in eserlerinde daha çok *"milliyetperverlik ve vatanperverlik"* duyguları hâkim olmuştur. Onun tarihe ait çalışmaları küçük denemelerle başlamış ve bütünlüğe varan bir gelişme göstermiştir. Namık Kemal, Rodos'ta bulunduğu sırada Osmanlı Tarihi'ni yazmaya başlamış, gerekçe olarak da Avrupa'da tarih ilminin ilerlemesini ve Osmanlı tarihinin bütün olaylarını dünya tarihi ile ilişkili olarak ele alan bir eser bulunmamasını göstermiştir. Ancak, Yavuz Sultan Selim'in ölümüne kadar gelen bu tarihin sadece Fatih döneminin sonlarına kadar gelen kısmı çok sonra 1908-1910'da basılabilmiştir.

Eserin girişi niteliğinde kaleme alınan Roma Tarihi kısmı, II. Abdülhamid döneminde eserden çıkartılmıştır. Eserde Namık Kemal, yabancı tarihçilerin düştükleri yanlışları düzeltmeye çalışmış, zaman zaman da karşılaştırmalar yaparak kaynaklardaki bilgileri eleştirme yoluna gitmiştir[31]. Tanzimat dönemi aydınları içerisinde tarih sahasında en fazla eser yazanlardan biri olan Ahmed Midhat Efendi de, başta *Üss-i İnkılâb* olmak üzere, Osmanlılık fikrinin tarih anlayışını gösteren eserler yazmıştır[32]. Böylece XIX. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığı tek bir entelektüel akımın izini taşımamış ancak eserlerde çoğunlukla romantik ve pragmatik zihniyet egemen olmuştur[33].

Tüm bu değişime rağmen Osmanlılık ideolojisi ancak birkaç tarih eserine ilham vermekle yetindi; 1860'lardan sonra tarih

31 Arıkan, *a. g m.* s. 1587. .

32 Taştan, a.g.e., s. 606.

33 Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih -Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1992, s.51, 58.

yazıcılığında farklı bir ideoloji olan "*Türkiye Türklerindir*" düşüncesine ait eserler de ortaya kondu. Nitekim 1864'te Ahmed Vefik Paşa, Ebu'l-Gâzi Bahadır Hân'ın basma yazmalarını *Şecer-i Türk* adıyla Çağatayca'dan Batı Türk lehçesine tercüme etti. 1899'da Necib Âsım (Yazıksız)'ın, Türk Tarihi ile Türkçü ideoloji daha da belirginleşti. Ancak bu dönem Osmanlı tarihçileri, eski Türklerin medeniyetlerinden daha çok askerî ve siyâsî tarihlerine önem verdiler[34].

XIX. yüzyıldaki bu olumlu gelişmelerin aksine, Tanzimat devrinde İstanbul'da Arap ve İslam ilimlerine ve dillerine vakıf birçok âlim olmasına ve matbaanın inkişafına rağmen, Arap ve İran tarihlerine ait eserlerden kayda değer çeviriler yapılmamıştır. İslam âlimlerinden Taberî, Belâzurî, Mesûdî, İbn-i Miskeveyh, İbn-i Abdülhakem, Ebü'l-Farac-i Bağdâdî, İbn'ül-Esir, Ebü'l-Fidâ, Zehebî ve Reşîdüddîn başta olmak üzere Arap ve İran dillerinde tarih yazan büyük müelliflerin eserlerini Türkçeye nakletme konusunda gerekli gayret gösterilmemiştir. Bu konuda sadece Encümen-i Dâniş'in ısrar ve teşvikiyle Cevdet Paşa, Pîrîzâde'nin bitiremediği *İbn-i Haldun Tarihi*'nin mukaddimesinin son kısmını Türkçeye çevirmiştir. Böylece Tanzimat yıllarından II. Meşrutiyet'e kadar eski eserlerden dilimize hemen hemen hiçbir kitap çevrilememiş; bütün sosyal ilimlerde olduğu gibi tarihe dair ciddî ilmî eserlerin telif ve tercümesi faaliyeti 1908'den sonra hız kazanmıştır[35]. Buna karşın XIX. yüzyılda edebî ve tarihî çevirilerin membaı esas olarak Avrupa özellikle de Fransız kaynaklarıydı. Bu cümleden olarak 1860'larda ve 1870'lerde Voltaire, Fenelon, Racine, Volney ve Victor Duruy'un çevirileri yapılmış; bu yolla

34 Kuran. *a.g.m.*, s. 117.

35 Yinanç, *a.g.m.*, s. 591-595.

Osmanlıya aktarılan düşünce akımları ile birlikte doğal olarak tarih alanında da çeviri faaliyetleri artmıştır[36].

Öte yandan Tanzimat'tan önce başlayan dilde sadeleşme hareketi Tanzimat dönemi tarihçiliğini önemli ölçüde etkiledi. Bu hareket 1831'de *Takvîm-i Vakâyi*'nin yayınlanmaya başlamasından sonra hız kazandı ve özellikle Tanzimat döneminde özel gazetelerin yayın hayatına girişi bu durumu güçlendirdi[37]. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar geçen zaman zarfında yayımlanan mecmua ve gazetelerde de tarihçilik gayretleri dikkat çekici oranda kendini gösterdi. Ancak buralarda yazılmış olan tarihî makalelerin ağırlıklı olarak kıymetsiz ve halkı eğlendirmeye yönelik yazılar olduğu görüldü[38].

Osmanlı tarih yazıcılığı, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren bilimsel tarihçilik için şart olan yan dalların gelişmesine de tanık oldu. Vilayetlerde âsâr-ı atîkanın envanterinin yapılması çalışmaları başladı: nümizmatik sahasında Avrupa usullerine göre inceleme başlatan ilk Osmanlı bilgini Abdüllatif Subhi Paşa (1818-1886) sonraları Halil Ethem Bey gibi uzmanlar ortaya çıktı. 1881'de İstanbul'da Âsâr-ı Atîka Müze-i Hümâyûnu'nun kuruluşu tarihin yardımcı dallarıyla uğraşılmasına hız kazandırdı. Gerekli tarih-coğrafya bilgilerini derleyen Şemseddin Sâmi *Kâmûsu'l-A'lâm* adlı ansiklopedik eseri hazırladı. Doğu ve batı kaynaklarından yararlanılan konu maddeleri bugün bile değer

36 Fransız tarihçilerin etkisinde kalan tarihçilerimizden birisi de Ahmet Cevdet Paşa'dır. Ahmet Cevdet'in *Târîh-i Cevdet*'inde Michelet gibi romantik-uluşçu ve Taine gibi pozitivist-uluşçu tarihçilerin etkisi altında kalmış olduğu savunulmaktadır. Aynı şekilde Namık Kemal de başka bir Fransız tarihçi François Guizot'tan etkilenmiştir. Behar, *a.g.e.*, s. 53.

37 Arıkan, *a. g m.* s. 1584..

38 Yinanç, *a.g.m.*,s. 592.

taşımaktadır. Tarihyazımı ve tarihçiliğin tarihi demek olan bilgi ve bilinç ise daha geç gelişti. 1843 yılında Karslızâde Mehmed Cemâleddin Efendi, *Âyîne-i Zurefa* adlı Osmanlı müverrihleri ve eserleri hakkında bilgi veren bilinen ilk leksikografik (sözlük bilgisi) rehberini hazırladı. İlkel ve noksanları bulunan bu küçük eserin daha mükemmeli için II. Meşrutiyet yıllarını, Bursalı Mehmed Tahir'in eserini beklemek gerekecekti[39]. Türkiye'de ilk ayrıntılı ve biyografi geleneğinin son halkası olan biyografik eser Mehmed Süreyyâ Bey'in *Sicill-i Osmânî*'si olmuştur. Osmanlı biyografisi alanında kaleme alınan en kapsamlı eser olan *Sicill-i Osmânî*'de Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XX. yüzyıl başlarına kadar yaşamış olan önemli kişiler hakkında bilgiler sunulmaktadır. 17.000'e yakın biyografinin yer aldığı eserde ilmî, mülkî ve askerî erkâna ağırlık verilmekle birlikte şair, hattat ve din bilginlerine de yer verilmiştir[40]. XIX. yüzyıl biyografileri arasında sayılabilecek Tayyarzâde Atâullah Ahmed'in 5 ciltlik *Târih-i Atâ*'sı da klasik tarzda yazılmış en iyi biyografiler arasında yer almaktadır[41].

XIX. yüzyıldan itibaren tarihçilik için yeni kaynak türleri arasında sayılabilecek salnâmeler de oluşturulmaya başlandı. 1847'den 1922'ye kadar yayınlanan ve ağırlıklı olarak coğrafyacıları ilgilendirecek bilgiler ihtiva eden salnâmelerde tarihçiler için de ayrıntılı ve istatistikî bilgiler yer almaktaydı. Devlet, vilâyet, nezâret ve resmî kurumlar ile kişiler tarafından çıkartılan birçok salnâme kendinden sonra neşredilen tarihî eserlere kaynak oldu[42]. Yine bu yüzyılın tarih yazıcılığında başta savaşlara katılan

39 Ortaylı, *a.g.m.*, s. 426; Kuran, *a.g.m.*, s. 116; Babinger, *a.g.e.*, s. 397.

40 Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî, S.IX ; Uğur Ünal, Meclis-i Kebîr-i Maârif, s. 75.

41 Kuran, *a.g.m.*, s. 114; Babinger, *a.g.e.*, s. 397.

42 Hasan Duman, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri*, C. 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000, s.3-9.

paşalar olmak üzere kaleme alınan yüzlerce hatırât da önemli bir yer tuttu[43]. XVIII. yüzyılda karşımıza çıkan diğer bir önemli kaynak olan ruznâmelere ise XIX. yüzyılda fazla rastlanmamaktadır. Sırkâtipleri tarafından tutulan, padişahların hayatlarının gün gün anlatıldığı ruznâmelerin II. Mahmud'dan sonra örneği bulunmamaktadır[44].

Osmanlı Yenileşme Dönemi'nde tarihçilik sahasında meydana gelen tüm gelişmelere ve çeşitliliğe rağmen Osmanlı tarihçiliğinin modern araştırmalar için önemli problemlerinden birisi, çoğu kere eserlerin müellif nüshalarının mevcut olmaması, buna mukabil istinsah edilmiş nüshalarda büyük farklılıkların bulunmasıdır. Bu nüshalar arasındaki ifade, kelime ve cümle farklılıkları büyük problemlere neden olmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı tarih kaynaklarının ancak çok azının bilimsel usullerle tenkitli metni hazırlanmıştır. Standart Osmanlı tarihlerinin önemli bir kısmının XIX. yüzyılın ikinci yarısında Matbaa-i Âmire'de baskısı, hatta bazılarının İstanbul'da ikinci, üçüncü baskıları yapılmıştır. Ancak bu baskılar için nüsha seçiminde çok yanlış kıstaslar kullanılmıştır. Genellikle muhteva değerlendirmesi yapılmadan hattı güzel, anlaşılması kolay nüshalar seçilmiştir[45].

Sonuç olarak; Türk tarihçiliğinin çeşitlilik, sayısal değer ve tür açısından en zengin dönemi Osmanlılar devri olmuştur. Bu zenginliğin en fazla hissedildiği dönem de kuşkusuz XVIII. ve

43 Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi çeşitli hatırâtın yazılmasına vesile olmuş ve bunlar savaş sırasında kumanda mevkiinde bulunan bazı paşalara, kendilerini temize çıkarma fırsatı vermiştir. Kuran, *a.g.m.*, s. 114.

44 Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.2, (2003), s.169-170.

45 İpşirli, *a.g.m.*, s. 253.

XIX. yüzyıllardır. Özellikle bu yüzyıllarda meydana gelen sosyal, siyasî ve ilmî değişimlerin bir sonucu olarak tarih kaynaklarındaki çeşitlilik artmış; vak'anüvislik, sefaretnâme, hâtırât, salnâme ve gazete-mecmua gibi yeni kaynak türleri ortaya çıkmıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı tarihçileri, yabancı dil öğrenmek suretiyle batıdaki tarih çalışmalarını incelemiş, bunların Türkçeye çevirilerini yaparak bilimsel tarihçiliğin zeminini oluşturacak ilk örnek eserleri sunmaya başlamışlardır. Nitekim bu yüzyılda gerekli yerli ve yabancı kaynakları dikkatle inceleyen, onları sağlam bir eleştiri süzgecinden geçiren, konuları bütünlük ve sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele alan, tarihin yan dallarına müracaat etmeye başlayan tarih kitapları yazılmıştır.

Bununla birlikte XIX. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinde geleneksel-hikâyeci tarih anlayışının güçlü biçimde devam ettiği görülmektedir. Modern tarih yazıcılığı açısından bir geçiş dönemi olmasına rağmen bizde XIX. yüzyıl tarihçiliği kişisellikten de kurtulamamıştır. Tüm eksiklerine rağmen bu yüzyıldaki gelişme ve değişim, tarihçilik adına gelecekte önemli etkiler meydana getirmiştir. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, özellikle 1909'da "Târîh-i Osmânî Encümeni"nin kuruluşu ile[46], Osmanlı tarih yazıcılığında farklı bir sürece girilmiş ve toplu çalışmalar dönemi başlatılmıştır.

46 Târîh-i Osmânî Encümeni'nin kuruluş amacı ve vazifelerini belirleyen tüzük, 27 Kasım 1909'da hazırlanmasına rağmen bunun yürürlüğe girişi 16 Şubat 1911'de gerçekleşmiştir.

II. Meşrutiyet'te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim (*)

Mehmet Ö. Alkan(**)

II. Meşrutiyet'in ilanı, 1878'de askıya alınan anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi ve meclisin açılması demekti. Kanun-i

---

(*) Bu makale daha önce "II. Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya "Militer Türk-İslam Sentezi" adıyla "II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek", (Der. Ferdan Ergut), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.57-85'de yer alan makalenin kısaltılmış halidir. Bu yazı, II. Meşrutiyet Üzerine İzmir'de Tarih Vakfı'nın İzmir Ekonomi Üniversitesi ile ortaklaşa düzenlediği ve dostum Ferdan Ergut'un organize ettiği *2008'den 1908'e Bakışlar* adlı toplantıda yapılan konuşmanın biraz genişletilmiş metnidir. Bu yazı, benim daha önce yayınlanan "Osmanlı'da Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (Ed. Mehmet Ö. Alkan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.377-407'deki makalem ile "Modernization from the Empire to the Republic and Education in Process of Nationalism" in *Ottoman Past and Today's Turkey*, (Çev. Akile Zorlu, Kaan Durukan), (Ed.Kemal H. Karpat), E. J. Brill, Leiden, 2000, s.47-132, Türkçesi "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Uluslaşma Sürecinde Eğitim" iç. *Osmanlı Geçmişi Günümüz Türkiye'si*, (Ed. Kemal H. Karpat) Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.198-342 adlı makalelerimden derlenerek ve kısmen tekrarlanarak Tarih Vakfı'nın talebiyle hazırlanmıştır.

(**) Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi.

Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması ve Mebusân Meclisi'nin toplanacağını açıklayan bildiri, Meşrutiyet rejiminin başladığını gösteriyordu. Buna, o dönemde "Hürriyet'in İlanı" adı verilmişti. Tarih, eski takvimle 10 Temmuz 1324, miladi takvimle 23 Temmuz 1908'i gösteriyordu.

II. Abdülhamit 13/14 Şubat 1878'de parlamentoyu Kanun-i Esasi'nin 7. ve 44. maddelerinden kaynaklanan yetkiye dayanarak kapatmıştı. 44. madde "Zat-ı hazret-i padişahî devletçe görülecek lüzum üzerine Meclis-i Umumi'yi vaktinden evvel dahi açar ve müddet-i muayyene-i içtimaını da tenkis veya temdit eder." diyordu. Biçimsel hukuk açısından bu padişahın yetkisindeydi. Ancak sorun parlamentonun kapanmasında değildi. Anayasa hükmüne rağmen açılmamasıydı. İlginçtir II. Abdülhamit resmi tebliğde de irade-i seniyede de Kanun-i Esasi'nin askıya alındığından hiç söz etmemiş, yalnızca zorunluluklar nedeniyle meclisin kapandığını belirtmişti. Anayasa, şeklen de olsa her yıl devlet salnamelerinin (yıllıklarının) girişinde yer alsa da fiili olarak askıya alınmış, yürürlükten kaldırılmıştı. Bu nedenle 23 Temmuz 1908'de (Eski tarihle 10 Temmuz 1324) tekrar yürürlüğe konulduğu ilan edilmek zorunda kalınmıştı.

II. Abdülhamit, Meşrutiyeti ikinci kez ilan ediyor, Anayasayı ikinci kez yürürlüğe koyuyor, üçüncü kez parlamentoyu toplantıya çağırıyordu. Ancak parlamentonun atamayla gelen kanadı olan Meclis-i Ayan 1878'de kapatılmakla birlikte, üyelerinden bir kısmı zaman zaman Saray'da yapılan toplantılara çağırıldığı gibi üyelik yaşam boyu olduğu için bu unvanın kullanılmasına devam edildi. Ancak yeni atama yapılmadı. II. Meşrutiyet dönemi başladığında I. Meşrutiyetten kalan üç ayan meclisi üyesi henüz yaşıyordu ve parlamento açıldığında Meclis-i Ayan'da göreve başlayacaklardı. Bunlar Sadrazam Küçük Sait Paşa, Abraham Paşa ve Logafet Bey'di.

II. Meşrutiyet'te Resmi İdeoloji: "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"

II. Meşrutiyet Dönemi, görünüşte Osmanlıcılığın yeğlendiği izlenimi verilse de II. Abdülhamid dönemindeki "İslâm-Türk Sentezi", "Türk-İslâm Sentezi"ne dönüşmüş, Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hâkimiyet kazanmıştır. Ancak sistematik bir ideoloji olmaktan çok inşa halinde bir görünüm sunmaktadır. II. Meşrutiyet döneminin resmi ideolojisini Ziya Gökalp'ın önce yazı dizisi sonra da 1918 yılında kitap haline gelen kitabının başlığı özetlemektedir: "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak." Aslında bu slogan İttihat ve Terakki'nin de parti ideolojisidir. Bu parti ideolojisi Selanik'ten biçimlenmeye başlamış[1], Balkan Savaşları ile de belirginlik kazanmıştır. Resmi ideolojiyi belirleyen de Parti'nin bu ideolojisi olmuştur.

"Türk-İslâm Sentezi" söylemi dönemi açısından militer bir milliyetçiliği içinde barındırmaktadır. Askerlik fırsat düştükçe yüceltilmiş ve dinsel değerlerle meşrulaştırılmıştır. Kaybedilen toprakların geri alınması için öğrencilerin dinsel ve ulusal duygularını coşturacak nitelikte metinler ve çizimler ders kitaplarına girmeye başlamıştır. Okullarda askeri beden eğitiminin yanı sıra, gerçek silahlarla atış talimi de yaptırılmaktadır. Öğrenciler okula, sınıflara girip çıkarken II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi "Padişahım çok yaşa!" diye bağırmamakta, ilahiler ve "vatan-millet" manzumeleri, şarkıları ve marşları söylemektedirler. Ders kitaplarında yakın siyasal tarih Jön Türklerin eylemleri ile İttihat ve Terakki iktidarını meşrulaştırıcı bir tarzda anlatılmakta, II. Abdülhamid öğrencilere "müstebit" bir padişah olarak tanıtılmaktadır. II. Meşrutiyet'le birlikte "Hürriyet'in İlanı" olarak da

1 Mehmet Ö. Alkan, "Laik Bir İdeolojinin Doğuşu Ya da II. Meşrutiyet'te Türkçülüğün Toplumsal İdeolojisi: Yeni Hayat ve Yeni Felsefe Mecmuası", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 1992.

adlandırılan anayasanın yeniden yürürlüğe konulması ilk kez *milli* bir bayram (iyd-i milli) sıfatıyla kutlanmaya, o gün okullar tatil edilmeye başlamıştır. II. Abdülhamid Döneminde kullanılamayan vatan, millet, devlet, anayasa, meclis, seçim, yasa, mahkeme gibi kavramlar kutsallaştırılmış, eğitim az çok laik/ulusal değerleri içeren katılımcı bir siyasal kültürün aktarıldığı bir süreç haline dönüşmeye başlamıştır. Bir yönetim biçimi olarak meşrutiyet, siyasal iktidarın seçimle işbaşına gelmesi, seçmenliğin bir yurttaşlık görevi olarak benimsetilmesi ve ulusçu değerlerin aktarılması bu sürecin bir parçasıdır.

II. Meşrutiyeti üç alt döneme ayırmak olanaklıdır. İlki Meşrutiyet'in ilanından Abdülhamid'in tahttan indirildiği 31 Mart Olayına kadar geçen dönem; ikincisi 31 Mart Olayı'ndan Balkan Savaşına kadar geçen dönem ve üçüncüsü ise Balkan Savaşından Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar olan dönemdir. Bu üç dönemin başlıca özellikleri şunlardır: İlk dönemde ders program ve müfredatlarında radikal değişimler yaşanmamış, fakat "meşrutiyet" bir siyasal değer olarak aktarılmaya başlanmıştır. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ardından yazılan ders kitaplarında, Abdülhamid dönemi bir "istibdat" dönemi olarak gösterilmiş, 31 Mart olayı ise II. Meşrutiyet'e karşı yapılan "şeriatçı ve gerici" bir ayaklanma olarak ders kitaplarına girmiştir. Balkan Savaşı ise ulus ve ulusçuluğun önemini ortaya çıkardığından Türklük ve Türkçülük militarist bir içerik ve İslami bir söylemle birleştirilerek verilecektir. I. Dünya Savaşıyla birlikte Türk ulusçuluğu ders kitaplarının belirgin özelliği olacaktır.

Resmi Tarihin Yeniden Yazılması ve İktidarın Meşrulaştırılması

Dönemin eğitim teorisyenlerinden Satı Bey bir makalesinde tarih dersinin vatan duygusunu geliştirmek, sevgi ve yücelik duy-

gusunu vermek açısından öneminin altını çizerek, tarih dersinin siyasal işlevini şu sözlerle açıklamıştır.

"Tarih dersi, idare-i mutlakıyetin ne kadar fenalıklara sebebiyet verdiğini, idare-i meşrutiyetin ne kadar iyilikler ettiğini vekayi ile gösterir; hürriyetin meşrutiyetin ne kadar müddet mahrumiyetler, ne kadar cansiperane mücadeleler neticesinde elde edildiğini anlatır. Bu suretle, hukuk-u meşrutiyet hakkında hem daha vazıh bir fikir vermeğe ve hem de buna karşı daha samimi bir incizab ve merbutiyet husule getirmeğe hizmet eder; hülasa, tarih dersi, malumat-ı medeniye ve terbiye-i siyasiyeye kuvvetli bir esas teşkil eyler"[2]

"Türklük" vurgusu II. Abdülhamid döneminde askeri okullarda okutulan kitaplarda olduğu gibi ağır basmaktadır. Artık Osmanlıdan aynı zamanda Türk diye sözedilmeye başlanmıştır.[3] II. Abdülhamid dönemindeki tarih anlayışından en ciddi kopuş, devletin tarihi (dolayısıyla ideolojik) kökeni (orijini) konusunda olmuştur. Artık Osmanlıların kökeni eskiden olduğu gibi İslamiyetin ortaya çıkışı ile değil, bundan çok daha önce, ilk çağ medeniyeti olarak ele alınan Türk tarihi ile başlamaktadır. Dünyanın oluşumu konusundaki dinsel açıklamalar kısa bir kaç cümle ile geçmekte veya hiç geçmemekte, "Hilkat-ı Âlem" adlı dinsel yaratılış paragrafı ardından "Teşkil-i Arz" başlığı ile dünyanın güneşten ayrılan bir parça olduğu konusuna yer verilmektedir.[4] Son olarak ve en önemlisi milli kimlik militer bir özellik içinde aktarılmaya başlamıştır. Dersler anlatılırken, Türklerin askeri özellikleri, kahramanlıkları, yeniçeriliğin başarıları v.b. konular işlenmektedir.

---

2 *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No:8, (1327), s.88-92

3 Ali Reşad, *Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi*, Matbaa-i Kader, Dersaâdet, 1328.

4 Midhad Sadullah, *Mücmel Tarih-i Umumi Dersleri*, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1329, s.4-5

İslam, Türk ve Osmanlı tarihinin büyük adamları konusunda bilgiler verilecek, okul çevresinde bu tür adamların türbeleri varsa onların hikâyeleri anlatılacak ve ziyaret edilecektir.[5]

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra müfredat programına "Devr-i İstibdad", "İrtica-i sani, Abdülhamid devr-i saltanatına aid başlıca vekayi-i dâhiliye ve hariciye, Abdülhamid'in son idaresi Jön Türkler, İnkılab-ı Kebir" "idare-i müstebide-i Hamidiye", "Hürriyet Mücahedeleri", "10 Temmuz" gibi konular dâhil olmuştur.[6] Fransız Devrimi ayrıntılı anlatılan bir diğer konudur.[7] Zira "İttihatçılar kendilerini Fransız Devriminin Türkiye'deki temsilcileri gibi görmekte, İlan-ı Hürriyet'i Türkiye'nin Fransız Devrimi olarak algılamaktadırlar.

Partinin İdeolojik Aygıtı Olarak Okul ve Resmi Tarihin Yeniden Yazılması

Eğitimde meydana gelen değişmeler, ideolojik değişimi de izlememize yardımcı olmaktadır. Öncelikle İttihat ve Terakki'nin 31 Mart olayı sonrasında sisteme tam hâkim olmaya başlamasıyla ders müfredatları, programları ve kitaplarına bu değişim net bir

---

5 *Ticari, Sanayi, Zirai, Umumi Şubeleri Havi İdadilere Mahsus Müfredat Programı*... s.42

6 Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı*.... s.26-35

7 Midhad Sadullah; Mücmel Tarih-i Umumi Dersleri *Son Programa Tevfikan Yedi Senelik İdadilerin Üçüncü ve Dördüncü Sınıflarıyla Mekâtib-i Rüşdiyenin Müntehi Sınıflarında Tedris Edilmek Üzre Tertib Olunmuştur*. ,Kasbar Matbaası, İstanbul, 1329, s.257-281, Ali Reşad, (İstanbul Vilâyeti Maarif Müdürü ve İstanbul İdadisi Tarih-i Umumi Muallimi), *Asr-ı Hazır Tarihi*, (İdadiler için), Kader Matbaa, İstanbul, 1327; Diran Kelekyan; *Onsekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi*, Cihan Matbaası, İstanbul, 1329; Ali Tevfik, *Muhtasar Tarih-i Umumi*... s.224 v.d.

şekilde yansımaya başlayacaktır. İttihatçılar ilk iş olarak iptidai ve rüştiye eğitim düzeylerini birleştirerek zorunlu eğitimin süresini arttırmışlardır. Ardından ilköğretimin *parasız* olması ilkesi getirilmiş[8] ve zorunlu eğitim uygulaması konusunda yeni önlemler alınmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, okulu yalnızca devletin değil aynı zamanda partinin ideolojik aygıtı haline getirmiştir. Eğitim konusundaki düşüncelerini ve ideolojisini hayata geçirebilmek için ülkenin çeşitli yerlerinde Partiye ait özel okullar açmışlar, ders programları yapmışlardır.

İttihat Terakki, 31 Mart sonrasında, kendi tarihini ve iktidarını meşrulaştıracak biçimde ders müfredatları ve kitaplarında değişime gitmiştir. Tanzimat döneminden başlayarak yaşanan siyasal gelişmeler bir meşrutiyetleşme (demokratikleşme) tarihi ekseninde aktarılacaktır. II. Abdülhamid döneminde yok sayılan, V. Murat, Abdülaziz, daha önce adı bile geçmeyen Midhat Paşa, Genç Osmanlılar Cemiyeti ve onun üyeleri Fazıl Mustafa Paşa, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Süavi.., Kanun-i Esasi'nin ilânı, ilk parlamentonun toplanması önemli birer tarihsel gelişme olarak işlenmeye başlanacaktır. "Gençlerin" idareden basın aracılığı ile şikâyetleri, II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın ısrarıyla Kanun-i Esasi'yi ilân etmesi, Mebusan Meclisinin açılışı, kapatılması, Abdülhamid'in İstibdadı, İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Yeni Osmanlılar, On Temmuz İnkılâbı" gibi başlıklar ders kitaplarının önemli konuları olmuştur.[9] II. Abdülhamid'in tahttan

8 *Kavânîn ve Nizamat-ı Cedideden Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkatı Fi Zilkade Sene 1331 ve fi 23 Eylül Sene 1329 Tarihli Şerefsüdur Buyurulan İreda-i Hazret-i Padişahî Mucibince 1620 Numerolu Takvim-i Vekayi Ceride-i Resmiyesiyle Neşr Olunduktan Sonra Tab' Edilmiştir,* Zerafet Matbaası, Dersaâdet, 1331.

9 Ahmed Hilmi; Resimli ve Haritalı Milli Küçük Osmanlı Tarihi, *Son Programa Tevfikan Bilumum Mekâtib-i Rüşdiyede Tedris Edilmek Üzere Tertib Olunmuştur,* Kasbar Matbaası, Dersaâdet,

indirilmesi sonrasındaki müfredat değişikliği ile birlikte kaleme alınan kitaplarda II. Abdülhamid dönemi, bir "istibdat" dönemi olarak belleklere yerleştirilecektir. Keyfi idare, hafiyelik, mezalim, fena idare, rüşvet, devlet itibarının ve onurunun mahvedilmesi, devletin ıslahını arzu edenlerin sürülmesi, hapishanelere atılması ve sonuçta devletin batacağının kesinleşmesi gibi konular bu anlatımda yer almaktadır. Öte yandan bu anlatıma göre Genç Türkler, istibdada karşı Rumeli'de İttihad ve Terakki adıyla bir örgüt kuran, amaçları Abdülhamid'in "gasb" ettiği anayasayı yeniden ilân etmek ve parlamentoyu açmak olan yurtsever gençlerdir. Sonunda 23 Temmuz 1908'de Hürriyet ilân edilmiş, anayasa yeniden yürürlüğe konmuş ve Parlamento açılmıştır.[10] (Bu anlatım bir istisna ile Cumhuriyet'in tarih ders kitaplarına miras kalacaktır: Bu istisna, Meşrutiyet'in ilânına giden süreç anlatılırken İttihad ve Terakki'nin adı dâhil olmak üzere tarih kitaplarından çıkarılmasıdır.)

Bir "İrtica " ve Karşı Devrim Hareketi Olarak 31 Mart

II. Meşrutiyet döneminde hemen tarih dersi yazımına yansıyan ve Cumhuriyet'e miras kalan başlıca konulardan biri de 31 Mart ayaklanmasının anlatımıdır. Hürriyet'in ilân edilişinde Jön Türklerin ve Jön Türkler içinde Rumeli'deki ordu mensuplarının rolü ve öneminin altı çizilmiştir.

Derviş Vahdeti'nin önderliğinde *Volkan* dergisinin yayınlanması ve İttihad-ı Muhammedi örgütünün kurulması, ayaklanma-

1330, s.134-140; Ahmed Reşid; *Haritalı ve Resimli* Ayine-i Tarih-i, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, Desaadet, 1328, s.175-211.

10 Midhad Sadullah; *Mücmel Tarih*.. s.298.

nın "*erbâb-ı fesad*" taraftarlarının "*şeriat isteriz*", "*şeriat elden gidiyor*", "*İttihat ve Terakki Cemiyeti hepinizi dinsiz yapacak*" biçimindeki sloganlarını atarak başlatması anlatılır. Bu hareket bir irtica hareketi olarak tanımlanır ve Abdülhamid yanlısı, milletin ilerlemesini ve yükselmesini hazmedemeyenlerin bir eseri olarak tanıtılır.[11] Bu anlatımdaki önemli vurgulardan biri

11 "bir de derviş vahdeti namında bir serseri İttihad-ı Muhammedi namı altında Volkan Cem'iyyeti teşkil edib Volkan namıyla bir de gazete çıkardı." diye başlayan ve "şeriat isteriz diyerek, şeriat elden gidiyor diyerek İstanbul'daki avcı taburlarını da yanlarına çektiklerini birçok insanın öldüğü Mahmud Şevket Paşa'nı Selanik'ten gelerek bu isyanı bastırdığı, II. Abdülhamid'in halledildiği yaklaşık üç sayfa gibi kitap için oldukça uzun bir sürede anlatılır. Ayın Rıza, Küçük Tarih-i Osmani *Yeni Programa Tevfikan Tertib Edilmiştir,* Necm-i İstikbal Matbaası, Dersaâdet, 1327, s.86-95. Diğer bir kitapta 31 Mart Ayaklanması İstanbul'da askeri ihtilal olarak nitelenir. Gericilerin "Şeriat isteriz" diye sokaklarda dolaşmalarından sözedilirken, "Hâlbuki Şeriat meydanda duruyordu. Meşrutiyet Şeriatın eseridir" yorumu yapılır Kitap şu cümlelerle biter "10 Temmuz'da zindanlarda inleyen biçareler, sürgünde bulunan zavallılar kurtuldular. Artık çalışmak, vatana, millete, devlete serbest hidmet etmek zamanı geldi. Türk, Arap, Arnavut, Kürd, Rum, Ermeni, Yahudi hepsi *Osmanlı* (sic.) namı altında ittihad etti. Bundan böyle müsavat, adalet, uhuvvet, cari olacak, herkes nazar-ı kanunda bir tutulacaktır." Ahmed Rasim; *Küçük Tarih-i Osmanî*... s.58-64. Yine "31 Mart Vak'ası" bir başlıktır. "Şeriat isteriz, İttihat ve Terakki Cem'iyyeti hepinizi dinsiz yapacak" sloganları atmaları için Ahmed Hilmi; Resimli ve Haritalı Milli Küçük Osmanlı Tarihi, *Son Programa Tevfikan Bilumum Mekâtib-i Rüşdiyede Tedris Edilmek Üzere Tertib Olunmuştur,* Kasbar Matbaası, Dersaâdet, 1330, s.134-143. "İlan-ı Hürriyet"'in Jön Türklerin Üçüncü ordu genç zabıtanı tarafından başlatılan bir hareket olduğu, "Hadise-i İrticaiye"'yi Abdülhamid yanlısı ve milletin Terakki ve tealisini hazmedemeyen "erbâb-ı fesadın" yaptığı belirtilir. Ahmed Reşid; *Haritalı ve Resimli Ayine-i Tarih-i, Artin* Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, Desaadet, 1328, s.212-213. Bu

Askeriye ve *Rumeli*'nin öne çıkarılmasıdır. Cumhuriyet dönemi ders kitaplarındaki anlatımda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adı hemen hemen hiç geçmeden siyasal gelişmelere değinilmektedir. Eğer İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden söz ediliyorsa olumsuz bir değer yüklenerek söz edilecektir. 31 Mart ayaklanması, II. Meşrutiyet sonrası en ciddi siyasal gelişme ve bir gericilik, isyan hareketi olarak değerlendirilmektedir. Bu dinsel gericilik hareketi, Cumhuriyet laikliğinin atıf kaynaklarından biri olacaktır.

Dönemin Militer Türk Ulusçuluğu

II. Meşrutiyet döneminde ders programlarına siyasal kültür açısından önemli görünen, çağdaş toplum ve milliyetçi değerleri aktarmaya yönelik (*malumat-ı ahlakıyye, medeniye, dinîye ve iktisadiye, talim-i askeri gibi*) dersler ilave edilmiştir. Tarih ve din dersleri gibi varolanların içerikleri değiştirilmiş, militer milliyetçilik ders programlarına yansımıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti zahiren Osmanlıcılığa taraftar gözükse de Trablusgarp ama özellikle Balkan Savaşları "millet" ve "milli his" kavramlarının öne çıkmasında uygun bir ortam yaratmış, iktidarın milliyetçi eğilimlerini su yüzüne çıkartan gerekçelerden biri olmuştur. Artık "milli hisden" yoksun olmak savaş kaybetme nedeni olarak düşünülmektedir. Bu nedenle her düzey okula "gına" ve "terbiye-i bedeniye, sıhhiye, asker talimi, oyun ve nişan" gibi askeri içerikli dersler eklenmiştir.[12] Askerliği sevdirmek, yüceltmek, askerliğe hazırlamak gibi nedenlerle hem doğrudan doğruya ders (endaht) hem de beden eğitimi dersleri

kitaplarda Osmanlılarda Fünûn ve Sanayi başlığında ise özellikle askeri başarılar öne çıkarılır.

12 Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı*.... s.111-112

içinde dolaylı olarak askeriliğe ilişkin konular yer alır.[13] Örneğin ders programlarına eklenen *Terbiye-i Bedeniye* dersleri bir çeşit militer beden eğitimidir ve askeri oyunlarla süslenmiştir. Oyunlar arasında "hücum emri", "sancak", "esir almaca" bulunmakta ve ayrıca "nişan tüfengi ile endaht/atış" da yapılmaktadır. Öğrencilere ayrıca resmi poligonlarda ayakta, diz üstü ve yere yatarak silahlı gerçek atış talimleri yaptırılmaktadır.

Tarih dersi'nde militer milliyetçiliğin bir gereği olarak öğretmenlere "İhtar" başlığı altında bir uyarıda bulunulmuş ve "münasebet düştükçe eski Osmanlı zaferlerinden, Yeniçeri hayatından, gerileme nedenlerinden söz etmesi ve civardaki Osmanlı medeniyetinin ve ordusunun eserlerine geziler düzenlemesi" istenmiştir. Kız İbtidailerinde okutulan tarih derslerinde özellikle kadın dini ve milli kahramanlar öne çıkarılacaktır. Bunlar arasında Peygamberin ailesinden kadınlar olduğu gibi "Cevri Kalfa, Sivastopol Seferi kahramanlarından Kara Fatma, 1292 Karadağ muharebesinde fevkalade yararlık gösteren Boşnak Şerife, Trablusgarp muharebesinde kahramanlık gösteren Mebruke Hanımlar gibi "milli" kadınlar bulunmaktadır.[14]

"Hür ve Müstakil Vatan" ve "Esir vatan"

Okullarda, Selçuklular ve Osmanlıların atasının Türkler olduğu daha açık ve uzun işlenmeye başlamıştır.[15] Genel tarih

13 Ahmed Nazmi-Bekir Sıdkı, *Yeni Usûl Osmanlı Terbiye-i Bedeniye Dersleri,* Necm-i İstikbal Matbaası, Dersaâdet, 1327.

14 Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı...* .s.113-114

15 Ahmed Reşid; Haritalı ve Resimli Ayine-i Tarih-i Osmanî Mekâtib-i İbtidaiye ve Rüşdiye Tedrisatı İçin Son Def'a Olarak Tanzim ve Tahrir Olunub Meclis-i Maarifce Bittasdik Kabul Olunan Müfredat Programına Tevfikan Tertib Edilmiş ve Mekâtib-i Mezkûrede

ders kitaplarında İlkçağ anlatılırken Türklerin dünyanın en eski medeniyet kurucularından olduğu belirtilmekte, Türklük bir Asya uygarlığı olarak ele alınmaktadır.[16] Bu arada hem "Orta Asya"nın "vatan-ı asli" hem de "Anadolu"nun "vatan" oluşu birlikte vurgulanmaktadır.[17] Bu arada Macarların Türklüğü, Ulahların şüpheli Türklüğü, Bulgarların ise Kıpçak'ta oturan Kanklı ismiy-

---

Tedris Olunmak Üzere Tab ve Neş Olunmuştur. Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, Desaadet, 1328, s.3-5 Rıza Ayın, Küçük Tarih-i Osmani *Yeni Programa Tevfikan Tertib Edilmiştir.* (Necm-i İstikbal Matbaası, Dersaâdet, 1327, s.3. Ahmed Hilmi; Resimli ve Haritalı Milli Küçük Osmanlı Tarihi *Son Programa Tevfikan Bilumum Mekâtib-i Rüşdiyede Tedris Edilmek Üzere Tertib Olunmuştur.* Kasbar Matbaası, Dersaâdet, 1330, s.3-6. Ahmed Reşid; *Haritalı ve Resimli Mükemmel* Tarih-i Osmani *Umum Mekâtib-i İdadiyelerde Tedris Edilmek Üzere Tertib Edilmiştir.* Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, Desaadet, 1328, s.3-5. Ayın Nüzhet; Musavver Osmanlı Tarihi *1325, 1326 Sene-i Tedrisiyesine Mahsus Olmak Üzere Erbâb-ı İhtisasdan Müteşekkil Komisyonlar Tarafından Mekatb-i Rüşdiye ve İdadiye Tedrisatı İçin Tanzim ve Tahrir Olunup Meclis-i Maarifce Bittasdik Kabul Olunan Müfredat Programına Tevfikan Tertib Edilmiş ve Mekâtib-i Mezkûrede Tedris Olunmak Üzere Tab' ve Neşr Olunmuşdur.* Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, Desaadet, 1327; Ahmed Rasim; Küçük Tarih-i Osmanî *Umum Mekâtib-i İbtidaiyelerde Tedris Edilmek Üzere Maârif Nezareti Tarafından İntihab ve Kabul Olunmuştur.* Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, Desaadet, 1331, s.3-5; Ahmed Hilmi; *Resimli ve Haritalı Yeni Küçük Osmanlı Tarihi...* s.6

16 Ali Tevfik; *Muhtasar Tarih-i Umumi...* Midhad Sadullah; *Mücmel Tarih-...* 202

17 Ali Seydi; *Mekâtib-i İdâdî ve Sultaniye Şakirdanına Mahsus* Devlet-i Osmaniye Tarihi *Resimli ve Haritalı* Tab'ı Sani, Kanaat Matbaası, Dersaâdet, 1337, Ahmed Agayef; *Tarih-i Umumi Derslerinden Kurun-u Vusta* ([Tab eden Darülfünun Ulûm-u Edebiye Subesinden Hamid Sadi] 1330)

le bilinen Türkler ile Slavların birleşmesinden oluşan bir nesil olduğu anlatılmaya devam etmiştir.[18] II. Meşrutiyet yazımında göze çarpan bir başka konu *Anadolu*'nun Türklüğünün ısrarla vurgulanmasıdır.[19]

Türk dünyası da dönem ders kitabı yazımında vatan olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Vatan/memleket, kişinin doğduğu yeri ifade eden dar anlamı dışında ve ötesinde "...mensup olduğumuz tekmil devlettir. Hem de devletin hal-i hazırı değil bundan evvelki hali de vatandır." biçiminde tanımlanmaktadır. Vatan, "hür ve müstakil vatan" ve "esir vatan" olarak ikiye ayrılmaktadır. Aynı şekilde millet de "hür Osmanlılar", "esir Osmanlılar" olarak ikiye ayrılmaktadır. Örneğin Bosna, Arnavutluk, Selanik, Yanya, Girit, Gümülcüne, Filibe, Romanya, Kafkasya, Mısır, Bingazi, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'deki milyonlarca Müslüman işgal altındadırlar ve zarar görmektedirler. Oraları da vatanının esaretle inleyen kısımlarıdır. Bu tespit ardından öğrencilere şu görev yüklenmektedir. "Vazifemiz bütün vatanımızı sevmek, esarette kalanı kurtarmak emelini beslemek, kurtarmağa çalışmaktır." Bu tespit yapılırken tarih, din, dil konusundaki ortaklık vurgulanmaktadır. Millet dar anlamda; ortak vatanın ortak kanunları altında yaşayan ve o hâkimiyetten memnun veya geçici bir nedenle o hâkimiyetten zorla çıkarılmış ise de kalben ona bağlı bulunan kardeşlerin toplamı; Geniş anlamda ise Müslümanların toplamı olarak tanımlanmaktadır. Osmanlılık ise "millet-i İslamiye" içinde en mühim ve Müslümanlığı kurtaracak olan unsur olarak vurgulanmaktadır. Vatana hizmet konusunda yapılması gerekenlerin başında yine vatanın elden çıkan kısımlarının geri

18 Ali Tevfik; *Muhtasar Tarih-i Umumi... s.25*

19 Ahmed Reşid; *Haritalı ve Resimli Mükemmel Osmanlı Tarihi...* s.4

alınması gelmekte ve bu bağlamda vatana karşı olan askerlik görevi kutsallaştırılmaktadır.

Balkan Savaşları ders kitaplarına "onların/ötekilerin" girmesine neden olmuştur. Her fırsatta Yunanlıların, Bulgarların, Sırpların ve Karadağlıların işgal ettikleri yerler belirtilir.[20] Elden çıkan toprakların önemi ve özellikle Rumeli'nin kaybedilmesi ile büyük bir kayba uğranması, Osmanlıların "vatan-ı aslisi" olarak tanıtılan Anadolu'nun korunması, işgalinin önlenmesinin önemi üzerinde durulur.[21] Balkan savaşında yapılan zulümlerden çizimler kitapların içinde yer alır.[22] Bazılarında ise Bulgarların yaptığı insanlık dışı davranışları sergileyen bir dizi resim yer almaktadır.[23] (Anne karnından ceninin çıkartılıp süngülenmesi, ihtiyarlara çocuklara yapılan eziyet, işkence gibi...) "Onlar"ın en hainleri Yunanlılar ve Bulgarlardır.[24]

---

20 Ahmed Cevad, *Musahabat-ı Ahlakıyye Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye Maarif Nezaretinin 1330 Müfredat Programına Göre Yazılmıştır. Mekâtib-i İbtidaiyenin Beşinci ve Mekatib-i Sultaniye Sunuf-i İbtidaiyesinin Dördüncü Senesine Mahsusdur.*, Kitabhane-i İslâm ve Askeri, İstanbul, 1330, s.107-113., Ali Seydi, Musahabat-ı Ahlakıyye, *Altı Dershaneli Mekteblerin Devre-i Mutavassıta İkinci Sınıfına Mahsusdur, Maârif Nezaretince Kabul ve Tertib Edilen En Son Programa Muvafikdır*, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1332.

21 Ali Seydi, *Mekâtib-i İbtidaiyeye Mahsus Musahabat-ı Ahlakıyye*, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1332, s.73-87

22 Ali Seydi, *Mekâtib-i İbtidaiyeye Mahsus Musahabat-ı Ahlakıyye*, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1332,

23 Ali Seydi, Musahabat-ı Ahlakıyye *Altı Dershaneli Mekteblerin Devre-i Alisinin İkinci Sınıfına Mahsusudur. Maârif Nezaretince Kabul ve Tertib Edilen En Son Programa Muvafikdır* (Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1332.

24 Ahmed Cevad, Resimli Osmanlı Lisanı *Sarf ve Nahiv-Kıraat-Ezber-İmla Yazı Mekâtib-i Sutaniye Sunuf-ı İbtidaiyesinin Ve Umumi Mekâtib-i İbtidaiyenin İkinci Senesine Mahsusdur Maârif*

İtaat ve Sadakat Üçgeni: Vatan-Millet-Devlet

Fransız devriminin ilkeleri, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Meşrutiyet'in de kutsal değerleri olduğundan özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet kavramları öncelikle ve en çok işlenen temalar arasında yer almıştır. Aynı şekilde vatan, millet, (devlet) ittihad temaları da özenle işlenmiştir.[25] Vatana karşı vazifeler içinde vatanı sevmek, kanunlara itaat ve riayet, "vatanın muhafazası için asker olmak ve vatanın terakkisi, saadeti ve selametine sarf olunmak üzere hükümetin bizden istediği vergileri vermek" gelmektedir.[26] Fedakârlık, şehitlik ve yanı sıra çalışmak, zengin olmak vatan için gereklidir.

Derslerde bir yandan dini gerekçe ile padişaha sadakat belirtilmekte, ama asıl, itaat öznesi olarak "vatan" kutsanmaktadır. Vatanla ilişkili örneğin millet ve devlet gibi kavramlar da bir değer olarak işlenecektir. Derslerde anlatılması istenen tarihi fıkralarda "memleketi için pek büyük fedakârlıklar etmiş adamların ve bilhassa çocukların sergüzeştleri" yer alması istenmiştir. İşlenmesi istenen konular arasında vatanperverlik, vatan toprağı, vatana karşı vazifeler, vatana fedakarane hizmet etmek, uğrunda çalışmak, vergi vermek, vatanın nimetleri, vatan sevgisi, vatana karşı fedakârlık, sancağa hürmet, askerlik, askerlik şerefi, vergi, kanuna itaat gibi konular bulunmaktadır.

Ayrıca "hükümet-i müstebide"nin zararları ve meşrutiyetin nimetleri, kanuna itaat, devletin kolluk güçleri ve memurlarına

---

Nezareti'nin 1330 Programına Göre yazılmıştır, Kitabhane-i İslâm ve Askeri, Dersaâdet, 1330.

25 Ali Nizama, *On Temmuz Malumat-ı Medeniyye ve Tatbikat-ı Ahlakıyye Vesaireye Dair Kıraat Kitabı 1. Kısım*, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1328, s.3-10.

26 Ali Seydi; *Mekâtib-i İbtidaiyeye Mahsus* Musahabat-ı Ahlakıyye (Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1332, s.95 v.d.

itaat, seçim hakkı, meşrutiyet'in yararları, "Meşrutiyet Mücadeleri hakkında bir fikr-i icmali", vatandaşlık hukuku, kişi, söz, toplanma, katılma özgürlükleri, askerlik, vergi, kışlaya, okula, milli kurumlara saygı, hükümetin yönetimin merkezi ve taşra teşkilatı gibi konular her yıl tekrarlanarak ve ayrıntılandırılarak işlenmesi istenmiştir[27]

"İslâm-Türk Sentezi"nden "Türk-İslâm Sentezi"ne

II. Meşrutiyet'te iptidai okulların amacı "*mütedeyyin ve vatanperver*" insan yetiştirmek olarak vurgulanmaktadır. Siyasal iktidarın "millet ve din kimyası" (Türk-İslâm sentezi) iptidai okulların "*dinine merbut, vatanını seven, milliyetini tanıyan, münevver vatansever, insan*" yetiştirmek amacında bulunabilir.[28]

Aslında "Milli" ve "millet" kavramları Meşrutiyet Türkçülüğünün (milliyetçiliğinin) yararlandığı çoklu anlam taşıyan kavramlardır. Birinci olarak çeşitli ulus ve dinlerin birlikteliğini ifade eden Osmanlıcılığı ve çok uluslu Osmanlı milletini çağrıştıran bir anlamı vardır.

---

27 Maarif-i Umumiye Nezareti Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı.... s.6-1, Da'vâvekili Giridi Ahmed Ṣaki; *Tedrisat-i Medeniye ve Ahlak-i Içtimaiye* Osmanli Birinci Cilld *Mekâtib-i Sultaniye ve Idadiyede Tedris Olunmak Üzere Tertib Edilmistir*. Matbaa-i Hayriyye, Dersaâdet, 1327, Malumat-ı Medeniye *İkinci Kısım Umum Mekâtib-i Rüştiyelerin Üçüncü Seneleriyle Mekâtib-iİdaiyeleride Tedris Edilmek Üzere Tertiḅ ve Tahrir Edilmiştir*. [Kapakta Midha Pasa'nin Resmî Var] ve Ali Seydi, Musahabat-ı Ahlakıyye *Altı Dershaneli Mekteblerin Devre-i Mutavassıta İkinci Sınıfına Mahsusdur Maârif Nezaretince Kabul ve Tertib Edilen En Son Programa Muvafikdır*, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1332.

28 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1333 İkinci devre, Üçüncü içtimâ', No:205, s.769-784. Aktaran Halil Aytekin; *a.g.e.* s.47,

İkincisi dinsel ve geleneksel kullanımla bir ümmet çağrışımı yapmakta, İslam milleti anlamına gelmektedir. Üçüncüsü ise dönemin başat akımı haline gelen ulusçuluk, Türklük karşılığı olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla örneğin "milli terbiye" de hedef kitlesine göre içerik değiştiren bir anlam taşıyabilmektedir. II. Meşrutiyet'teki "Milli İktisat"[29], "Milli Edebiyat"[30] ve "Milli Terbiye"[31] kavramaları aslında hep ulusal vurgu taşırlar. Dönemin eğitim sloganı *"milli terbiye"*dir. Bu kavram üzerine o dönemde çeşitli makaleler ve kitaplar yazılmıştır.[32] Maarif-i Umumiye Nezareti'nin bu tarihlerde açtığı bir yarışmada birinciliği kazanan ve okullarda okutulan Köprülü Mehmed Fuad'ın kıraat kitabındaki okuma parçaları ulusçu ve yurtsever edebiyatın yetkin ve etkin isimler arasından seçilmiştir.[33] Bu kitap Maarif Nezareti içindeki milliyetçi eğilimi açıkça göstermektedir. Bu kitabin ilk parçası Ziya Gökalp'in Kızıl Elma'sındaki "Turan" şiiridir. Ardından "Türklük Menakıbından: Altın Ordu-Ahmed Hikmet", "Vatanımız-Ali Ulvi" gibi Mehmed Emin, Mehmed Ali Tevfik, Hamdullah Subhi, Ahmed Hikmet, Ziya Gökalp, İsmail Safa, Halide Edib, Ali Canib gibi dönemin Türk Milliyetçisi kalemlerinden örnekler yer alır.

---

29 "Milli İktisat"ın anlatımının yetkin ve tek örneği için Zafer Toprak, *Milli İktisat (1908-1918),* Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

30 Cahit Kavcar, *II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.

31 II. Meşrutiyet döneminde yazılan İsmail Hakkı; *Talim ve Terbiyede İnkılab,* Matbaa-i Hayriyye ve Şurekası, Dersaâdet, 1328.

32 Halil Aytekin, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Yayını No:20, Ankara, 1991.

33 Köprülüzade Mehmed Fuad, *Milli Kıraat Mekâtib-i İbtidaiyenin Son ve Sultanilerin İlk Sınıfına Tedris Edilmek Üzere Maârif Nezareti Tarafından Bilmüsabaka Birinciliğe Kabul Edilmiştir. Beşinci Kısım,* Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1331.

Resmi İslam ve Laiklik ya da Millî Kimlik - Dinî Kimlik

İttihatçılar II. Abdülhamid'ten devraldıkları "devlet İslamı"nı geliştirerek kullanmışlardır. Dine pek sıcak bakmamakla birlikte İslamiyetin toplumu seferber edebilme gücünden yararlanmayı da ihmal etmemişlerdir. Bu dönemde eğitimin ideolojik karakteri açısından en belirgin özelliklerden biri İslâm ve Türk kimliklerinin bir arada kullanılması, ama Türk'e öncelik verilmesidir. Özellikle Balkan Savaşı sonrasında ideolojik olarak acemi ve aceleci bir *Türk-İslâm Sentezi* oluşturma gayreti gözlenmektedir. Bunun başlıca nedeni *İslamiyetin toplumu seferber edebilme gücünden* yararlanmaktır.

Bunun iki yönü vardır. Birincisi Osmanlı ülkesi içindeki ve dışındaki Müslümanların desteğini sağlamak; İkinci olarak, militarist bir amaçla, milliyetçiliğin değerleri olan vatan, millet, devlet gibi kavramların cihat, gazilik ve şehitlik gibi aslında İslami nitelik taşıyan değerlerle kutsallaştırmaktır. Böylece askerliği sevdirip kutsallığı vurgulanarak, erkeklerin askere gitmesini kolaylaştırmak, askerin komutanına itaatini sağlamak ve askerden kaçmayı azaltmak amaçlanmıştır. I. Dünya Savaşı da aynı şekilde, İttihatçıları ulusçu eğilimlerine rağmen bir Türk-İslâm sentezi vitrini oluşturmaya itmiştir. Cihat ilân edilmesi bunun en tipik örneklerinden biridir. Siyasal iktidarın "ulus ve din kimyası" (Türk-İslâm sentezi) iptidailerin "dinine merbut, vatanını seven, milliyetini tanıyan, münevver vatansever insan" yetiştirme amacında bulunabilir.[34]

Dinî yükümlülükler-Millî Yükümlülükler

II. Abdülhamid Döneminde dinsel yükümlülükleri yerine getirmeye zorlanan öğrenciler, II. Meşrutiyet döneminde militer

34 Halil Aytekin; a.g.e. s.47,

milliyetçiliğin yükümlülüklerini yerine getirmeye zorlanacaklardır. II. Abdülhamid döneminde "Padişahım Çok Yaşa!" diye bağıran öğrenciler, II. Meşrutiyet döneminde ilahilerle birlikte vatan ve millet şarkıları söylemeye başlayacaklardır. II. Abdülhamid döneminde dernekleşme yasakken, II. Meşrutiyet döneminde siyasal iktidarın denetiminde Güç, Genç ve İzcilik derneklerine üye olmak durumunda kalacaklardır. II. Abdülhamid döneminde askeri öğrencilere bile talimler silahsız veya kurşunsuz yaptırılırken, II. Meşrutiyet'te askeri okullar dışında devlet okullarında okuyan öğrenciler bile askerlik dersi görecek, poligonlarda silahlı talim ve atış yapacaklardır. Tatiller arasına ilk kez bir "millî" tatil/bayram girmiş; Meşrutiyet'in ilânı "On Temmuz id-i millî"si olarak kutlanmaya başlamıştır. Bu dönemde okullarda ibadet zorunluluğu kaldırılmıştır.[35] Din derslerinin saat sayıları düşürülmüş ve içerikleri de değiştirilmiştir. II. Abdülhamid döneminde dini içerikli bir ders olan ahlak dersi bu dönemde "milli" bir içerik kazanmıştır.

Örneğin Malumat-ı Ahlakiye haftada bir saat olarak dünyevi\toplumsal ve siyasal bir ahlak olarak işlenmektedir.[36] Ahlak dersinin içeriğine "fikr-i teşebbüs", "tasarruf" gibi konular eklenmiştir. Ahlak, dinin değil, din, ahlakın bir alt başlığı haline gelmiş ve ahlakı dinden ayrı bir bilim olarak ele almanın gerekliliği işlenmiştir. Sokrates'ten itibaren ahlakın dinden ayrı ele alındığı belirtilerek konu Kant ahlakına kadar getirilmekte ve toplumsal bir olgu olarak ele alınmaktadır.[37]

---

35 Mekteb-i Sultani Ders Programı, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327.

36 Ahmed Cevad, Musahabat-ı Ahlakıyye *Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye Maârif Nezaretinin 1330 Müfredat Programına Göre Yazılmıştır. Mekâtib-i İbtidaiyenin Beşinci ve Mekâtib-i Sultaniye Sunuf-i İbtidaiyesinin Dördüncü Senesine Mahsusdur.* Kitabhane-i İslâm ve Askeri, İstanbul, 1330.

37 Mim. Adil; Malumat-ı Ahlakıyye ve Medeniye, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331/1333.

Ders programlarına "malumat-ı ahlakıyye, medeniye, diniye veya iktisadiye" gibi değişen adlarla giren bu yeni derste ahlak, medeni ahlak, siyasi ahlak, dini ahlak gibi başlıklar altında ele alınmaya başlamıştır. "Ahlak-ı dini" adıyla ders programlarına eklenen yeni ders rahatsızlık uyandırmakta gecikmemiş, "ahlak-ı dini" terkibine itiraz edilmiştir. İtiraz, ahlak ve dinin bir olduğu, ahlakın hiç bir ilkesinin dine aykırı olmadığı, dinin ahlakın değil, ahlakın dinin bir dalı olarak ele alınması gerektiği biçimindedir.[38] Din kitaplarında itikatta resmî mezhebin Sünnilik, itikatta ise Hanefilik olduğu vurgusu devam etmektedir. Ancak meydana gelen değişikliklerin başında padişah merkezli itaat ve sadakat vurgusunun kalkmasıdır.[39] Cihat, özenle işlenen ve kutsallaştırılan bir anlatım taşır.[40]

Şiiler-Aleviler-İsmaililer-Safeviler-Dervişler

II. Abdülhamid dönemindeki Şiiler ile ilgili klasik anlatım da aynen devam etmesi şaşırtıcıdır. Yavuz Sultan Selim "devleti meşgul eden İran gailesini bertaraf etmek için evvel emirde Anadolu'da mevcut olan kırk bin kadar Şii'yi katlettirerek dâhil-i fesadın önünü aldı", "tedip" etti, "Anadolu'daki yaklaşık 44.000 İsmailiyi kılıçtan geçirdi/öldürüldü/katletti" gibi ifadeler vurgulanmaya devam etmiştir.[41]

---

38 Ali Seydi; *Vezaif Nazariyesi Üzerine Müretteb* Ahlak-ı Dini *Ulûm-u Ahlakıye-i Kadime ve Cedidenin Ahkâm-ı Diniye-i İslamiyeye Suret-i Tatbiki*, Kanaat Matbaası, Dersaâdet, 1329, s.1-2. İsmail Hakkı, İlm-i Ahlak, Hukuk Matbaası, Dersaâdet, 1330.

39 Yusuf Ziyaeddin El-Üsküdarî; İlm-i Hal Müslüman Çocuk *İbtidai Sınıfları İçin Tertip Olunmuştur*, Keteon Matbaası, İstanbul, 1331.

40 Halim Sabit; Ameli İlm-i Hal *Üçüncü Kitab Bilumum Mekâtib-i İbtidaiyenin Üçüncü Sınıflarında Okutturulmak Üzere Maârif Nezaretince Maeltakdir Birincilikle Resmî Programa İdhal Edilmiştir.* Tevsii-i Tıbaat Matbaası, İstanbul, 1331, cihad için s.113-117.

41 Ayın Rıza; Küçük Tarih-i Osmani... s.20, Ahmed Rasim; Küçük Tarih-i Osmani... s.24, Ahmed Hilmi; Resimli ve Haritalı Milli Küçük Osmanlı Tarihi... s.56-58,, Ahmed Reşid; *Haritalı ve Resimli*

Biz ve Onlar: "Düşmanlarımız çoktur, fakat en hainleri Bulgarlar ve Yunanlılardır."

II. Meşrutiyet dönemi resmî ideolojisi haline gelen Türk milliyetçiliği ders kitaplarına yansımakta gecikmemiştir. Bu nedenle dönemin siyasal kültüründeki hâkim öğeler kıraat (okuma) kitapları dâhil ders kitaplarında yerini almıştır.[42] İktidarın milliyetçi rengi I. Dünya Savaşı ile daha bir belirginlik kazanmıştır. Örneğin Maarif-i Umumiye Nezareti'nin bu tarihlerde açtığı bir yarışmada birinciliği kazanan ve okullarda okutulan Köprülü Mehmed Fuad'ın kıraat kitabı, bunun tipik örneğidir. Okuma parçaları milliyetçi ve yurtsever edebiyatın yetkin ve etkin isimlerinden arasından seçilmiştir.[43] Gramer kitapları dâhil "biz" ve "onlar"

Ayine-i Tarih-i Osmani... s.68-69, Ahmed Reşid; *Haritalı ve Resimli Mükemmel* Tarih-i Osmani *Umum Mekâtib-i İdadiyelerde Tedris Edilmek Üzere Tertib Edilmiştir,* Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaâdet, 1328, s.212, Ali Seydi; *Mekâtib-i İdâdî ve Sultaniye Şakirdanına Mahsus* Devlet-i Osmaniye Tarihi... ,Ali Tevfik; Muhtasar Tarih-i Umumi...

42 Ali Nizama; Meşrutiyet Kıraati *İkinci Kısım Asar-ı Müntehibeden Mürekkeb Kıraat Kitabıdır,* Kasbar Matbaası, Dersaâdet, 1328, Bu kitapta seçme makale ve eserlerden parçalar yer alır.

43 Köprülüzade Mehmed Fuad; Millî Kıraat *Mekâtib-i İbtidaiyenin Son ve Sultanilerin İlk Sınıfına Tedris Edilmek Üzere Maârif Nezareti Tarafından Bilmüsabaka Birinciliğe Kabul Edilmiştir. Beşinci Kısım,* Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1331. Bu kitap Maarif Nezareti içindeki milliyetçi eğilimin hâkimiyetini göstermektedir. Köprülüzade Mehmed Fuad'ın derlediği bu kitabin ilk parçası Ziya Gök Alp'in Kızıl Elması'ndaki "Turan" şiiridir. Ardından "Türklük Menakıbından: Altın Ordu-Ahmed Hikmet", "Vatanımız-Ali Ulvi", "Felaket Hatıraları: Osmanlı-İtalyan Muharebesi-Piyer Loti" yer alır. Ayrıca "Anadolu-Mehmed Emin", "Kanın İsyanı-Mehmed Ali Tevfik" gibi parçalar vardır. Ayrıca Hamdullah Subhi, Ahmed Hikmet, Ziya Gök Alp, İsmail Safa, Mehmed Emin, Halide Edib, Ali Canib gibi dönemin Türk Milliyetçisi kalemleri ile Tevfik Fikret Namık Kemal gibi isimlerin

eksenindeki milliyetçi ideolojinin "düşmanları" tanıtılmaktadır. "Onlar" Yunanlılar ve Bulgarlardır; Balkan Savaşları sırasında yaptıkları vahşetlere ilişkin çizimler kitapların içinde yer almaktadır. Bir ders kitabında şu ifade yer alır. "Düşmanlarımız çoktur, fakat en hainleri Bulgarlar ve Yunanlılardır."[44]

Askerliği sevdirmek, yüceltmek, askerliğe hazırlamak gibi nedenlerle ve militer milliyetçiliğin bir eseri olarak hem doğrudan doğruya ders (endaht) hem de beden eğitimi dersleri içinde dolaylı olarak askeriliğe ilişkin konular yer alır.[45]

Sonuç Yerine: Miras

Cumhuriyet'e miras kalan başlıca olgulardan biri resmi ideoloji ve resmi tarih kurumunun kendisidir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin "altı oku" kısa süre sonra devletin/resmi ideolojinin ilkeleri haline gelecektir. İnkılâpçılık, halkçılık, milliyetçilik, devletçilik, cumhuriyetçilik ve laiklik anayasal düzeyde resmileşecektir. Bu ilkeleri Cumhuriyet'in siyasal/yönetici eliti dönemlere göre değişen yorumlara tâbi tutacaktır. II. Meşrutiyet'te "Türk-İslam

şiir, öykü ve makalelerinden örnekler yer almaktadır. Bir yandan Osmanlının eski gücünü anımsatılmakta, diğer yandan da Balkan savaşları gibi yenilgilerle milliyetçi duygular coşturulmaktadır.

44 Ahmed Cevad; Resimli Osmanlı Lisanı *Sarf ve Nahiv-Kıraat-Ezber-İmla Yazı Mekâtib-i Sutaniye Sunuf-ı İbtidaiyesinin Ve Umumi Mekâtib-i İbtidaiyenin İkinci Senesine Mahsusdur Maârif Nezareti'nin 1330 Programına Göre yazılmıştır*, Kitabhane-i İslâm ve Askeri, Dersaadet, 1330. "Düşmanlarımız çoktur, fakat en hainleri Bulgarlar ve Yunanlılardır."

45 Ahmed Nazmi-Bekir Sıdkı; Yeni Usul Osmanlı Terbiye-i Bedeniye Dersleri, Necm-i İstikbal Matbaası, Dersaadet, 1327. Askeri bir amaçla yazılmıştır. Yazanlar da Kuleli İdadisi Terbiye-i Bedeniye öğretmenleridir. Dersin ve askerliğin önemi üzerinde durulur, etrafı düşmanlarla çevrili bir ülke için gerekliliği anlatılır.

Sentezi"ne dönüşen resmi ideoloji Cumhuriyetle birlikte Türk milliyetçiliği olarak berraklaşacaktır. Cumhuriyet'in milliyetçiliği artık doğru bir adreste, ulus-devlet sistemi içinde işlenmektedir. "Türklük" ise hukuki, kültürel, ırki ve dini niteliklerin bir kimyası olarak biçimlenecektir. "Türk" tanımı dönemlere göre değişen bir içerikte yorumlanacak, bazen bu öğelerden biri veya bir kaçı daha öne çıkacak, ağır basacaktır. Bu tercihler tarih anlayışına ve tarih kitaplarına olduğu gibi yansıyacaktır.

Tarih kitapları yeni rejimi meşrulaştıracak biçimde değişiklikler geçirecektir. İslam ise resmi ideolojinin gerektiğince kullandığı bir öğe olmaya devam edecek, ancak Osmanlı döneminden farklı olarak din tamamen devlet denetimine girecektir. Cumhuriyet laikliği cesaretle siyasal sistemin özelliklerinden biri haline getirmiştir. Son olarak II. Meşrutiyet döneminde resmi tarihin yazımındaki yeniliklerden biri olan Tarih-i Osmanî Encümeni, Cumhuriyet döneminde önce Türk Tarihi Encümeni adını alacak, sonra kapatılarak yerine Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) kurulacaktır.

Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları(*)

Halil İnalcık(**)

Tarih-i Osmânî Encümeni (1909)

Osmanlı Türkiyesi'nde çağdaş tarihçilik, 1880'lerde başlayan *Türk Aydınlanma Çağı* etkisi altında, II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminde *Tarih-i Osmânî Encümeni*'nin (TOE) kuruluşu (1909) ile başlamış, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında önde gelen tarihçiler burada yetişmiştir. TOE, 1909'da Padişah'ın 14 Zilka'de 1327/27 Kasım 1909 tarihli irâdesiyle, 12 üyeden oluşan bir kurum halinde faaliyetine başlamıştır. Hükümetçe seçilen *kurucu üyeler,* son Osmanlı vak'anüvisi olan Abdurrahman Şeref, Ahmed Tevhîd, Ahmed Refik, Ahmed Midhat, İskender Hoci, Efdaleddin, Diran Kilikyan, Zühdî, Ali Seydî, Karolidi, Mehmed Arif, Necib Asım; *muavin üyeler* ise Ali Emîrî Efendi, Tevfik Paşa, Halil Edhem, Safvet, Süleyman Nazif, Arifi Paşa, Osman Ferid, Faik Reşad, Mehmed Galib, Musa Kâzım, Mistadikidis'dir.

(*) Bu yazı Uluslar arası Askeri Tarih Dergisi'nin 87. sayısının 213-247. sayfalarındaki makalenin bir bölümüdür.

(**) Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi.

Encümenin masrafları devlet hazinesinden onbin kuruşluk bir tahsisatla karşılanıyordu. Encümen'in çıkardığı mecmua için ayrıca onbeş bin kuruş tahsis edilmiştir. Encümen üyeleri haftada bir gün İstanbul Vilâyet binası altındaki bir odada toplanırlardı. Encümen'in ilk yayınları Türk milliyetçiliğini ön plana almış ve bu akım Anadolu'da Türk bağımsızlık savaşının başlamasıyla (1919) beraber gittikçe güçlenmiştir. İlk faaliyet olarak yeni metodlarla bir Osmanlı Tarihi yazılması kararlaştırılmıştır. Fakat tasarlanan bu eserin yalnız I. cildi çıkmıştır.[1] Encümen, arşiv belgeleri, kitabeler ve vekâyinâmelerin yayınlanmasına önem vererek, yazılması düşünülen Osmanlı tarihi için kaynak neşriyatına önem vermiştir. İlk kez, Encümen üyeleri, devlet arşivlerinde ("evrak mahzenlerinde") araştırma yapma izni almıştır.

Encümence ilk defa arşiv belgeleri üzerinde önemle durulmuş ve seçilen belgelerden dört kategori tespit edilmiştir: *Bâb-i Âlî evrakı, Defter-i Hakânî, Maliye* ve *Şer'î mahkeme sicilleri.* TOE kurulduktan sonra yayınlanan *TOE Mecmuası* ilk kez modern Türk tarihçiliğini hakkıyla temsil eden bilimsel bir dergi olmuştur.[2] İş bölümü yapılmış, her dönemin yazılması üyelerden birinden

1 Necib Asım [Yazıksız], Mehmed Arif, *Osmanlı Tarihi. C.1, Medhal ile Bidayet-i Zuhûr-i Osmaniyyanı ve Ahd-i Osman Han Gazi'yi Muhtevidir*, Matbaa-i Orhaniye, Tarih-i Osmani Encümeni Neşriyatı, İstanbul, 1335/1919.

2 Mecmuanın ilk sayısında, eski tarz tarihlerin İranlı tarihçileri taklid eden ağır üslûplarıyla, tarihten çok edebî eserler sayılması gerektiğini vurgulanır: *"Şehname-nüvislerin ve İdris-i Bitlisî ve Hoca Sadeddin Efendi gibi emr-i mahsûs ile tarih yazanların bir kısmı lisân-ı Farisî'yi ihtiyar ve diğer kısmı yazdıkları Türkçe'de fâide-i âmmeye arz-ı hüneri ve pesendîde-i husrev-i zaman olmağı tercih eyleyerek halkın anlamayacağı derecede belagata ve tumturak-ı elfâza inhimak eylemişlerdir. Şehname-nüvisler Firdevsî-i Tûsî'yi ve Heşt Behişt ve Tâcü't-Tevarih müellifleri ve Safi ve Muiniddin Yezidî'yi taklid eylediklerinden mahsûlât-ı kalemiyyeleri âsâr-ı*

istenmiştir. Encümen ayrıca basılmamış vekâyinâmelerin yayınlanmasını, başka dillerde yazılmış tarihlerin Türkçe'ye çevirisini kararlaştırmıştır. Mecmuada, beylikler ve Osmanlı dönemine ait son derece önemli bir belge dizisi de, Halil Edhem ve Ahmed Tevhîd Bey'in yayınladıkları kitabelerdir.

Mecmuada *Zeyl* olarak önemli bazı vekâyinâmeler yayınlanmıştır. *Kritovoulos, Tarih-i Sultan Mehmed Han-i Sânî; Fâtih Kanunnameleri; Vâkı'ât-i Sultan Cem; Tursun Bey, Tarîh-i Ebu'l-Feth;* Abdülgaffâr, *Umdetü't-Tevarîh* başlıklı Kırım Tarihi bu yayınlar arasındadır. Osmanlı tarihi araştırmaları için bu mecmuada yayınlanan yazılar ve belgeler bugün de vazgeçilmez kaynak değerini korumaktadır. Saltanatın kaldırılması üzerine 1922'de *Encümen, Türk Tarih Encümeni* adını almış ve mecmua da aynı adla çıkmaya başlamıştır. Yeni dönemde, sonradan ün kazanan adlar, bu arada İ. H. Uzunçarşılı, İbnülemin Mahmud Kemal, M. Zeki (Pakalın), Mükrimin Halil (Yinanç) ve Avram Galanti'nin değerli katkılarını bulmaktayız. Mecmuaya sürekli yazı yazan yazarlar, A. Şerif, Halil Edhem, Ahmed Tevhîd, Necib Asım, Safvet ve Ahmed Refik Beylerdir. Sürekli katkısı olanlar arasında Ali Bey'in Osmanlı nümizmatiği üzerinde değerli yazılarını unutmamak gerekir.

Halil Edhem (1861-1938)

Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın (öl. Mart 1893) ortanca oğlu Halil Edhem Eldem (1861-1938)[3] arkeoloji, sanat tarihi, nü-

---

tarihiyyeden ziyade âsâr-ı edebiyye ıtlak olunmağa sezâdır". Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, I/1,

3 Biyografisi hakkında bkz. *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1948, bu ciltte özellikle Aziz Oğan ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın yazıları.

mizmatik, epigrafi ve tarih alanlarında ilk kez Batılı metodlarıyla eserler vererek Osmanlı-Türk kültürünün modernleşme sürecini açan büyük bilim adamlarından biridir. Halil Eldem, özel ihtisas isteyen nümizmatik, arkeoloji, epigrafi, jenealoji ve tarih bilimlerinde uluslararası ün kazanmış bir bilginimiz olmakla kalmaz; modern müzeyi geliştiren, *Tarih-i Osmânî Mecmuası*'nı kuran ve yürüten örgütleyici yeteneklere sahip birisidir. Halil Edhem, kitâbeler üzerinde olduğu gibi nümizmatik bilimi araştırmalarını Türkiye'de sağlam bilim metodlarına göre kuran ve yayın yapan ilk kişidir. Meskukât gibi tarih yazıcılığının en güvenilir ve keskin kanıtlarını veren kitabelerin tespit ve yayınlanması faaliyeti memleketimizde Halil Edhem'in teşvikiyle, onun açtığı çığırda devam etmiştir. Halil Edhem, kitabe ve nümizmatiğin önemini ilk kez tanıtan modern bilim adamıdır.

Ahmed Refik (Altınay)[4] (1882-1937)

Ahmed Refik'i, yurdumuzda "modern tarihçiliği başlatan tarihçi"ler arasında anmak gerekir. Ahmed Refik, gazete ve dergilerde aydın halk için yazdığı yazılar yanında, Avrupa tarihçiliğini tanıtan, ilk defa Osmanlı arşiv belgelerini geniş ölçüde kullanan ve yayınlayan, *Silâhdar Tarihi* gibi önemli vekâyinâmeleri bilimsel şekilde yayına hazırlayan, ilginç konular üzerinde birçok orijinal incelemelerle tarihimizi aydınlatan, yalnız siyasi tarihle değil, sosyal ve ekonomik tarihle ilgilenen bir tarihçi olarak *modern Türk tarihinin kurucularındandır.*

Ahmed Refik Askerî Rüşdiyesi'ne kaydolmuş; Kuleli Askerî İdâdîsi'nden sonra Harbiye'yi 1898'de birincilikle bitirmiştir. Bir süre Askerî mekteplerde öğretmenlik yaptıktan sonra, 1902'de

4 Biyografisi ve bibliyografya için en etraflı eser: Muzaffer Gökman, *Ahmed Refik Altınay,* İstanbul, 1978.

Harb Okulu'nda Fransızca hocalığına atandı. 1907'de yüzbaşılığa yükseltilen A. Refik ertesi sene Harbiye Harp Tarihi hocalığına getirildi. Yazı hayatına bu yıllarda atıldı. Bir ara *Tercümân-ı Hakikat*, 1908'de *Millet* gazetesi başyazarlığını üzerine aldı. 1909'da Pâdişâh tarafından Osmanlı tarihinin bilimsel incelenmesi amacıyla kurulan *Tarih-i Osmanî Encümeni* (TOE) üyeliğine getirildi. 1912 Balkan Savaşı'nda *Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye*'de hizmet etti ve savaş sonunda kendi isteğiyle emekli oldu ve gazetelerde tarih konularında yazılar yazmaya başladı. A. Refik, Eskişehir yakınında Osman Gazi'nin ilk merkezi Karacahisar'a ait gözlemlerde bulunan ilk tarihçimizdir. Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın himaye ettiği A. Refik, *İttihad ve Terakki Cemiyeti* ile işbirliği içinde idi. Bu siyasi ilişkileri, ileride onun Mustafa Kemal ile ilişkilerinde olumsuz sonuçlar doğuracaktır. A. Refik 1334 (1918)'de Darülfünûn'da Tarih kürsüsüne atanmış, bir yıl sonra müderrisliğe (profesörlüğe) yükseltilmiştir.

A. Refik'in Türkiye'de tarih bilimi için yaptığı önemli hizmet göz ardı edilmiş, onun sadece çocuk ve halk eğitimi için yayınladığı makale ve kitaplar öne sürülerek bilimsel tarihçiliği unutturulmuştur. A. Refik geçim sıkıntısı sonucu, gazetelerde ve vülgarize tarih serilerinde yüzlerce makale yazmış, halkın tarihçisi olmuştur. A. Refik için sadece "tarihi sevdiren adam", bir vulgarizatör tanımı yapılmış, onun halk için yazdığı yazılar yanında ilk kez Osmanlı arşîv belgelerine göre yayınladığı, birçok önemli vekâyinâme ve kaynağı tarihçilerin istifadesine sunduğu görmezlikten gelinmiştir. Nasıl ki Halil Edhem, tarihin yardımcı bilimleri, epigrafi, nümizmatik ve jeneaoloji üzerinde yorulmaz bir araştırıcı; Fuad Köprülü "Hoca" Türk edebiyatı ve Türk kültürü üzerinde modern Türk biliminin ilk büyük temsilcisi olmuş ise, Ahmed Refik "Hoca" da modern Türk tarihçiliğini kuranlar arasında ilktir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Mustafa Kemal'in iktidar döneminde İttihadcılara karşı genel tepki dolayısıyla A. Refik'in İttihadcılığı daima hatırlanmıştır. TOEM'de üretken bir yazar iken *Türk Tarih Kurumu'na* alınmamış, Dârülfünûn'daki derslerine son verilmiştir. Geçimini sağlama kaygısı, onu dergi ve gazetelere günlük konularla ilgili sürekli yazı yazmaya zorlamıştır.

Tarih-i Osmânî Encümeni üyeliği (1909) ve bu yolla Osmanlı Arşivi'nin bilimsel araştırmalara açılması A. Refik'in hayatında yeni bir dönem açar. Arşiv belgeleri yayınları birbirini izler: *Anadolu'da Türk Aşiretleri* (1930), *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri* (İst. 1931), *Devşirme Usûlü* (1934), *Osmanlı Devrinde, Hoca Nüfuzu* (İst. 1933) *İstanbul Hayatı*), (1931-1932). Arşivden çıkardığı belgeler "sadece tarihin hammaddeleridir". Cumhuriyet döneminde *Muhtasar Türkiye Tarihi* (İst. 1924), *Bizans Karşısında Türkler* (1927) yeni dönemin istediği kitaplardı. A. Refik çeşitli tarih serileri için popüler kitaplar yazmakta devam etti. Bu popüler seriler, *Milli Kütüphane Tarih Serisi, Tetebbuât-i Tarihiyye Sayfaları, Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı, Geçmiş Asırlarda Osmanlı Hayatı, Türk Tarihinin Anahatları, Çocuklara Tarih Kitapları* serileridir. *Âlim ve San'atkârlar* (İstanbul, 1924) adı altında topladığı eserde 7 tarihçi (Selânikî, Hoca Sa'deddîn, Peçûyî, Fındıklılı, Naimâ, Râşid), üç mi'mâr (Sinan, Davud Ağa, Kasım Ağa), iki Şeyhülislâm (Karaçelebizâde Abdülaziz, Yahya Efendi) bir sadrazam (Koca Ragıb Paşa), bir şâir (Nedim) ele alınmıştır. Bu biyografileri yazarken A. Refik vekâyinâmeleri ve hatta arşiv belgelerini kullanarak doğru tarihî bir tablo vermeye dikkat eder. Kullandığı renkli üslûp dolayısıyla bu yazıların "vülgarize" nitelikte olduğu iddiası abartılı ve haksızdır. Bu kişiler hakkında bugüne kadar yazılmış en iyi biyografiler bunlardır.

A. Refik Osmanlı tarihi kaynaklarından önemli bazı eserleri bugün bile güvenle kullanılabilir biçimde yayınlamıştır. Bunların

başında, *Silâhdar Tarihi* gelir. Bu eser Fındıklılı Mehmed Ağa'nın çoğu padişahlara gönderilen telhislere ve kendi gözlemlerine göre yazılmış son derece önemli bir tarihtir; Mehmed Halîfe Tarih-i *Gilmânî,* (İst. 1924) bu kaynak eserler arasında sayılmalıdır. A. Refik'in *Meşihat* arşivinden yararlanarak yayınladığı *İlmiye Salnâmesi,* (İst. 1918) önemli eserlerinden biri olup içinde şeyhülislâmların kısa biyografileriyle fetvalarından örnekler yer almaktadır.

Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966)

Köprülü, II. Abdülhamid döneminde Batı geleneğinde lâik bir eğitim veren, Batı dillerini öğreten idâdî mektebini bitirdi. Fuad Köprülü, Osmanlı- Türk ilmini bilim dünyasında ilk defa hakkıyla temsil eden ve Avrupa'da ilim payelerine lâyık görülen ilk Türk bilim adamlarındandır. Çok genç yaşta muhtelif liselerde aldığı muallimlik vazifelerinden sonra 23 yaşında İstanbul Darülfünûn'u Türk Edebiyatı Tarihi müderrisliğine getirilmiş, daha sonraki yıllarda Mülkiye, Sanayi-i Nefise mektepleri, İlahiyat Fakültesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Siyasal Bilgiler Okulu gibi çeşitli yüksek okullarda 28 yıl profesörlüğü esnasında yurda binlerce değerli eleman yetiştirmiştir. 1915'te *Millî Tetebbûlar Mecmuası*'nı çıkaran Fuad Köprülü, 1924'te *Türkiyat Mecmuası,* 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* 1938'de *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'ni yayınlamaya başlamış ve 1936-1941 seneleri arasında *Ülkü* dergisinin müdürlüğünü yapmıştır.

Fuad Köprülü yayın faaliyetine daha 18 yaşında başlamış ve 42 yıl içinde 210 eser ve etüd ile 1000 kadar makale yayınlamıştır. 1925'te Rusya Şûra Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Muhabir üyeliğine 1934'ce Macar İlim Akademisi muhabir üyeliğine ve Prag Şark Enstitüsü muhabir üyeliğine seçildi. 1927'de

Heidelberg Üniversitesi, 1937'de Atina Üniversitesi kendisine fahrî doktorluk unvanı tevcih etmişlerdir. 1939'da Sorbonne Üniversitesinde büyük merasimle fahrî doktorluk *(doctor honoris causa)* verdiği uluslararası ün yapmış birkaç âlim arasında Fuad Köprülü de bulunuyor ve Batı üniversitelerinin şeref direğinde tarihte ilk defa Türk bayrağı dalgalanıyordu.

Köprülü'nün millî tarih ve kültür alanında geniş faaliyetinin derin etkisi, kendisinden sonra öğrencileri ve izleyicileri tarafından önemli bir siyaset-fikir akımına, Türk-İslâm Sentezi hareketine vücut vermiştir.[5] Türk-İslâm sentezi düşüncesi, Gökalp ve Köprülü'yü izleyerek, Turancılık yanında daha ziyade Anadolucu bir karakter taşır. Köprülü, edebiyatı geniş anlamda ele alarak gerçekte bir kültür tarihçisi olmuştur. Darülfünûn'da ilk sosyoloji kürsüsünü kuran Ziya Gökalp'in güçlü etkisi altında idi. Köprülü, 1915'te Gökalp ile birlikte *Âsâr-i İslâmiye ve Milliye Encümeni*'ni kurdu. Bu encümen, 1909'da Halil Edhem'in öncülüğü ile Osmanlı tarihini çağdaş bilimsel esaslar çerçevesinde inceleme amacıyla kurulmuş olan *Târîh-i Osmâni Encümeni* (bkz. yukanda) karşısında Türk kültürü araştırmalarına öncelik tanıyordu.

Köprülü, Osmanlı klasik kültür aşamalarını da tespite çalışmıştır. Köprülü'ye göre, "acemperestlik" modası, yani halk kültürü karşısında sarayın temsil ettiği İran menşeli yapay "medeniyet", Fâtih ve II. Bayezid dönemlerinde en yüksek derecesine varmıştır. Köprülü, Osmanlı klasik medeniyetinin halka sırtını çevirmesinin, Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde başladığını belirtir. Daha sonraki yıllarda bu üretken büyük bilgin, Türk kültür tarihi araştırmalarını, Türk dini *(Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar),* Türk hukuku ve kurumları tarihi, Türk ekonomi tarihi (*Türk Hukuk ve*

5 Türk-İslâm Sentezi hakkında bkz. "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu Batı*, II-5, (Ocak 1999), s.14-18.

İktisat Tarihi Mecmuası, 1931) konularını ele alarak genişletmiştir. Bu yazılarda o, Osmanlı kültüründe Avrasya eski Türk kültürünün devamı ve etkileri konularını özgün biçimde işlemiştir.

Onun bütün etüdleri o zamana kadar o konuda yapılmış olan işlerin dikkâtle gözden geçirilmesi ve eleştirisiyle başlar. Batı biliminin bu eski geleneğini Türk ilim edebiyatımıza ilkin O getirmiştir. Köprülü'nün eleştirel, bilimsel yaklaşımı, Batı ilim metodolojisiyle, özellikle Fransız kültürüyle tanışması sayesinde olmuştur. Köprülü, eleştirilerinde yalnız Türklerin değil, birçok Batı bilgininin de ne kadar sathî ve dar görüşler içinde kaldıklarını, nasıl büyük yanlışlıklara sürüklendiklerini göstermiştir.

Fuad Köprülü, her şeyden evvel bilinen ve bilinmeyen kaynaklara göre yeni gerçekleri ortaya çıkaran yaratıcı bir âlimdir. Köprülü'nün o kadar çeşidi ve sonuçta dağınık gibi görünen aslında bir tek konunun, Türk kültür tarihinin çeşidi yönlerini incelemeye çalışır. Ziya Gökalp'in bir "tilmizi" olarak toplum ve kültürün organik bir bütün olduğuna inanan Köprülü, kültürün edebiyat, sanat, hukuk, iktisat gibi kollarının "içtimaî hayat dediğimiz complexus"un çeşidi yönlerinden ibaret olduğunu göstermiş ve kendi çalışmalarını bu temelde geliştirmiştir. O, bugün de bilim dünyasında *Türk Edebiyatı Tarihi* ve *Türk Din Tarihi* konusunda bir otorite sayılmaktadır. Tereddütsüz denilebilir ki, gerçekte o bu ilim kollarının hakiki kurucusudur.

Köprülü Türk dinî halk edebiyatı ve kültürünü derinliğine araştırdığı gibi ayrıca Saz şâirleri ve Âşık edebiyatı üzerinde yayınlara başlamış, bunun yanında Kadı Burhâneddin, Ahmet Paşa, Şeyh Gâlib, Bakî ve nihayet Fuzûlî gibi Türk divan şiirinin büyük ustaları hakkında da incelemeler yayınlamıştır. "Fuzûlî Hayatı ve Eseri"[6] adlı giriş yazısını 1947'de İslâm Ansiklopedisi'nde "Fuzûlî"

6 Mehmed b. Süleyman Fuzulî, *Divân-ı Fuzûlî (Külliyât-ı Divân-ı Fuzûlî)*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1342/1924; "Fuzulî Hayatı

maddesi tamamlanmıştır. Bu ustalar elinde klasik divan edebiyatının Acem taklitçiliğinden kurtulup orijinalliğini kazandığını ileri sürdü. Türk edebiyatı tarihini bir bütün olarak düşünen Fuad Köprülü, klasik Türk edebiyatına Habîbî Nesimi, Fuzulî, Ruhî gibi büyük ustalar veren Türkmen-Âzerî edebiyatı üzerinde önemle durmuştur.

Fuad Köprülü'nün Türk kültür tarihi alanında geniş bilimsel çalışmaları arasında Türk hukuk tarihine dair çalışmaları önemli bir yer tutar. Kendisi, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası'nı* çıkardı ve "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar" adlı önemli etüdünü burada neşretti. Derin ve etraflı incelemelerin ürünü olan bu makalede eski Türk-İslam devletlerinin kamu hukuku kurumlarıyla Osmanlı müesseseleri arasındaki sürekliliği ortaya koyarak oryantalistlerin yanlış iddialarını düzeltti. 1937'de II. *Türk Tarih Kongresi'nde* okuduğu "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri, İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?" başlıklı tebliği Türkçe ve Fransızca olarak yayınlandı.[7] Burada Köprülü, Türk kamu hukuk tarihinin belli başlı meselelerini açık bir şekilde ortaya koyuyor, kaynakları ve araştırma metodlarını gösteriyordu.

Zeki Velîdî (Velidi) Togan[8] (1890-1970)

Zeki Velîdî Başkurt-İli (Başkurdistan)'da Küzen-Avulu köyünde doğdu (10 Aralık 1890); Kaynak dillerine hâkimiyeti ileride onun

---

ve Eseri" başlığı ve Fuad Köprülü'nün baş yazısıyla.

7 Belleten, 5-8, 1938.

8 Z. Velîdî'nin biyografisi ve ilmî faaliyeti hakkında bkz. Tuncer Baykara, *Zeki Velidî Togan*. Ankara, 1989; daha ayrıntılı olarak bkz. Zeki Velîdî, *Hatıralar*, İstanbul, 1969.

ilmî faaliyetlerindeki başarısını sağladı. Zeki Velîdî'nin yetişme çağında Rusya Türkleri arasında İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin etkisiyle Türk-Tatar kavimlerinin birliği ve Batı tarzı eğitime *(cedîdcilik)* karşı yakın ilgi vardı. Zeki Velîdî yenilikçi amcası Neccar'ın etkisiyle genel Türk tarihe merak sardı.

Z. Velîdî İstanbul üzerinden Paris'e geldi ve orada P. Pelliot, J. Deny, M. Blochet gibi Fransız oryantalistleriyle tanıştı. Berlin'e geçerek Prusya Devlet kitaplığında Doğu yazmaları katalogunu hazırlamasına katıldı. İstanbul'a (Mayıs 1925), oradan Ankara'ya geldi. Böylece Z. Velîdî'nin ölümüne kadar (26 Temmuz, 1970) bir Türk vatandaşı olarak Türkiye'de verimli ilmî faaliyeti başlamış oldu. F. Köprülü, Z. Velîdî'yi Edebiyat Fakültesi'nde *Türk Tarihi Muallimi* atadı (Ocak 1927). Darülfünûn'da verdiği Türk Tarihi dersleri (1927-1930) ileride yayınladığı *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1946) adlı eserinin ilk taslağını oluşturacaktır.

Ankara'da Atatürk'ün himayesinde toplanan I. Tarih Kongresi'nde (2-5 Temmuz 1932), resmî *Türk Tarih Tezi*'ne (Orta Asya'da kuraklık yüzünden Türklerin kurduğu şehirlerin ve tarın bölgelerinin kumlar altında kaldığı ve Türklerin temsil ettiği yüksek medeniyetin onlar tarafından dünyanın dört bir yanına götürüldüğü tezi) aykırı düşen eleştirileri şiddetli tepkiyle karşılandı. Z. Velîdî bir hafta sonra Darülfunûn'daki kürsüsünden istifa etmek zorunda bırakıldı.[9] Z. Velîdî'ye göre kongre, "siyaseti gözeten tarihçiler ile fikrî ve vicdanî salâbeti olan tarihçiler arasında bir mihenk taşı" olmuştur. Z. Velîdî, doktora için Viyana Üniversitesi'ne gitti.

Viyana Üniversitesi'nde Ibn Fadlan üzerindeki teziyle doktor payesini aldı (1932-1939). Bonn Üniversitesi'nde *honorar professor* olarak *Orta Asya Tarihi ve İslâmiyet* üzerinde dersler

9 Bkz. *Birinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları* ve Zeki Velidi Togan, *Hatıralar,* İstanbul, 1969.

verdi (1935-1938). İnönü'nün Cumhurbaşkanlığa gelmesiyle Türkiye'ye dönmeye karar verdi. İstanbul Üniversitesi Türk Tarihi profesörlüğüne atandı (Eylül 1939). Atatürk ve Millî Şef İnönü döneminde Türk devletinin resmî ideolojisinin kuvvetli tesirine rağmen, Z. Velîdî, uluslararası şöhretine güvenerek bazı tabuları yıkmağa çalışmış, başarılı olamamıştır. Dünyaya Türk'ün ve Türk tarihinin, saptırmalardan ve önyargılardan arınmış gerçek bir tablosunu vermek, Zeki Velîdî'nin bütün hayatını dolduran bir tutkudur. Atatürk'ün etrafındakiler, onu gözden düşürmek için *Türk Tarih Tezi'ne* karşı Z. Velîdî'nin eleştirilerini abartarak kullanmışlardır.

Z. Velîdî'nin yazma kütüphanelerdeki araştırmalarıyla Türk tarih ve kültürünün çok önemli kaynaklarını ortaya çıkarması, Türk tarihi alanında onun belirleyici rolünü göstermeye yeter. Türkistan seyahatinde *Kutadgu Bilig'in* bir yazmasını, Meşhed'de Ibn Fadlân Seyahatnamesi'ni keşfi (1923), Manchester'de John Rylands yazmaları arasında *XI.* veya XII. yüzyıla ait bir Türkçe Kur'an tercümesi, İstanbul kütüphanelerinde Bîrûnî'nin eserlerini, Harzem dilinde yazılmış kaynakları, Konya'da İlhanlı dönemi maliye kaynakları *(Risâle-yi Falakiyye* ve *Sa'âdetnâme* yazmalarını) tanıtması, Altın-Orda tarihine ait son derece önemli yerli bir tarihi *Ötemiş Hacı Tarihi'ni* keşfi bu kaynak araştırmaları arasında en önemlileridir.[10]

Z. Velîdî, vekâyinâme, jeneaoloji *(ensâb)* ve destanlardan başka tarih kaynaklarını ve etnografya, arkeoloji, nümizmatik, epigrafi ve edebi eserleri inceleyerek, tarihin türlü cepheleriyle bir bütün içinde ele alınması gerektiğine inanır.[11] O, Türk tari-

10 *Kutadgu Bilig,* R.R. Arat, *Risâle-yi Falakiyye,* W. Hinz, *Sa'âdetname,* N. Göyünç, *Ibn Fadlan, 1.* Z. Velîdî tarafından işlenip yayınlanmıştır.

11 Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan,* Ankara, 1989, s.64.

hinin karanlık kalmış birçok sorularını aydınlığa çıkarmıştır. Z. Velîdî'nin Başkurdistan'da bozkır göçebe kültürü geleneklerinin kuvvetle yaşadığı bir çevreden gelmesi,[12] kaynak dilleri Türkçe, Arapça ve Farsça'ya hakimiyeti, Rusya Ve Almanya oryantalist çevreleriyle yıllarca beraber çalışması, onun Türk tarihi hakkında bir otorite olarak tanınmasını sağlamıştır. Avrupa'da birçok tanınmış ilmî cemiyetin üyesi olduğu gibi, kendisine çeşidi ilmî payeler verilmiştir. Z. Velîdî'nin tarihî metod disiplini ve ilmî kişiliği üzerinde fikirler farklıdır. Birileri, onun tarihî kanıtları acele yorumlayarak abartılı teoriler ortaya attığını belirtirler. Bu bakımdan bazı öğrencileri (meselâ F. Kırzıoğlu, İ. Kafesoğlu) aynı yolu izlemişlerdir. Kendisi "İslâmiyet Türk'ü koruyan en önemli kültür bağıdır; ona sarılın ve o kültürün yüceliğine inanın" inancıyla Z. Velîdî, kuşkusuz, 1960-1980'lerdeki Türk-İslâm sentezi akımını hazırlayanlardan biridir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı[13] (1888-1977)

İsmail Hakkı Uzunçarşılı II. Meşrutiyet döneminin birçok aydınları gibi, orta tahsilini Askerî Rüşdiye'de ve Mercan İdâdîsi'nde tamamladı. İdâdî'den mezun olan İ. H. Uzunçarşılı öğretmen olmak arzusuyla Darülfünun Edebiyat bölümüne kaydoldu. Orada tanınmış kişilerden, bu arada Ahmed Midhad, Abdurrahman Şeref, Mehmed Akif, İzmirli Ahmed Hikmet, Hamdullah Subhi'den ders aldı. Çok istediği muallimlik hizmetine ilkin Kütahya idâdîsinde

12 Değerli öğrencisi ve yakını T. Baykara'ya göre "fikri hayatını şekillendiren en önemli unsur Türk örfüdür".

13 Bu yazıdaki biyografik notlar, üstadın öğrencisi Prof. Dr. Oktay Aslanapa'nın kendisiyle konuşmaları ve notlarına göre kaleme aldığı "Hal Tercümesi" esas tutularak verilmiştir: bkz. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1976, XIII-XIX.

tarih coğrafya muallimi olarak başladı. Kütahya tarihi üzerinde toplamış olduğu malzemeyi işleyerek *Kütahya Tarihi*'ni Ankara'da yayınladı. 1921'de Kastamonu Sultanî'si tarih muallimliğine atandı. İlk tarih yazılarını ünlü kişiler üzerinde toplamakla beraber şehir ve kurumlar tarihi üzerinde de *Açık Söz* gazetesinde yazılar yayınladı. Bunda kuşkusuz Ahmed Refik'in etkisi olmuştur. Bu arada bir *Sinop ve Kastamonu Rehberi* hazırladı. Oradan Karesi Sultanîsi'ne (Kasım 1923), ertesi yıl Maarif müdürlüğüne atanmasıyla (Kasım 1923) İ. Hakkı'nın hayatında yeni bir dönem açıldı. Kastamonu'daki gibi *Karesi Meşâhîri ve Karesi Tarihi*'ni yayınladı ve Karesi fahrî hemşehriliğini kazandı. Böylece, İ. H. Uzunçarşılı, gittiği yerlerde bölge tarihi üzerinde malzeme topladı. Bu çalışmalar ileride, *Anadolu Beylikleri ve Şehir Tarihçiliği* tarihi üzerindeki incelemelerine esaslı bir başlangıç oluşturmuştur. Ancak onda şehir tarihi kavramı dar bir çerçevede kalmıştır. İ. Hakkı'ya göre, şehir veya bölge tarihi denince, o bölgede yetişen büyük kişiler *(meşâhîr)* ve hanedanlar anlaşılmaktadır. 1923-1933 yıllarında *Anadolu Beylikler Tarihi* yakın bir ilgi odağı idi. TOEM etrafındaki yazarlar da (H. Edhem, A. Tevhîd) aynı çaba ile kitâbeler toplamakta idiler. *Meşâhîr'ın* hayatlarını incelemek için İ. H. Uzunçarşılı da kitabeler toplayıp yayınlamaya önem vermiş"[14] ve TOEM ile yakın ilişkisi bu konu dolayısıyla olmuştur. Karesi tarihi üzerinde çalışmaları, İ. H. Uzunçarşılı'ya 1927 Ekim seçimlerinde Balıkesir (Karesi) meb'usu seçilmesini sağlamıştır. Atatürk'ün emriyle, meb'uslukla birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Bölümü'nde tarih hocalığına atandı.

Eski dostu Hamdullah Subhi'nin delaletiyle Atatürk'ün kurduğu yeni Türk Tarih Kurumu'na üye seçildi (1931). Kurum tarafından

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, C.I. İstanbul, 1927; C.II, 1928, C.III, 1929. (bkz. A. S. Erzi, "İ. H. Uzunçarşılı Yayınları", *Armağan*, XXVI).

yayınlanması kararlaştırılan *Genel Türk Tarihi* projesinde, Osmanlı tarihinin 1789'a kadar olan bölümü İ. H. Uzunçarşılı'ya havale olundu. Uzunçarşılı o devrin tarihçileri gibi, idâdîde klasik Osmanlı edebiyatı üzerinde esaslı bilgi edinmiş ve sonraları Hezâr-Dînâr ve Sava takma adlarıyla birçok manzumeler yayınlamıştır. Üstadın TTK yılları (1931-1977), kendisine "reîsü'l-müverrihin" lâkabını kazandıran yoğun araştırma ve yayın faaliyeti yılları olmuştur. Bu yıllarda makalelerinin çoğunluğu TTK'nun çıkardığı *Belleten* dergisinde yayınlanmıştır.

Uzunçarşılı, tarihi belgelere dayanarak yazmaya inanmış bir tarihçi idi. Hayatını belli başlı Osmanlı arşivlerinde (İstanbul Başbakanlık *Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi)*[15] pek çok belge serilerini incelemekle geçirdi. İnanılmaz zenginlikteki bu arşiv malzemesi onun eserlerine kuşkusuz kalıcı bir nitelik kazandırmıştır. Bu belgelerin tarihçiliğe yeni bir ufuk kazandırdığına haklı olarak inanıyordu. Belgelere bağlılık, bu belgeleri okumakta güçlük çeken son kuşak bazı genç tarihçilerce "belge fetişizmi" olarak karşılanacaktır. Gerçekten belgeler de metodik bir eleştiri süzgecinden geçirilerek kullanılmalıdır.

İ. H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* (4 cilt Ankara, TTK, 1947-1959). Prof. Dr. Adnan Erzi'ye göre Hammer'den sonra bu konuda "en mufassal ve güvenilir" Osmanlı tarihidir.[16] Yusuf Hikmet Bayur da, "bizim dilimizde ve Hammer ve Gibbons dahil, yabancı dillerde gördüğüm eserler arasında üstadın bu eserine

15 Bu arşivlerin içeriği hakkında son kez sistemli bir yayın olarak bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no. 5, Ankara, 1992.

16 *İsmail Hakka Uzunçarşılı'ya Armağan,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1976, s.XXII.

eş olanına rastlamadım" demektedir.[17] Belgelere göre verdiği yeni değerli bilgiler hariç, bu dört cildi popüler tarih kategorisine koymak zorundayız. İ. H. Uzunçarşılı Batı dillerini kullanmak imkânına sahip bulunmadığından, genellikle Batı literatürünü ihmal etmiştir. Konu üzerinde Batı'da N. Jorga[18] ve J. W. Zinkeisen[19] tarafından yazılmış klasik eserlere başvurmadan genel bir Osmanlı tarihi yazılamaz. Bunun yanında Batı'da birçok belge koleksiyonları yayınlanmıştır.[20]

Ömer Lûtfi Barkan (1903-1979)

1903 yılında Edirne'de doğan Ömer Lûtfi, 1920'de İstanbul'da orta öğrenimini tamamlamıştır.[21] Edirne'de bir süre öğretmenlikte bulunduktan sonra İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Fakültesi'ne kaydolunmuş, 1927'de buradan diploma almıştır. İstanbul Fran-

17 *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1976, s.8.

18 Nicolea Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* 5 cilt, Gotha, 1908-1913; Türkçe baskısı Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* 5 cilt, Yeditepe, İstanbul, 2005.

19 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 7 cilt, Hamburg, 1863. Türkçe tercümesi Yeditepe Yayınları tarafından hazırlanmakta olup 2007 yılında basılacaktır.

20 E. Alberi ve E. Charriere'in yayınladığı seriler ile *Calendar of State Papers* belge serileri için bkz. yukarıdaki not.

21 Barkan'ın biyografisi için bkz. *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, 41, (1985); H. Sahillioğlu, "Ömer Lütfi Barkan", s.3-38; Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1,* Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s.3-17; Barkan'ın katkılarının değerlendirilmesine dair keza bkz. H. İnalcık "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", Review I/34, (1978); Coşkun Çakır, "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu Batı,* 111-12, (Ekim 2000), s.35-63.

sız Arkeoloji Enstitüsü direktörü, tanınmış sanat tarihçisi Albert Gabriel aracılığıyla Strasbourg Üniversitesinde tahsile devam imkânını bulması, Barkan'ın bilim hayatını belirleyen bir aşama olmuştur. 1928-1931 yıllarında Strasbourg Üniversitesi'ndeki öğrenimi sırasında Fransız tarihçiliğinde bir devrim yapan *Annales* ekolünün büyük temsilcilerinden biri olan Marc Bloch'in derslerine devam etmiş, sosyo-ekonomik tarihe ilgisi onun meslek hayatına yön vermiştir. 1933'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne doçent olarak atanan Barkan, o zaman siyasî tartışmaların başında gelen toprak kanunu ile ilgili olarak bir dizi makale yayınlamış ve İktisat Fakültesi'nde İktisat Tarihi doçentliğine nakledilmiştir (1937). Orada "Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinde Toprak Meselesi" unvanlı doçentlik tezini savunmuş (1938) ve 28 Şubat 1939'da Umumî İktisat ve İktisâdi Doktrinler Doçenti, bir yıl sonra da bu disiplinin Profesörü unvanını almıştır. Barkan'ın sonradan *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan sürgünler, nüfus ve arazi sayımları *(Defter-i Hakanîler),* Balkanlarda Toprak Meselesi üzerinde ilk çalışmaları 1938-1939 yıllarına rastlar. O yıllarda üniversitede dünyaca tanınmış ekonomistler, W. Röpke ve A. von Rüstow ders veriyordu. 1950'de Prof. Rüstow'un ayrılması üzerine Barkan, *İktisat Tarihi ve İktisadî Coğrafya* kürsüsü profesörlüğüne getirilmiştir.

Çığır açan yayınlarıyla bilim dünyasında kısa zamanda tanınan Prof. Barkan'a 1943'te Strasbourg Üniversitesi *Doctor Honoris Causa* payesi tevcih etti. *Türk Tarih Kurumu, Sırbistan İlimler Akademisi, Türk Sosyoloji Cemiyeti,* onun bilime büyük katkılarını tanıyarak üye seçmişlerdir. *Milletlerarası Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Tarih Konseyi*'nin (CIEPO) kurucularından olan Prof. Barkan bu kurumun 6 yıl süreyle başkanlığını yapmıştır. Prof. Barkan, 1973 yılında emekliliğine kadar İ. Ü. İktisat Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi'nde, *Türk İktisat Tarihi, Genel İktisat*

Tarihi, Osmanlı Kurumları Tarihi derslerini vermeye devam etmiş, 1950-1952'de İktisat Fakültesi dekanlığında bulunmuş, Rockefeller Vakfı'nın malî desteğiyle bu fakülteye bağlı olarak *Türk İktisat Tarihi Enstitüsünü* kurmuştur (1955). 1951'de *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* yazı işleri başkanı olarak bu dergide, Osmanlı İktisat tarihi üzerinde her biri uzun arşiv çalışmalarına dayanan çığır-açıcı araştırmalarını yayınlamaya başladı. Prof. Barkan, Osmanlı iktisat tarihi alanında, sonradan meslektaşı olarak faaliyet gösteren değerli öğrenciler yetiştirmiştir. Bu değerli bilim adamları arasında özellikle Prof. Lütfi Güçer, Prof. Halil Sahillioğlu, Prof. Tevfik Güran, Prof. Mübahat Kütükoğlu, Prof. Mustafa Cezar, Prof. Yavuz Cezar, Prof. Mehmet Genç, Prof. Hüseyin Özdeğer, Prof. Ahmet Tabakoğlu'nu sayabiliriz. Barkan'ın öğrencileri, onun açtığı çığırda yürüyerek her biri belli bir konuda Osmanlı ekonomi tarihine değerli katkılar yapmışlardır. Sahillioğlu, para tarihinde; Güçer hububat ve tuz gibi zaruri ihtiyaç maddeleri tarihinde; Güran, XIX. yüzyıl sosyal-ekonomik tarihinde; Kütükoğlu ticaret tarihinde; Cezar maliye tarihinde; Genç XVIII. yüzyıl malikâne sistemi ve ekonomik konjonktürde, Tabakoğlu Osmanlı maliye ve bütçe tarihinde önemli eserler verdiler. 23 Ağustos 1979'da vefat eden Barkan'ın hatırası için dostları ve öğrencileri, Fransa'da *Memorial Ömer Lütfi Barkan*[22] adlı anıtsal bir eser yayınlamışlardır.

22 Ed. R. Mantran, Paris, 1980.

Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Tarihyazımı

Fatih Yazıcı(*)

Tarih ders kitaplarının şekillenmesinde tek belirleyici unsur pedagojik kaygılar olsaydı, tarih öğretimi ile tarihyazımı arasında bir ilişkiden söz edilmez, bu başlıktaki bir makale de kaleme alınmazdı. Çünkü pedagojik kaygıların şekillendirdiği ders kitaplarında amaç, öğrencide belli bir tarih kurgusu oluşturmak değil, tarihsel kanıt ve bulguların öğrenciye içeriksiz bir biçimde sunulması ile her öğrencinin kendi tarihsel anlatısını oluşturmasını sağlamaktır. Ne var ki, gerek iktidarların tarihi ve tarih ders kitaplarını, kendilerini meşrulaştırma alanı olarak görmesi, gerekse tarih ders kitabı yazarlarının iktidarla ve onun düşüncesiyle olan kronik bağı, tarih ders kitaplarının tarih öğretim pedagojisine göre değil, tarih öğretiminin disiplin dışı amaçlarına (vatandaşlık eğitimi, değerler eğitimi vb.) göre şekillenmesine sebep olmuştur. Bu durumun doğal bir sonucu ise bizim bu çalışma boyunca, tarih ders kitaplarında izlerini süreceğimiz, dönemlere göre değişen fakat iktidar eksenli olması hiç değişmeyen tarih yazım anlayışıdır.

(*) Arş. Gör. Marmara Üniversitesi yazicizade@gmail.com

Tarih öğretiminin ezbere dayandığı eğitim anlayışlarında, diğer tarihsel metinlerden farklı olarak ders kitapları anlamak, değerlendirmek, karşılaştırmak ya da eleştirmek için okunmazlar. Bunun yerine içerdiği tarihsel bilgiler, istenildiğinde geri verilmek üzere ezberlendiklerinden *mutlak* kabul edilir ve böylece ders kitapları kutsal metinlere dönüşür. Bu durum insanların büyük çoğunluğunun "tarih" diye ömürleri boyunca görüp öğreneceklerinin tümünün, ilk ve ortaöğretim tarih ders kitaplarında anlatılanlardan ibaret olması sonucunu doğurmuştur[1]. Tarih ders kitaplarının bu etkililiği sadece Türkiye örneğinde değil, ne kadar demokratik olsa da hemen her yönetim şeklinde iktidarlar tarafından önemli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Basit bir dil ve yapı ile "otorite" olarak kabul edilen tarih eserlerini özetlemesi, tarihçilerin arasındaki önemli tartışmaları yansıtması, üstelik açık seçik bir anlatımla merak uyandırıcı olması gereken lise tarih kitapları[2], iktidarın tarih öğretimi ile olan yakın ilişkisinin bir sonucu olarak, pedagojik olarak yetersiz fakat tarihyazımı ve yazıcılığı itibariyle incelemeye değer ders kitapları olmuştur.

Yazıldıkları dönemin siyasal anlayışına, kültür ve eğitim politikalarına göre şekillenen tarih ders kitaplarındaki tarih yazım anlayışları bu inceleme çerçevesinde (1) Türk Tarih Tezi etkisinde ders kitapları, (2) Tarih ders kitaplarında Hümanist dönem ve (3) Yeniden milliyetçilik: Tarih ders kitaplarında Türk-İslam sentezi olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. İnceleme alanı olarak lise tarih kitaplarını konu alan çalışmada, nev-i şahsına münhasır bir tarih yazım alanı olması ve başlı başına ayrı bir çalışmada ele

1 Mete Tunçay, Tarih Öğretiminin İyileştirilmesine Yönelik Düşünceler, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 53.

2 Tunçay, Tarih Öğretiminin İyileştirilmesine Yönelik Düşünceler, s. 53.

alınması gereken İnkılap Tarihi ders kitapları ile Genel Türk Tarihi ve İslam tarih gibi özel alanlar inceleme dışında tutulmuştur.

Türk Tarih Tezi Etkisinde Tarih Ders Kitapları

İnsan yeni bir gelecek istediğinde, kendine yeni bir geçmiş, "keşfedilmiş" bir tarih arar[3]. Ulus-inşa sürecinde yeni bir toplum ve dolayısıyla yeni bir gelecek yaratma uğraşına giren yeni devletin kurucularının, tarihyazımı ve öğretimi alanında ortaya koydukları, tam da bu anlamda yeni bir geçmiş inşa etme çabasının ürünüdür. Tarihin, ulus-inşa sürecindeki bu hayati rolü, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tarihyazımı ve öğretiminin bir devlet politikası olarak ele alınmasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet'le birlikte tarihin siyasal amaçlı bir eğitim aracı olarak ele alınması, belirgin bir biçimde ön plana çıkmıştır. Fakat Osmanlı eğitim sisteminden miras kalan, çoğunluğu Fransızcadan tercüme edilmiş ve Türkler hakkında pek de olumlu ifadeler taşımayan tarih ders kitapları ile böyle bir amacın gerçekleştirilmesi mümkün görünmemekteydi. Cumhuriyet döneminde yazılmasına karşın tarihi, Osmanlı tarihinin bir kısmı olarak ele alan ve kurucu kadronun arzu ettiği yurttaşlık erdemleri ile ulusal gururu kazandırmaktan uzak olduğu düşünülen Hamit ve Muhsin imzalı *Türkiye Tarihi*[4] gibi ders kitapları da cumhuriyetin arzu ettiği tarih kurgusundan uzaktaydı. Bu anlamda derli toplu ve metodik ders kitapları yazılması çok açık bir gereksinme olarak

3 Bernard Lewis, *History: Remembered, Recovered, Invented*, Princeton (N.J.), 1976, s. 11. akt. Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 22

4 Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930

görülüyordu ve bu işin özgün bir biçimde Türkler tarafından yapılması öngörülmekte, Türk tarihçilerinin "bilimsel ve çağdaş kurallarla" tarih kitapları yazmaları istenmekteydi[5]. Cumhuriyet ideologlarının böylesine hayati bir görevi yerine getirmede güvenebilecekleri tek tarihçi grubu vardı; kendileri.

Aslında o dönemde çok sayıda tarihçi uzman olmadığından ve tarihin yazılması bir siyasal görev olarak görüldüğünden ulusçu liderler ve aktif siyaset adamları bir çeşit tarihçiler grubu olarak ele alınabilmiştir. Başka bir yönden baktığımızda ulusçu hareketi başlatan aydınlar tarihyazımı misyonunu da yerine getirmişlerdir[6]. Tarihin siyasetle olan bu doğrudan ilişkisi dönemin tarih yazım anlayışını belirlemede tek etken kurum olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin, üyelerinin hemen hepsinin dönemin milletvekilleri ya da parti üyeleri olması sebebiyle de bir meclis ya da parti komisyonu gibi çalışmasını sağlamıştır.

Kemalist kadronun siyasal kimliklerinin yanında tarihçilik işlevini de yerine getirmeleri *Türk Tarih Tezi* olarak kavramsallaştırılan ve Osmanlının son yüzyılında gerçekleşen askeri ve siyasi başarısızlıkların toplumsal hafızada yarattığı olumsuzlukları ortadan kaldırarak, ulusal gururun yeniden inşasını amaçlayan bir resmi tarih söyleminin kurgulanması ile sonuçlanmıştır. Ulusal gururun yeniden yüceltilmesi için, kaynağını abartılı bir ulusçu söylemden alan Türk Tarih Tezi, bütün medeniyetlerin kaynağını Orta Asya'ya ve Türklere dayandırma gayreti sebebiyle *Güneş Dil Teorisi*nin tarihyazımı ve öğretimindeki karşılığı olarak değerlendirilebilir.

5 Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 115.

6 Ersanlı, *İktidar ve Tarih...*, s. 108.

Ulus-inşa süreçlerinde Türk Tarih Tezi gibi ulusçu bir tarih yazım anlayışının geliş(tiril)mesi dünyada örneğine sık rastlanılabilecek bir durumdur. Ulusçu duyguların oluşması amacıyla tarihin araçsallaştırıldığı bir tarih yazım anlayışının Türkiye'de uygulama ve gelişme alanı ise tarih ders kitapları olmuştur. Bu anlamda ilk girişim Fransızca bir ders kitabında karşılaşılan "Türklerin medeniyet yaratamayan barbar kavimler olduğu" ifadesine karşı Afet İnan ve Atatürk'ün birlikte kaleme aldıkları ve ilk denemelerini de Afet İnan'ın Musiki Okulunda yaptığı "Türk Çocuklarına Tarih Dersleri" adlı kitaptır. Bu kitap Atatürk'ün tarih tezine ve daha sonraki çalışmalarına da kaynak oluşturmuştur.[7]

Atatürk, yeni nesillere ulusal bir tarih bilinci vermek amacıyla okullarda okutulmak üzere bir milli tarih kitabı yazılması amacını gerçekleştirmek için Türk Ocakları bünyesinde 16 üyeden oluşan Türk Tarihini Tetkik Heyeti'nin oluşturulmasını sağlamış ve "Türk Tarihinin Ana Hatları" adı verilen ilk eser bu çerçevede vücut bulmuştur. Kitaptan sadece 100 adet basılarak değerlendirilmesi için ilgili kişilere gönderilmesi ve fikir alınması amaçlanmıştır[8]. Fakat aldığı yoğun eleştiriler kitabın yayınlanmasının önüne geçmiş, sadece özeti çıkarılmış, "Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısmı"[9] başlığıyla 30.000 adet bastırılarak okullarda satışa çıkarılmıştır. Bu eser Türk Tarih Tezi'nin ana yapısını barındırması bakımından önemli olduğu gibi daha sonra yazılacak Tarih I-IV

7 Mustafa Oral. *Türkiye'de Romantik Tarihçilik (1910-1940)*, Asil Yayınları, Ankara, 2006, s.257.

8 Ahmet Şimşek, Türk Tarih Tezine Güncel Bir Değerlendirme, Türk Yurdu, Yayınlanacak Makale, s. 3.

9 Afet İnan, Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin (Günaltay). *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısmı*, Devlet Matbaası (Maarif Vekâleti), İstanbul, 1931.

ders kitapları ve toplanacak Türk Tarih Kongreleri için de bir anlamda omurga olmuştur[10].

Türk Tarih Tezinin tam anlamıyla şekillendiği ve sistemli bir hale geldiği yer ise lise tarih kitapları olmuştur. 1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan 4 ciltlik lise tarih kitapları, Türk Tarih Tezinin, evrensel boyutuyla, Türk ulusuna dünya uygarlığı içinde bir yer bulma; ulusal boyutuyla da Türklere ulusal bir bilinç verme çabasının bir yansıması olarak şekillenmiştir.[11] Avrupalı tarihçilerin, Türklerin aslında Moğollar gibi sarı ırktan oldukları ve hiçbir medeniyet yaratmadıkları tezine karşı geliştirilen bir karşı tez olarak şekillenen resmi tarih anlayışının ders kitaplarına yansıyan ana fikri ise Orta Asya'nın, medeniyetin beşiği olduğu, ilk uygarlık emarelerinin burada yaşayan Türkler tarafından oluşturulduğu, iklimde yaşanan değişimler sonucunda Türklerin bölgeden göç etmeleriyle bu medeniyeti dünyanın değişik bölgelerine taşıdıkları iddiasıdır[12]. Bunun yanında Anadolu'nun tarihin eski çağlarından bu yana Türk vatanı olduğunu kanıtlamak da Tezin önemli bir parçasıdır.

---

10 Şimşek, Türk Tarih Tezine Güncel Bir Değerlendirme, s. 3.

11 Yücel Kabapınar, Başlangıcından Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitaplarına Etkisi, Çağdaş *Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 1992, s. 151.

12 Atatürk tarafından, tarih ders kitapları ile aynı dönemde kaleme alınan "Vatandaş için Medeni Bilgiler" kitabında da Sümer, Elam, Akat gibi topluluklar birer "Türk kavimleri" olarak nitelendirilirken "Türklerin Mezopotamya ve Mısır vadilerinden başlayarak bilinen tarihten önce Orta Asya, Rusya, Kafkasya, Anadolu, dünkü ve bugünkü Yunanistan, Girit, Romalılardan önce Orta İtalya, velhasıl Akdeniz kıyılarına kadar yayılıp yerleşmiş oldukları anlatılmaktadır. A. Afetinan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2000, s. 29,41.

Hazırlanan ders kitaplarının ilk cildi olan *Tarih I*, İlkçağı konu alması sebebiyle Türk Tarih Tezinin Orta Asya'ya yönelik iddialarını temellendirmesi yönünden ayrı bir önem taşır. Kitaba göre *dünyanın başka taraflarında insanlar, daha kaya ve ağaç kovuklarında en koyu vahşet hayatı yaşarken* medeniyetin ilk tohumları Türkler tarafında Orta Asya'da atılmış ve medeniyetin işaretleri sayılan havyacılık ve çiftçilik ilk olarak burada başlamıştır[13]. Fakat Orta Asya'daki iklim şartlarının değişmesiyle *Orta Asya'nın garba kapıları ardına kadar açıldı. Ondan sonra Ortaasya binlerce yıl zarfında Çin'e, Hint'e, Önasya'ya, Şimali Afrika'ya ve Avrupa'ya dalgalarını taşıran büyük bir deniz oldu*[14]. Tarihin eski çağlarında meydana gelen bu göç hareketiyle Türkler dünyanın dört bir yanına medeniyet taşırken Orta Asya'daki ikilim şartlarının değişmesi Türklerin sosyal hayatları üzerinde de etkili olmuş, aslında medeni ve yerleşik olan Türkler göçebe bir hayat yaşamaya mecbur olmuştur.

Bugün bütün dünyanın hayranlık duyduğu Çin medeniyeti aslında varlığını bu Türk göçlerine borçludur. *Türklerin şimali Çin'e ilk girişlerini milattan en az 7000 yıl evveline götürmek lazımdır. Medeni bilgileri, yüksek ve asil ahlakları, saf ve sade itikatları ile Çin'de yerleşen Türklerin orada devirler imtidadınca ilerlettikleri medeniyet son asırlara gelinceye kadar dünyanın en ehemmiyetli medeniyetlerinden biri olmak vasfını muhafaza etmiştir*[15].

Başka bir Asya medeniyeti de varlığını, *diğer bir göç dalgasının* Orta Asya'dan Hint Yarımadasına yürümesine borçludur. *Çin'de olduğu gibi Hint'te de asıl yerlilerin medeniyeti yoktu...*

---

13 TTTC, *Tarih I (Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar)*, 1931, s.26

14 *Tarih I*, s.27

15 *Tarih I*, s.28

Tarihten evvelki zamanlarda Hint "maymun sürülerine benzeyen" kara derili insan kabileleri ile meskûndu. Türklerin Hint'te medeniyeti yüksek bir dereceye kadar çıkardıkları, yapılan arkeolojik keşiflerle meydana çıkarılmıştır[16].

Orta Asya'dan Batıya doğru göç eden Türkler Mezopotamya'da Sümer medeniyetini kurmuşlardır. Anadolu ise, sanılanın aksine Malazgirt'ten bu yana Türkler tarafından yurt edinilmemiş, en *az yedi bin yıldan beri gelip yerleşerek kendine mukaddes yurt* edinilmiştir. Dolayısıyla tarihi M.Ö. 4000'li yıllara dayandırılan Anadolu-Hitit medeniyetinin de Türklere dayandırılması bizim için sürpriz olmasa gerektir[17].

Bütün bu medeniyetler sıralandıktan sonra akla, Eskiçağın diğer bir önemli medeniyeti olan Mısır gelmektedir. Kitap bu konuda da önemli bir tespitte bulunmaktadır: *İlk Mısır medeniyetini kuranların Asya'dan geldikleri, Mısır'ın kadim tarihi ile uğraşan âlimlerin çoğu tarafından kabul edilmiş bir keyfiyettir*[18]. Asya'dan gelen bu topluluğun Türkler olduğunu tahmin etmek tarih ders kitabına göre çok da zor değildir.

Tarihin bugün milattan 4 bin yıl kadar geriye götürebildiği Akdeniz medeniyeti Truva, Girit, Lidya ve İyonya adları verilen saha ve safhalarıyla birlikte beşer istidat ve kabiliyetlerinin en kıymetli incilerle süslü bir tacı olmuştur. Kitap Akdeniz medeniyetini bu şekildeki edebi ifadelerle tanımladıktan sonra bu medeniyetin kaynağını sorar: *İnce bir haşmetle mümtaz bu Akdeniz medeniyetini kimler yaptı?*[19] Sorunun cevabı, tahmin edileceği üzere yine Türklerdir. Bütün bunlar çerçevesinde Roma

16 *Tarih I*, s. 29
17 *Tarih I*, s. 30
18 *Tarih I*, s. 30
19 *Tarih I*, s. 31

medeniyetinin kaynağının da bir şekilde Türklere dayandırıldığını söylemek okuyucuyu şaşırtmayacaktır.

Türk Tarih Tezinin ürünü olan 1931 yılının tarih ders kitaplarında İlkçağın bu şekilde kurgulanması şüphesiz ulusçu bir tarih yazım anlayışının bir sonucudur. Bu şekildeki bir İlkçağ kurgusu ile oluşturmaya çalışılan iki ulusal bağlılık türü vardır: Bunlardan birincisi, Türk milletinin tarih boyunca medeniyetler inşa eden ve bu medeniyeti dünyanın dört bir yanına taşıyan büyük bir millet olduğu iddiasına dayanan milliyetçiliktir. İkincisi ise Anadolu'nun, tarihin eski çağlarından bu yana Türk vatanı olduğu iddiasına dayanan yurtseverlik.

Dönemin ulusçu tarih yazım anlayışı, lise tarih kitaplarında romantik bir retoriği de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple dönemin tarih ders kitaplarında ne söylendiği kadar nasıl söylendiği de önem taşımaktadır. Özellikle söz konusu Mustafa Kemal olduğunda bu üslup belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır: *Onun asırları oyduğu karanlık uçurumların ölçüsüz derinliklerine ve bütün bir dünyanın gök gürültülerinden azgın uğultularla saldırışına ürpermeden ve kımıldamadan bakan çelik parıltılı gözleri ancak Türk Milletine baktığı, Türk Milletinin adı anıldığı zaman yaşarır*[20].

Anlatımdaki edebi ve süslü ifadelere, kronoloji Cumhuriyet dönemine yaklaştıkça, bu döneme ilişkin tarihsel/siyasal olaylara tarafsız yaklaşma kaygısı taşımayan, coşkulu bir söylem de eşlik eder. Bu söylem, yukarıdaki mitolojik ifadelerle betimlenen bir lidere karşı muhalefet söz konusu olduğunda, kendini açık bir biçimde ortaya koyar. Şöyle ki; *İstanbul'da bazı gazeteler, daha dün başlarını ortaya atarak millete baş olan ve Türk tarihini en ağır bir şerefsizlik batağından çıkaran büyüklerimize pek*

20 TTTC, *Tarih IV (Ortazamanlar)*, 1931, s.171

çirkin taarruzlarda bulunacak kadar nankörlüğü, vicdansızlığı ileri götürdüler; uğursuz ellerini ve fesatçı dillerini mukaddes mevkii bütün politika cereyanlarının dışında olan orduya kadar uzattılar[21].

Dönemin lise tarih kitapları, benimsedikleri söylem ve anlatım olarak romantik bir üslubu benimsemiş olmalarına karşın, tarihsel yöntem olarak pozitivist anlayışın etkilerini görmek mümkündür. Cumhuriyet ideolojisinin dayandığı felsefi arka plan olan pozitivizm, özellikle tarihsel olayların belli bir bütünlük oluşturacak ve okuyucunun aklında tek bir tarihsel imgelem oluşturacak biçimde kurgulanması şeklinde kendisini gösterir.

Dönemin ders kitaplarındaki tarih kurgusuna göre Türk Tarih Tezi, tümevarımsal bir yöntemle, eldeki tarihsel kanıtlardan bir tarih kurgusu oluşturmaya çalışmamıştır. Bunun aksine tümdengelimsel bir yöntemle mevcut tarihsel bilgileri, belli bir tarihsel imgelem oluşturmak için kurgulamıştır. Bu durum tarihin farklı şekillerde yazılabileceği, yorumlanabileceği ve değerlendirilebileceği düşüncesinin önüne geçerek tek ve nesnel bir tarih kurgusuna yol açmıştır.

Tarih I ders kitabının dünya üzerinde yaşamın nasıl başladığını anlatan ilk bölümlerinde, insan ve maymunun ortak atalarına işaret eden Darwinist anlayışı da pozitivist/materyalist etkinin bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür[22]. İslam tarihinin ele alınmasındaki oryantalist ve seküler yaklaşımı da aynı etkiyle açıklamak mümkün olduğu gibi ümmetçi bir toplum yapısından ulus-devlete geçişi hızlandırmak için ders kitaplarına da yansıyan resmi tarihyazımının, din ile arasına koyduğu kalın çizgiye bir işaret olarak yorumlanabilir.

21 *Tarih IV, s. 188.*

22 *Tarih I*, s. 5

Lise tarih kitaplarında beliren seküler etki ve kitapların tamamında etkin olan ulusçu söylem, Cumhuriyet'in kurucularının yaratmaya çalıştıkları vatandaş tipolojisinin en önemli özellikleridir. Ders kitapları aracılığıyla aktarılmaya çalışıldığı açık olan bu özelliklerin yanına yeni siyasal sistemin meşrulaştırılması kaygısı da eklenince lise tarih kitaplarında vatandaşlık eğitiminin belirgin bir biçimde öne çıkması kaçınılmaz olmuştur.

Dönemin ders kitaplarındaki tarih ve yurttaşlık eğitimi birlikteliği, ilgili ders kitaplarında inkar edilmemiş, üstelik birbirini tamamlayıcı iki kavram olarak tanımlanmıştır: *Tarih, her şeyden evvel, bir millete bütün fazilet ve meziyetleri, hata ve nakisiyelerile kendini tanıtarak yarın için yol ve hedef gösteren bir mürşittir. Yurtbilgisi de bu yol üzerinde o hedefe yürümek için milletin, her ferdine düşen vazifeleri ve yürüyüş vasıtalarını öğretir*[23].

Türkiye Cumhuriyeti başlığını taşıyan *Tarih IV*[24], lise tarih kitaplarının kaleme alındığı 1931 yılı itibariyle, tarih olarak değerlendirilmesi tartışmalı sayılabilecek olan son 23 yıllık süreci konu almaktadır. Üstelik 335 sayfalık kitabın % 60'ı Birinci Dünya Savaşının sonundan kitabın yazıldığı zamana kadar cereyan eden tarihi/siyasi olayları konu alırken % 40'lık kısmı ise yeni devlet sisteminin ve inkılâpların tanıtılmasına ayrılmıştır. Bu yönüyle lise tarih kitaplarının 4. cildi, tarih ders kitabı olmaktan çok bir vatandaşlık bilgisi kitabı niteliğindedir.

Yurttaşlık değerlerinin aktarımı sadece Türkiye Cumhuriyeti tarihi ile sınırlı kalmamış, ideolojik ifadeler, İlkçağ tarihinden itibaren her fırsatta ders kitaplarına yerleştirilmiştir. Öyle ki, lise tarih kitaplarının *Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar* başlığını taşıyan *Tarih I*'de Türkiye Cumhuriyetinin *milliyetçi,*

23 TTTC, *Tarih IV (Türkiye Cumhuriyeti)*, 1931, s. 258.

24 *Tarih IV*

halkçı ve laik esaslar üzerine kurulduğuna dair bir bilgilendirme ile karşılaşmak mümkündür[25]. İslam tarihinin ele alındığı *Tarih II*'de yer alan bazı ifadeler ise vatandaşlık eğitimi çabasının zaman zaman öğrencide anakronik çağrışımlar uyandırabilecek bir şekle dönüşebildiğini göstermektedir: *Muhammet, gerek dini meselelerde gerek içtimai hususlarda bir ıslah yapmak lazım geldiği zaman kendini hiçbir şeye bağlı görmemiştir. Daima tekamüle doğru yürümüştür. Ölüm, bu tekamülü birden bire kesti. Muhammet'ten sonra İslam aleminde görülen durgunluk ve tedenni sebebi Muhammet'ten değil onun haleflerinin Muhammed'in mesleğinin ruhunu değil, metnini almalarında aranmalıdır. Bu büyük hakikat ancak Türkiye Cumhuriyeti devrinde hakkile idrak edilmiş ve icabatı yapılmıştır*[26].

Yeni devletin kurucularının tarih öğretimi ile öngördüğü yurttaşlık eğitimi anlayışı, sadece yeni siyasal kurumların ve ona ilişkin ideolojik kavramların lise tarih kitapları aracılığıyla tanıtılmasından daha geniş bir anlam taşımaktaydı. Öyle ki ümmet devletinden ulus-devlete geçiş sürecinde, tarih ders kitapları, dini değerlerin yanına/yerine, ulusal ve evrensel değerlerin adapte edebileceği bir alan olarak değerlendirilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında itibaren iktidarın tarihle olan yakın ilişkisi, tarih öğretiminin resmi tarihyazımı ekseninde kalmasına sebep olmuştur. Türk Tarih Tezi bu anlamda hem dayatılan bir resmi tarih kurgusu olması, hem de ortaya koyduğu tarihsel bilgilerin doğruluğu, ortaya konulduğu dönemden bu yana sıklıkla eleştirilmiştir[27]. Türk Tarih Tezinin etkisinin, ortaya konulduğu

25 *Tarih I*, s.41

26 *Tarih II*, s. 118.

27 Bu eleştirilerin başında, dönemin tarihçilerinden Fuat Köprülü ve özellikle Zeki Velidi Togan'ın, bilimsel kurallara ve metodolojiye uygun olmadığı gerekçeleriyle teze getirdikleri eleştiriler yer almaktadır.

dönem ile sınırlı kalmayıp bugünlere kadar uzanması ise başka bir tartışma konusudur.

Tarih Ders Kitaplarında Hümanist Dönem

Atatürk'ün ölümünden sonraki gerek tek partili ve gerekse çok partili dönemler, siyaset ve özellikle kültür politikalarında önemli değişimlere sahne olmuştur. Kültür politikalarında görülen Batı medeniyetine ve onun kaynaklarına yönelme anlayışı eğitimde de kendisini önemli ölçüde hissettirmiştir. Batı medeniyeti ile bütünleşmeyi sağlayacak olan bu hümanist aydınlanmacı/aydınlatmacı anlayış, Türk Tarih Tezinin etkisinin kısmen hissedilmesiyle birlikte, tarih öğretim programlarının ve ders kitaplarının yeniden ve farklı bir tarih yazım anlayışı çerçevesinde şekillenmesine sebep olmuştur.

1938'den sonra, *Türk Hümanizmi* olarak adlandırılan dönemde Kemalist tarihyazımına gizliden gizliye karşı çıkıp (ama Kemalizmi inkâr etmeden) Batı okulu ile bütünleşen bir tarihyazımı hareketinin yükselişine tanık oluyoruz[28]. Fakat bu dönemde, tarih yazım anlayışında önemli değişiklikler olmasına karşın, Türk Tarih Tezinden tam bir kopma da söz konusu değildir. Keza 1939'da *Tarih I* adlı ders kitabını kaleme alan Şemseddin Günaltay, Türk Tarih Tezini oluşturan kadro içerisinde yer almakta ve tezin önemli savunucularından biri olarak bilinmektedir. 1942'de Arif Müfit Mansel, Cavit Baysun ve Enver Ziya Karal tarafından

---

Bir diğer eleştiri ise farklı bir bakış açısıyla Nihal Atsız'dan gelmiştir. Milliyet duygusunu yüceltmesi amaçlanan tez Atsız'a göre "*Herkes Türk olduktan sonra Türklük bir imtiyaz olmaktan çıktığı için*" tam tersine milliyet duygusu zayıflamaktadır. Akt. Şimşek, Türk Tarih Tezine Güncel Bir Değerlendirme, s. 8.

28 Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, s. 54.

kaleme alınan tarih ders kitaplarında da Türk Tarih Tezi önemli ölçüde muhafaza edilmiştir.

Kemalist tarihyazımı ile aradaki bağların tam anlamıyla koparılmış olmamasına karşın Türk Tarih Tezinin, medeniyetin kaynağını Orta Asya'ya dayandıran tarih tasarımının yanına, genel anlamıyla dünya medeniyetini, özelde ise Batı medeniyetini Anadolu coğrafyasına dayandıran bir tarih kurgusu yerleştirilmeye çalışılmıştır. Böylece tarih yazım anlayışının kronolojik ekseni İlkçağ'da kalmaya devam ederken coğrafi ekseni ise Orta Asya'dan Anadolu'ya kaymıştır.

Lise tarih kitapları, hümanist ve Anadolucu tarih kurgusuyla yaşanan *eksen kaymas*ının bir sonucu olarak Atatürk dönemindeki Türk tarihini kendisine *miğfer* edinen yapısından çıkarılmış, bunun yerine Yunan ve Roma tarih ve medeniyetlerinin öğretilmesi zaman zaman Türk tarihinin önüne geçmiştir. Mansel, Baysun ve Karal'ın İlkçağ tarihini konu alan *Tarih I* ders kitabının %5'i (11 sayfa) Türk tarihine ayrılırken, Yunan tarihine ayrılan kısım %30 (65 sayfa), Roma tarihine ayrılan kısım ise %27'dir (58 sayfa)[29]. Akşit ve Oktay tarafından yazılan *Tarih I* ders kitabında da benzer bir dikkat çekmektedir. Yine İlkçağı konu alan bu ders kitabında Türk tarihine ayrılan kısım 8 sayfa ile sınırlı olmasına karşın Yunan tarihine 49, Roma tarihine ise 68 sayfa ayrılmıştır[30].

Tarih ders kitaplarındaki hümanist etkinin bir diğer yansıması, Mansel, Baysun ve Karal tarafından yazılan tarih kitaplarında, Atatürk döneminden farklı olarak Avrupa tarihinin ilk defa Ortaçağ dışında da geniş bir ölçekte ele alınması şeklinde kendisini

29 Mansel, Baysun ve Karal, *Tarih I (İlk Çağ Tarihi)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.

30 Akşit ve Oktay, *Tarih I.*

göstermiştir. *Yeni ve Yakınçağlar Tarihi* başlığını taşıyan *Tarih III* ders kitabında Osmanlı tarihi ile Avrupa tarihinin birbiriyle birlikte ele alındığı ve sayfa sayısı olarak dengeli bir dağılım sağlanmaya çalışıldığı görülür (Osmanlı tarihi 117 sayfa ile %58, Batı tarihine ise 83 sayfa ile %42 oranlarında yer verilmiştir)[31]. Akşit'in *Tarih III* ders kitabında da Osmanlı ve Avrupa tarihi benzer bir yaklaşımla ele alınmış, kitabın %64'ü (171 sayfa) Osmanlı tarihine ayrılırken %36'sı (95 sayfa) Avrupa tarihine ayrılmıştır[32].

Ulusçu tarih yazım anlayışının gerilemesi Atatürk dönemi tarih ders kitaplarında ön plana çıkan romantik retoriğin de gerilemesine sebep olmuştur. Hümanist dönemin lise tarih kitaplarında, bir önceki dönemde olduğu gibi retoriğe ilişkin bir kaygıdan söz edemeyiz. Bunun yerine pedagojik kaygının biraz daha ön planda olduğu ve bu sebeple daha çok Türkçe kelimelerden oluşan kısa cümlelere ve sade ifadelere yer verilmiştir. Önceki tarih ders kitaplarında sıklıkla karşımıza çıkan coşkulu ifadelere de bu dönemde rastlamak mümkün değildir.

Yeni siyasal sistemin ve kurumların geniş halk kitlelerine tanıtılması gerekliliğinin azalması ve ulus-inşa sürecinin ise bir anlamda eski hızını kaybetmesi, hümanizm etkisindeki lise tarih kitaplarında yurttaşlık eğitiminin gözle görünür oranda gerilemesine yol açmıştır. Yine aynı sebeplerle 1931 yılının tarih ders kitaplarında, yeni siyasal sisteme meşruiyet kazandırmak amacıyla Osmanlı'ya karşı takınılan eleştirel üsluptan hümanist dönemin lise tarih kitaplarında vazgeçilmiştir.

Hümanist akımla birlikte lise tarih kitaplarında, Türk tarihini ve Türk'ün tarihteki yerini ön plana çıkaran ulusçu tarih

31 Mansel, Baysun ve Karal, *Tarih III (Yeni ve Yakınçağlar Tarihi)*, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul, 1945.

32 Niyazi Akşit, *Tarih III (Yeni ve Yakınçağlar)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

yazım anlayışı yerini, Türk tarihini dünya tarihi içerisinde ele alan evrensel bir tarih yazım anlayışına bırakmıştır. Batıya ve batı kaynaklarına yönelme ise, Türk Hümanizmi ve onun ders kitapları aracılığıyla ortaya koyduğu tarih yazım anlayışının önemli bir bölümünü oluştururken bu dönemi sadece Batı hayranlığıyla ifade etmek, dönemin tam anlamıyla anlaşılması bakımından eksik bir tanımlama olacaktır. Bu eksikliği gidermek amacıyla Türk Hümanizminin iki önemli bileşeninden söz edilmesi gerekir. İlki Batı kültürüyle bir bütünleşmeyi sağlayıp hümanist bir yeniden yapılanmayı/uyanmayı/aydınlanmayı sağlamak amacıyla ortaya konulan eğitim ya da kültür tasarısı, ikincisi ise ortak bir tarih bilincinin oluşturulmasına yönelik olarak ortaya atılan tarih tasarısıdır[33]. Hümanist anlayışa göre bütün toplumlar ve bütün bireyler için geçerli bir tek eğitim vardır. Eğitim birdir, çünkü eğitimin amacı birdir. Bu amaç ise insana -Batı uygarlıları topluluğu içinde birkaç binyılda oluşan- insancıl değerler sistemine olabildiğince bağlı bir zihin *habitus*'u vermek, aynı zamanda bu sistemin tarihsel bir gelişme ile oluştuğu ve mutlak bir değere sahip olduğu bilincini kazandırmaktır[34]. Eğitimin bu amacının gerçekleşmesi için ulusal dil, edebiyat ve tarihin öğretimi bilimsel yöntemle yürütülecek yeni bir değerlendirmenin ortaya koyacağı açıdan ve hümanist gelenekten esinlenen bir ruhla yapılmalıdır. Amaç ulusal kültürün gencin düşünsel, ahlaksal ve estetik biçimlenimine etkili ölçüde katkıda bulunmasını sağlamaktır[35]. Anadolucuların gerek eğitim yoluyla ortak bir bilincin yaratılması

33 Barış Karacasu, "Mavi Kemalizm" Türk Hümanizmi ve Anadoluculuk, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce C. 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 335.

34 Suat Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 1980, s. 191.

35 Sinanoğlu, *Türk Hümanizmi*, s.200-201.

gerek her şeyin kökünü Anadolu'da bulma çabası, Batı uygarlığına, doğuşunu bu topraklara bağlayarak eklemlenme biçiminde gelişen var olan kültürü yeniden yapılandırma girişimi, Batı'yla nefret-hayranlık ikiliğinde gelişen yarılmış ilişkisi ulusun "milli" kültürünün kurulması yolunda Kemalizm'in bu alandaki projesiyle yer yer örtüşmeler yaşamıştır[36].

Ulusal gurun coğrafi kaynağının Orta Asya'dan, toplumun kendisini belki de daha rahat ilişkilendirebileceği Anadolu'ya taşınması, Türk Hümanizminin aynı zamanda Anadoluculuk adıyla adlandırılarak dönemin kültür hayatına ve tarih tasarımına etki eden *patriotic* bir politikaya da dönüşmesini sağlamıştır. Kaynağını *dünyaya medeniyet yayan Türkler* iddiasından ziyade, Batı medeniyetinin köklerini Anadolu'da arayan bir tarih tasarımından yola çıkan yeni tarih yazım anlayışının bu yönleriyle Kemalist tarih projesine göre daha rasyonel temeller üzerine inşa edilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Yeniden Milliyetçilik: Tarih Ders Kitaplarında Türk-İslam Sentezi

Hümanist tarih tasarımının Batıya yönelen ve Türk tarihini geri planda bırakan tarih anlayışı, 1960'lı yıllardan itibaren akademik anlamda ve ciddi biçimde eleştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Hakkı Dursun Yıldız gibi tarihçiler, dönemin son ilmi araştırmalarıyla ortaya çıkan Türk ilkçağı konularına müfredatta daha fazla yer ayrılması gerektiğini ileri sürmüş, tarih programlarında milli tarihin en önemli bölümlerini oluşturan Karahanlılar, Gazneliler, Selçukluların kısa geçiştirdiğini belirtmişlerdi.

36 Karacasu, "Mavi Kemalizm" Türk Hümanizmi ve Anadoluculuk, s. 335.

Üstelik Osmanlı tarihinde ise kültür ve medeniyet bahisleri eksik bırakılmıştı[37].

Seçkinlerin Batıcılığını eleştirerek Hümanist akıma tepki gösteren tarihçiler Türk tarihinin Asyalı ve Müslüman özelliklerine dayanarak Türk-İslam sentezi akımını yaratmışlardır[38]. Tarih yazım anlayışlarını bu akıma göre kurgulayan tarihçiler, tarihi, her türlü milli ve kişisel yoruma açık sonsuz bir hazine olarak değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla tarih, milli görüşün hedeflerine ve gereklerine göre istenildiği gibi kullanılabilir. İnsanlığın evrensel, ortak ve nesnel bir tarihi olmayıp tek tek milletlerin özel milli tarihleri vardır. Bu milli tarih, öteki milletlerin tarihlerinden bağımsız olarak, kendi son hedefine doğru adım adım ilerlemektedir[39].

Türk-İslam sentezinin bir anlamda ete kemiğe büründüğü yer olan Aydınlar Ocağı'nın her türlü yoruma açık milli tarih anlayışı Ocak dışında da oldukça taraftar bulduğu gibi, kısa sürede Milli Eğitim Bakanlığı'nı da etkileyerek okul kitaplarına yansıtılmıştır. Bakanlık, 1975 Ocağında *"Tarih Öğretiminin Amaçları ve Kazandıracağı Davranışlar"*ı bu görüş doğrultusunda belirlemiş ve ders kitaplarında uyulması gereken kuralları saptamıştır. Kitapların istenilen içerikte olmasını sağlamak için de yarışmadan vazgeçilerek lise tarih kitapları İbrahim Kafesoğlu-Altan Deliorman ikilisi ile Yılmaz Öztuna'ya ısmarlama yöntemi ile yazdırılmıştır[40].

---

37 Mustafa Safran, Türk Tarih Öğretimi ve Meseleleri, *Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006, s. 180.

38 Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, s.54.

39 Şerafettin Turan, 1997 Milliyetçilik Anlayışında Tarih Yazıcılığının Önemi, *Tarih ve Milliyetçilik; I. Ulusal Tarih Kongresi Bildirileri*, Mersin, 1997, s. 144.

40 Turan, Milliyetçilik Anlayışında Tarih Yazıcılığının Önemi, s. 144.

Hazırlanan yeni lise tarih kitaplarında Türk-İslam sentezi ile birlikte ulusçu bir tarih yazım anlayışının, Türk Tarih Tezinden farklı bir biçimde yeniden öne çıktığını görmekteyiz. İbrahim Kafesoğlu ve Altan Deliorman tarafından hazırlanan ve İlkçağ tarihini konu alan *Tarih I*[41] ders kitabında, hümanist akımın Türk tarihini, dünya tarihi içinde değerlendiren tarih yazım anlayışı yerine, tarihi, Türklük ekseninde ele alan bir tarih yazım anlayışı söz konusudur. Bir önceki dönemde Akşit ve Oktay tarafından hazırlanan Tarih I ders kitabında 8 sayfa ile geçiştirilen Türk tarihine bu yeni kitapta 163 sayfa ayrılmıştır.

Türk tarihi eksenli bir tarih yazım anlayışının lise tarih kitapları üzerindeki bir diğer etkisi ise Avrupa tarihine ayrılan bölümlerin kısaltılması şeklinde olmuştur. Öztuna tarafından hazırlanan 470 sayfalık *Tarih III* ders kitabında Avrupa tarihine "Yeni ve Yakın Çağlarda Batı ve Batı Dünyası" başlığı altında sadece 58 sayfa (% 12) ayrılmıştır. Üstelik bu bölümdeki tarihsel bilgiler ise baştan savma ve özensiz olarak elde edilmiş verilere dayanmaktadır[42]. Ayrıca coğrafi keşifler gibi Batı tarihine ilişkin tarihsel olayların Türklerle ilişkilendirilmesi gereği duyulmuştur. Böylece Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Türk'ten bağımsız bir dünya tarihi ve medeniyeti olamayacağı anlayışının bir anlamda sürdürüldüğü görülmektedir.

12 Eylül askeri darbesi sonrasında da Türk-İslam sentezi anlayışı Milli Eğitim Bakanlığı tarafından sahiplenilmiş ve lise tarih kitaplarını şekillendirmeye devam etmiştir. Fakat askeri darbe öncesinden farklı olarak, lise tarih kitaplarındaki ideolojik

41 İbrahim Kafesoğlu ve Altan Deliorman, *Tarih I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

42 Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Arıkan, Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

göndermelerin belirgin bir biçimde öne çıkarak Türk Tarih Tezine yakın bir tarih kurgusuna dönüldüğü söylenebilir. Bu dönemde Köymen ve diğerleri tarafından yazılan *Tarih I*[43] ders kitabında olduğu gibi *Selçuklular ve Atatürk* başlığını taşıyan ideolojik kaygılı okuma parçalarına rastlamak mümkündür. Ya da Kara tarafından yazılan *Tarih II*[44] ders kitabında olduğu gibi, Cumhuriyet dönemini konu almamasına karşın, içeriğinde yer alan beş okuma parçasından dördünün Atatürk hakkında olması doğal karşılanmalıdır. Çünkü Matematik derslerinde bile Atatürkçülüğün bir şekilde ele alınmasını öngören eğitim programları için bu durum şaşırtıcı değildir.

Ortaöğretimde kredili sisteme geçiş, lise tarih kitaplarının yeniden yazılması için önemli bir fırsat olmasına karşın, bu fırsatın tarih öğretimi adına olumlu değerlendirildiğini söylemek mümkün değildir. 1976 yılındaki Milliyetçi Cephe hükümetleri döneminde hazırlanan ders programlarından 1990'lı yıllara kadar, sistemli olarak oranları azaltılan Eskiçağ Tarihi, Avrupa Tarihi ve Dünya Tarihlerinin oranları kredili sistem ders kitaplarında da bir hayli azaltılmıştır[45]. Bu dönemde Eskiçağ tarihi Anadolu tarihi ile sınırlandırılmış; Mezopotamya, Mısır ve Doğu Akdeniz medeniyetleri ise Anadolu'nun birer uzantısı olarak değerlendirilmiştir. Her dönemi ve coğrafyayı Türklük ile ilişkilendirme gayreti zaman zaman, Eskiçağda Türk nüfusunun henüz ayak basmadığı Anadolu coğrafyasının bile *Türkiye* olarak adlandırılması gibi anakronik durumlara sebebiyet vermektedir. Avrupa

43 M. Altay Köymen, Adil Alpman, Mehmet Özgedik, Ali Güler ve Suat Akgül, *Tarih I*, Ülke Yayın, İstanbul, 1995.

44 Kemal Kara, *Tarih II*, Önde Yayıncılık, İstanbul, 1999.

45 Yücel Kabapınar, Kredili Sistem ve Lise Tarih Kitapları, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 213.

ve dünya tarihine ayrılan sayfa sayısı ise ders kitabının % 10'unu geçememiştir. Berktay'ın *"biz" yükselir, imparatorluk kurarken (50 sayfa), "onlar" ne gibi saçma sapan işlerle uğraşıyorlardı, kısaca göz atalım (10 sayfa)*[46] şeklinde ifade ettiği bu tutum Türk tarihinin dünya tarihindeki yerinin öğrenciler tarafından tam olarak kavrayamamasına sebep olmuştur.

1990'lı yıllardan itibaren lise tarih kitapları ve ders kitabı yazarlarındaki niceliksel artışa rağmen nitelik anlamında olumlu bir değişiklik yaşanmamıştır. Üstelik komisyonlar tarafından yazılan kitaplarda farklı kişiler tarafından yazılan üniteler arasında bir dil bütünlüğünün olmaması[47] tarih yazıcılığı anlamında önemli bir gerileme olarak değerlendirilebilir. Retoriğe ilişkin bu problemin yanında ilgili lise tarih kitaplarında, "inceleyen ve anlatan", araştırıp, nakleden" gibi betimlemelerle tanımlanan tarih, olay anlatıcı ve hikâye edici bir anlayış içine sokulmuştur. Nitekim "tarih, geçmişteki olayların kronolojik sıraya uygun olarak açıklanmasıdır" diyen ders kitabı yazarının[48], tarih yazım anlayışımızdaki vakanüvis geleneği, ders kitapları aracılığıyla sürdürdüğü açıktır. Üstelik tarih tanımlarındaki kültür ve medeniyet vurgusunun azalması ders kitaplarının içeriklerini de etkilemiş, onları birer siyasi tarih ve savaşlar kronolojisine dönüştürmüştür.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren lise tarih kitaplarında varlığını hissettirmeye başlayan, tarihi, pozitivist yöntemlerle ele alma çabası Türk-İslam sentezi etkisindeki ders kitaplarında özellikle 12 Eylül sonrasında etkisini gözle görünür oranda arttırmıştır. Pozitivist etki, tarihsel olayları somut bilgilere dayandırarak maddeler halinde ezberletme gibi pratik bir amaçla

46 Halil Berktay, Milli Müfredat Milli Ders Kitapları, Taraf Gazetesi, Yayın Tarihi: 23.07.2009

47 Kabapınar, Kredili sistem ve lise tarih kitapları, s. 215

48 a.g.m., s.216

birleşerek, ders kitaplarındaki tarih yazım anlayışını, sebep-sonuç ilişkisi içerisine hapsetmiştir. Böylece, hemen her tarihsel olayın birbiri ile ilişkilendirildiği koyu bir determinizm çerçevesinde lise tarih kitaplarındaki tarih yazım anlayışı sığ bir anlatıma indirgenmiştir.

Sonuç

Erken Cumhuriyet döneminde, ulus-inşa sürecinin önemli bir yapıtaşı olarak görülmesi tarih öğretiminin yurttaşlık eğitiminin gölgesinde şekillenmesine sebep olmuştur. Okuyucuda ulusal gururu yüceltecek bir milliyetçilik yaratma gayretindeki bu kitaplar, bu gururun kaynağını Orta Asya'da arama uğraşına girişmişlerdir. Coğrafi ekseni Orta Asya olan lise tarih kitaplarında kültür ve medeniyet vurgusu ise tarih yazım anlayışının önemli bir bölümünü oluşturmuştur.

Türk Hümanizmi etkisindeki lise tarih kitaplarında kültür ve medeniyet vurgusu devam etmekle birlikte dünya medeniyetinin köklerini Orta Asya yerine Anadolu'da arayan ve bu sebeple nispeten daha rasyonel temeller üzerine oturduğu söylenebilen bir tarih tasarımı söz konusudur. Bu dönemde lise tarih kitapları aracılığıyla, önceki dönemin ulusçu anlayışından tamamen farklı ama Anadolu'yu kendisine referans noktası kabul etmesiyle "vatan" temelli bir ulusal bağlılık oluşturulmaya çalışılmıştır. Fakat dönemin karakteristik özelliği olan Batı kültür ve tarihine duyulan aşırı hayranlık, bir ulusun tarihinin kendi ders kitaplarında yer almasının neredeyse önüne geçmiştir.

Türk-İslam sentezi etkisindeki lise tarih kitaplarında ise erken Cumhuriyet döneminin ulusçu tarih yazım anlayışına geri dönülmüştür. Türk tarihini kendisine *miğfer* edinen bir tarih yazım anlayışı yeniden lise tarih kitaplarına hakim olmuş ve özellikle 12

Eylül sonrası süreçte ideolojik kaygılar öne çıkmıştır. Bu durum Eskiçağ tarihi ve dünya tarihi gibi konuların ders kitaplarında nicelik olarak azalmasına sebep olmuştur.

2007 yılından itibaren yapılandırmacı yaklaşıma göre yeniden düzenlenen lise tarih kitapları ise Eskiçağ ve 20. yüzyıla kadar dünya tarihinin yine sınırlı bir biçimde ele alınması ve Türk tarihi eksenli kurgulanan tarih yazım anlayışı gereği Türk-İslam sentezci anlayışın bir devamı niteliğindedir. Fakat *Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi*nin ayrı bir ders kitabı şeklinde ele alınması hem dünya tarihi açısından önemli bir eksikliği gidermiş hem de tarihin anlamlandırılması bakımından geçmiş ile bugün arasındaki köprüyü kurmuştur.

Yeni lise tarih kitaplarının dayandığı eğitim anlayışı olan yapılandırmacı yaklaşım, felsefe olarak pozitivizm ile taban tabana zıt bir kurama dayanması, lise tarih kitaplarındaki pozitivist etkinin de önemli ölçüde kırılmasına sebep olmuştur. Fakat karşılaştırmalı okuma gibi çoklu bakış açılarını yansıtacak unsurların lise tarih kitaplarında yer almaması, sosyal tarihin gereken ilgiyi görememesi, Türk tarihinin dünya tarihi içerisinde değerlendirilememesi tarihyazımı anlamında önemli sorunlar olarak varlıklarını korumaktadır.

Türk Dünyası'nın Tarihini Yazmak

Mehmet Alpargu(*)

Türk Dünyası'nın tarihinin Türkiye'de yazılma serüvenini izlemek için geçmiş dönemlerdeki anlayışa bir ölçüde bakma zarureti bulunmaktadır. Bugün kabul edilmelidir ki Türk Dünyası'nı birinci derecede ilgilendiren ve 1990'larda meydana gelen olaylara Türkiye hazırlıksız yakalanmıştır. Hâlbuki bu ortamı doğru ve sağlıklı bir biçimde takip etme ve gerekli çalışmaları yapma mecburiyetinde olan ülkelerin başında Türkiye gelmeliydi. Bunun yapılabilmesi için her şeyden önce konuyu araştırabilecek kurumların meydana getirilmesi ve bu alanla ilgili çalışmaların, hükümet değişimlerinden, siyasi olaylardan ve istismarlardan etkilenmeden, uzun bir dönem çerçevesinde organize edilmesi gerekirdi.

Bunun gerçekleştirilememesinin başta gelen sebebi; konunun uzun zaman tabu haline getirilmesi ve bu konu ile ilgilenmek isteyen hemen herkesin de aynı potada değerlendirilmesiydi. Bu ortam, hükümetlerin de konuya yanlış bakış açısı ile daha fazla belirsizliğe itilmiş, gerekli kurumlar meydana getirilememiş ve ilmî çalışmalar da yapılamamıştı. Bunun dışında konunun uz-

---

(*) Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi alpargu@sakarya.edu.tr

manları yetiştirilemediği için gerekli bilgi birikimini sağlayacak yeterli sayıda kitap, makale üretilememişti. Ayrıca bundan daha vahimi ise yapılmak istenen kültürel incelemelerin dahi, siyasi maksatlı çalışmalar olarak değerlendirilmesiydi.

Konunun siyasal istismar boyutunun yok olduğu da söylenemezdi. Fakat biz birçok defa olduğu gibi toptan bir değerlendirme yapmış, siyasal anlayışın etkisinde kalarak, tabir caizse sap ile samanı birbirinden ayıramamış ve bu problemin boyutlarını da gereği gibi algılayamamıştık. Böylece Türk Dünyası konusu, yalnızca bir kesimin sahiplendiği ve diğer bir kesimin ise; o devrede başka ülkelerin iç işlerine karışmaktan başka bir işe yaramayan ve Türkiye'nin başına sıkıntı yaratacak bir konu olarak algıladıkları bir problem haline gelmişti. Üstelik Rusya gibi güçlü bir ülkenin de bu işin içinde bulunması dolayısıyla, bazı insanlarımızda var olan Rusya fobisi nedeniyle mesele daha olumsuz bir şekle doğru sürüklenmişti.[1]

1990'lardan sonra başka bir aşamaya geçilmiş ve önceki dönemlerin aksine hemen her kesimden insanın konuyla yakından ilgilendiği görülmüştür. Konunun devlet politikası haline gelmesinin tarihi ise henüz yenidir. Buna rağmen hâlâ bu konuyla ilgili geniş boyutta çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Soydaş olma vasfının meseleleri çözmede tek temel faktör olmayacağı gerçeği de son yirmi yıllık bir süreç içinde karşımıza çıkmıştır.

Türk Dünyası'nı teşkil eden insanların farklı coğrafî alanlarda yaşamaları nedeniyle Türkiye'deki insanlardan ayrı bir tarihi süreç geçirdiği de bu noktada göz önünde tutulmalıdır. Orta Asya'daki Türk cumhuriyetleriyle olan diyaloglarımızdaki üslup ve anlayış farklılığının bir yönünün de bu tür tarihsel gerçekler-

1 Mehmet Alpargu," Yeni Bir Dış Türkler Politikası Belirlenmeli", *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, 30 Mayıs,1995.

le bağlantısı olduğunu da düşünmek gerekmektedir. Ayrıca bu ülkelerdeki popülasyonun karmaşıklığı ve çeşitliliği de gözden uzak tutulmamalıdır.[2]

Türk Dünyası Kavramı

Bilim adamları arasında Türk Dünyası terimi ile ilgili ortak bir tanımlama ve coğrafi sınır anlayışı tam olarak oluşmamıştır. Yapılan bir değerlendirmeye göre, Türk Dünyası bir bütün olarak; kuzeyden Rusya Federasyonu; doğudan Çin, güneyden Pakistan, Afganistan ve İran; güneybatıdan Arap ülkeleri ve batıdan ise Avrupa ülkeleriyle sınırlıdır. Türk ülkelerinin birbirleriyle de sınırı bulunmaktadır. Türkiye'nin ve Nahçivan'ın diğer Türk ülkeleri ile sınırı Ermenistan toprakları ile kesintiye uğramaktadır. Türk Dünyası'nın yüzölçümünün toplamı, tahminî bir hesaplama ile 10,5 milyon kilometre kareyi bulmaktadır.[3]

Türk Dünyası içinde Türklerin nüfus yoğunluğu ve siyasal konumlarına göre bazı tasnifler yapılabilmiştir. Türk ülkeleri dediğimiz bağımsız ülkeler, Asya kıtasının orta ve batısında yer alırlar. Türkiye ile kısmen Avrupa'ya taşarlar. Türkiye ve Orta Asya'daki bağımsız Türk cumhuriyetleri bunlar arasındadır. Bunun yanında Rusya Federasyonu içinde de özerk cumhuriyetler bulunmaktadır.

Türk bölgeleri olarak adlandırılan bölgeler ise genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra çoğunluğunun

---

2 Mehmet Alpargu, "Tanıtım ve Eğitim Açısından Dış Türkler Meselesi", *Yeni Forum*, Ocak,1997,s.39.

3 Ramazan Özey, "Türk Dünyasının Jeopolitik Konumundan Kaynaklanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri*, Editörler: Necdet Öztürk, Ali Satan, İstanbul, 2007, s.21-22.

Türklerin yaşadığı toprakları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Bunlara örnek olarak Batı Trakya ve İran Azerbaycanı gösterilebilir.[4]

Burada Türkiye dışındaki Türk topluluklarının dağılımına kısaca göz atmakta yarar bulunmaktadır. Çok ayrıntılı olmayan bir tasnif çerçevesinde öncelikle Balkanlar, Güney Kafkasya, Yakın ve Orta Doğu'nun Türk halklarından söz etmekle açıklamalarımıza başlayabiliriz. Balkanlardaki Türkçe konuşan insanların büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti döneminde Anadolu'dan gelerek buraya yerleşen Türklerden oluşmaktadır. Bunlara önemli bir Türk topluluğu olan Gagavuzları da ekleyebiliriz. Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve özellikle büyük kısmı Moldavya'da yaşayan bu Türk topluluğu Hıristiyan dinine mensuptur. Kıbrıs'taki Türkler de Türk Dünyası'nın önemli bir boyutunu oluşturmuştur.

Kafkasya'da ve İran'da yaşayan Azeriler, İran'daki Kaşkaylar, Halaçlar, Afşarlar, Kaçarlar gibi Türk toplulukları bulunmaktadır. Kırım ve Kuzey Kafkasya'daki Türk topluluklarına gelince, Kırım'dan sürgüne gönderilen Kırım Türklerinin yeniden anavatanlara dönüşü ile bölgedeki Türk nüfusu artış göstermektedir. Ayrıca Ukrayna, Litvanya, Polonya'da ve Kırım'da Musevi inanıcına sahip sayıları oldukça az olan Karay Türkleri de varlıklarını devam ettirmektedirler. Kırımçakları da bu çerçevede görmek gerekmektedir. Kafkasya'da yaşayan önemli Türk topluluklarından birisi olan Kumuklar Dağıstan'da bulunmaktadır. Nogaylar da bu coğrafyada ve diğer bölgelerde de varlıklarını sürdüren topluluklardan birisidir. Karaçay-Balkarlar coğrafî olarak bölünmelerine rağmen aynı lehçeyi konuşmaktadırlar. Stavropol bölgesinde ise Türkmenler bulunmaktadır.

4 Ramazan Özey, *Türk Dünyası: Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile*, İstanbul, 1996, s.2-5.

İdil-Ural ve Batı Sibirya sahasında da Türkler yaşamaktadır. Çuvaşlar önemli bir Türk topluluğudur. Başkurtları da bu çerçeve içinde saymamız mümkündür. Orta Asya Türk devletlerinden Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler, Oğuz birliğinden doğan bir topluluktur. Kazaklar XV. yüzyılda siyasi bir birlik hüviyetini almışlardır. XVI. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda isimleri geçen Karakalpakların büyük bir çoğunluğu Karakalpakistan'da yaşamaktadır. Kırgızlar, günümüzde Kırgızistan'ı oluşturan bir topluluktur. Özbekler ise Orta Asya'nın kalabalık bir topluluğunu oluşturmuşlardır. Günümüzde çokça gündeme gelen Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar da bu bölgedeki Türkleri temsil ederler. Sibirya'daki Türk topluluklarından olan Güney Sibirya Türkleri, Altay Türkleri, Abakan-Hakas toplulukları olarak ayrılabilir. İkinci kategoride Yakutlar ya da kendilerini ifade ettikleri şekliyle Saha Türkleri de bulunmaktadırlar ki, bunlar da hayatlarını Sibirya'da sürdürmektedirler.[5]

Burada Türk Dünyası'nın ortak değerleri üzerinde de durmak gereklidir. Bu yapı dil ve soyun yanı sıra toprakla, ortak bir kültürle ve bir birikimle de ilgilidir. Ancak bunun ötesinde açılımları farklılık gösterse bile siyasi egemenlikle de ilgilidir. Bunun yanında Türk Dünyası'nı bir başka türlü düşünmek de mümkündür. Bütün Türk dilli ve Türk soylu nüfusu Türk Dünyası olarak tanımlayabilmek de mümkündür. Bu gönül birliği ve ilgi birliği temelinde yapılan bir sınıflandırma olarak gösterilebilir.[6]

Türk Dünyası teriminin bütün Türkleri kapsayıcı bu özelliğine rağmen bu yazıda daha dar bir alan ele alınacaktır. Dağılan

---

5 Peter Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, (Çev. Osman Karatay), Ankara, 2002, s.451-472.

6 Emine Gürsoy Naskali, "Türk Dünyasının Tanımı", *Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri*, (Ed. Necdet Öztürk, Ali Satan), İstanbul, 2007, s.16.

Sovyetler Birliği ile ilgili gelişmeler sonucu ortaya çıkan coğrafyaya daha çok yoğunlaşılacaktır.

Sovyetlerin Dağılımına Kadar Meydana Gelen Gelişmeler

30 Aralık 1922'de kurulan SSCB iç savaş sırasında planladığı milliyetler politikasını savaşın bitiminde yürürlüğe koymuştu. SSCB idari yapıya yeni bir yön vermiş ve Orta Asya'da Ocak 1924'te yeni cumhuriyetler oluşturmuştu. Ayrıca SSCB Kafkasya'da ve diğer Türk topluluklarının yaşadığı bölgelerde yeni bir idari yapı kurmuştu.

SSCB'nin Türk toplulukları üzerindeki egemenliğinden sonra Türkiye ile bağları büyük oranda koptu. Tarihçilik geleneğinde Osmanlı ve genel İslam tarihçiliği ön planda olan Türkiye'de 1930'larda Atatürk'ün de teşvik ve yönlendirmeleriyle oluşturulan Orta Asya odaklı millî tarih anlayışı ile yeniden tesis edilmesi amaçlanan bu bağın devamı mutlaka iyi sonuçlar ortaya çıkarabilirdi.

Türk Dünyası'nı Türklerin dahi tam lâyıkıyla bilmediğini 1932'lerde ifade eden Hüseyin Namık (Orkun) Türk Âlemi isimli eserini kaleme alırken Türklerin birbirlerinden habersiz bir biçimde yaşadıklarından söz ettikten sonra, Çuvaş Türkünün, Küçük Asya Türkünden, Küçük Asya Türkünün Yakut Türkünden haberi olmadığını belirterek, biz Türkler yekdiğerimizden bihaber olarak mı yaşayacağız? şeklinde bir soru sormaktadır. Hüseyin Namık Orkun, bunları ifade ederken ayrıca tarih, etnografya, lehçe ve edebiyat konularındaki ortak bilgi eksikliğinden söz ediyordu.[7] Bu noktadaki araştırma eksikliği olan konulardan biri de tarih araştırmaları oluyordu.

---

7 Hüseyin Namık(Orkun), *Türk Dünyası*, İstanbul, 1932, s.4.

Türk Dünyası'nın tarihini incelemek konusundaki boşluğu Sovyet sistemiyle uzlaşmayan ve Rusya'dan ayrılmak zorunda kalan Türk tarihçileri, ya da diğer bir deyimle sürgünde yaşamak zorunda kalan tarihçiler doldurmaya başladılar. Bu tarihçilerin başında Zeki Velidi Togan, Akdes Nimet Kurat gibi ünlü tarihçiler gelmekteydi. Bunun yanında diğer alanlarda da değişik çalışmaları bulunan Abdülkadir İnan gibi bilim adamları da Türk Dünyası tarihi ile ilgili çalışmalar ortaya koydular. Bu çerçevede Türk Dünyası tarihçiliğinin önemli bir şansı da bu araştırmacıların poliglot kişiler olmasıydı.

Zeki Velidi Togan, özellikle Türkistan sahasında kaynaklara dayalı olarak kaleme aldığı çalışmaları ile fazla ilgilenilmemiş bir alanda yeni eserler ortaya koyuyordu. Akdes Nimet Kurat, Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletlerinin tarihini araştırır ve kaleme alırken, Rusya tarihi ve Osmanlı Devleti'nin kuzey politikasını işleyen gerçekten devasa eserler meydana getiriyordu. Bütün bunların yanında Baymirza Hayıt bilimsel bir anlayışla Türkistan'ın tarihine dair çok önemli çalışmalar ortaya koyuyordu. Mirza Bala'nın İslam Ansiklopedisi için yazdığı maddeler de alandaki boşluğu doldurması bakımından bu devre için önem taşımaktadır.

1990 öncesi Türkiye'de Türk Dünyası tarihçilerinde görülen önemli bir özellik de Sovyet tarihçiliğinin iddialarını ve anlayışını çürütmek gibi bir göreve sahip olduklarına inanmalarıydı. Bu çerçevede Sovyet tarihçiliğinin iddialarına karşı argümanlar geliştiren tarihçiler, başarılı çalışmalar yaptılarsa da bazı kereler bunlar, propaganda zemini içinde kalan makaleler şeklinde kendini göstermiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği'ndeki bazı tarihçiler de Türk araştırıcılara karşı yanlış iddia ve isnatlar ortaya koydukları için, Türk araştırıcıların bu konudaki çalışmaları birçok kez savunma düzeyindeki yazılar olarak ortaya çıkmıştır.

Zeki Velidi Togan'ın nezaretinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumî Türk Tarihi Kürsüsü araştırmacıların yetiştirilmesi açısından çok önemli bir fonksiyonu yerine getirirken, bu kürsüde görev yapan Mustafa Kafalı, Kıpçak Bozkırı'nın tarihini yetkin bir biçimde kaleme aldı. Bu kürsüden yetişen Tuncer Baykara ve Enver Konukçu da Türk Dünyası'nın tarihine dair bugüne kadar süregelen dönemde çeşitli çalışmalar gerçekleştirdiler. Mehmet Saray, doktora çalışmalarından itibaren mesaisinin önemli bir bölümünü bu alana ayırmış ve gerek siyasi alana ait makaleleri ve gerekse kültürel alandaki çalışmaları ile geniş bir sahada birçok araştırma ortaya koymuştur. İslamiyet öncesi Türk tarihinin araştırmacılarından Ahmet Taşağıl esas alanının yanında bugünkü Türk Dünyası'nın tarihine dair araştırmalar gerçekleştirmiştir.

Ankara'da gerçekleştirilen araştırmalarda Timurlu sahasının şüphesiz en önemli ismi İsmail Aka olmuş, yayınladığı çeşitli araştırmalarla bu alanının aydınlatılması konusunda önemli mesafeler alınmasını sağlamıştır. Bu sahada Şamil Yüksel de İsmail Aka'nın denetimi altında Timurlularda dini durumla ilgili önemli bir çalışma ortaya koymuştur. Bahaeddin Ögel'in araştırmaları İslamiyet'ten önceki Türk Tarihi üzerinde yoğunlaşmışsa da, kültür tarihi konularında yaptığı çalışmalar Türk Dünyası'nın ortak değerlerinin ortaya konmasına büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Bu çerçevede Bahaeddin Ögel'in nezaretinde çalışmalar yürüten Eşref Buharalı, Abdülkadir Yuvalı ve Mehmet Alpargu ile Ender Gökdemir de daha sonraki dönemlerde de Türk Dünyası sahasında çalışmalar yürütmüşlerdir. Orta Doğu Teknik Üniversitesinde öğretim üyeliği yapan İsen Bike Togan'ın çalışmaları da daha az bilinen bir alanda Cengiz Han döneminden başlayarak, Doğu Türkistan'da Hocalar dönemine kadar olan geniş bir alanı da kapsıyordu. Reşat Genç de Türk kültür tarihi konularında yaptığı

yayınlarla araştırmacıların çalışmalarına yön vermiştir. Mustafa Kafalı'nın Ankara'daki mesaisi değişik açılardan yararlı sonuçlar ortaya çıkarmış, bu oryantasyondan Abdullah Gündoğdu, Üçler Bulduk ve Sadettin Gömeç gibi yeni araştırmacılar yetişmiş, Abdullah Gündoğdu özellikle Türkistan'ın yeni tarihini de ele alan değerli çalışmalar ortaya koymuştur. Kazak tarihi ile ilgili çalışmalarda ise doktoralarını bu konuda yapan Orhan Doğan, Osman Yorulmaz ve yine bu alanda çalışmalar gerçekleştiren Abdülvahap Kara ilk planda söyleyebileceğimiz isimler olarak gösterilebilir. Kara'nın Mustafa Çokay konusundaki araştırması da ayrıca dikkate değer bir araştırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Hindistan sahasında da Azmi Özcan, Salim Çöhçe'nin çalışmaları bölgenin tarihini aydınlatan önemli araştırmalar olarak görülmektedir. Sebahattin Şimşir de Kırım, Azerbaycan ve Türkistan sahasında eserler ortaya koymaktadır. Bu araştırmacının doktora tezi olan "Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)" isimli araştırması dikkate değer bir çalışma olarak kendini göstermektedir. Azerbaycan ve Nahcivan konusunda İbrahim Ethem Atnur ve Betül Aslan'ın çalışmaları da ayrıca gözden geçirilmelidir. Bu araştırmacıların yanında esas mesleği tarihçilik olmamakla beraber son zamanlarda Türkiye ve Orta Asya isimli önemli bir araştırma eseri kaleme alan ve Ceditçilik üzerine çalışmaları bulunan Ahat Endican ile Türk Dünyası'nı çeşitli yönleriyle ele alan çalışmaları sebebiyle tarih problemlerine de ayrı bir yer veren Orhan Kavuncu, Nevzat Köseoğlu'nu da burada anmak gereklidir.

Kırım ve İdil-Ural sahası ile beraber İlber Ortaylı Türk Dünyası'nın çeşitli sahalarına dair yazı ve çalışmalarıyla ön planda olmuş, Nadir Devlet de İdil-Ural'ı ele alan çalışmaları yanında Türk Dünyası'nın tarihine dair birçok mühim araştırmayı kaleme almıştır. Yeni Kırım tarihi ve Gaspıralı İsmail konularında araştırma

yapan Hakan Kırımlı'nın alanda önemli bir yeri bulunmaktadır. Kırım sahasında araştırmalar gerçekleştiren önemli bir bilim adamı da Yücel Öztürk olmuştur. Kefe ve Rus Kazakları konusunda değerli çalışmalar yapan araştırmacının özellikle çalıştığı alanla ilgili Osmanlı kaynakları konusundaki uzmanlığı dikkate değer sonuçlar ortaya çıkartmaktadır. Osman Karatay hem telif, hem de çeviri olarak mühim çalışmalara imzasını atmıştır. Hazar sahası ile ilgili gerçekten değerli çalışmalar yapan araştırmacı, Balkanlar konusunda da dikkate değer bir performans sergilemiştir.

Türk Dünyası'nın tarihi ile ilgili araştırma ve yayın yapma faaliyetleri konusunda Türkiye'deki iki önemli kuruluşundan söz etmek de gereklidir. Bunlardan birincisi 20 Ekim 1961'de merhum Alpaslan Türkeş'in müzaheretiyle kurulan Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü'dür. Enstitü, öncelikle aylık dergisi olan Türk Kültürü ile yayına başlamıştır. 1963'den itibaren, ilk zamanlarda küçük hacimli olmakla birlikte kitap yayınlarına geçilmiştir. Bu alanda Enstitünün en büyük hizmetlerinden birisi Türk Dünyası El Kitabı olmuştur. Türk Kültürü dergisinde bazıları meslekten tarihçi olmamalarına rağmen, Türk Dünyası tarihine dair çeşitli araştırmacıların yazılarına yer verilmiş, özellikle Sovyetler Birliği ve Doğu Türkistan'daki Türklerin durumu ile ilgili tespitler yapılmıştır. Türk Dünyası konusunun canlı tutulmasında bu Enstitünün önemli bir fonksiyonu üstlendiğini söylemek mümkündür. Bu Enstitünün yayınları arasında Muzaffer Ürekli'nin Kırım; Abdullah Battal Taymas'ın Kazan; Müstecip Ülküsal'ın Dobruca Türkleri ile ilgili kitapları alanlarına önemli katkılar sağlayan çalışmalar olarak gösterilebilir.[8] İkinci kuruluş Türk Dünyası Araştırmaları

8 Enstitünün çalışmalarında büyük gayretleri olan ve Bizans tarihçisi olmasına rağmen Türk Dünyası ile ilgili konulara sık sık dikkat çeken rahmetli hocamız Prof. Dr. Şerif Baştav'ı burada bir kere daha saygı, rahmet ve sevgiyle anıyorum.

Vakfı olmuştur. Turan Yazgan ve ekibinin çalışmaları ile bugüne gelmiş olan bu kuruluş, Türk Dünyası kavramının toplumda yerleşip yaygınlaşmasında önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Türk Dünyası tarihine dair kitaplar yayınlayan vakıf, bunun yanında özel bir muhtevaya sahip Türk Dünyası Tarih Dergisi gibi konulu bir tarih dergisini de bugün 284. sayıya ulaştırmış bulunmaktadır. Vakfın diğer yayın organı olan Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nde de Türk Dünyası tarihi ile ilgili çok sayıda araştırma yayınlanmıştır.

Bu konularda en fazla araştırma gerçekleştirecek ve yayınlar yapacak kurum Türk Tarih Kurumu olmalıydı. Ancak, Tarih Kurumu'nun çalışmaları içinde Türk Dünyası araştırmalarının ayrı bir konu başlığı içinde yayınlanmasının tarihi de yenidir. Bir proje dâhilindeki bu çalışmalarda beş kitap yayınlanmıştır. Türk Tarih Kurumu'nun diğer serileri içinde de Türk Dünyası ile ilgili çeşitli araştırmalar ve çeviriler yer almaktadır. Özellikle Zafernâme, Vekayi ve Hümayunnâme gibi kaynak çevirileri de Tarih Kurumu'nun önemli aktarma ve çeviri faaliyetleri içinde yer almıştır.

1990'lardan Sonra Türk Dünyası

Sovyetler Birliği'nin dağılması süreci Türkiye'de heyecanla karşılanmış ve o güne kadar "Esir Türkler" olarak değerlendirilen bölgelerdeki toplulukların temsilcileri ile karşılıklı temaslar yapılmaya başlanmıştır. Bazı devlet adamlarının XXI. Asır "Türk Asrı" olacaktır şeklindeki ifadeleri ve başlangıçtaki sıkı temasları Türkiye'de bir canlılık yaratmış, bundan tarih konusundaki çalışmalar da nasibini almıştır. Ancak, daha önce de belirttiğimiz üzere bu temaslar kolaylıkla yeni bir işbirliği ve çalışma düzeni oluşturmaya yetmemiştir. Bunun sebebi işbirliği için her iki

tarafın da hazırlıklı bulunmaması ve bu konudaki hedeflerin de farklı olması ile ilgilidir. Yeni bir kimlik oluşturmaya çalışan Türk cumhuriyetlerinin bunu gerçekleştirmek için dayandıkları en önemli unsurlardan birisi tarih olmuştur. Bütün resmî ifadelere rağmen Türkiye'nin muhatap olarak kabul ettiği cumhuriyetler, bu işbirliğinin fiili bir konuma ulaşması için yeterli çabayı göstermemişlerdir. Bu istek yetersizliğinin nedenleri arasında bu ülkelerdeki yönetici kadroların SSCB döneminden kalmış olmaları ve Türk, Türklük ve Türk Dünyası gibi kavramlara yabancı olmalarıdır. Tarihçiler de bu çerçevede o güne kadarki uygulamalarını değiştirmeye çalışmamışlardır. Bu unsurlara rağmen Türkiye ile yeni Türk cumhuriyetleri arasında çeşitli antlaşmalar yapılmıştır. Bu antlaşmalarda ortak tarih çalışmalarının yapılmasının uygunluğu özellikle vurgulanmış, fakat bu çalışmalar hayata geçirilememiştir. 1995'lerden başlayarak Türkiye kendi iç sorunları ile daha çok uğraşmak zorunda kalınca, bu ülkelerle ilişkiler konusuna daha az eğilir duruma gelmiştir.[9]

1990 sonrasında Türk cumhuriyetlerinde kimliğin en önemli unsuru olarak tarihe bakılırken, bu ülkelerde ayrı bir kimlik anlayışı ortaya çıkmış ve bu anlayış içersinde Türk Dünyası gibi bir kavram belli tarihçiler tarafından kabul edilirken, diğer tarihçiler bu kavramın dışında ayrı topluluklara ait bir tarihi, milli bir tarih olarak değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Mahalli kahramanlar ortaya çıkmış, övme ve yüceltme anlayışı da belirgin bir biçimde araştırmalarda kendisini göstermiştir. Türk cumhuriyetlerinin siyasi liderlerinin tarihten beklentileri de kendi iktidarlarının sağlamlığını temin edecek şekilde olmuştur.

9 Orhan Kavuncu, *Türk Dünyası: İki Yüzyılın Arasında (Yirminci Yüzyıldan Yirmibirinci Yüzyıla)*, Ankara, 2005, s.13.

Türkiye bu toplulukları tanımlamakta başlangıçta çektiği güçlükleri belli bir süre sonra aşabilmiş, Türkî, Türk dilli topluluklar gibi tanımlamalar bir yana bırakılarak Türk toplulukları ve Türk cumhuriyetleri gibi isimlendirmeler terminolojiye egemen olmuştur. Bu çerçevede bu toplulukların tarihini Türk tarihinin bütününe yakınlaştırmak ve eğer varsa ilişkileri vurgulamak da ön plana çıkmıştır. Toplulukların tarihi bazı kereler kökenle, bazı kereler kültür ile açıklanmaya çalışılmıştır. Yaklaşımlarda bu noktalarda bir metot birliği de bulunmamaktadır.

1990'ların başlarında kaleme alınan yayınların bir bölümünün kompilâsyon düzeyinde çalışmalar olduğu görülmektedir. Bu yayınlar arasında bilimsel yönleri zayıf, hamaset yüklü olan bazı çalışmalar da bulunmaktaydı. Bilgilendirme seviyesinde kalan çalışmaların konuya ilgi duyulması ve kamuoyunu malumat sahibi yapma yönünden faydalı olduğu görülmektedir. Bu devrede tercüme faaliyetlerinin de ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle Ahsen Batur'un yaptığı çeviri çalışmalarının bu alanda oldukça yararlı olduğunu söylemek mümkündür. Hem telif, hem de çeviri açısından Mustafa Kalkan ve Fatih Ünal'ın çalışmaları da faydalı olmuştur. Salih Yılmaz'ın Karakalpaklar konusunda yaptığı çalışmalar büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede Rusya Türkleri ve yenileşme sahalarında yayınlar yapan İsmail Türkoğlu ile Kafkasya konusunda araştırmalar yapan Okan Yeşilot'un çalışmaları da ayrı bir değere sahiptir. Ahmet Kanlıdere de Kazan Tatarları, Kadimizm ve Cedidizm üstüne araştırmalar yapmaktadır. Bir diğer çalışma alanı da problem odaklı araştırmaların ön plana çıkmasıdır. Karabağ ve Doğu Türkistan tarihi ile ilgili yapılan çalışmaları bu çerçevede ele almak gerekmektedir.

Tarih ve etnolojik bir yapı gösteren araştırmalar da bu devrede kaleme alınmıştır. Daha çok tarihsel yapısı ile ön plana çıkan bu çalışmalar bir Türk topluluğunun tarihinin incelenmesi

yönünden önem taşımaktadırlar. Ufuk Tavkul'un Karaçaylar, Harun Güngör'ün Gagavuzlar, Mehmet Alpargu'nun Nogaylar isimli eserlerini bu meyanda zikretmek mümkündür.

Yeni Türkiye Yayınlarının ortaya koyduğu Türk Dünyası Özel Sayısı I ve II'nin yanında "Türkler" isimli devasa çalışması bu çerçevede ilgi çekici bir eser olarak gösterilebilir. Bazı eleştirilere rağmen bu çalışma toplumun Türk Dünyası ile ilgili bilgi birikimini arttırmak ve duyarlılığını çoğaltmak amacına yönelik olmak üzere önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. Hasan Celal Güzel'in koordinatörlüğünde, editörlüğünü, Salim Koca, Kemal Çiçek, Osman Karatay'ın üstlendiği çalışma Türk Dünyası'nı çeşitli yönleriyle ele alan önemli bir ansiklopedik yayın hüviyetindedir. Osman Karatay, bu alana verdiği katkının yanında Karadeniz Araştırmaları Dergisi çerçevesinde ve Karam Yayınlarında ortaya koyduğu çeşitli araştırmalarla da temayüz etmiş, çalışkan bir araştırmacıdır.

Türk Dünyası Tarihini Yazmada Ortaya Çıkan Problemler ve Bazı Teklifler

Yapılan çeşitli çalışmalara rağmen bu alandaki araştırmacı açığı kendisini açık bir surette hissettirmektedir. Bunun muhtelif sebepleri mevcuttur. Alan, lisanstan itibaren kendine göre zorlukları bulunduğu için öğrencinin ilgisini çekmemektedir. Lisansüstü alanda öğrenci kaynaklarına daha çabuk ulaşabileceği ve kendisine daha cazip görünen sahalarda çalışma konusunda ısrarlı bir tavır sergilemektedir. Öğretimde yakından uzağa ilkesi söz konusu olduğundan araştırmacı adayının daha çok Türkiye'nin tarihi ile ilgili konulara eğilim gösterdiği de açıkça görülmektedir. Üstelik birçok üniversitenin tarih programında Türk Dünyası ile ilgili dersler de bulunmamaktadır. Türk Dünyası ile ilgili konu-

larda çalışmak Barthold'un vaktiyle Orta Asya tarihi konularında çalışmanın zorluklarından bahsederken verdiği örnekte olduğu gibi birçok kere çok dilli bir çalışma gerektirmektedir. Araştırmacı adayı, uzun sürmesi ve yeterli destek bulamaması sebebiyle filolojik hazırlığa yanaşmamaktadır.

Araştırmalarda kullanılacak kaynak eserlerin birçoğu yabancı ülkelerin kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bunların elde edilmesi günümüz teknolojisi ile imkân dâhilinde olsa dahi özellikle bazı kütüphanelerdeki yazma eserlere erişim mümkün olmamaktadır. Anke von Kügelgen, Şibaniler, Astrahaniler, Mangıtlar'ın politikaları üzerine eski Sovyetler Birliği kütüphanelerinde yaklaşık 70 yazma bulunduğunu, bu yazmaların Taşkent, Duşanbe, Saint Petersburg gibi merkezlerde bulunduğunu belirterek, bu yazmalardan 2008 yılı itibariyle ancak birkaç tanesinin basıldığını ifade etmektedir[10] Çalışmalar siyasal atmosferden de etkilenmektedir. Özbekistan kütüphanelerinde araştırma yapabilme konusundaki sıkıntılar hâlâ devam etmektedir. Bu ülkeyle yapılacak yeni antlaşma ve girişimlerin problemlerin aşılması yönünde önemli adımlar olacağı tabiîdir. Moskova'daki Rus arşiv belgelerinin ülkemize kazandırılması, çalışmaların hızlanması açısından önemlidir. Türkiye'de Türk Dünyası ile ilgili bir ihtisas kütüphanesine şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır. Araştırmalara kaynak ayrılması problemi de bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha çok projenin desteklenmesi suretiyle bu zorlukların aşılması mümkün hale gelecektir.

---

10 http://www.iranica.com/articles/bukhara-viii. Ankara Üniversitesi tarafından 13-17 Temmuz 2009 tarihleri arasında düzenlenen "Timur Dönemi ve sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu" bu alandaki çalışmalara önemli katkılarda bulunacak bir faaliyet olarak görülmelidir.

Konuların seçimi konusunda daha az işlenmiş konuların tercih edilmesi gerekmektedir. Rus istilası ve neticeleri ile siyasal tarih biraz daha geride bırakılabilir. Ancak hâlâ araştırılması gereken hususlar bulunduğu için bu konuların da büsbütün ihmal edilmesi doğru değildir. Buna rağmen, siyasal tarihin dışındaki konularda yoğunlaşma sağlanmalı ve bu konularda daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç bulunduğu göz önünde tutulmalıdır. Çeşitli alanların tarihi kaleme alınırken, uzmanlık alanlarına göre ortak çalışmaların yapılmasında ve disiplinlerarası araştırmaların gerçekleştirilmesinde büyük yarar bulunmaktadır.

Bir tarihçinin araştırma ve yazım esnasında olabildiği ölçüde kendisini taraf olma duygusundan uzak tutması gerekmektedir. Türk Dünyası tarihinin yazımı sırasında bu ilke daha da önem kazanmaktadır. Analizler ve yapılacak yorumlar orada yaşayan Türk topluluklarına duyulan sevgiyi ortaya koyacak şekilde değil, o tarihin daha iyi anlaşılabilmesi şeklinde olmalıdır.

Modern Tarihyazımının Genel Sorunları

Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih*

Kubilay Aysevener(*)

Tarihte bir ilerleme var mıdır? Bu soru 16. ve 17. yüzyıllarda doğa-bilimlerindeki büyük gelişmelerin ve teknik yeniliklerin insan yaşamına sağladığı kolaylıklar göz önünde tutularak ortaya atılmış bir sorudur. Toplumların belirli bir durumdan daha iyi bir duruma yükselmiş olmaları, onları, toplum olarak gelişmekte ve belirli bir yöne doğru ilerlemekte oldukları inancına itmiştir. Bilimde ve buna bağlı olarak toplumda bir ilerlemenin olduğuna inanç, Avrupa'da bir slogan olarak yayılmış ve sonunda, tarihte de bir ilerlemenin olduğu inancına yol açmıştır. Collingwood, insan etkinliğindeki sürekliliği ve buna bağlı olarak da bir gelişmeyi gösterecek olan ve tarihin akışını yöneten bir ilerleme yasasının, insanın, doğaya üstünlüğüne olan inancı ile kendisinin doğanın yalnızca bir parçası olduğu inancı arasında bocalayan tam bir düşünce karışıklığı olduğunu söyler.[1] Bununla birlikte, ta ilk çağlardan bu yana, Collingwood'un dile getirmiş olduğu düşünce karışıklığı, filozofları, tarihçileri ve teologları etkilemiş ve bu yönde kuramlar geliştirmelerine neden olmuştur.

Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi.

1 Robin George Collingwood, *The Idea of History*, London, 1946, s.323.

"Tarihte ilerleme vardır", ifadesi ile anlatılmak istenen şey, tarihsel her olayın bir kezlik oluşu ve bu olaylar sürekliliğinin birbiri ardı sıra çizgisel olarak geleceğe doğru akıyor olmasıdır. Bu akış, sonul bir amacı gerçekleştirmek üzere, belirli bir hedefe doğru olabileceği gibi, böyle bir hedeften bağımsız da olabilir. Burada ilerleme, belli bir süreç içinde, o sürecin kendisini gösterdiği evreler içinde ortaya çıkan gelişmeye karşılık gelir. Ancak gelişmeyle birlikte, o sürecin sonunda değerlendirilebilecek bir kazanç elde etmek de söz konusudur.[2] Peki, elde edilen şeyin bir kazanç olduğu nasıl saptanabilir? Tarihsel olayların aşağıdan yukarıya ya da kötü bir durumdan iyi bir duruma doğru yöneldiğini nasıl söyleyebiliriz? Bu düşüncenin gerisinde ne vardır? Bu soruyu yanıtlamak için, ilerleme düşüncesinin izlerini bize sunacak olan tarihsel bir serimleme yapmakla işe başlamak yararlı olacaktır sanırım. Bu serimlemeyi bizim daha sonra eleştireceğimiz iki kabule dayanarak yapacağız. Bunlardan ilki, tarihsel sürecin tek bir amaca doğru tutarlı ve kapsamlı bir birlik oluşturacak biçimde yol aldığı; ikincisi ise, tarihsel alanın, gerçeklik ve anlam arasında toptan bir örtüşmeye karşılık geldiği düşüncesidir. Her şeyden önce ilerleme kavramının işlendiği tarih tasarımlarının Batılı tarihçi ve filozoflar tarafından oluşturulmuş olduğu göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla bu kabuller, aynı zamanda, Batı geleneğini oluşturan temel kabuller de olmaktadır. Şimdi bu iki kabul çerçevesinde sürecin nasıl ele alınıp, işlendiğine değinelim.

Tarihi bir ilerleme tasarımı olarak görmenin, yani sonul bir amacının olduğu ve bu amacı gerçekleştirmek üzere belli bir hedefe doğru yöneldiğini düşünmenin temelinde daha çok dinsel bir tutum vardır.[3] Bu tutum, özellikle Ortaçağ'da, Hıristiyan ge-

2 Nathan Rotenstreich, *Time and Meaning in History*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1987, s.53.

3 Edward Hallet Carr, *What is History?*, Alfred A Knopf Inc, New York, 1972, s.146.

leneğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır; onun da temelinde *Yahudi gizemciliği* vardır. *Yahudi gizemciliği*, tarihsel gelişimin, aşamalı bir geri dönüş süreciyle açıklanabilir olduğuna dayanan bir savı gündeme getirmiştir. Bu inanca göre, Tanrının kendisini oluşturduğu, geliştirdiği bu süreçle insan varoluşu iç içedir. İnsanın her edimi, Tanrının onlar için hazırladığı son görevle ilgilidir. Evrenin sahibine geri verilmesi olarak nitelenen bu görev, belirli yasalara dayalı aşamalı bir arınma süreciyle yerine getirilir.

Bu aşamalı arınma süreci Hıristiyanlık inancının bünyesine, kilise babaları tarafından, olduğu gibi katılmıştır. Bu inanca göre, tüm insanlık başı ve sonu olan belli bir zaman kesiti içinde var olur. Bu da insanı, yine insana özgü bir zaman boyutu, yani tarihsel zaman içinde görmek anlamına gelir. Diğer bir deyişle, insansal gerçeklik, bu model içinde, tümüyle tarihsel gerçeklik; insanın kendisi de bir tarihsel varlık olarak anlaşılmış olur. Bu tarihsel zaman anlayışı Hıristiyan düşünürlerce, "Altın Çağ", "İnsanın Düşüşü", "Ahlaksal Bozulma Dönemi", Altın Çağa Geri Dönüş" aşamalarıyla simgeleştirilmiştir.[4] Bu görüşü dizgesel olarak işleyen ve geliştiren ilk filozof St. Augustinus olmuştur. Ona göre, insanın günah yüzünden düşmesinden başlayıp İsa'nın görünüp insana kurtuluş yolunu açmasından geçerek, bu yolun sona ermesine kadar ki süreç, bir kezlik tarihsel bir oluştur. St. Augustinus'un *Civitas Dei* [Tanrı Devleti] adlı yapıtında serimlediği ana düşüncesi, Tanrı devleti ve yeryüzü devleti arasındaki ayrıma dayanır. *Tanrı Devleti* gelecekteki Tanrı ülkesinin bütün yurttaşlarından oluşacaktır. Buna karşı olan yeryüzü devleti ise, şeytana uymuş olanları barındıracaktır. İnsanlık tarihi bize, *Tanrı Devleti* ile *Şeytan Devleti*'nin gitgide birbirlerinden ayrılmaları sürecini gösterir. Amaç, Tanrı ülkesini yansıtan bir yeryüzü devleti kurmaktır.

---

4 Grace Cairns, *Philosophies of History*, NewYork, 1962, s.244.

St. Augustinus'un, Hıristiyanlık inancını da belirleyen bu öğretisi, yaratan ve yaratılan arasında özce aşılamaz olan bir başkalığın olduğuna, insanın kurtuluşunun onun ruhunun kurtuluşu olduğuna ve bunu gerçekleştirebilmesi için de hep Tanrıya ulaşmak amacında olması gerektiğine dayanmaktadır. İnsan, bu bir kezlik tarihsel süreç içinde ruhunu arındırarak Tanrı Devletine ulaşmak durumundadır.[5] Bundan amaç, tüm insanlığın ahlaksal yetkinliğe ulaştırılmasıdır. Gelişmişlik, ahlaksal olgunluğa, tanrısal olanı elde etmeye karşılık gelmektedir. Bu düşüncesiyle St. Augustinus, Hıristiyan kilisesinin anlam ve görevini kuramsal olarak temellendirmiş olmaktadır. St. Augustinus'un bu görüşleri, Ortaçağ boyunca geçerliliğini koruduğu gibi, 13. yy.'da St. Thomas tarafından yeniden yorumlanmış haliyle, bu güne dek güncelliğini korumuştur.[6] Özellikle, bu düşünceyi benimseyen Ortaçağ Hıristiyan kilisesi kendisini *Tanrı Devleti*'nin yeryüzündeki temsilcisi saymıştır. Burada, tarihsel gelişme sürecinin dünya ve Tanrı Krallığı düşüncesiyle ilişkilendirildiği bir yorumla karşı karşıya geliyoruz. Dünya ve Tanrı Krallığı arasındaki ilişki, Tanrının amacı ve bu amacı gerçekleştirmeye çabalayan insanların eylemleriyle belirlenmiş bir süreç olarak karşımıza çıkıyor.

Gelişme sürecinin Tanrı öğretisiyle karşılıklı ilişki içinde oluşuna yalnızca Yahudi ve Hıristiyan gizemciliğinde rastlanmaz. Bu karşılıklı ilişki, kimi Rönesans düşünürlerinin yapıtlarında da işlenir. Örneğin, Paracelsus, Tanrının, kullarını aşamalı bir süreç içinden geçirerek onları en iyiye doğru yönelttiğini ileriye sürer.[7] Bu, Kant'ın da üzerinde durduğu ve tarihsel sürecin olu-

5 Macit Gökberk, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, s. 156.

6 Grace Cairns, *Philosophies of History*, NewYork, 1962, s. 277.

7 Nathan Rotenstreich, *Time and Meaning in History*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1987, s. 56.

şumunda Tanrıyla insanın işbirliği içinde olduklarını savlamaya karşılık gelen "*concursus*" öğretisidir.[8] Löwith, böylesi bir tarih bilincini, yani, tarihin bir başlangıcı ve sonu olduğu, onu belirleyen bir gücün olduğu ve sürekli olarak bir sona doğru ilerlediği biçiminde belirlenebilecek olan tarih bilincini, *eskatolojik*[9] tarih bilinci olarak adlandırır.[10]

Hıristiyan tasarımının ilkelerince belirlenmiş olan tarihsel süreç, öyleyse, tanrının istençlerinin gerçekleştirildiği ve insanın da bu istekleri gerçekleştirmeye çalıştığı araçlar olarak tasarlanmaktadır. Bu anlamıyla tarihsel süreci bilmek tanrının isteklerini bilmek anlamına gelmektedir. Collingwood, Hıristiyan tarihyazımının dört ilkeye dayandığını belirtir. Bunlar, evrensellik, tanrı yaptırımı, tanrı sözü ve devirselliktir. Evrenseldir; çünkü insanlığın kökenlerine kadar uzanan bir dünya tarihi olmayı ister. Tanrı yaptırımıdır; çünkü olayların akışını, onları önceden düzenleyen tanrının istencine bağlar. Tanrı sözüdür; çünkü Tanrı İsa'nın doğumuyla birlikte kendi isteklerini dile getirir ve tarihsel süreç vahiyden önce ve vahiyden sonra ya da karanlık ve aydınlık diye ikiye ayrılmış olur. Devirseldir; çünkü geçmiş karanlık ve aydınlık dönemler diye ikiye ayrılmıştır.[11] Bu da tarih yazımcılığında olayların ve çağların farklı karakterlerinden ötürü birbirlerinden ayrılmalarına ve devirselleştirilmelerine yol açmıştır.

Rönesans'ta, evrene ve insan ilişkilerine geleneksel dinlerin yaklaşımından uzaklaşma eğiliminin ortaya çıkmasıyla birlikte, Tanrı ve insan arasındaki karşılıklı ilişkiyi dile getiren süreç dü-

8 A.g.e., s. 56.

9 Eskatolojik: Dinbilimde ölüm, diriliş, yargı gibi sonul şeyler öğretisine ilişkin.

10 Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.78-79.

11 Collingwood, a.g.e., s. 50-51.

şüncesi cazibesini yitirir. İnsan, gerçek tutkularıyla birlikte tarihin merkezine oturtulur. İnsan geçmişe, geleceği önceden bilebilmek için değil, yalnızca kendisini tanımak için ilgi duyar. Bu eğilim Aydınlanma Çağında en yüksek noktasına ulaşır. Condorcet, "*İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı*" adlı çalışmasında bu eğilimi açık bir biçimde göstermiştir.[12] Bu çalışmasında Condorcet, cenneti gökyüzünden yeryüzüne indirmiş ve insanın mutluluğunun yalnızca bu dünyada olanaklı olabileceğini savunmuştur. Condorcet, insanın bilim aracılığıyla bu dünyayı er geç kendi cenneti yapacağını düşünmektedir. İnsanın bu son amacına doğru ilerlemesi on basamakta gerçekleşir. "Gelecekteki insan aklının ilerleme dönemi" diye adlandırdığı son dönem, uluslar arasındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılmasıyla görülecektir. Bu dönem İnsanlığın mükemmelliği elde ettiği dönemdir. Mükemmellik, savaşın ortadan kalktığı, eğitimin serbest ve eşit olduğu, evrensel bir dilin oluşturulduğu, bütün insanların ekonomik gereksinimlerini bol bol karşıladıkları, ussal yeteneklerini aşırı derecede geliştirdikleri ve sonunda ölümü kendi denetimleri altına aldıkları ve soylu bir ölümsüzlüğe ulaştıkları, sanatlar, bilimler ve ahlaklardaki süre giden ilerlemeye karşılık gelir. Bu umutlar, o dönemde yalnızca Condorcet'in umutları olarak kalmaz, bunlar aynı zamanda, örneğin, *İlahi Komedya* adlı yapıtında, yeryüzü cenneti yaratmanın doğaüstü güçlerin yardımı olmaksızın da olanaklı olduğunu söyleyen Dante tarafından da yinelenen umutlar olmuştur.[13]

Tarihin insanın yetkinleşmesinin gerçekleştiği sahne olduğuna inanan Aydınlanma düşünürleri, ilerlemenin aynı zamanda insanın kendi derinlikleriyle ilgili olduğunu da savunmuşlardır. Örneğin Lessing, ilerlemenin, teknik buluşlarla değil, insanın iç

12 Grace Cairns, *Philosophies of History*, NewYork, 1962, s. 280.

13 A.g.e., , s. 280.

varlığının derinlikleriyle ilgili olduğunu söylemiştir[14] ve bu görüşü bütün Alman idealist filozofları tarafından da benimsenmiştir. Yine Aydınlanma düşünürlerinden Isaac Iselin de, insanlığın sürekli bir ilerleme içinde olduğunu belirtir. Ona göre, Aydınlanma ile birlikte her gün biraz daha inceleşen düşünceler insanı daha mutlu ve erdemli kılacaktır. İnsanlık böyle bir geleceğe doğru sürekli ilerleyecektir.[15] Bununla birlikte, ilerlemenin mutlu bir sonla noktalanmayacağını savunan düşünürler de olmuştur. Tarihsel ilerlemenin yetkinliğe doğru olmadığını savunan düşünürlerden birisi olan Rousseau, "sanat ve bilimlerin ilerlemesi ahlakın yararına olmuş mudur?" sorusuna olumsuz yanıt verip, bu tür yaşam tekniklerinin insanı kendisine yabancılaştırdığını belirterek, tarihin gidişinin bir yükselme olmadığını, bir alçalma olduğunu yazmıştır.[16] Voltaire'de benzer bir görüşü daha köktenci bir biçimde dile getirerek tarihin hiç de anlamının olmadığını vurgulamıştır.

Aydınlanma döneminin filozofları, her ne kadar dine karşı bir tavır takınmışlarsa da, model olarak Hıristiyan tasarımına bağlı kalmışlardır. Ancak o dönemde ortaya çıkan modern bilimsel ruh, tarihsel sürecin merkezine alınmıştır. Önceki açıklama biçimlerinin ve tarih yazımcılığının tümü, bu filozoflar tarafından, batıl inançlarla oluşturulmuş bir tür dolandırıcılık olarak nitelendirilmiştir. Oysa kendileri, tarihi, aklın egemen olduğu ve ancak onunla farkına varılabilecek olan zorunlu bir işleyiş yasanın olduğu bir süreç olarak görmek istemişlerdir.

---

14 Macit Gökberk, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, s. 70.

15 A.g.e., s.78.

16 Jean-Jacques Rousseau, "A Discourse has the Restoration of the Arts and Sciences had a Purifying Effect Upon Morals?" *The Social Contract*, (Çev. G.D.H.Cole), New York, 1935, s.129-151.

Tarihte sonul bir amacın olduğu düşüncesi, 19. yüzyılda da cazibesini korumuştur. Bu tarihsel süreç düşüncesi, Hegel'de "*Tin'in açılımı*"na, Comte'da "*Üç Hal*", Marx'da ise "*tarih yasası*"na bürünmüştür. Her üç düşünür de varılacak hedefi *özgürlük* olarak belirlemişlerdir.

Hegel tarihteki ilerlemenin, zaman içinde kendini açığa vuran tin'in kendi kendisinin bilincine varması süreci olarak belirlemiştir. Bu da tarihin varlığının, tarihsel süreç aracılığıyla kendi kendisinin bilincine ulaşan bir tinsel özün varlığına bağlı olduğuna karşılık gelir. Tin'in kendi kendisinin bilincine varması doğrudan doğruya olmaz. Kendisini bilmek için tin, süreç içinde açılmak ve kendisini göstermek durumundadır. Hegel'in tanımı, aynı zamanda tarihin oluşumunun da bir açıklamasıdır. Zaman içinde dışsallaşarak kendi kendisini belirleyen bir tin olarak tarihi tanımlamakla Hegel, Tin'in varlığını yalnızca tarihsel olarak değil, aynı zamanda mutlak varlık olarak da belirlemiş olur. Hegel'e göre, insan doğayı dönüşüme uğratarak aynı zamanda kendini de dönüşüme uğratır. Bu yüzden insanın gerçek varlığı, değişme ve oluşmadır, yani insan tarihsel bir varlıktır; o, eylemleriyle tarihi ve kendini oluşturur. Eylem mücadeleye karşılık geldiğinden, tarihsel süreç içinde, bir kendilik bilincine sahip olan insan, varoluşunu ancak mücadelesi ve savaşımıyla gerçekleştirebilir. Bu süreç, diyalektik bir süreçtir ve insan tarihi, bu süreç içinde kendisini tez ve antitez olarak gösterir.

Hegel, tarihin özünün "Akıl" olduğunu belirtir. Dünya tarihine aklın egemen olması demek, tüm tarihin özgürlük idesinin tam gerçekleşmesine doğru ilerleyen bir gelişme olması demektir. Bu yüzden, dünya tarihi, Tin'in kendi kendisini gerçekleştirme çabasından başka bir şey değildir. Tin'in özü ise özgürlüktür.[17]

17 Önay Sözer, "Dünya Tarihi ve Özgürlük İdesi" *Macit Gökberk Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.117.

Hegel de dinsel geleneğe aykırı herhangi bir tasarım oluşturmamıştır. O, Aydınlanmacılar gibi, aklı ön plana çıkarmış olmakla birlikte, doğa ve tarihin birbirlerinden farklı alanlar olduğunu vurgulamıştır. Doğanın tarihi olamaz. Doğal olguların döngüsel bir düzen içinde işleyişlerini sürdürmeleri kör bir yinelenmeden başka bir şey değildir. Oysa tarihte bir ileri gidiş vardır. Her yeni yinelenme bir öncekinden farklıdır. Dolayısıyla Hegel, kendi tasarımında gelişmeye, farklılaşmaya ve yenileşmeye yer açmış olmaktadır. Bununla birlikte Hegel'in eleştirilebilecek bir noktası, tarihsel sürecin Alman dünyasında son bulması iddiasıdır ki, bu iddiası, tasarımının en zayıf noktası olmuştur.

İnsanlık tarihini, benzeri bir biçimde, dönemselleştirme arzusu A.Comte ve K.Marx'da da vardır. Comte ve Marx, biribirlerinden farklı kaygılara sahip olmakla birlikte, tarihe yasaların egemen olduğu konusunda ortak inancı paylaşmışlardır. Her ikisi için de yasa kavramı, "ister doğal, isterse tarihsel alanda olsun nesnelere, olaylara, olgulara genel düzen ve işleyişini veren ilke"[18] olarak anlaşılmıştır. Onlara göre, tarihsel olayların temelinde belirli yasalar vardır ve bu yasaların ortaya çıkarılmasıyla toplumsal sarsıntıların nedenleri anlaşılabilir ve bunlara karşı önlemler alınabilirdi. Hem Comte ve hem de Marx, ilerlemenin yalnızca tarih alanında değil, aynı zamanda doğa alanında da olduğunu ve bunların karşılıklı olarak birbirlerini gerektirdiğini belirtmişlerdir. Tarih alanında ortaya çıkan ilerleme öğretisi, bu anlamda, doğa alanını da içine katmıştır. Doğada yasaya uyum, tarihteki düzenli ilerlemenin önkoşuludur. Doğanın evrensel ve değişmez yasalarca yönetildiği varsayımı, tarihsel süreç içinde elde edilmiş başarıların sürekliliğinin bir garantisi olarak karşımıza çıkar. Doğanın düzenliliği, aynı zamanda bilgilerimizi kontrol

18 Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, s.8.

etme olanağı da sağlar. Zamanın sürekliliği ve doğanın yasaya uyumluluğu varsayımları, bilimsel ilerleme olanağının temel dayanaklarını oluştururlar. Bu iki varsayımla birlikte, ne kadar uzun zaman süresi kapsanırsa, insanın doğaya ilişkin bilgisinin artacağı ve böylece de doğayı denetim altına alma gücünün o kadar çok olacağı olanaklı kılınmış olur.

Comte, doğayı deneyle bilinebilen ve birbirlerine tümüyle yasalarla bağlanmış olaylar bütünü olarak görür. Toplumsal yapı da doğa içinde bulunduğundan, doğa düzeninin bir bölümüdür; bu nedenle doğaldır ve değişmez yasalara bağlıdır. Ancak inceleme konusu haline getirilen olayların karmaşıklık derecesi o konuya yaklaşım biçiminde ve yasalarında başkalık gerektirir.[19] Bu yüzden toplumbilimin yöntemi tarihsel yöntem olmalıdır. Tarihsel yöntem ise, toplumsal gelişmenin yasalarını ortaya çıkaran ve ne tür evrelerden geçtiğini gösteren bir yöntemdir.[20]

Comte'un, tarihsel bir konuyu anlaşılabilir kılabilmenin yolunun tarihin değişmeyen yasalarının ortaya çıkarılması ile mümkün olacağı biçimindeki görüşü, elbette, toplumu ve dolayısıyla da bireyi edilgin bir yapıya sokmaktadır. İnsan eylemlerinin, belirli yasalara göre eylendiği ve yine belli yöntemlerle sonuçlarının önceden kestirilebileceği varsayımı, insan doğasına uygun düşmez. Her şeyden önce insan, kültürel bir varlıktır. Eylemleri doğal ya da toplumsal yasaların değil kararlarının bir sonucudur. Kararlarıysa toplumsal ya da bireysel amaçlarıyla birlikte şekillenir. Her benzer durumda, tarihsel temsilcilerin, benzer kararlar alarak benzer eylemleri gerçekleştireceklerini beklemek olguculuğun bir yanılgısıdır.

---

19 Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Tarih,* İmge Kitabevi, İstanbul 1982, s.66.

20 Macit Gökberk, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, s.54

Olgucu tutumdan etkilenen Marx da toplumun yapısını tanımak için toplumsal olayların bilimsel yöntemlerle incelenmesini ve topluma egemen olan yasaların ortaya çıkarılmasını istemiştir. Marx tarihi, tarihin kendi içinde kalan olgularıyla açıklamaya çalışır. "Tarihsel materyalizm" adını verdiği kendi dizgesi iki kabule dayanır:

1-Tarihsel süreç insan eylemlerin toplamıdır.

2-Tarihsel eylemler, süreç içinde, eşsiz bir role sahip değillerdir.[21]

Marx, doğa gibi, insan toplumunun da değişmez bir yasallıkla yolunu sürdürdüğünü, insan tarihinin de neden etki bağlantısı içinde ve diyalektik bir biçimde geliştiğini söyler. Marx, "doğa için doğru olan, bu yüzden de tarihsel bir gelişme süreci olarak kabul edilen şey, bütün dalları içinde toplum tarihi ve insansal şeyleri işleyen bilimlerin tümü için de doğrudur"[22], der. Ne var ki, toplumun gelişme tarihi, bir noktada, doğanın gelişme tarihinden temelde kendini daha değişik olarak ortaya koyar. Ancak bu değişiklik, tarihsel araştırma bakımından, özellikle çağlar ve olaylar tek başlarına ele alındıklarında ne kadar önemli olurlarsa olsunlar, tarihin akışının genel iç yasaların egemenliği altında olduğu gerçeğinde hiçbir değişiklik yapmazlar.[23] Marx için, tarihin rolü araçsaldır. Tarih, doğrudan doğruya insanın isteklerini doyurmak, dolaylı olarak da yeni isteklere kaynak olmak için düzenlenen üretim için vardır. Tarihsel süreç ekonomik süreçtir. Tarihsel-ekonomik süreçler üretim araçları ile ilişkilidirler. Marx'ın

21 Nathan Rotenstreich, *Time and Meaning in History*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1987, s.7.

22 Karl Marx; Frederick Engels, *Alman İdeolojisi,* (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara 1987, s.38.

23 Karl Marx; Frederick Engels, *Felsefe İncelemeleri,* (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1975, s.52

bu görüşlerini iki kabule dayandırdığını görmekteyiz. Bunlar: 1- Doyum talep eden insanın gereksinimleri vardır; bu talep tarihin sonul nedenidir. 2- Gereksinimlerin yeterli bir biçimde karşılanabilmesi için de ekonomik üretim süreci vardır; bu süreç de tarihin etken nedenidir. Böylelikle Marx'a göre, tarihsel akışın geleceğini önceden kestirmek mümkündür. Temelinde sınıf çatışmaları olan bu akış diyalektik yöntemle anlaşılır kılınabilir. Marx da, tıpkı Comte gibi, tarihsel gerçekliğe bir yasa biliminin eğilebileceğine inanmakta, doğal olaylardan bazı farklı yanları olsa da, tarihsel olayları belirli yasalara göre işleyen bir gerçeklik olarak kabul etmekte ve bu yasaların da doğabilimlerinin yöntemleriyle ya da diyalektik yöntemlerle saptanabileceğini belirtmektedir. Ancak, "*tarihsel akışın sonunda sınıfsız bir toplum kurulacaktır*" diyen Marx, tarihe ereksel bir yasa koymuş olmaktadır; bu ise, özgürlük ve gelişme kavramlarıyla çelişmektedir. Bu anlamda, Marx da, Comte'un yanılgısını sürdürmüştür; çünkü tarihsel yapıyı açıklamaya yönelik olan bu kuramdan uygulamaya doğru adım, sınırlı bir açıklama olmaktadır.

Buraya kadarki anlatımlardan tarihte ilerleme düşüncesinin temel kabulleri olarak yön, gelişme, ortak amaç, birliktelik ve yetkinlik kavramlarını, çeşitli filozofların tarih tasarımları içinde, dile getirdik. Her şeyden önce bu tartışmaların kaynağının Hıristiyanlık inancı olduğunu göz ardı etmemeliyiz. İlerleme tasarımını temellendirmek isteyen filozoflar, daha sonraları laik bir tavır takınsalar da, yukarıda gösterildiği gibi, aynı kavramlar çerçevesinde sorunu işlemeye ve çözümlemeye çalışmışlar ve tarihin yönünü saptamak istemişlerdir. Carr, tarihin sonul bir amacının olduğu ve bunu gerçekleştirmek için çeşitli dönemlerden geçerek hedefine doğru ilerlediği görüşünün, tarihin sonunu hazırladığını düşünür. Çünkü tarih, böylelikle bir Tanrı savunusuna (teodise)

dönüşmüş olur.[24] Ancak Bury, bu ilişkiyi yorumlarken, ilerleme inancının, daha önceleri Tanrıya olan inancın yerine konmuş bir inanç olduğunu ama aslında bu inancın Tanrı öğretisiyle bağdaşmadığını iddia eder.[25] Bununla birlikte, hem gelişme kuramlarında ve hem de dinsel tasarımlar içinde insanlığın son hedefi tarihin sonuyla ilgilidir. Hıristiyan düşünürler, en iyiye ulaşmanın diğer bir deyişle kurtuluşun, tarihsel sürecin sona ermesiyle olanaklı olacağını belirtmişlerdir. Özellikle Hıristiyan öğretisinin kurtuluşa yönelme düşüncesi ile gelişme öğretisinin gerçekliğe yönelme düşüncesi benzerlik gösterir. Bu bakımdan, gelişme düşüncesi, dinsel geleneğin bir uzantısı olarak kabul edilebilir.

Burada iki sorunla karşı karşıya kalmaktayız. Bunlarda ilki, tarihin gerçekten de, bu gelenek içinde temellendirildiği gibi, tek ve evrensel bir hedefe doğru yol almakta olup olmadığıdır. İkincisi ise, tarihsel gerçeklik sorunudur; bu kadar farklı ve çok sayıda tarihsel tasarım varsa bunlarda hangisi gerçeği yansıtmaktadır?

Bu sorunlardan ilki olan, ilerleme öğretisinin, bütün tarihsel evrelerin tek bir amaca doğru tutarlı ve kapsamlı bir birlik oluşturacak şekilde yol aldıkları biçimindeki varsayımı, haklı kılınabilir mi? Bu varsayımın dayanağı, tüm tarihsel dönemlerin, olayların ve eylemlerin, yalnızca ortak amacın gerçekleştirilmesine yaptıkları katkı bakımından değerlendirilmeleridir. Oysa bu yanlıştır, çünkü tarihsel gerçeklik birbirinden bağımsız bir çok olay durumunu içinde barındırmaktadır. Farklı tarihsel eylem, olay ve çağların, bir dizgesel yapı ağı içinde değerlendirilip tanımlanması olanaklı görünmemektedir.

24 A.g.e., s.147.

25 John Bagnell Bury, *The Idea of Progress,* New York, 1932, s.22.

Tek ve evrensel bir hedefe bağlanma tasarısı aynı zamanda bir ahlaksal soruna da yol açmaktadır. Eğer gerçekten de insanlık tek bir hedefe doğru yol almakta ise, bu durumda, gerçek mutluluğu ancak hedefe ulaşanlar elde edebilecekler demektir. Bu da, önce gelen kuşakların, kendilerini, sonraki kuşaklar uğruna yalnızca bir araç olarak feda edip etmedikleri sorununu gündeme getirmektedir. Önceki kuşaklar kendilerini sonrakiler için feda ediyorlarsa, sonraki kuşaklar öncekilerden, gerçekten de, değer ve önem açısından hep daha üstün mü olacaklardır?

Ortaya çıkan bu sorundaki ahlaksal güçlüğü aşmak için Kant'ın önemli bir çabası olmuştur. O, insan eylemlerini bir görev olarak ele almıştır. İnsanın görevini yerine getirmesi ilerlemenin dayanağını oluşturur ve süreç, ancak bu durumda, sonraki bir kuşağın daha önceki kuşağı sömürmesi olarak anlaşılmaz. Tüm kuşaklar ilerlemeyi insanlığın ortak bir hedefi olarak sürdürürler. İnsanın ödevini yerine getirmesi olarak ilerleme, bu anlamda ahlaksal bir değer taşımaktadır. Ödeve uyum, aynı zamanda insanın özgürleşebilmesinin de koşuludur.[26] Kant, insanlığın başlangıcı üzerine olan düşüncelerinde ilerlemenin, insanın akılla kendisini yönetme, kendisine yasalar koyma yoluyla gerçekleştiğini belirtir. İlerleme Kant'a göre, doğada başlayıp ve özgür bir varlık olma, özgürce etkileme yönünde gelişmesini sürdürmektedir.[27] Eğer tarihe insan eylemlerinin gelişimi ve ilerlemesi olarak bakamazsak, Kant'a göre her şey anlamsızlaşır.[28] Her kuşak, kendisinden sonra gelene ortak hedefi gerçekleştirme olanağı olarak bakar.

26 Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1984, s.45.

27 Heinz Heimsoeth, *I.Kant'ın Felsefesi*, (Çev. Takiyettin Mengüşoğlu), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.189.

28 Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1984, s.47.

İlerleme düşüncesi bir görev olarak kendi sınırları içinde, daha önceki kuşakların daha sonraki kuşaklarla olan ilişkilerindeki durumlarına bakılmaksızın geleceğe odaklanır. İlerleme çabası bir bütün olarak ya da evrensel bir hedef olarak insanlığın kaygısı olduğundan "Hangi belirli kuşak gerçekten bu hedefe ulaşacak?" sorusu ilgisiz bir sorudur. Böylece Kant, tarihin sonunu insanlığın evrensel hedefi ve de o sonu gerçekleştiren belirli bir kuşağı insanlığın temsilcisi olarak sunmuş olur.

İkinci soruna gelirsek, tarihsel alanın, yapısı gereği, gerçeklik ve anlam arasında toptan bir örtüşmeye olanak sağlamadığını görürüz. Bu türden bir birleşme yalnızca anlamı kendi varlığında içkin ve varoluşu yaratılmamış bir alanda olanaklıdır. Oysa tarih, gerçekliği sürekli yaratan bir alandır. Bu yüzden tarihsel varoluşu, gerçeklikle herhangi bir anlamda karşılıklı ilişki içine sokmanın temeli yoktur. Rotenstreich, varoluşun aynı zamanda anlama karşılık geldiği iki varlık alanı olduğunu belirtir. Bunlar, özgür olan insanın alanı ve kutsal olan Tanrının alanıdır. Eğer insan anlayan bir varlık olarak özgür olmasaydı, nesneleri anlayan bir varlıktan çok, kendisi bir nesne olurdu. Tanrı eğer kutsal olmasaydı, dünyanın gerçekliğiyle arasında ne bir ayırt edici özellik ne de ayrılık bulunurdu. Bu yüzden anlam ve varoluş iç içe ve tektirler.[29] Bunun yanı sıra, gerçeklikle anlam arasında tam bir örtüşme olduğu savı tarihsel sürecin sürekli olarak yeniden yaratılan yapısıyla da uyuşmaz. Çünkü bu sav, zaman dilimi ne kadar uzun olursa, tarihsel içerik birikimin de o kadar fazla olacağını gerektirir. Bundan dolayı, tarihsel süreç içinde daha önce belirlenmiş bir anlamın yakın bir döneme etki eden ve onu biçimlendiren bir etken olarak yeniden ortaya çıkması söz konusu değildir. Bir zamanlar güncel olan, ama artık güncelliğini yitiren

29 Nathan Rotenstreich, *Time and Meaning in History*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1987, s.66.

olgusal bir durumun yeniden gündeme taşınıp taşınmayacağı, içinde bulunduğumuz koşullarda, onu, bizim kendi olgusal durumumuzla ne kadar ilişkilendirip ilişkilendirmediğimize bağlıdır. Bu nedenle, tarihin birikimci niteliğini, sürekli bir ilerlemenin olduğu evrensel bir dizgenin güvencesi olarak görmek olanaksızdır. Her şeyden önce, tarihin tek bir anlamı yoktur. Tarih, onu yapanlarca, belirli kaygı ve sorunlar çerçevesinde oluşturulmaktadır. Bu nedenle olgu ve olaylara yüklenen anlamlar da değişmektedir. İkinci olarak; tarihsel kavrama parça parçadır. Anlamlar, her zaman içerik ve anlam peşindeki insanların eylem ve niyetlerine bağlı olarak kavranırlar. Belirli tarihsel eylemler, insanların özel koşullar altında bu eylemlere getirdikleri yorumla bağlantılıdır. Yorumlar çeşitlendikçe, kavramalar da çeşitlenmektedir. Bu yüzden evrensel bir tasarımın açılımı olarak ilerleyici varsayımı kabullenmek, bir sonraki aşamayı bilmek için ipucu sağlamaz. Daha da önemlisi, tarih, tarihçilerin seçimleriyle de doğrudan ilişkilidir. Her dönemde farklı tarihçiler birbirlerinden farklı seçimleriyle tarihi oluşturmaktadırlar. Bu seçimlerin tarihin tümü olduğunu söylemek olanaklı değildir. İşin içine bireysel seçimlerin doğrudan katıldığı bir alan olan tarihin, bütünsel olarak belli bir başlangıçtan belli bir sona doğru ilerlediğini iddia etmek haklı kılınamaz. Tarihsel olayları kronolojik olarak sıralamak ve sıralamaları ayrıntılı açıklamaların dayanağı olarak görmek tarihsel düşüncenin yanılgısıdır. Bu yanılgı, tarihin doğa bilimleri ile aynı türden bir bilgi türü olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Tarih, yaşam içinde ortaya çıkan olgusal ve eylemsel durumları, belirli bir anlatım kalıbı içinde sunmayı amaçlar. Bu anlatımlar kendi mantıksal bütünlükleri içinde geçerlidirler. Tarihsel anlatımların mantıksal bütünlükleri, mantıksal bir ilerleme gibi tasarlanamaz. Tarihteki her tür olgusal ilişkilendirme bir yorumlamaya dayanır. Bu yüzden bütünlük ve süreklilik beklentisi daha çok estetik bir anlayışla temellendirilebilir. Belirli bir estetik tarzın kalıpları

içinde tüm tekil olayları mantıklı bir bütün haline getirmek amaçlanır. Tarihin, olmuş olanlar anlamında belirli gerçeklere dayanıyor olması, bu gerçeklerden yola çıkarak tümdengelimsel çıkarımlar yapmamıza olanak tanımaz. Tarihçinin amacı, tarihsel konuları, kendi biriciklikleri içinde, somut birer varlık olarak anlamlandırmaktır,

Peki, şimdi, "ilerleme nasıl mümkündür?" ya da en azından, burada dile getirilen görüşler çerçevesinde, "tarihsel süreci ilerlemekte olan bir süreç olarak varsaymak nasıl temellendirilebilir?", diye kendimize sorduğumuzda, bu sorumuza nasıl yanıt verebiliriz? Sanıyorum bu temellendirme, ancak, insanın bilgi ve becerilerinin, ister bilimsel ister ahlaksal olsun, kuşaktan kuşağa geçişliliği göz önünde bulundurularak yapılabilir. İnsanın herhangi bir konudaki bilgi birikimini gelecek kuşağa ya da kültüre aktarması ve bu kuşağın ya da kültürün de aktarılan bu bilgiyi, daha bir yetkinlikle kendisinden sonraki kuşağa ya da kültüre aktarmasında, ilerlemenin izleri görülebilir. İlerleme idesi, bir anlamda, karşımıza bilgi birikiminin ve değerlerin kuşaktan kuşağa taşınmasında çıkmaktadır. E.H.Carr'da ilerlemenin temelini edinilmiş niteliklerin geçişine bağlamakta ve tarihi, edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa iletilmesi olarak değerlendirmektedir.[30] Böyle bir yargıya, Toynbee de varır. O da, her yeni kültürün kendinden önceki kültürün mirasını devraldığını ve o mirasa yeni şeyler kattığını belirterek, ilerlemenin, bu anlamda, olanaklılığına değinmiştir.[31] Daha basit bir anlatımla ilerleme, insanın tarih boyunca aynı sorunlar üzerine çalışmasına ve bu sorunlarını gün geçtikçe daha iyi bir biçimde çözüme kavuşturmuş olmasına karşılık gelir.[32]

---

30 Edward Hallet Carr, *What is History?*, Alfred A Knopf Inc, New York, 1972, s.158-159.

31 Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1978, s.175.

32 Robin George Collingwood, "Theory of Historical Cycles", *Essays in the Philosophy of History by R.G. Collingwood*, (Ed. William

Öyleyse ilerleme, insan bilgisinin, davranış seçeneklerinin artması ve buna bağlı olarak da davranışlarının incelmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Ancak, toplumlarda sürekli bir ileri gidiş söz konusu değildir. Kimi zaman duraklama ve çöküş de görülebilmektedir. Bununla birlikte bu duraksamaların önemi yoktur. Çünkü ilerleme ile kaçınılmaz herhangi bir süreç değil, insan yeteneklerinin kuşaktan kuşağa aktarılarak ilerleyen gelişmesi anlatılmak istenmektedir. Collingwood'un deyişiyle, "tarihsel ilerleme düşüncesi, eğer hiçbir şeyi imâ etmiyorsa, en azından, yalnızca aynı özel tiplerce kapsanan yeni eylemlerin, düşüncelerin ya da durumların ortaya çıkışını değil, yeni özel tiplerin ortaya çıkışını da imâ eder. Dolayısıyla, tarihsel ilerleme, böyle belirli yenilikleri önceden varsayar ve bunları gelişme kavramı içinde barındırır."[33] İnsan kendisinden olduğu haliyle asla tatmin olmaz, bu nedenle eylemleriyle, sürekli olarak yeni bir ben yaratmak ister. Akıp giden bu süreç içinde sorunlar ve onların çözümleri birbiri ardı sıra ortaya çıkarak tarihsel süreci oluştururlar. Olayların böylesi akışı öncekiler ve sonrakiler ilişkisi içinde anlaşılabilir. Geçmişin her bir ayrıntısı bugünün oluşu için zorunludur. Diğer bir deyişle bugün geçmişin üzerine kurulur.[34] İşte en azından bunun için bile tarih, bir ilerleme tasarımı olarak işlenebilir.

Debbins) , University of Texas Press, Austin, 1965, s.84.

33 Collingwood, *The Idea of History*, s. 324.

34 Collingwood, "Theory of Historical Cycles", s. 86.

Tarihte Açıklama ve Anlama

Kurtuluş Dinçer(*)

17. yüzyıl, Avrupa'da doğa bilimleri için çok önemli gelişmelerin görüldüğü bir yüzyıl oldu. Geleneksel düşünce ve araştırma biçimlerinin sarsıldığı, Ortaçağ kavram çerçevelerinin altüst edildiği, çeşitli bilimlerde yeni arayışların ortaya çıktığı, matematiğin fizik bilimlerinde baskın bir rol oynamaya başladığı bu yüzyılda, matematik ve fizikteki gelişmeler, felsefede de önemli etkiler yarattı. Bu etkiler yalnızca metafizik kurgulamalarda değil, insan bilgisinin yapısından, moral ve siyasal düzenlemelere ilişkin düşüncelere dek çok çeşitli uğraşıda kendini gösterdi.

Filozofların dünyaya bakışını geniş ölçüde değiştiren bu yüzyılın önemli filozofları, belirli türden olguları soruşturmakta verimli bir biçimde kullanılan yolları yeni alanlara uygulama eğilimindeydiler. Örneğin birtakım temel güdülerin insan davranışlarını yönettiği düşünülüyor, birtakım yasalara bağlanan bu davranışların önceden kestirilebilir hale getirileceğine inanılıyordu. Bütün bu girişimlerin ortak yanı, insan zihninin, insan doğasının belli bir yapısı olduğu; bu yapının ister gözlem ve deneyle, ister dolaysız sezgiyle, isterse dünyaya ya da evrene ilişkin daha

(*) Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, kutulus@hacettepe.edu.tr

kapsayıcı bir kuramdan türetilerek açıklığa kavuşturulabileceği düşüncesiydi.[1]

Örneğin, 18. yüzyılda *Condorcet, Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humaine* adlı yapıtında şunları söylüyordu:

"İnsan hemen hemen tam bir güvenle, yasalarını bildiği olguları önceden görebiliyorsa; yasalarını bilmiyor olsa bile, deneye dayanarak, geleceğin olaylarını büyük bir olasılıkla önceden görebiliyorsa; insanlığın, tarihinin sonuçlarına göre gelecekteki yazgısının resmini doğruya yakın bir biçimde bilme çabasını neden düşsel bir çaba diye görelim? Doğa bilimlerine duyulan inancın tek temeli, evrendeki olguları yöneten yasaların, bunlar bilinsin bilinmesin, zorunlu ve değişmez olduğu düşüncesidir; öyleyse ne diye bu ilke doğanın başka işlemleri için olduğu kadar insanın düşünsel ve ahlâksal gelişmesi için de doğru olmasın? Şu ki, deney yoluyla oluşturulan görüşler en bilge insanların yapıp etmelerinin tek kuralı olduğuna göre, filozofa niye tahminlerini bu temele dayamayı yasaklayalım? Yeter ki filozof bunlara sayıdan, değişmezlikten, gözlemlerin tamlığından doğabilen kesinlikten daha üstün bir kesinlik yüklemesin."[2]

Condorcet için tarihsel değişmenin ve ilerlemenin anlaşılması insanın yapıp etmelerinin bilgisiyle olanaklıydı. İnsanın yapıp etmeleri ise, tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi, keşfedilebilir evrensel yasalara bağlıydı. Bunların geçmişe bakılarak elde edilen bilgisi sayesinde, hem öndeyilerde ve tahminlerde bulunmak hem de siyasal ve toplumsal sorunların çözümünü sağlamak olanaklı olacaktı.

1 Patrick Gardiner, *Theories of History*, The Free Press, New York, 1959, s.3.

2 A.g.e., s.57.

İnsanın yapısını bu amaçla ele alan filozoflar, insanın davranışlarını yöneten yasaları ortaya çıkararak, doğa bilimi kesinliğinde olmasa da, insanın doğasına ilişkin bir bilim geliştirmenin olanaklı olabileceğini düşünüyorlardı. Bu bilime insan doğası bilimi adını verme isteği, doğa bilimi adına benzetme eğiliminden doğuyordu. Böyle bir bilimin olanaklı olması, bir bilgi alanı olarak tarihin olanaklı olması anlamına geliyordu. Bu tarih insan işleriyle, insanın yapıp etmeleriyle, *res gestae* ile ilgili olacaktı.

Condorcet'nin insan davranışlarının yasalarını ortaya çıkarma ve bunlara dayanarak geleceği önceden görme, toplumu düzenleme düşüncesi tipik bir Aydınlanma düşüncesiydi. Bu konudaki benzer bir yaklaşım 18. ve 19. yüzyıllarda toplumu ele alan görüşlerde de karşımıza çıkıyordu. İnsanların birbiri ile ilişkilerini anlamak, toplumsal olayları açıklamak bir bilim konusu haline geliyordu. 19. yüzyılda Saint-Simon, Comte ve Marx gibi filozoflar, Aydınlanma'nın bu temel görüşünü toplumsal alana uygulamak üzere geliştirip genişletiyorlardı.

Tarihi ele alırken, Kant'ın da teme ilkesi 'doğa'ydı. Doğa, kendini geliştirsin diye, insanı birtakım yetilerle donatmıştı. İnsanlık tarihi doğanın bu yetileri geliştirdiği düzenekleri sergiliyordu. Kant'a göre:

"Metafizik görüşü istenç özgürlüğü kavramına göre biçimlendirilse de, insan eylemlerindeki istencin görünümlerinin bütün öteki doğal olaylar gibi, evrensel doğa yasalarıyla belirlendiği de bir o kadar doğrudur."[3]

Tarih bu görünümlerin fenomen olarak öykülenmesiyle, uğraşıyordu. İnsan istencinin özgürlüğünün rolü evrensel tarihin

3 Immanuel Kant, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik-1*, Werke XI, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1968, s.33.

geniş ölçeğinde incelendiğinde, tarihin hareketlerinde düzenli bir yürüyüş keşfedilecekti ve düzensiz gibi görünen şeylerin, tüm türün tarihinde, yavaş da olsa sürekli bir ilerleme olduğu, türün yetileri ve donanımları olduğu kabul edilecekti. Örneğin evliliklerin, doğumların ve ölümlerin sayısı, insanın özgür istencinin bunlar üzerinde büyük etkisi olduğu için, önceden hesaplanabilen bir kurala indirgenemeyecek gibi görünürken, büyük ülkelerin istatistikleri bu olayların değişmez doğa yasalarına göre olup bittiğini gösteriyordu.

Kant'ın ereksellik, ilerleme, doğa planı gibi kavramları ile Herder'den aldığı "tarihte bir düzenlilik olması gerektiği" düşüncesi, kendisinden sonraki tarih felsefelerini geniş ölçüde etkiledi. 19. yüzyıl romantikleri ile pozitivistleri hep bu kavramlardan yola çıktılar. 18. ve 19. yüzyıllarda, toplumsal ve tarihsel olguların birtakım yasalara bağlı olduğu (bu yasalar ister Alman İdealistlerindeki gibi varlığın gelişme ilkesi olan diyalektik olsun, ister pozitivistlerdeki gibi tarih ile toplumun kendine özgü yasaları olsun); bundan ötürü de doğa bilimlerinde yapılan türden bir incelemeye konu edilebileceği düşünülüyordu. Tarih süreci artık bir doğal süreç gibi görülüyordu. Tarih rastlantılarla yönetilen bir olaylar topluluğu değildir. Fizik bilimleri doğadaki olayları yöneten yasaları nasıl ortaya çıkarıyorsa, tarih de benzer biçimde tarihsel olayları yöneten yasaları ortaya koyabilmeliydi.

Sözünü ettiğim bu gelişmeler, 19. yüzyılda ve ardından 20. yüzyılda, tarih bilgisinin niteliği, tarih açıklamalarının yapısı konusunda birtakım tepkiler doğurmuştu. Almanya'da Droysen ile Dilthey, tarihin tin bilimleri alanına ait olduğunu, bu alanda genel yasalı açıklamalar yapılamayacağını, bu alanın bir deneysel olgular alanı değil, anlaşılmayı bekleyen bir imler, simgeler, düşünceler, tasarımlar, normlar, kurallar alanı, tinsel bir anlam dünyası olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu filozoflar ilk kez 'açıklama'

ile 'anlama' kavramları arasında ayırım yapıyordu. "Açıklama" doğa biliminin işiydi; tarihin işi ise anlama olmalıydı. Onlara göre her tarihsel olay tekti ve tekliğiyle ele alınması gerekiyordu.

Bu görüş aslında 19. yüzyılda gelişen pozitivist bilim anlayışına bir tepkiydi. Pozitivist bilim felsefesinde iki tür bilimden, doğa bilimleri ile toplum bilimlerinden söz edilmekle birlikte, toplum bilimleri aynı bilim tipine, yani yine doğa bilimine göre konumlanıyordu. Doğal gerçeklik ile toplumsal-tarihsel gerçeklik arasında nesne farklılığına dayalı bir ayırım yapılsa da, ikisi de aynı bilim tipine göre kuruluyordu. Buna karşılık tarihselci bilim felsefesinde tarihe ve topluma yönelecek bir bilimin, pozitivist bilim modelinden başka bir modele göre kurulması vurgulanıyordu. Tarihselci bilim felsefesinde tek bir cinse bağlı iki tür bilim yoktu, iki ayrı cins bilim vardı. Çünkü tarihsel-toplumsal gerçeklik, doğada rastlanmayan bir amaç-eylem bağlantısıyla oluşan, insanın kendisi için kurup içerisinde yer aldığı bir tinsel dünyaydı. Böyle olduğu için, bir tinsel dünya gerçekliğine, onun bu farklı niteliğine uygun bir tinsel bilim yönelebilirdi ancak.

Özellikle Comteçu pozitivist tutuma tepki olarak ortaya konan bu anlayış bazen idealizm diye adlandırılmıştır. Ama tinsel dünyanın yazılı ürünlerini anlamaya, yorumlamaya çalışan bu görüşe 'yorumsama' (*Hermeneutik*) adı da verilir. Bu görüşün başlıca temsilcileri Alman filozofları olmuştur. Özellikle Dilthey, ardından Simmel, Max Weber, Windelband, Rickert, İtalyan Croce ve İngiliz Collingwood, metodoloji konusundaki bu anti-pozitivist tutumun en önemli temsilcileri olmuşlardır.

Bütün bu düşünürler, pozitivizmin yöntem birliği ülküsüne karşı çıkıyor, doğa biliminin yönteminin gerçekliğin ussal olarak anlaşılmasında bir ideal olmasını, temel oluşturmasını kabul etmiyorlardı. Hepsi de fizik, kimya gibi genellemeleri amaçlayan

bilimler ile tarih gibi tekil olayları yorumlamak isteyen bilimler arasında büyük bir ayrılık olduğunu ileri sürüyorlardı.

Bu anti-pozitivist filozoflar pozitivist açıklama görüşüne de karşı çıkıyorlardı. Pozitivist görüşe göre tek bir gerçeklik vardı ve bütün bilimler bu tek gerçekliğin farklı görünümlerini inceliyor, aynı yöntemleri kullanıyor, genel yasalı açıklamalar yapıyordu. Ama tin bilimleri kavramını getiren Alman tarih filozofları "açıklama" ile "anlama" arasında ayırım yaparak, anlamadaki "duygudaşlık" boyutunu vurguluyorlardı. Onlara göre anlamadaki bu psikolojik boyut açıklamada yoktu. Oysu ortamın ya da geçmişin zihinde yeniden yaratılması bu boyutu gerektiriyordu.

Buna bağlı olarak, tarih açıklamalarında 'genelleme' ve 'neden' kavramları önemli bir tartışma konusu oluyor, 20. yüzyılda neo-pozitivist bilim felsefecileri, tarihi bir bilim haline getirmek, başka deyişle, daha "bilimsel" kılmak için genellemelere ve neden kavramına önemli bir yer veriyorlardı. Örneğin Popper - Hempel Modeli adı verilen bilimsel açıklama modeli, tarihteki açıklamaların genel yasalara dayandığını ileri sürer. Buna karşılık, örneğin Oakeshott'a göre, tarihte genel yasadan söz etmek, tarihi tarih olmaktan çıkarmak demektir. Bu modele aynı şekilde karşı çıkan Dray, tarihçinin tek olanlarla ilgilendiğini, örneğin Fransız devrimini açıklarken onu tekliği içerisinde ele aldığını, bütün devrimlerde ortak olan şeyin onu ilgilendirmediğini söylüyordu. Oysa Carr, tarihçinin gerçekte teklerle değil, tekler içerisinde genel olanla ilgilendiğini ileri sürüyordu. Onu göre tarih yazıcısı hep genellemeciydi. Collingwood içinse, tarihçi bir olayı açıklamak istediğinde nedenlerin peşinde koşmuyordu. Çünkü tarihçi bir olayın ne olduğunu bildiğinde, neden olduğunu da bilmiş olurdu. Böylece neden ve nedensellik kavramları tarih açıklamalarına ilişkin tartışmaların temel kavramları haline geliyordu.

Günümüzde tarih açıklamalarına ilişkin güncel tartışma ve açıklamalara göz attığımızda, çoğu kez tarihte neden sorunu ile genelleme sorununun ele alındığını görüyoruz. Ancak bu tartışmalarda neden ve açıklama kavramlarından söz edilirken, tek bir neden, tek bir açıklama anlayışıyla yola çıkıldığı görülüyor. Bu da, doğa bilimlerinde kullanılan, doğa bilimlerini temele koyarak bilim felsefesi yapanların 'neden' ve 'açıklama' kavramıdır. Collingwood'un gösterdiği gibi,[4] tarihsel süreci doğal bir süreç gibi görme eğilimi öyle güçlü, pozitivist kavram çerçeveleri öyle baskın ki, tarihi doğal süreçten ayırmaya çalışan, pozitivist bilim ve tarih yorumuyla en keskin biçimde savaşan filozoflar bile (örneğin Dilthey) eninde sonunda bu anlayışa teslim oluyorlar. Doğa bilimlerini örnek alarak bilim felsefesi yapan, doğa bilimlerinde izlenen açıklama yollarını tarihe uygulamak isteyen bilim felsefecileri hep bu kavramlardan yola çıkıyorlar. Oysa tarihte doğa bilimlerindekine benzer bir nedensellik düşünmek, tarihin bu türden nedensel açıklamalar yaparak bir bilim olmasını istemek demektir. Doğa bilimlerindekine benzer genel yasalı ve nedensel açıklamalar yapma isteği, başka bilgi alanlarında kullanılan açıklama modellerini tarihe uygulamak, doğa olayları olmayan tarihsel olayları mekanik ve birtakım aksiyomlardan yola çıkan tümdengelimli açıklamalara konu etmek anlamına gelir.

* * *

Günümüzde tarihin yöntemini belirlemeye yönelik girişimler, tarihselci bilim felsefesinin ana tartışma konusunu oluşturuyor. Ancak yöntemle ilgili tartışmalar, insan bilimlerini doğa bilimlerinden ayırma çabasıyla, çoğu kez kimi yapay ayırımlar gözetmeye, birtakım kavramların anlamlarını zorlamaya, bilgi felsefesinin

4 Robin George Collingwood, *The Idea of History,* Oxford University Press, London, 1961, s.174.

kimi temel kavramlarını doğa bilimleri ile insan bilimleri arasında yapay bir biçimde paylaştırmaya götürüyor.

Yukarıda da belirttiğim gibi, 19. yüzyılda bir bilim felsefesi tutumunun sonucu olarak doğan pozitivist açıklama anlayışı, yine aynı yüzyılda, özellikle Alman tarih filozoflarından tepki görmüştür. Bu filozoflar 'açıklama' ile 'anlama' kavramları arasında bir ayırım yapmışlardır. Pozitivist açıklama anlayışına karşı çıkan bu filozoflar tin bilimlerinin temellerin atmaya çalışıyor, tinsel dünyanın matematiksel formüllerle dile getirilip açıklanamayacağını ileri sürüyorlardı. "Açıklama" ile "anlama" etkinliklerinin iki farklı etkinlik olduğunu savunmakla kalmayıp, açıklamayı doğa bilimlerinin, anlamayı ise insan bilimlerinin yöntemi sayıyorlardı. Pozitivizme duyulan tepki öyle büyüktü ki, insan bilimlerini doğa bilimlerinin sultasından kurtarma çabası, doğa bilimine özgü ne varsa ona savaş açmak gerektiğini düşündürüyordu.

20. yüzyılda pozitivizmin yeniden canlanmasıyla çatışma iyiden iyiye keskinleşti. Artık doğa bilimlerinin kavramı olan 'neden' kavramından da uzak duruluyordu. "Açıklama"dan mekanik, zorunlu nedensel bağları göstermek ve genel yasalara dayanmak anlaşıldığı için, mekanikliğin, zorunluluğun söz konusu olmadığı insan bilimleri alanında olup bitenleri, nedenler göstererek açıklamaktan kaçınılıyordu. Bu bilgi alanında bilim adamının yapacağı iş, Dilthey'ın terminolojisiyle, "yorumlayarak anlamak"tı.

Doğa bilimleri ile insan bilimleri arasındaki, iki temel kavramın birbirinden keskin bir biçimde ayrılmasına dayalı bu çatışma anlamsız görünüyor. Açıklama ile anlamanın farklı etkinlikler olduğu doğru olsa da, bu bilgisel etkinlikleri farklı bilgi alanlarına mal etme çabası, ister istemez bu kavramların anlamını zorlamaya götürüyor. Genellikle söylenen, anlamada açıklamada bulunmayan psikolojik bir boyut olduğudur. Buna da "duygudaşlık" adı verilir. Doğayla duygudaşlık kuramadığımız

için, orada anlamanın işlevi yoktur. Gerçekten, doğa bilimleri söz konusu olduğunda, bir olguyu ya da bir olayı açıklamamız, o olguyu ya da olayı anlamamızı gerektirmez. Örneğin, "Yağmur neden yağar?" gibi bir soruyu yanıtlamak üzere dile getirilecek genel yasalı bir açıklama, dile getirdiği konuyu gerçekten anlamamızı sağlamasa da, hangi koşullarda, hangi yasalara göre yağmurun yağdığını göstermesi bakımından açıklama adını hak edebilir. Doğa bilimlerindeki açıklamalar bu türdendir ve bu açıklamaların sağladığı öndeyi olanaklarından yararlanmamız, olup biteni anlamamızı hiç gerektirmez.

Ancak, tarih bilimleri alanında da bunun böyle olduğunu söyleyemeyiz. Tinsel alanda olup bitenleri her şeyden önce anlamamız gerekir. Ama anlama bu bilgi alanındaki tek bilgisel etkinlik değildir. Bir açıklamaya götürmeyen anlama, *salt* bir anlama olarak kalır. Böyle bir tutum, Carr'ın deyişiyle "her şey neyse odur ve başka bir şey değildir" diyen beylik söz kadar felce uğratıcıdır."[5] Sonunda hiçbir şey hakkında söylemeye değecek bir söz edilemeyen bir çeşit felsefi nirvanaya ulaşılır. Carr bu sözü tarihsel olayların biricikliği üzerinde ısrar edenlere karşı söylemektedir, ama anlamayı vurgulayan bu tutuma da uygun düşer.

Paul Ricoeur, epistemolojik düzeyde açıklama ve anlama yöntemi diye iki yöntem olmadığını söyler. Ona göre yalnızca açıklama yöntemle ilgilidir. Yorum bilimlerinde anlama, yöntemli açıklama öğesiyle bir araya gelen yöntemli olmayan öğedir. Bu anlama öğesi açıklamadan önce gelir, ona eşlik eder, onu kuşatır. Buna karşılık açıklama da anlamayı çözümleyici olarak geliştirir."[6]

---

5 Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?,* (Çev. Misket Gizem Gürtürk), Birikim Yayınları, İstanbul, 1980, s.81.

6 Paul Ricoeur, *Du Texte À L'action, Essais D'hérméneutique,* Le Seuil, Paris, 1986, s.181.

Ancak anlamayı her açıklamanın ön gereği diye görmek de sorunu bir çırpıda çözmüyor. Çünkü bu durumda anlama etkinliğine gerek zamansal gerek mantıksal bir öncelik vermiş oluyoruz. Oysa birçok durumda açıklama ile anlama etkinliklerini birbirini izleyen iki etkinlik olarak göremeyiz. Collingwood bu sorunu açıklığa kavuşturur. Collingwood'a göre, tarihçinin olguların ne olduğunu belirlemesinden sonra neden olduklarını araştırmak gibi fazladan bir işi yoktur. Çünkü ne olduklarını bilince, neden olduklarını zaten bilir. Yani neden arama, neden göstererek açıklama tarihçi için ayrı ve fazladan bir işlem değildir, anlamayla birlikte giden, ona eşlik eden bir etkinliktir.

Dolayısıyla, açıklama ile anlama bilme sürecinde iç içe geçmiş etkinliklerdir. Tarihçi belli bir şeyi anlamaya çalışıyorsa, kafasındaki "neden?"sorusuna bir yanıt arıyor demektir. Buna karşılık, tarih açıklayıcıysa, bu, Kuhn'un anlatımıyla, "şimdi ne olduğunu biliyorum" diyen okurun, aynı zamanda "şimdi anlamlı; şimdi anlıyorum; daha önce benim için yalnızca bir olgular listesi olan şey anlaşılır hale geldi" demesinden ötürüdür.[7]

Ayrıca, tarih bilimlerindeki açıklamaların doğa bilimlerindeki gibi genel yasalı ve *oradaki anlamıyla* nedensel olması gerekmez. Ama 'açıklama' sözcüğünün anlamı, özellikle neo-pozitivist bilim anlayışının yaygınlaştırdığı anlam olduğundan, insan bilimlerinde bu sözcükten kaçınıldığı görülmektedir.

Aynı durum 'neden' sözcüğü için de söz konusudur. Neden sözcüğünün insan bilimleri alanından kovulması, yaygın açıklama anlayışından ve bu anlayışın "neden" tasarımından kaynaklanmaktadır. Tarihte 'neden' kavramının ve nedensel açıklamanın elbette

7 Thomas Samuel Kuhn, *The Essential Tension, Selected Studies in Scientific Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago, 1977, s.14.

yeri vardır. Ama bu, "neden"den ve "nedensel açıklama"dan ne anladığımıza sıkı sıkıya sağlıdır. Carr'ın belirttiği gibi,[8] tarihçiler insan eylemlerinin ilkece araştırılabilir nedenleri bulunduğuna inanırlar. Carr'a göre bu varsayım olmadan, günlük yaşam gibi, tarih de olanaksızdır. Tarihçinin özel işi de bu nedenleri araştırmaktır.

'Neden' kavramı tarihçinin vazgeçebileceği bir kavram değildir. Nedenlerin gösterilmediği bir durumda "açıklama"dan söz edilemez. Tarih felsefecilerinin 'neden' kavramından "ürkmeleri" de, "açıklama" kavramından kaçışları gibi, "doğal neden" ile "tarihsel neden" arasında ayırım yapmamalarından kaynaklanmaktadır. 'Neden' sözcüğünün tarihte farklı bir anlamda kullanılması gerektiği unutulmamalıdır. Farklı bilgi alanlarında farklı nedenler söz konusudur; nedensel açıklamaların da her bilgi alanının kendine özgü 'neden' kavramıyla yapılması gerekir.

"Neden" ve "nedensellik"le ilgili tartışma, bizi genelleme sorununa götürür. Tarihçinin konusunun biricik olaylar olması, onun genellemelere başvuramayacağı anlamına gelmez. Tarihçinin genellemeleri yasa gücünü kazanıp tarihi katı modeller ve şemalar içerisine hapsetmediği sürece tarih araştırmaları için elverişlidir.

Tarihin yönteminin ne olması gerektiği sorusu, Aydınlanma'dan bu yana tarih felsefelerinin sorduğu bir sorudur. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında tarih metodologlarının böyle bir yöntem arayışı içerisinde olduklarını görüyoruz. Ama özel olarak tarihin, genel olarak tarihin doğasının açıklanmasını salt metodolojik sorunlarla kısıtlamak doğru olmaz.

---

8 Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?,* (Çev. Misket Gizem Gürtürk), Birikim Yayınları, İstanbul, 1980, s.126.

Gadamer bu konuda çok önemli bir noktayı vurgular. Sorun insan bilimleri için belli bir yöntemi tanımlamaktan ibaret değildir. Tümüyle farklı bir bilgi ve hakikat anlayışına varmaktır. İnsan bilimlerine gerçek bir temel sağlamanın yolu, Dilthey'ın gösterdiği gibi, onları felsefeye dayandırmaya çalışmaktır.[9]

Herhangi bir bilgi alanında nesneye ulaşacak yöntemi belirleyen, nesnenin kendisi olmalıdır. Nesneyle yüz yüze gelinmeden belirlenen bir yöntem, sonunda nesnesini yitirmiş, nesnesiz bir bilim doğurur. Bir bilgi dalını "bilim kılmak" için, onu kesin bilgiler ortaya koyan bir bilim haline getirmek için, "kesin" diye bilinen bilgi alanlarından modeller devşirmek tehlikelidir. Her bilimin kesin olması gerekmez. Tarih ise *yapısı gereği* kesin bir bilim olamaz.

Bugün bir bilgi alanının "bilim" adını hak etmesi için, her şeyden önce yöntemini belirlemesi ve bu yöntemin "bilimsel yöntem" olması gerektiği düşünülmektedir. Oysa bilim, bilimsel yöntemin uygulanışından ibaret değildir. En iyisi, kesinliğin vereceği güven duygusundan vazgeçmektir. Geçmişe ilişkin kesinliğin geleceğimizi aydınlatacağı inancını bir parça sorgulayıp tarihi metodoloji tartışmaları içerisinde boğmamaktır. A. Koyré'nin dediği gibi, metodoloji aşırılığı çoğu kez kısırlığa götürür. Metodolojinin yeri bilimsel gelişmenin başlangıcında değil, ortasındadır. "Hiçbir bilim *bir tractatus de methodo* ile başlamamış, Descartes'ın *Yöntem Üzerine Konuşma*'sına karşın, hiçbir zaman tümüyle soyut bir biçimde hazırlanmış bir yöntemin uygulanması sayesinde ilerlememiştir. Descartes'ınki, herkesin

9 Hans – Georg Gadamer, "Tarih Bilinci Sorunu", *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*,(Çev. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s.84-85.

bildiği gibi, önsözünü oluşturduğu bilimsel *Denemeler*'den *önce* değil, *sonra* yazılmıştır."[10]

Tarih felsefesi tarihe yöntem aramakla vakit geçirmemeli, bir yandan tarihsel geçmişin yapısını, yani tarihin nesnesini soruşturuken, bir yandan da "tarihte bilgi nasıl olanaklı?" sorusunu sormalıdır. Bu bir yandan bir tarih ontolojisini, bir yandan da tarihe ilişkin bir epistemolojiyi gerekli kılar.

10 Alexandre Koyré, *Études D'histoire Da La Pensée Scientifique*, Gallimard, Paris, 1985, s.78.

Tarihyazımında Bir Sorun: Zaman(*)

Mustafa Safran(**) *Ahmet Şimşek*(***)

Ünlü tarih eğitimcisi Gustav Jahoda, "Ne zaman tarihi düşünsek, onu tarihleriyle (date) kronolojik ardışıklıkla hatırlarız" demiştir.[1] Gerçekten de bu sözde olduğu gibi tarihin zaman anlamında kullanımı; geçmişteki olayların sınıflandırılmasında, birbirleriyle olan ilişkilerinin belirlenip, anlamsal bütünlüğünün sağlanmasında, sorunlar, olaylar ve anlayışlardaki değişiklikleri izleyip, dönemler ve çağlar arasında karşılaştırma yaparak doğru sonuçlar çıkarılmasında büyük bir öneme sahiptir.[2]

Peki, o halde tarihte 'zaman' olarak adlandırılan, "tarihsel zaman" kavramından neyi anlamak gerekir?

(*) Bu çalışma, *Tarihin Peşinde* dergisinde 2009'da yayınladığımız "Tarihyazımında bir Sorun: Tarih Zaman İlişkisi" adlı makaleden kısaltılarak oluşturulmuştur. Makalenin tamamı için bakınız: "Tarihyazımında bir Sorun: Tarih Zaman İlişkisi", *Tarihin Peşinde (International Periodical for History And Social Research),* ISSN:1308-545X, 1 (1) (Online) http://www.tarihinpesinde.com (2009).

(**) Prof. Dr., Gazi Üniversitesi. safran@gazi.edu.tr

*** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi. ahmet.simsek@marmara.edu.tr

1 Gustav Jahoda, "Children's Concepts of Time and History", *Educational Review*, 15, (1963), s.95.

2 Ayhan Bıçak, "Tarih Sorunu", *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi,* 1, (2004), s.107-108.

Tarihsel zaman; geçmişe ait, toplumu derinden etkileyerek iz bırakmış tarihsel olayların tanımlanmasında kullanılan, geçmiş zamanın bir öğesidir. Bu yönüyle insan zihninin bir tasarımı olarak kabul edilebilir.

Geçmiş Zaman, Tarihsel Zaman İlişkisi

Tarihsel zaman, 'geçmiş' kavramından bazı önemli farklarla ayrılır. Bu farkların en önemlisi; tarihsel zamanı geçmiş zaman içinde ele almak mümkünken, geçmiş zamanı tarihsel zamanla çerçevelemenin mümkün olmamasıdır. Çünkü tarihsel zaman geçmişin anlamlı bulunan kısmı ile sınırlıdır. Bu sebepten, her geçmiş zaman, tarihsel zaman olmadığı gibi her geçmiş sözünden de tarih anlaşılmaz.

Geçmiş, insanların düşündüğü, yaşadığı ve yarattığı her şeydir. Tarihsel zaman ise, bir yandan geçmiştedir, diğer yandan ise şimdiyi oluşturmaktadır.[3] Çünkü insanlık, tarih dediği şeyi ya şimdiki zaman için ya da gelecek zaman için yapmaktadır. Diğer bir deyişle, bizler tarih dediğimiz şeyi, "geçmiş için geçmişle ilgilenme şeklinde değil", "şimdi ya da gelecek için geçmişle ilgilenme" şeklinde oluşturmaya çalışırız.

Tarihsel geçmiş, özel bir geçmiştir: O, ne yalnızca anımsanan geçmiş, ne de yalnızca düşlenen geçmiştir. Yalnızca olmuş olabilecek ya da olmuş olması gereken bir geçmiş değildir, çünkü tarihsel olan ile tarihsel olmayan arasındaki ayrım çoğu kez yanlış ve keyfi bir biçimde yapılmış olsa da, ayrım gerçek bir ayrımdır. Tarihsel geçmiş, sırf kendi adına geçmiştir. O, şu andaki kanıtın, şu anda yarattığı kavramlar dünyasıdır.[4]

3 A.g.y.

4 Robert George Collingwood, *Tarih Tasarımı*, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s.192-193.

Tarihçi ve Tarihsel Zaman

Tarihçiler, sosyal değişimin ana yapısı olarak zamanın hep farkında olmuşlar, ancak bir fenomen olarak ya da sosyal değişimin bir ürünü olarak zamanın önemini yakınlarda keşfetmişlerdir.[5] Profesyonel tarihçiler, belki de zamanın tarihin merkezinde yer almasından dolayı, ayrıca üzerinde durulmasını reddetmişler, zamanın tarihi anlamadaki işlevinden çok, felsefi nosyonuyla ilgilenmişlerdir.[6] Bu anlamda, Benjamin'in deyişiyle tarihçiler, 'homojen' ve 'boş' bir çizgisel zamanla ilgilenmese de, zamanı basit bir araç olarak görme tehlikesiyle karşı karşı kalmışlardır.[7]

Black ve Macraild ise madalyonun bir başka yüzüne dikkat çekmişlerdir.[8] Onlara göre, zamanı kavramlaştırma hatasına düşen tarihçiler çalışmalarında, onun farklı içeriklerde değişen hızı, geçmiş ve şimdiki toplumlardaki değişen etkisi nedeniyle dezavantaja düşeceklerdir. Çünkü tarihsel zamanın ya da geçmişin anlamı tarih içinde toplumdan topluma değişiklik göstermiş, tarih ve zaman kavramları, hüküm süren sosyal ve entelektüel havaya göre konumlanmıştır.[9] Bu yüzden, insanlığın bugüne değin 'geçmiş' algılarında ve dolayısıyla tarihsel zamana yükledikleri anlam açısından nasıl bir farklılaşmanın olduğuna kısaca bir değinmek gerekmiştir.

---

5 Tamara Hareven, "Synchronizing Individual Time, Family Time and Historical Time" *Chronotypes, The Construction of Time*, (Ed. John Bender, David E. Wellbery), Standford California Cornell University Press, California, 1991, s.167.

6 Brian Garvey, "Time and History Teaching", *Teaching History*, 4, (1975-1976), s.290.

7 François Hartog, *Tarih, Başkalık, Zamansallık*, Dost Kitabevi, Ankara, 2000, s.202.

8 Jeremy Black, Donald M. Macraild, *How to Studying History?* MacMillan Press Ltd., London, 1997, s.15.

9 Gustav Jahoda, "Children's Concepts of Time and History", *Educational Review*, 15, (1963) , s.95.

Antikiteden Bugüne Geçmiş Algısı

Geçmiş, her zaman insana ait ya da insana has olmamıştır. Eski Sümer ya da Babil'de geçmiş, insanla değil, bir mitos olarak, Tanrılarla ve onların eylemleriyle ilgilenmiştir. Üstelik bu geçmişin ne zaman olduğu bilinemezdir. Dün de olmuş olabilir, belki hâlâ oluyordur. Bitmiş bir olay hiç değildir. Eski Mısırda ise zaman, çizgisel değil, daireseldir. O da insan hareketinden değil, Tanrısal hareketten kaynaklanmıştır.[10]

Eski Yunanda da benzer bir durum göze çarpar; insanın toplumsal yaşamı da kozmostaki gibi döngüsel bir düzene sahiptir. Doğadaki döngüselliğin insan ve toplum yaşamı için de uygulanabilir olduğu düşüncesinden hareketle tarihin de döngüsel olabileceği, (tekerrürden ibaret bir tarih) kabûl edilmiştir.

Tevrat'la birlikte, Eski Yunanlıların fiziksel zamanından önce, insanın belli bir sonda ödül ya da ceza alacağı, başlangıcı ve bitimi olan ve en önemlisi bu başlangıçtan bitime kadar süreklilik ve gelişime sahip olan bir biçime girmiştir. Daha sonra Hristiyanlığa da geçen bu özel ve yeni zaman anlayışı, yeni, bir ereğe göre yönlenmiş, başlangıcı ve bitimi olan, kendi içinde süreklilik taşıyan ve gelişen, teolojinin Batı düşüncesine bıraktığı sürekli bir miras olarak tarihsel zamandan başka bir şey değildi.[11]

Tarihsel zaman terimini kullanmamakla beraber düşünce dünyasına katan kişi, Romalı filozof St. Augustinus olmuştur. Augustinus, zamanı 'geçmiş', 'hâl' ve 'gelecek' şeklinde üç ayrı parçaya ayırmıştır. O, "'hâtırlama' olmasaydı geçmiş hakkında, 'beklenti' olmasaydı gelecek hakkında bir şey bilemeyeceğimizi" ileri sürmüştür. Augustinus, döngüsel tarih yerine çizgisel olan ve sürekli ilerleyen bir anlayışı getirmiştir. Augustinus'la birlikte

10 Reha Çamuroğlu, *Dönüyordu, Bektaşilikte Zaman Kavramı,* Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s.11-12.

11 A.g.e. s.21.

tarih tekerrürden ibaret sayılmamış, tam tersine "bir daha tekrar etmeyen olaylardan kurulu, bir defalık bir süreç" olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Hristiyanlık, Batı düşüncesindeki tarihsel zaman ve tarihsel süreç kavramlarını ana nitelikleriyle böylelikle belirlemiştir.[12] 'İnsan soyunun birliği' idesini; sürekliliği olan, başı ve sonu bulunan çizgisel bir tarih anlayışı içine taşıyan Hristiyanlık, tarihe bir dünya tarihi olarak bakmıştır. Bundan dolayı olsa gerektir ki Hristiyanlığın kıyamet günü ya da kurtuluş umudu, daha sonraki tüm filozoflara hatta Marks'a bile sinmiştir.[13]

İslamiyet de, Musevîlik ve Hristiyanlıktaki aynı anlayışı benimsemiştir. Bu bakımdan, doğrudan Musevî-Hristiyan geleneğinin bir mirasçısı olarak kıyameti, yeniden dirilişi ve son yargıyı, sonsuz mutluluk ya da cezayı kesin bir biçimde öne sürmüştür.[14] İslamiyet ile birlikte ilerleme ve devrim duyguları pekişmiştir. İslamiyet'te zaman, daha çok tarihselleşmiş ve 'iyi olmak' gibi anlamlı ve uğraş vermeye değer olarak kullanılmıştır. Her üç dinde de insana tanınan bu süre tam anlamıyla insana ait olmadığı için tarihsel zaman hüviyetine sahip değilse de, Modern düşüncenin 'tarihin ürünü olan insan' anlayışına çok benzer bir anlayış olduğu görülmüştür.[15]

Budizm ve Hinduizm'de tarihsel zaman anlayışına rastlanmamıştır. Çünkü bu inanışlarda Tanrı, çeşitli durum ve anlarda insanda duygu ve düşünce olarak kendini göstermiştir.[16] Budizm'e göre zaman, sürekli bir akım (satmâna) tarafından oluşturul-

12 A.g.e. s.23-24.

13 A.g.e. s.24.

14 Catherine David, Frederic De Tonnac Lenoir, Philippe Jean, *Zamanların Sonu Üstüne Söyleşiler,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.65.

15 Reha Çamuroğlu, *Dönüyordu, Bektaşilikte Zaman Kavramı,* Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s.23.

16 Özlem, a.g.e.s.22.

maktadır ve bizatihi zamanın akışkan niteliğinden dolayı, zaman içinde ortaya çıkan her 'biçim' yok olabilir nitelikte olmanın dışında, ayrıca bir de gerçekdışıdır[17] Hinduizm'de ise, üç dinin (Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet) tersine insana ait belirsiz bir zamandan bahsedilmiştir.[18]

İslam Heterodoksları da zamanın döngüsel olduğuna inanmıştır. Örneğin bunlardan Bektaşiliğe göre zamanda evrim vardır. Ama bu, sarmal döngüsel bir evrimdir ve uygun 'an'ları yakalayan peygamber ya da velilerin insanlara 'yeni', 'başka' örnekler getirerek varlık biçimlerini çağırmalarıyla gerçekleşmiştir.[19]

Zamanın döngüsel olmasının anlamı, dünyanın yaratıcının elinden çıktığında sahip olduğu kökensel 'kutsallığa' her yıl yeniden kavuşmasıdır. Böylece, zamanın sahip olduğu bu nitelikler aracılığıyla insanın, dünyanın sonuna ve yaratılışına ayinsel olarak katılarak kökende gerçekleşen olayların çağdaşı olduğu düşünülmüştür.[20]

Avrupa'da Geçmiş Zaman Algısının Anlamsal Dönüşümü

Avrupa'da 16. yy.da Katolik reformla tarih yazıcılığı yeni bir strateji ve önem kazanmış, 17.yy.da Protestan anlayışın ortaya çıkmasıyla da zamanın sosyal ve tarihsel anlamında bir değişim fark edilmiştir. Bu dönemde, Hz. İsa'nın doğumunu merkeze alan büyük bir argümanla, yüzyıl düşüncesi ve milâttan önce ve milâttan sonra kavramları Batı medeniyetinde daha yaygın hâle

17 Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, (Çev. M. A. Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1992, s.74-75.

18 Çamuroğlu, a.g.e. s.24.

19 Çamuroğlu, a.g.e. s.63-64.

20 Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi 1. Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004, s.116.

gelmiştir.[21] Batıda zaman kavramlarının başta döngüsel, sonra döngüsel ve düz çizgisel olarak birbirini izleyişi, 17. yüzyıldan itibaren yerini tamamen düz çizgisel bir kavrayışa bırakmıştır.[22]

16 ve 17. Yüzyıllarda bu dinsel özgürleşmeye paralel olarak ortaya çıkan doğa bilimlerindeki büyük gelişmeler ve teknik yeniliklerin insan yaşamına sağladığı kolaylıklar göz önüne alınarak "tarihte bir ilerlemenin olup olmadığı" sorusu sorulmuştur. Çünkü toplumların belirli bir durumdan daha iyi bir duruma yükselmiş olmaları onları toplum olarak gelişmekte ve belirli bir yöne doğru ilerlemekte oldukları inancına itmiştir.[23] Bu bağlamda, gelişme (ilerleme) sürecinin Tanrı öğretisiyle karşılıklı ilişki içinde oluşuna bazı Rönesans düşünürlerinde (Paracelsus, Herder, Kant, Löwith) de rastlanmıştır. Bunların yanında örneğin, Condorcet, Lessing, Issaac Iselin 'ilerleme' fikrinin mutlu sonla; Rousseau, Voltaire de mutlu olmayan sonla devam ettiği üzerinde durmuşlardır.[24]

İlerleme Fikri ve Eleştiriler

'Tarihte ilerleme' tarihsel her olayın bir defa meydana gelişi ve bu olaylar sürekliliğinin birbiri ardınca çizgisel olarak geleceğe doğru akıyormuş gibi düşünülmesidir. Bu akış, sonul bir amacı gerçekleştirmek üzere belirli bir hedefe doğru olabileceği gibi, böyle bir hedeften bağımsız da olabilirdi. Burada 'ilerleme', belli

21 Isabel Martins, Laura Gorrido, Paula Dias, Tania Ribeiro, What's Time? http://www.eurocliohistory.org., 22.10.2004 tarihinde alınmıştır.

22 Levent Yılmaz, "Geçmiş Nedir? Ne İşe Yarar?", *Defter*, 10(29), 1997, s.42.

23 Kubilay Aysevener, E. Müge Barutca, *Tarih Felsefesi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003, s.31.

24 A.g.e. s.34, 36-37.

bir süreç içinde, o sürecin kendisini gösterdiği evrelerde ortaya çıkan gelişmeye karşılık olarak anlam kazanmıştır.[25]

Tarihte sonul bir amacın olduğu düşüncesi aydınlanmacı filozoflardan Kant, Hegel, Comte ve Marks'ta kendini göstermiştir. Bu, Kant'ta 'insanın özgürlüğü', Hegel'de 'tinin açılımı', Comte'de 'üç hâl (teolojik, metafizik, pozitif)', Marks'ta ise 'tarih yasası'na bürünmüştür.[26]

Aydınlanmanın büyük düşünürlerinden Hegel'e göre tarihsel süreçler, zaman cetveline yayılmış mantıksal geçmişlerdir. Tarih bir çeşit mantıktan başka bir şey değildir; zamansal bir öncelik-sonralık ilişkisi hâline gelmesi, bu mantıktaki öncelik sonralık ilişkisinin yerine geçmekten çok, onu zenginleştirir ya da sağlamlaştırır.[27] Ancak, aydınlanmacıların hepsinde aynı tarz bir ilerleme düşüncesinin olmadığı da görülmüştür. Örneğin, 18. yy. filozoflarından Iselin'e göre, bir rastlantısallıklar alanı olan tarihte belli bir gelişme, ilerleme anlamında bir gelişme görmek mümkündür. Ama bu ilerleme, düz bir çizgiyi izlemez. Tarih, ilerleme yönünde uzanan tek bir ip gibi görülemez. Çünkü onda kopuk yerler vardır. Yani, tarihte yükselişler kadar düşüşlere de rastlanır. Ama yine de bu durum, tarihin ilerleyen bir süreç olarak görülmesine engel oluşturmamıştır.[28] Herder de, tarihi, tek çizgili bir akış, üstelik hep ilerleyen bir süreç olarak görmemiştir. Iselin gibi Herder de, tarihte inişler ve çıkışlar olduğunu düşünmüştür. Tarihi, hep ilerleyen bir süreç olarak görmek, bir 'aydınlanmacı iyimserlik'in ürünü olmuştur.[29] Sonuçta 18. yüzyılın aydınlanmacı

25 A.g.e. s.31.

26 A.g.e. s.45.

27 Robert George Collingwood, *Tarih Tasarımı*, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s.154.

28 Özlem, *a.g.e.* s.47.

29 Özlem, *a.g.e.* s.54.

filozoflarının, ilerleme idesinin tam etkisine girdikleri ve tarihi de 'genel olarak ilerleyen bir süreç' olarak gördükleri söylenebilir.[30] Bu yüzden modern tarihyazımında tarih, bir süreci; zaman ise sona doğru gidişi belirtmek için kullanılmıştır. Bu, Modernizmle birlikte, 18. yy.da olduğu gibi farklı farklı tarihler yerine yalnızca tek bir süreçten oluşan bir tarih olarak anlaşılmıştır.[31] Bu durumun, tarih'in çizgisel bir zaman anlayışı ile kolektif kapsayıcılığı olan tekil bir ada dönüşmesiyle ilgisi olduğu düşünülmüştür.

Fabian, Modernliğe yönelik olan bu adımların, genelleştirme ve evrenselleştirme yoluyla Musevî-Hristiyan zamanını laikleştirmeye yönelik bir dizi girişim olduğunu belirtmiştir.[32] Ona göre, belirleyici gelişmeleri aydınlanma çağında aramak için geçerli nedenler vardır. Aydınlanma dönemi zaman yorumcularının, ampirik tümevarımın basit sonucu olarak bu çizgisellik fikrine ulaştıklarını düşünmek naifçe olacaktır. 'Aklın mit tarihi' olarak bunlar, ideolojik yorum ve düşüncelerdi: Laikleştirilmiş zaman, mekânı işgal etmenin bir aracına dönüşmüştür. Bu, sahiplerini dünyanın genişlemesini tarihe saklama hakkını veren bir gerekçedir.[33]

Spengler ve Toynbee de Modern çağların çizgisel olarak ilerleyen tarih anlayışını belli bir kötümserlikle yadsıyıp, büyük ölçüde antik çağın döngüsel tarih anlayışına dönüş yapmışlardır. Antik çağdan sonra yeni çağda G. Vico (1668-1744) ile örneği görülen 'tarihin çember teorisini' yenilemişlerdir.[34] Bunun gibi

30 Özlem, *a.g.e.* s.51.

31 Hartog, *a.g.e.* s.202-204.

32 Johannes Fabian, *Zaman ve Öteki, Antropoloji Nesnesini Nasıl Oluşturur*, (Çev. Selçuk Budak), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s.21.

33 A.g.e. s.185.

34 Özlem, *a.g.e.*, s.163-165.

yapısalcı tarih anlayışı da, büyük ölçüde antik çağın döngüsel tarih anlayışına dayanmıştır. Bu anlayış, tarihi 'insanlığın sürekli ilerleyen bir gelişim süreci' olarak gören çizgisel tarih anlayışının, nedenselci düşüncenin bir ütopyası olduğunu belirtmiştir.[35]

Yapısalcı düşüncenin en önemli temsilcilerinden biri sayılan Lévi Strauss, "tarih her zaman bir mistisizm ve antroposantrizm açısından değerlendirilmiş ve tarihe hep bir ilerlemeci- çizgisel plân yükletilmiştir. Bu 'Hristiyan ütopyası'nda artık kurtulmak gereklidir" demek suretiyle, ilerlemeci anlayışın dinsel temellerine dikkat çekmiştir.[36] O, daha ileri giderek tarihsel bir olayın, kronolojik tarih anlayışından dolayı doğru bir şekilde okunamayacağını iddia etmiştir. Devamla çağdaş (Modern) tarihin temel kaygısının, birbirinden kopuk ve kesintili olayları, doğa bilimlerinden devşirilen 'geometrik süreklilik' tasavvuru içerisinde birbirini tamamlar hâle getirmek olduğunu söylemiştir.[37] Benzer bir bakışla Evans da, "Eğer birbirini izleyen zaman zihinsel bir inşa aracı olarak düşünülürse, o takdirde bunun tarihsel araştırma açısından sonuçları, kimi yazarların iddia ettikleri gibi çok ciddidir" diyerek kronolojinin tarihin inşa edilmesinde belirleyici olmasını tehlikeli bulduğunu belirtmiştir.[38] Ankersmit"tarihsel zamanın, Batı uygarlığının yakın ve oldukça yapay bir icadı" olduğunu söylemekle yaygın bir görüşü ifade etmiştir. Ona göre, zaman kavramına dayalı tarihsel öykü yazmak, "insanı içine çeken kum üzerine bina kurmak"tır.[39] Kronoloji, örtülü amaçlar için

35 A.g.e. s.23.

36 A.g.e. s.171.

37 Sadık Türker, "Tarihi Araştırmalarda Tarih ve Akıl Yürütme Sorunu", *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 6, (2004), s.86-87.

38 Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu,* (Çev. Uygur Kocabaş), İmge Yayınları, Ankara, 1999, s.146.

39 A.g.e. s.146.

kullanılan sadece bir araçtır. İnsan toplumunun ve kültürünün gelişmesinde doğal yasaların ve yasaya benzer düzenliliklerin iş başında olduğunu göstermek için bunun içerdiği zamansal mesafelendirmeye ihtiyaç duyulmuştur.[40]

Türkiye'de çalışmaları göz ardı edilemeyecek olan Mustafa Armağan da, tarihin düz bir çizgi hâlinde ilerlediği saplantısından kurtulmanın gerektiğini, bunun dünyaya egemen olmayı başarmış bir ideolojinin, Avrupa merkezli (Eurocentric), emperyalist ideolojinin 'başarı' öyküsünü anlatmak üzere kurgulanmış, ilerlemeci bir tarih görüşü olduğunu açıklamıştır.[41] Buna göre aynı süreçte 'mağlupların' tarihe bakışları, galiplerin ideolojisinden derin biçimde etkilendiği için mağluplar da sanki kendileri bu süreçten başarılı çıkmışlar gibi aynı ilerlemeci tarih görüşüne bağlanlardır. Böylelikle kendi tarihlerini bir gerileme tarihi olarak okuma bahtsızlığına uğramışlardır. Ne var ki, bu ilerlemeci ve Avrupa merkezli bakış, o kadar etkili olmuştur ki, bir Çinli'nin veya Türk'ün kendi tarihini, ancak Batılı bilim ve teknolojiye hizmet ettiği kadarıyla ciddiye alması gibi veya tarihin geriye kalan kısmını çöp tenekesine atmaya hazır nesiller geliştirmesi gibi açıkça sömürgeci efendinin mantığının üstünlüğüne dair sarsılmaz bir inanca yol açmış bulunmaktadır.

Son olarak izafiyet kuramına dayanan birçok Postmodernist, ayarlanmış ve doğrusal bir zaman kavramından kuşku duyduğunu; siyasî anlamda böyle bir zaman anlayışını baskıcı ve denetimci olarak gördüklerini; bunun hegemonik söylemi haklılaştırdığını, dünyaya Batı tarzı bakış açısını, Batılı olamayan bakış açısına göre ayrıcalıklı bir konuma getirdiğini belirtmişlerdir. Postmodernistlerin, "tarihsel zaman geçmişe ait bir şeydir" şeklindeki reddiyeleri,

40 Fabian, *a.g.e.* s.53.

41 Mustafa Armağan, *Osmanlı: İnsanlığın Son Adası*, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2003, s.91.

esas itibariyle doğrusal zamanın tüm dünyada insanların günlük yaşantılarında, tercihlerinde kullanıldığı için, yani kimilerinin iddia ettiği gibi "mevcut hegamonik düzenlemelerin ayrıcalığına sahip" insanların yalnızca kavram olarak bağlandıkları bir şey olmadığı için özünde güçlü bir ilke olarak durduğundan dolayı boşa çıkarılmış görünmektedir.[42]

Çizgisel Zaman Anlayışına Tepkilere Eleştiriler

Postmodernistlerin içinde önemli bir isim sayılan Umberto Eco, zamanın tek bir oku olmadığını söylememekle birlikte, günlük yaşamdaki fiziksel zaman ölçülerinin içsel zaman ölçülerinden daha geçeli olması dolayısıyla ortaya çıkan yanılgının bizi aldatmaması gerektiğini belirtmiştir.[43] Evans da, doğrusal zaman nosyonunu eleştiren Postmodernistlerin, tarihçilerin uzun süredir çalışmalarında zamana ilişkin değişik kavramlar kullanmaya alışık oldukları gerçeğini görmezden geldiklerini belirterek şöyle devam etmiştir.[44]

"Gerçekten de tarihleri zaman nosyonları tanımı gereği yılların aktarılmasıyla sınırlı olan vakanüvistlerden ayıran şeyin tam da bu olduğu söylenebilir. Tarihçiler, siyasî tarihin en geleneksel türlerinde bile pek fazla bir şeylerin değişmediği yılları ya da on yılları hızla geçerler ve örneğin, Fransa'da 1789-1794'da olduğu gibi, eski rejimde bir yılda meydana gelenden daha fazla siyasal olayın meydana geldiği dönemler üzerinde yoğunlaşırlar. Ta-

42 Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu,* (Çev. Uygur Kocabaş), İmge Yayınları, Ankara, 1999, s.147.

43 Catherine David, Frederic De Tonnac Lenoir, Philippe Jean, *Zamanların Sonu Üstüne Söyleşiler,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.206-208.

44 Evans, *a.g.e.* s.158-159.

rihçiler benzer türden tarihsel süreçlerin, farklı ülkelerde farklı zamanlarda ortaya çıktığı düşüncesine de alışıktırlar. Meslekten tarihçiler, farklı tür tarihler için farklı türden dönemlendirmenin söz konusu olduğu düşüncesine de alışıktırlar. Çünkü ekonomik değişimin, siyasal değişimden, teknolojik değişimin de kültür ve sanattan farklı bir hızı olduğunu bilirler. Bu alanlardaki herhangi bir değişim hiç kuşkusuz diğeri üzerinde etkili olmuştur. Ancak, bunların tümünü belli başlı siyasal dönüm noktalarının oluşturduğu geleneksel zaman birimleri içine tıkıştırmak her ne kadar ulusal tarih ders kitaplarında yeterince yapılmışsa da yapaydır, yararsızdır ve doğrusal zamanın Postmodernistlerce sorgulanması bu bilinci geliştirdiği ölçüde yararlı sayılmalıdır."

Evans, tarihsel anlatıların zorunlu olarak zamanın akışının ileriyi gösteren yönüne bağlı olmak durumunda olmadıklarını belirtmiştir. O, Modern çağın en ünlü tarihsel çalışmalarından bazılarının zaman açısından geriye doğru gittiğini, amacı ne olursa olsun, tarihi geriye doğru yazmanın (az kullanılmış olsa da) 20 yy. başlarında Fransız tarihçi Simiand'ın 'kronolojik put' dediği şeyi kırmak için kullandıkları çok değişik yollardan birisi olduğunu söylemiştir.[45]

Sonuç

Görüldüğü gibi, tarih ile tarihsel zamanın birbirinden ayrıştırılamayacak kadar ortak bir doğası vardır. Her topluma göre zaman anlayışı farklı olduğu gibi geçmişten bugüne kadar da zaman anlayışlarında büyük farklılıklar meydana gelmiştir. Özellikle, tarihsel zamanın çizgisel yada başka bir formda olduğu ya da olması gerektiği konusuna ilişkin tartışmalar zaman kavramının niteliğini belirleyen en önemli etken gibi görünmektedir.

45 A.g.e. s.157-158.

Bunun sebebinin önceden de belirtildiği gibi zamanın soyut ve tanımlanamaz olan doğası olduğu söylenebilir. Soyut olan zamanı tanımlama ve ona anlam yükleme eyleminin, benimsenmiş olan inanç, düşünce ya da felsefi duruşla yakından ilgisi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Buna göre, felsefi açıdan sonul bir amacı olduğu düşünülen süreçlerin zamansal değerlendirilmesi doğrusal çizgisel olarak tanımlanabilirken, başı ve sonu çok da belirli olamayan süreçlerin dairesel bir biçimde sürekli kendini yinelemesi ise döngüsel olarak adlandırılabilmiştir. Bu sebepten, tarihsel zamanın çizgisel ya da başka bir formda olduğu ya da olması gerektiği konusuna ilişkin tartışmalar son bulacak gibi görünmemektedir.

Tarihin Çağlara Ayrılmasında "*Üçlü*" Sistemin "Hıristiyan Batı Avrupa" Kökleri

Necmettin Alkan(*)

İnsanoğlunun yeryüzü macerasıyla başlayan tarihî süreç, *sebep-sonuç*, eskilerin deyimiyle *illiyet* denklemiyle birbirine bağlı olaylar silsilesiyle akıp gitmektedir. Böylesine uzun bir süreçte cereyan eden hadiselerin tamamı, sebep-sonuç bağlamında birbirlerine bağlı sayısız halkadan oluşan devasa bir zinciri oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle, bağımsız ve münferit gibi görünen her olay, aslında bu muazzam bütünün sadece birer parçasını teşkil etmektedir. Bir önceki olayın sonucu olarak ortaya çıkan güncel bir gelişme, aynı zamanda bir sonrakinin nedeni de olabilmektedir. Bu şekilde tıpkı bir nehir gibi, tarihî süreç belli bir mecrâda akıp gitmektedir.

Tarihî sürecin, bu hâliyle bir bütün hâlinde öğrenilmesinin ve anlaşılmasının zorluğu aşikârdır. Metodik bakımından ortada olan zorluklar, siyasî ve kültürel nedenlerden dolayı bu bütünün belli parçalara ayrılmasını ve dönemler hâlinde ele alınması gündeme gelmiştir. Uzun bir süreçte pek çok kişinin emekleriyle

---

(*) Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi.

çeşitli aşamalardan geçerek oluşan ve günümüze kadar gelen meşhur *üçlü* sistem; "*Eskiçağ*", "*Ortaçağ*" ve "*Yeni ve Yakınçağ*" şeklinde artık yerleşmiştir.

Böylece tarihçiler, tarihî süreci bir bütün hâlinde ele alma zahmetinden kurtulmuşlar; çağ sistemine göre ihtisaslaşmışlar ve çalışma alanlarını belirlemişlerdir. Hatta bu uzmanlaşma öylesine bir hâl almıştır ki, çalışma alanları ve dolayısıyla tarihî süreç nerdeyse birbirinden bağımsız, ayrı ve kopuk üç parça veya bir lokomotifin ardına dizilmiş aralarında geçiş olmayan vagonlar şeklinde düşünülür olmuştur. Yine bu *üçlü* sistem esas alınarak milletlerin tarihleri tek düze olarak ele alınmaktadır. Tarihin çağlara taksiminde *üçlü* sistem bu şekilde oturmuş ve bir çok çevrede itiraz edilemeyecek bir "*sabite*" ve "*paradigma*" hâlini almıştır. Bu olmadan tarih ve tarihçi tasavvur edilemez bir duruma gelinmiştir.

Bu bölümde, tarihin çağlara ayrılması ele alınmaktadır. Çalışmada, iki temel olgu üzerinde durulmaktadır: Öncelikle mevcut *üçlü* sistemin kimler tarafından ve nasıl icat edildiği tespit edilmektedir. İkinci olarak ise, bu ameliyede etkisi olanların sistemi oluştururken nelerden istifade etmek suretiyle bu kurguyu inşa ettikleri, ortaya konulmaktadır. Ardından bu sistemin Türk ve dünya tarihini anlamada ve anlatmada yeterli olup olmadığı sorusuna da cevap aranmaktadır.

Üçlü Çağ Sisteminin Ortaya Çıkması

İlk tespit olarak belirtmek gerekirse, tarihin çağlara ayrılmasında günümüzde kullanılan *üçlü* sistem, "*Batı Avrupa merkezci*" bir tarih kurgusu olarak oluşmuştur. Önce *altlı* olarak başlayan, fakat daha sonra üçe indirilen çağ telakkisinin ortaya çıkmasında etkili olanlar, bir iki istisna dışında üç ortak özelliğe sahiptirler:

Dinî mensubiyette Hıristiyan, coğrafî olarak Batı Avrupalı ve meslekî olarak ise Hıristiyan din adamı idiler. Bu şekilde genel bir çerçevesi çizilen *üç*lü çağ taksimi iki aşamada ortaya çıkmış ve şekillenmiştir:

Birinci Aşama: *Altı*lı Sistem

Bugünkü *üç*lü sistemin köklerini de teşkil eden tarihin çağlara ayrılmasını ilk defa yapan "Aurelius Augustinus" (354-430) olmuştur. Augustinus Cezayir'de doğmuş kilise "*babası*", azizi, Hıristiyan teologu ve Antik Dünya ile Ortaçağ'a geçiş sürecindeki çok önemli bir filozoftur.[1] Kendisi, Kitâb-ı Mukaddes'te geçen dünyanın altı günde yaratılmasından hareket ederek, tarihi *altı* döneme ayırmıştır. "*De civitate Dei*" kitabının 22. risalesinin 30. kısmında, dünyanın altı günde yaratıldığını ve her bir güne 1000 yıl gelecek şekilde, bir insanın ömründe geçirdiği dönemleri esas alarak dünya tarihini *altı* çağa bölmüştür:

İnfantia[çocukluk], Hz. Adem-Hz. Nuh(Tufan); Pueritia [büluğ], Hz. Nuh-Hz. İbrahim; Adolescentia[delikanlılık], Hz. İbrahim-Hz. Davud; İuventus[gençlik], Hz. Davud-Babil Sürgünü; Gravitas[olgunluk], Babil Sürgünü-Hz. İsa'nın Doğması, kendi orijinal ifadesiyle "*Hz. İsa'nın insan olması*"; Senectus[yaşlılık], Hz. İsa'nın Doğması-Dünyanın Sonu, "Altıncı gün şu anda yaşanmakta olup belli bir neslin sayısıyla sınırlandırılamaz."[2]

---

1 http://www.bautz.de/bbkl/a/augustin_au.shtml, 25 Temmuz 2007.

2 http://www.unifr.ch/bkv/kapitel1940-29.htm, 25 Temmuz 2007; http://www.denken-im-glauben.de. Downloads/Augustinus.htm, Online: 25 Temmuz 2007 tarihinde alınmıştır; Johan Hendrik Jacob van der Pot, *Sinndeutung und Periodisierung der Geschichte Eine systematische Übersicht der Theorien und Auffassungen*, Leiden, 1999, s.169-170.

Bugünkü Hırvatistan'da doğan "Sophronius Eusebius Hieronymus" (347-419), çok önemli dört Hıristiyan din adamından bir tanesi ve kilise "*babası*"dır.[3] Kitâb-ı Mukaddes'in Ahd-i Atik kısmında geçen Babil Hükümdârı Nebukadnezar'ın rüyasından hareketle tarihi dönemlere ayırmıştır. Nebukadnezar rüyasında parlayan çok büyük bir heykel görür; anlatıya göre, heykelin "[...] başı saf altından, göğsüyle kolları gümüşten, karnıyla kalçaları tunçtan, bacakları demirden, ayaklarının bir kesimi demirden[...]" idi.[4] Peygamber Daniel, Nebukadnezar'ın bu rüyasını yorumlarken heykelin altından başının Babil Hükümdarı Nebukadnezar'ın olduğunu, madenî diğer organların ise daha sonra gelecek olan üç büyük imparatorluğu temsil ettiğini belirtmiştir.[5] Hieronymus bu rüyada geçen dört imparatorluğun sırasıyla Babil, Pers, Grek ve Roma İmparatorlukları olduğunu iddia ederek, tarihî süreci bu şekilde "*dört dünya imparatorluğu*" çağına ayırmıştır.[6]

"Sevilyalı İsodor" (560-636), Katolik Kilisesi'nin en önemli din adamlarından biri ve kilise babalarının sonuncusu olarak kabul edilmektedir.[7] Onun tarihin çağlara ayrılmasındaki katkısı ise, yukarıda anlatılan Augustinus'un dünya tarihini altı dönem hâlinde Kitâb-ı Mukaddes'te geçen peygamberlere tekabül edecek şekilde tasnif edişini aynen devam ettirmesidir.[8] İsodor, bu şekilde bu sistemin devamını sağlamıştır.

---

3 Online: http://lexikon.meyers.de/wissen/Sophronius+Eusebius+Hieronymus+(Personen), 24 Kasım 2008 tarihinde alınmıştır.

4 *Kitâb-ı Mukaddes*, Daniel, Bap 2, Ayet:32-33.

5 *Kitâb-ı Mukaddes*, Daniel, Bap 2, Ayet:37-40.

6 Bertnard Michael Buchmann, *Einführung in die Geschichte*, Wien, 2002, s.70; Martin Hartmann, *Mittelalterliche Geschichte Studieren*,Konstanz, 2004, s.46.

7 http://de.wikipedia.org/wiki/Isidor_von_Sevilla, Online: 26 Temmuz 2007 tarihinde alınmıştır.

8 Bertnard Michael Buchmann, *Einführung in die Geschichte*, Wien, 2002, s.71.

İkinci Aşama: *Üçlü* Sistem

Tarihin çağlara ayrılmasında *altılı* sistemden *üçlü* sisteme geçiş, "Fioreli Joachim"le (1130-1202) olmuştur. İtalya'nın en güneyinde Fiore manastırı ile Florens tarikatının kurucusu ve çok önemli bir Katolik din adamı olan Fioreli Joachim,[9] *altılı* sistemi gözden geçirerek, üçe indirmiş ve şu şekilde kurgulamıştır: "*Baba'nın ya da cisimleşmemiş Tanrı*'nın hâkimiyeti, yani Hıristiyanlık öncesi (Ahd-i Atik dönemi), Oğlu'nun hâkimiyeti ya da Hıristiyanlık çağı, Hz. İsa'nın doğumundan itibaren başlayıp 1260'lara kadar devam edecek olan dönem ve gelecekte 1260'lardan[10] itibaren başlayacak Kutsal Ruh'un hâkimiyet dönemi.[11]

Hollandalı Kalvinist teolog "Gisbert Voetius"[12] (1589-1676), modern tarih telakkisinin oluşmasına iki şekilde katkıda bulunmuştur. Öncelikle Antik Dönem ve Antik Dönemin yeniden doğması arasındaki zaman dilimini ifade eden "*Ortaçağ*" kavramını ilk defa kullanmıştır. İkinci olarak ise, Avrupa kilise tarihini ele aldığı eserinde Fioreli Joachim'in *üçlü* sistemini kullanarak şu modeli ortaya koymuştur: Başlangıç-500, "*antiqua ecclesia*"; 500-1517, "*intermedia aetas*" ve 1517- sonrası, "*nova aetas*".[13]

---

9 http://www.bautz.de/bbkl/j/Joachim_f.shtml, Online: 26 Temmuz 2007 tarihinde alınmıştır.

10 Johan Hendrik Jacob van der Pot, *Sinndeutung und Periodisierung der Geschichte Eine systematische Übersicht der Theorien und Auffassungen*, Leiden, 1999 s. 71; http://www.uni-rotokolle.de/Lexikon/Joachim_von_Fiore.html, Online: 26 Temmuz 2007 tarihinde alınmıştır.

11 Collingwood, Robin George. *Tarih Tasarımı*, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 87; Bertnard Michael Buchmann, *Einführung in die Geschichte*, Wien, 2002, s.71.

12 http://www.bbkl.de/v/voetius_g.shtml, Online: 26 Temmuz 2007 tarihinde alınmıştır.

13 Bertnard Michael Buchmann, *Einführung in die Geschichte*, Wien, 2002, s. 72.

Alman "Christoph Cellarius" (1634-1707); Şark Dilleri, Tarih, Felsefe, Teoloji ve Matematik tahsili yapmıştır.[14] Akademisyen bir tarihçi olan Cellarius, tarihin çağlara ayrılmasında bugünkü modern üçlü sisteme son şeklini vermiştir.[15] Cellarius, tarihin taksimiyle alakalı bu meşhur kurgusunu her çağa bir kitap gelecek şekilde ilgili çağların isimleriyle üç cilt hâlinde Latince yayınladığı eserinde ilan etmiştir. Ardından en son olarak ise 1702 yılında bu üç cildi özetleyerek bir bütün hâlinde "*Historia universalis breviter ac perspicue exposita, in antiquam, et medii aevi ac novam divisa, cum notis perpetuis*" adlı eserini Jena'da yayınlamıştır.[16] Adından da anlaşılacağı gibi, Latince olarak kaleme aldığı kısaltılmış ismi "*Historia universali*" olan eseri, daha sonraki tarihlerde birçok kez basılmıştır.[17]

Cellarius'un yeni kurgusuna göre, çağ tasnifi başlangıç ve bitiş yıllarıyla şu şekildedir: Başlangıç-337, "*Historia antiqua*"/ Antik veya Eskiçağ; 337-1453, "*Historia medii aevi*"/Ortaçağ ve 1453- sonrası, "*Historia aevi moderni*"/Yeniçağ.[18]

---

14 http://de.wikipedia.org/wiki/Christoph_Cellarius, Online: 27 Temmuz 2007 tarihinde alınmıştır.

15 Winfried Schulze, *Einführung in die Neuere Geschichte*, 4. Baskı, Stuttgart, 2002, s.23.

16 http://de.wikipedia.org/wiki/Christoph_Cellarius, Online: 27 Temmuz 2006 tarihinde alınmıştır.

17 Cellarius'un bu meşhur kitabının "Historia Nova" kısmının tam metini için bkz.: http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/autoren/cellarius_hist.html, Online: 27 Temmuz 2007 tarihinde alınmıştır.

18 Bertnard Michael Buchmann, *Einführung in die Geschichte*, Wien, 2002, s.72; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, (4. Baskı), İstanbul, 1985, s.26.

*Üç*lü Sistemi Oluşturan Temel Unsurlar

Hıristiyanlık

Tarihin çağlara ayrılmasında hangi Hıristiyan dinî motiflerin etkili olduğunun tespit edilmesi, oldukça önemlidir. Yukarıda da net bir şekilde görüldüğü gibi ilgili şahıslar, bu sistemi oluştururken doğrudan dinî referanslara müracaat etmişlerdir. Bu referansların başında kutsal metinler gelmektedir. Yukarıda isimleri zikredilen bütün teologlar ve tarihçiler, şu veya bu şekilde Kitâb-ı Mukaddes'in "Ahd-i Atik" ve "Ahd-i Cedîd" kısmına istinat emişlerdir. Önce *altı*lı ardından da *üç*lü sistemin mantığını bu metinlerden çıkarmışlardır. Bu şekilde Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın kutsal kitapları, *üç*lü sistemin oluşmasındaki dinî referansların birincisi olmuştur.

Tarihin çağlara ayrılmasında Hz. İsa'nın esas alınması veya merkeze yerleştirilmesi, söz konusu olan dinî referansların ikincisini teşkil etmektedir. Hıristiyan teolojisine göre Hz. İsa bir peygamberden öte, Tanrı'nın "*oğlu*" ve "*cisimleşmiş*" Tanrı'nın kendisidir; dünyevî ve uhrevî kurtuluşa ermenin yegâne kaynağı yine ona inanmak ve teslim olmaktır. Hıristiyanlık için böylesine bir ehemmiyete haiz olan Hz. İsa'nın doğumu çok önemli bir olaydır; dünyanın kurulmasından o güne kadar vuku' bulmuş hadiseler içinde biricik ve tek olandır. Ona benzer bir olay gerçekleşmemiştir. Zaten daha önceden cereyan eden bütün hadiseler Tanrı'nın oğlu Hz. İsa'nın doğmasına zemin hazırlamak içindi. Dolayısıyla tarih, ancak onun yeryüzünü şereflendirmesiyle bir anlam kazanmıştır. Hıristiyanlık açısından böylesi bir öneme haiz olan Hz. İsa'nın merkeze yerleştirilmesiyle birlikte "*kendisi*", "*öncesi*" ve "*sonrası*" olmak üzere *üç*lü çağ kurgusu ortaya çıkmıştır.

Hz. İsa'nın bu şekilde tarihî bir sürecin başlamasında milat olarak kabul edilmesinin tarihin çağlara ayrılması dışında, metot

olarak önemli bir geleneğin başlamasına da vesile olmuştur. Bu şekilde önemi bakımından birebir Hz. İsa'nın doğumu kadar ehemmiyetli olmayan, fakat kendi içinde önemli olan, kendilerinden sonraki her şeyi daha önce olup bitmiş olanlardan nitelik bakımından farklı kılan başka gelişmeleri ayırma eğilimi doğmuştur. Rönesans, matbaanın geliştirilmesi, Aydınlanma, Fransız İhtilâli gibi ayırımlar ve yeni başlangıçlar ilanı bu metodun uygulanmasından, yani *dünyevîleştirilmes*inden başka bir şey değildir. Böylelikle "*çağ açan*" ve "*çağ kapatan*" olaylar tasarımı Hıristiyan tarihçilerin ilk uygulamalarıyla birlikte modern *"seküler"* tarihçiliğe girmiştir. Bu uygulama, günümüzde de yaygın olarak kullanılmaktadır.

Hıristiyanlıktaki "*Teslis*" inancının *üç*lü sisteme uygulanması, diğer bir önemli noktayı teşkil etmektedir. Çağ taksimindeki modern *üç*lü sistem, Hıristiyanlığın temel akidesi Tanrı'nın üç olduğuna; "*Baba*", "*Oğul*" ve "*Kutsal Ruh*"a dayanmaktadır. Bu bağlamda üç rakamı oldukça önemli bir semboldür. Joachim, Voetius ve Cellarius'un *altı*lı sistemden *üç*lü sisteme geçerken, neyi tam olarak düşündükleri bilinmese de tarihi çağlara ayırırken, "*Teslis*"teki üç rakamından etkilenmiş olma ihtimalleri çok yüksektir. En azından içinde yaşadıkları yüzyılda baskın olan temel telakki ve daha da önemlisi sahip oldukları ortak bilinçaltı, kendilerini bu şekilde *üç*lü bir tasnif yapmalarına itmiştir. Dolayısıyla mevcut *üç*lü sistemin esin kaynağı, aynı şekilde Hıristiyanî "*Teslis*" inancı olmuştur.

Bu tespitleri yapmakla birlikte, Cellarius'un sisteminin muhteva olarak ayrıştığını belirtmek gerekiyor. Cellarius, Voetius'un başlattığı *üç*lü sistemi her ne kadar devam ettirse de seleflerinden farklı bir şey yapmıştır: *Üç*lü çağ sisteminin içini dolduran olayları doğrudan Kitâb-ı Mukaddes'ten almamış ve ilgili hadiseleri "Eskiçağ" adı altında tek bir dönem altında toplamıştır. Ortaçağ

ve Yeniçağ'ı da aynı şekilde Avrupa tarihiyle alakalı bir takım siyasî olaylarla başlatmış veya bitirmiştir.

Bu son derece önemli bir gelişmedir. Cellarius, burada aslında din merkezli bu sistemi "*dünyevîleştirme*"ye gayret etmiş gibi görünmektedir. Fakat yine de, kendisinin *üç*lü sistemi dünyevîleştirdiği tespitini yapmakla birlikte, *üç*lü sistemin başlangıcını ve bitişini belirlemek için seçtiği tarihî olayların aslında yine Hıristiyanlıkla alakalı olduğunun gözden kaçırılmaması gerekir.

Nitekim Ortaçağ'ın başlamasıyla alakalı olarak ölümünü tercih ettiği meşhur Roma İmparatoru Büyük Konstantin Batı Avrupa Hıristiyanlığı için önemli ve sembol bir isimdir. Büyük Konstantin, Roma'nın Hıristiyanlaşmasında ve Katolik inancının oluşmasında çok önemli bir noktadadır. Aynı şekilde Yeniçağın başlangıcı için de İstanbul'un düşmesini tercih etmesi Hıristiyanlığın ikinci önemli şehrinin Avrupa'nın bu tarihlerdeki bir numaralı rakibi, hatta bu dönemdeki resmî adlandırmayla "*Hıristiyanlığın ezelî düşmanı*" Türkler'in[19] eline geçmesi yine Hıristiyan Avrupa açısından çok önemlidir. Cellarius bu şekilde, bilinçaltında yerleşmiş döneminin dinî, tarihî ve kültürel kodlarından etkilenmiş; içinde bulunduğu medeniyet havzasının kültürel ve tarihî değer yargılarından hareket etmiştir.

Batı Avrupa Tarihi

Tarihin çağlara ayrılmasındaki *üç*lü sistemi oluşturanlar, bu sistemin içini doldururken tamamen Avrupa tarihiyle alakalı olayları tercih etmişlerdir. Augustinus'tan başlayarak Cellarius'a kadar ismini zikrettiğimiz zevat; Eski, Orta ve Yeniçağ'ın başlangıç ve bitişlerini belirlerken doğrudan Avrupa tarihiyle alakalı

19 Hans Fenske, *Deutsche Geschichte*, Darmstadt, 2002, s.10.

hadiseleri seçmişlerdir. Bu kurgu içine giren Avrupalı olmayan milletlerin neden oldukları gelişmeleri ise, yine doğrudan Avrupa coğrafyasını etkilediği için mümkün olduğu kadarıyla buna dâhil etmişlerdir. Aslında burada söz konusu olan genel bir Avrupa'dan öte, sadece Batı Avrupa idi. Doğu Avrupa da hiçbir zaman bu kurgunun içinde olmamıştır.

Daha sonraki yüzyıllardan başlayarak günümüze kadar devam ede gelen süreçte tarihçilerin çoğunluğu bu geleneğe sadık kalmışlardır. Özellikle de "*Aydınlanma*" ile başlayan bilimdeki "*dünyevîleşme*"ye, dinin ve din adamlarının bilim üzerindeki etkisinin kırılmasına ve bu alanda âdeta dışarıda bırakılmasına rağmen, tarihin çağlara ayrılmasındaki din merkezli kadim geleneğe hiçbir zaman dokunulmamış; bu miras günümüze kadar aynen devam ettirilmiştir. Çağların başlangıç ve bitişleri tespit edilirken, hep Avrupa tarihiyle alakalı gelişmeler esas alınmıştır/alınmaktadır. Burada sadece Eskiçağ bir istisna teşkil etmektedir. Bunun nedeni ise çok basittir; Eski Çağ'da Avrupa tarihi henüz daha kayda değer bir ilerlemeye sahip olmamasıdır. Çağların bitiş ve başlangıçlarının tespiti ile alakalı olayların tercih edilmesinde Avrupa tarihinin ne kadar etkili olduğunu gösteren en güzel delil, hemen hemen bütün tarih kitaplarında geçen Orta Çağ'la alakalı rivayetlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, tarihçilerin esas aldıkları Ortaçağ'ın başlangıç-bitiş tarihlerini belirleyen tarihî hadiseler şunlardır:

Başlangıç: 375, Hunlar'ın Gotlar'ı mağlup ederek, Kavimler Göçü'nü başlatmaları. 378, Roma İmparatoru Valens'in Edirne'de Gotlar tarafından öldürülmesi. 395, Son Roma İmparatoru Teodosius'un Gotlar tarafından öldürülmesi. 476, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması. 568, Langobardlar'ın İtalya'ya yerleşmeleri ve Kavimler Göçü sonu. 711, Tarık Bin Ziyad'ın İspanya çıkartması.

Bitiş: 1445, Johann Guttenberg'in matbaayı icadı. 1453, İstanbul'un II. Mehmed tarafından fethi. 1492, Christopf Columb'un Amerika'yı keşfi. 1517, Martin Luther'in tezlerini ilanı. 1519, V. Karl'ın "Şarlken"in Kutsal Roma Cermen İmparatoru olması. 1525 Köylü Savaşları.[20]

Burada, Ortaçağ'ın başlangıç ve bitiş tarihleri arasındaki farka dikkatleri çekmek gerekiyor. Örneğin Ortaçağ'ın başlangıcı için verilen 375 ile 711 arasında tam 436 yıllık bir fark bulunmaktadır. Bitişi belirleyen hadiselerde ise 80 yıllık bir sapma söz konusudur. Bu örnekler, mevcut *üçlü* sistemin "*keyfî*", "*Hıristiyanî*" ve "*batı Avrupaî*" yapısı dışında, çok daha ciddî *yapısal* ve *metodik* itirazları da hak ettiğini göstermektedir.

Böylece materyal olarak Batı Avrupa merkezli bir tarih kurgusu ortaya çıkmıştır. Günümüz tarihçileri bu kurguyu devam ettirmektedirler.

Yeni Bir Çağ Taksimi Teklifi ve Sonuç

Tarihin çağlara ayrılmasında kullanılan *üçlü* sistem, Hıristiyanlık ve Batı Avrupa merkezli bir bakış açısından hareket edilerek yapılan yeniden "*inşa*" ameliyesinden başka bir şey değildir. Bu inşanın hammaddesini "*Kitâb-ı Mukaddes*", "*Hıristiyan-Katolik*" inancı ve "*Batı Avrupa*" tarihinde cereyan eden hadiseler teşkil etmektedir. Aslında buna bir de Ahd-i Atik'ten dolayı Yahudilik de katılabilir. Bunları kullanarak bu inşayı ve "*tasarım*"ı gerçekleştirenler ise, ekseriyetle Katolik ve çok azı Protestan din adamlarıdır. Böylece ortaya çıkan bu Katolik-Protestan karışımı sistem daha sonraki süreçte, dinî unsurlardan arındırılarak

20 Bertnard Michael Buchmann, *Einführung in die Geschichte*, Wien, 2002, s.69-73; Martina Hartmann, Mittelalterliche Geschichte Studieren, Konstanz, 2004, s.44-45

olabildiğince "*dünyevîleştirilmiştir*". Özellikle de Aydınlanma sonrasında hakim olan *pozitivist* tarih anlayışıyla birlikte dinî olmaktan daha ziyade siyasî ve iktisadî merkezli olaylarla dönemler belirlenmiştir. Fakat buna rağmen yine de *üç*lü sistemin ruhuna hâkim olan Hıristiyanlık inancı ve *Avrupamerkezci* anlayış terk edilmemiş, aksine pekiştirilerek devam ettirilmiştir.

*Üç*lü sistemle birlikte, Avrupa coğrafyası ve Batı Avrupalı milletler merkeze yerleştirilirken; diğer coğrafyalar ve milletler dışarıda bırakılmış, ikinci plana itilmiştir. Bu durum aslında kendiliğinden gelişen bir sonuç değil, aksine Batı Avrupa'nın kendi dışındaki milletlerin ve memleketlerin "*tarihsizleştirilmesi*" düşüncesinin bir sonucudur. Mevcut kurguyla ortaya çıkan temel anlayışa göre, tarih yapan ve tarihî süreci belirleyen milletler "*Hıristiyan/Katolik*", "*Beyaz/Angolo-Sakson*" ve "*Batı Avrupalı*" gibi üç özelliğe sahiptirler. Bunların dışındakilerin rolü, bir tiyatro veya sinema filminin senaryosunda öngörülen kahramanı kahraman yapmak için görev alan diğer oyuncular gibi, daha doğru tabirle, figüran olmaktan öte bir anlam taşımamaktadırlar.

Bir örnek vermek gerekirse; aslında bir keşif olmayan, fakat tarih kitaplarında "Coğrafî Keşifler" olarak geçen gelişme ile birlikte 1492 yılında Christopf Colomb'un Latin Amerika'ya ulaşmasıyla; Batı Avrupalıların burasını öğrenmesiyle ve dolayısıyla Avrupalılar için tek taraflı bir önem kazanmasıyla birlikte burası ve buranın kadîm milletleri tarih kitaplarında yerlerini almaya başlamışlardır. Bu durum dünyanın diğer bölgeleri ve milletler için de aynen geçerlidir. Bu yer alış da aslında fazlasıyla problemlidir. Zira Batı Avrupa ve Batılılar merkezi işgal ederken; diğerleri ise ancak çevrede kendilerine bir yer bulabilmektedirler. Nitekim Amerikalı tarihçi McNeill de genel olarak Avrupa merkezli tarih kurgusuna temas ederken şunları demektedir: "Diğer milletler ve halklar, bu hikâyede [insanlık/dünya tarihi hikâyesinde] yalnızca

dışarıdakiler olarak resmediliyor."[21] Böylesi bir yaklaşım, bazı istisnalar dışında genel Avrupa tarihçiliğine hâkimdir.

Mevcut *üçlü* sistemle birlikte Batı Avrupa'nın dünya tarihindeki merkezî rolü öne çıkarılmakta; Avrupa dışındaki diğer memleketler ve milletler ise, tam tersine merkezin dışına itilmek suretiyle bir şekilde âdeta *"tarihsizleştirilmek"*tedir. Söz konusu diğer coğrafyaların ve milletlerin bu şekilde âdeta tarihi sürecin dışına itilmesiyle birlikte, Avrupa dışındaki diğer memleketlerin ve milletlerin *"maddî"* ve *"manevî"* olarak sömürülmesine ciddî bir alt yapı hazırlanmaktadır. Avrupa karşısındaki milletlerin dünya tarihi kurgusu dışında tutulmasıyla, adeta *"tarihsizleştirilmesi"* suretiyle, Avrupa altkıta kara parçasının üstünlüğünün kabul edilmesine de imkân sağlanmıştır. Böylece *"ötekiler"* için Avrupa'nın başta tarih alanında olmak üzere, diğer alanlarındaki üstünlüklerini kabul etmekten öte başka bir çare kalmamaktadır. Mevcut mahallî veya insanlık tarihi kurgusu, maalesef buna hizmet etmektedir.

Bu şekilde ortaya çıkan Batılılar dışındaki milletlerin içinde yer almadığı Batı Avrupa merkezci *üçlü* sistemin, diğer milletler tarafından kullanılması teorik olarak doğru değildir, pratik olarak ise çok zararlıdır. Bu sistemi kullandıkları sürece, kendi tarihleri çevre, Avrupa tarihi ise merkez olacaktır. Böylesi bir kurguyla yapılan tarihçilik, ancak Batı Avrupa'nın maddî ve manevî menfaatlerine hizmet edecektir. Bundan dolayı çok farklı bir tarihî sürece ve tecrübeye sahip olan milletlerin, kendilerine göre alternatif bir tasnif yapmaları elzemdir.

Özellikle de oldukça zengin bir tarihi geçmişe ve tecrübeye sahip olan Türk ve İslâm tarihinin hâlen bu sistemle üçe ısrarla

21 William H. McNeill, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, (Çev.Yusuf Kaplan), Külliyat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 14.

ayrılması son derece yanlıştır. Bugüne kadar geçen süreçte Türk tarihçilerinin pek alaka göstermedikleri[22] bu problematik, mutlaka gündeme getirilmeli; daha da önemlisi Türk ve İslâm tarihinin gerçeklerine uygun alternatif bir tarih taksimi yapılmalıdır.

Aynı şekilde Asya, Afrika ve Latin Amerika milletleri de kendilerine göre bir tarih kurgusuna gitmelidirler. Ancak bu şekilde zengin bir insanlık ve dünya tarihi ortaya çıkarılabilir. Öteki türlü, insanlık tarihinin tek merkezli ve tek düze bir akışa sahip olduğu düşüncesi, bir sabite olarak devam edecektir. Böylesi bir alternatife ihtiyaç duyulmasının nedeni, sadece *üçlü* sistemin diğer milletlerin tarihlerini izah etmede ve ele almada yeterli olmaması değil, aksine bunların uzun vadeli siyasî, kültürel ve iktisadî varlıklarıyla da doğrudan alakalıdır.

Özet

Özetin özeti olarak bir kez daha vurgulamak gerekirse; Alman Oswald Spengler'in de meşhur eserinde "inanılmaz derecede eksik ve anlamsız şema"[23] olarak tarif ettiği; "Avrupalılar tarafından Avrupalılar için" yapılan[24] mevcut *üçlü* sistemin, Avrupa dışındaki Asya, Amerika ve Afrika gibi kıtaların tarihini ve medeniyetini dikkate almaması, adeta yok saymasından dolayı gözden geçirilmesi gerekiyor. Yine Zeki Velidî Togan'ın da haklı

22 Bkz. Necmettin Alkan, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında Üçlü Sistem ve Avrupa Merkezci Tarih Kurgusu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2/9, s. 23-42; http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt2/sayi9pdf/alkan_necmettin.pdf; Online: 27 Ağustos 2010 tarihinde alınmıştır.

23 Oswald Spengler, *Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*, (13. Baskı), Münih, 1997, s.21.

24 Leon E. Hâlkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.46.

olarak belirttiği gibi, *üçlü* çağ taksimin bu hâliyle "gayri ilmî" olduğunun anlaşılmasıyla birlikte, başka bir çağ taksimatının "lüzumu"[25] herkes tarafından dile getirilmelidir. Tarihî birikimimize ve gerçeklerimize uygun yeni bir çağ taksiminin gerekliliği meslektaşlar tarafından çeşitli şekillerde devamlı olarak gündemde tutulması ve ardından alternatif bir çağ taksiminin yapılması gerekiyor. Geleceğin dünyasında var olmak ve yeni bir medeniyet inşası isteniyorsa bunun yapılması elzemdir.

Medeniyetler, tarih bilincine sahip olan nesiller ve milletler tarafından inşa edilir. Bizler zengin tarihimizi mevcut *üçlü* sistem kurgusunun bu dar kalıpları içine sıkıştırmaya; ele almaya ve anlatmaya devam ettiğimiz sürece, böylesine bir tarih bilincine asla sahip olamayız. Bu bilincin oluşması için yapılması gereken ilk iş, kendi iç dinamiklerimizden ve tarih tecrübemizden hareket ederek tarihimizin yeniden dönemlere ayrılması ve kurgulanması gerekiyor.

25 Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, (4. Baskı), İstanbul, 1985, s.26.

Tarihyazımında Avrupamerkezciliğin İzleri

Fatma Beritan[*] *& Ahmet Şimşek*[**]

...Beyaz adam geri döndü
Gözleri Parlıyor karanlıkta
Yel vurmuş korlar gibi
Kocaman elleriyle koparıyor
Enari'nin gerdanlığını
Ramie'nin oklarını
Chirmica'nın eteğini
Camo'nun hamakçığını...

Piaroa Şarkısı (Meunier J.Savarin,1970,s.65)

Bir coğrafyaya adını veren Avrupa, birçok konuda kendini merkeze yerleştirme eğilimindedir. Bu "merkezcilik" tarihyazımına da yansımıştır. Tarihyazımını belirleyici faktörler; eski çağda devlet formlarıyken, orta çağda din, modern çağda ulusçuluk, günümüzde ise postmodernist yaklaşımlar olmuştur. Günümüze kadar gelen süre içinde tarihyazımının dinamikleri değişirken

(*) Marmara Üniversitesi.
(**) Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, ahmet.simsek@marmara.edu.tr

Avrupamerkezci tarihyazımının düşüncesi, özü ve amacı değişmeden, dönüşerek sürmüştür.

Avrupa (Batı) Neresidir?

Coğrafi bir kavram olarak Avrupa son derece yeni bir kavramdır. Avrupa, yenidünyanın "keşfinden" önce Asya'nın Batı ucunda fakir bir tarımsal adaydı. Ancak 1492 olarak belirtilen tarihle birlikte hızla zenginleşerek iktidar merkezi haline geldi. Yenidünyadan getirilen değerli madenlerle gerçek burjuvasını yaratan Avrupa bir bakıma kapitalizmle doğmuştur.[1]

Peki Avrupa bir kıta adı mıdır? Sınırları neresidir? Kıta olmak için gerekli jeolojik kriterleri taşımakta mıdır? "Batı" neresidir? Tüm bu sorunlara farklı cevaplar verilmektedir. Batı için Avrupa diyenler olduğu kadar, Amerika'yı dahası Japonya'yı da sayanlar vardır.

Avrupa coğrafi bir kavram olarak, Asya kıtasının Ural Altay dağlarının batısında kalan kısma verilmiş bir isimdir. Kıtalar kesintisiz kara parçalarına verilen adsa eğer, Avrupa'nın böyle bir kesintisizlik özelliği yoktur. Avrupa'yı Asya'dan ayırdığı söylenen Ural dağları çok eski dağlardır ve Himalayalar gibi aşılmaz bir engel de değildir. Gerçek şudur: Avrupa bir kıta değildir; bağımsız bir kara parçası da değildir, bütünün, yani Asya'nın devamıdır. Nitekim coğrafyacılar, Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayıran kesin sınırlar olmadığını ifade ederler. Hatta coğrafyacıların çoğuna göre ise, Avrasya adı altında tek bir kıtadan söz edebiliriz.[2]

---

1 Fikret Başkaya, *Avrupa-Merkezcilik, Resmi İdeoloji, Bilim ve Sosyalizm*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2005, s.1

2 Yüksel Kanar, *Batı'nın Doğu'su*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006, s.164.

Avrupa'nın bu şekilde ayrı bir kıta olarak belirlenmesinde coğrafi kriterlerden ziyade kültürel ve tarihsel bir ayrımın etkisinin olduğunu açıktır. Avrupa'yı birleştiren kültür genel hatları ile Helen kültürü, din ise Hıristiyanlıktır. Helen kültürü İskender'in doğu seferi sonrasında oluşmuş, içinde doğu izleri barındıran bir kültürdür. Hıristiyanlık ise Ortadoğu'da doğmuş buradan Avrupa'ya yayılmıştır. Ama ne gariptir ki ne Nasturileri ne yapalım? Nasturiler'i ne de Süryaniler'i Batı uygarlığının içine dünüyle ve bugünüyle kimse almamaktadır.[3]

Doğu'nun doğusundaki Japonya batılı, Batı'nın batısındaki Portekiz ve Fas doğulu olarak kabul edilmektedir. Latin Amerika Asyalı, Kuzey Amerika Avrupalıdır. Amerika ve Avusturya yerlileri Afrikalıdır. Soğuk savaşın sona erip Doğu bloğunun yıkılmasıyla Rusya'yı da Avrupa'ya dâhil edenler vardır. Görüldüğü gibi kültürel ve tarihsel kriterlerde de bir keyfilik söz konusudur. Avrupa kıtası olarak isimlendirilen bu coğrafyaya, bu ismi verenler yine bizzat Avrupalılardır. Bundaki amaçta kendilerini dünyanın diğer kısımlarından kesin bir şekilde ayırt etmektir.

Avrupa'nın Nasıl Yükselmiştir?

Avrupa 15.yüzyıldan başlayıp 19.yüzyıla kadar geçen süre içinde siyasal, ekonomik ve sosyal bir değişim geçirmiştir. Bu değişim uzun bir zaman dilimini kapsamış ve çeşitli dinamikler tarafından belirlenmiştir. Avrupa'nın yükselişi olarak tanımlayacağımız bu süreç Avrupa merkezci düşüncenin de filizlendiği dönemdir. Bu değişimin ilk ayağı "coğrafi keşifler"dir. Stam ve Shobat'a göre "keşif" seferleri modernliğin ve Avrupa'nın sömürgeci ilerlemesinin küresel bir boyut kazanmasının başlangıcıdır.[4]

3 A.g.e. s.166.

4 Robert Stam ve Ella Shohat, İçiçe Geçmiş Tarihler: Avrupamerkezcilik, Çokkültürcülük ve Medya, (Çev. Edibe Sözen), *Köprü*, (Kış-2002), s.77.

1492 gelişmeleri Avrupa'ya sistematik bir avantaj sağlamıştır. Yenidünyayla gelen servet, kölelerin işgücü sayesinde Avrupa kapitalist ve sömürgeci devlet olma aşamasında 'eşik noktasını' yakalamıştır. İzlenen yüzyıllarda Afrika ve Asya'nın büyük bölümü sömürgeleştirilmiş ya da yarı sömürge haline getirilmiştir. Rönesans'la birlikte modern dünyaya biçim verecek olan köklü dönüşüm yaşanmıştır. Rönesans dönemi, Avrupa için nitel bir kopuştur. Reformla birlikte ise metafizik kaygı terk edilmiş yerini felsefe, bilim, bilimsel düşün ve laiklik almıştır.[5] Rönesans'tan Aydınlanma felsefesine uzanan süreçte Avrupa bilinci yeni bir ideoloji olarak belirmiştir. Sanayi devrimi ve Fransız ihtilali burjuva iktidarının zaferi ve ücretli emeğin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bilimsel ve ideolojik devrimler birleşerek yeni bir ekonomik sistem haline dönüşmeye başlamıştır. Bu sistemin adı kapitalizmdir. Oluşan bu yeni üretim tarzı doğası gereği üretim hacmini arttırmak zorundadır. Bu hacim arttırma arzusu Avrupa'ya kendi dışında kalan tüm bölgeleri sömürü altına alma, onları uygarlaştırma görevi vermiştir.

Avrupa'nın geçirdiği bu değişim süreci aynı zamanda Avrupa merkezci düşüncenin de oluşum sahası olmuştur. Yaşadığı bu sıçramalarla Avrupa hem ekonomisini hem de kültürünü artık dünya ölçeğinde yaymak için kolları sıvamıştır.[6]

Nedir Avrupamerkezcilik?

Avrupa'nın kapitalizmin doğum yeri olduğunu söylemek, Avrupamerkezcilik mi? Bu bir övgü mü, yoksa belirli sınıf ve zümrelerin yasadışı yollardan ayrıcalıklı kılınması mı? Avrupa-

5 Samir Amin, *Avrupa Merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*, (Çev. Mehmet Sert), Chivi Yayınları, İstanbul, 2007, s.93-94.

6 A.g.e. s.11.

lıların diğer bölgelerde yaşayanlardan daha üstün olduğunu mu ima ediyor? Avrupalıların diğer insanlara göre teknolojik açıdan daha gelişmiş, daha girişimci veya hem entelektüel, ekonomik açıdan daha cesur ve gözü kara olduğu fikrini mi destekliyor?[7] Ne anlaşılmalıdır Avrupamerkezcilik'ten?

Avrupamerkezcilik, Batılı ve demokratik oldukları düşünülen klasik Greklere; oradan Roma imparatorluğuna ve nihayetinde Avrupa'nın ve Amerika'nın metropol başkentlerine ulaşan tarihsel bir süreci takip eder. Bu düşünce genetik bir miras olmayıp tarih boyunca oluşmuş bir düşünce türüdür.[8] Avrupa merkezcilik, Avrupa uygarlığının yegâne uyarlık olduğunu, fetihler öncesinde de Avrupa'nın diğerlerinden üstün olduğunu, diğer uygarlıklardan aktarım yapmadığını savunan kendini merkeze yerleştiren bir düşüncedir. Dirlik'e göre "Avrupalılar dünyayı "fethettiler" (*ya da sömürgeleştirdiler*), mekânlara yeni adlar verdiler, ekonomileri, toplumları yeniden düzenlediler, diğer birçok şey gibi zaman ve uzama dair modern öncesi düşünüş biçimlerini de ya silip geçtiler ya da bir kenara ittiler."[9] Bundan hareketle yaşama ilişkin tüm boyutların Avrupa değerleri çerçevesinde ele alınması olarak anlaşılabilir. Bu düşüncenin temelinde sömürü ideolojisi ve bu ideolojinin sömürülen halka içselleştirilmesi vardır. Sömürdüğü halkın sadece ekonomisine ya da siyasetine nüfuz etmez, kimliğini de tahrip eder ve ona sömürgeleşmişlik kimliği dayatır.[10] "Avrupa merkezci ideolojinin eleştirisi" adlı başyapıtında, Samir Amin

7 Frederic Jameson, "Avrupa ve Ötekileri", *Cogito*, S.38, İstanbul, (Bahar-2004), s.243.

8 Stam ve Shohat, a.g.m. s.77.

9 Arif Dirlik, "Avrupa Merkezcilikten Sonra Tarih Var mı? Sömürgecilik-Sonrası ve Tarihin İnkârı", *Cogito*, S.15, İstanbul, (1998), s.253-254.

10 Başkaya, a.g.e. s.3.

ayrıntılı bir tanım yapar. Amin'e göre Avrupamerkezcilik bir çarpıtmadan başka bir şey olmamakla birlikte, yaygın ideolojilerin ve toplumsal kuramların çoğunda göze çarpan sistemli ve önemli bir çarpıtmadır. Başka bir deyişle bu bir paradigmadır ve tüm paradigmalar gibi, çoğu zaman sözde kesinliklerin ve sağduyunun bulanık ortamında hiç zorlanmadan çalışır.[11]

Felsefi kökenleri Hegel'e kadar uzanan bu söylemin temelinde Avrupa-Avrupa dışı veya Batı-Doğu ikilemi vardır. Burada Batı dinamizmi, akılcılığı, liberal demokratik bir ortamı temsil eder. Doğu ise ekonomik durağanlığı, akıl dışılığı, despotik ve otoriter hükümet etme biçimlerini içerir. Avrupamerkezcilikte Doğu bir yokluklar alanı olarak Avrupa'nın üstünlüğünü kanıtlamak için sahnelenmiş oyunda, bir figürandır.[12]

Konuya benzer açıdan yaklaşan Edward Said, "Oryantalizm" adlı kitabında, Avrupa'nın doğu ve diğer toplumlara bakış açılarını eleştirir. Said'e göre de dünya Avrupamerkezci bakış açısına göre Batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Gelişmiş-barbar, ileri-ilkel, üstün-aşağı, rasyonel-sapkın gibi basmakalıp sözlerle Avrupa'nın ben ve öteki yarattığını dile getirir.[13]

Avrupamerkezcilik -Avrupalı olmayanların kazanımlarını kendine mal edip kendi özünde birleştirerek- kendi kültürel antropolojisini yükseltir. Batı kaynaklı dünyanın merkezi ve dünyanın gölgesinde kalan diğer yerlere ontolojik gerçeklik sağlayan tek -paradigmatik- çerçevedir. Resim sanatındaki Rönesans perspektifi gibi, dünya ayrıcalıklı tek noktadan canlandırılır, Tanrısal bir lütuf gibi görülen Batı düşüncesi haritalarda; Avrupa'yı büyülterek,

---

11 Amin, *a.g.e.* s.15.

12 Huri İslamoğlu, *Neden Avrupa Tarihi?*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.10-11.

13 Edward Said, *Oryantalizm*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul,1991, s.49.

Afrika'yı ise küçülterek çizer. Avrupamerkezcilik dünyayı "Batı ve Dışında Kalanlar" (West and the Rest) olarak ikiye ayırır: Bizim milletimiz-onların kavimleri; bizim dinlerimiz-onların batıl inançları; bizim kültürümüz-onların folklorü; bizim savunmamız onların terörü gibi. [14]

Avrupamerkezci Tarihyazımı ve Örnekleri

Avrupa'nın üstünlüğü ve özelliği özel olmayan ile kıyaslandığında ortaya çıkmaktadır. Bu kıyaslama yaşamın her alanında olduğu gibi tarihyazımında da kendini gösterir. Dirlik'e göre Avrupalılar daha önce eşi görülmedik bir biçimde tarihi kendi öz imgeleri doğrultusunda evrenselleştirdiler. Bu öz imge açısından hayati önemde olan ise us ve bilim ile donatılmış bir şekilde, evrensel us adına zaman ve uzamı fethedecek, yeniden düzenleyecek evrensel bir tarih üretmek adına, alternatif tarihsel yönelimleri zapt edecek ussalcı hümanist özneye dair bir paradigmanın bir tarih öznesi olarak, Avrupa aydınlanmacılığı tarafından inşa edilmesiydi. Bu değerler dizisi Avrupa-Amerikalı tarih deneyimini insanlığın kaderi kılmış ve böylece dönüştürücü emelleri sonucu dünyaya çektirdiği acıların ussallaştırılmasına hizmet etmiştir.[15]

Avrupamerkezli tarih anlayışı, sanayileşmiş Batı Avrupa'nın üstünlüğünü, ekonomik başarıları ve uygarlığı hakkındaki örtük kalıplaşmış bakış üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda 19.yüzyıldaki sistematizasyonuyla tarih disiplini; a) Avrupa merkezliydi: Batı'yı "tarihsel uluslar"ın alanı, Doğu'yu ise bir "tarihsiz halklar" öbeği olarak görüyor, dolayısı ile bütün sınıflandırma, soyutlama ve kronolojilerin sadece Avrupa'nın kendi geçmişini getirip yığdığı somut malzemeler ve yine sırf Batı toplumlarının belleğinde iz

14 Stam ve Shohat, a.g.e. s.78.

15 Dirlik, a.g.m. s.254.

bırakmış dönüm noktaları etrafında dönüyordu. b) Bu Avrupa merkezcilik çerçevesindeki konuları hala çok diplomatik, askeri ve anayasal tarih ile sınırlıdır. Çünkü üretici sınıfların ekonomik faaliyetleri ile diğer toplumsal faaliyet alanları arasındaki bağlantıyı, ancak modern sanayinin gelişimi ortaya çıkaracak ve buna bağlı olarak geniş kitleler de daha yeni yeni tarih sahnesinden bağımsız bir aktivite peydahlayacaklardı. c) Yöntem açısından ise bu tarihçilik pozitivist ve amprisist idi: Tarih felsefesi denen kurgulamalara reaksiyonu içinde yalnızca tarihin gelecekteki aksının yönlendirdiği tasavvur edilen yasalar aramayı reddetmekle kalmıyor, her türlü genel komparatif çerçeveden uzak durarak, geçmişte salt tikel ve benzersiz olanın belgeci-betimsel araştırma tarzı ile bulunup çıkartılmasına yöneliyordu.[16]Khella'ya göre Avrupamerkezci tarihyazımı, tarihi yanıltmanın, saptırmanın özel bir durumudur. Bu yalnızca Avrupa'nın sunumuna bağlı değil, eşit olarak Avrupa dışında tarihin işlenmesiyle de ilişkilidir. Dünyanın geri kalanına oranla Avrupa ayrıcalıklı olarak tasvir edilmektedir. Başka birini sunuşunda olduğu kadar bizzat kendini sunuşunda bile, bazı öğeler tarafından karakterize edilmiş bir tarih imajı vardır.[17]

Avrupamerkezci tarihyazımında bütünselci bir yaklaşım yoktur. Gerçek Avrupalı olan kuzeyliler kendi tarihlerini güney ile ilişkilendirmekten kaçınırlar. Avrupa uygarlığının ve tarihinin özgünlüğünün kanıtlanması için eski Asya ve Afrika uygarlıklarıyla şecere zincirini koparmışlardır. Bu amaçla eski Yunan uygarlığının, eski Mısır uygarlığından etkilenmediğini kanıtlamaya girişmiş-

16 Salih Özbaran, "Evrensel Tarih Total Tarih Komparatif Tarih", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Ankara, 1995, s.80.

17 Karam Khella, *Avrupa Merkezci Tarihsel Bilincin Yıkımı, Üniversalist Tarih*, (Çev. İsmail Kaygusuz), Su Yayınevi, İstanbul, 2005, s.33.

lerdir. Oysa Yunan uygarlığındaki Mısır ve Fenike etkisini inkâr etmek tarihi tahrif etmek demektir. Hıristiyanlığın da eski Yunan uygarlığının da 'Avrupalı' olduğu, uygarlığın ve felsefenin beşiği olduğu yönünde bir tarih versiyonu geliştirmişlerdir. İnsanlık tarihi bir kere tahrif edilip, pre-kapitalist dönemin büyük uygarlıklarıyla 'Avrupa uygarlığı' arasındaki süreklilik bağı inkâr edilince, Avrupa merkezli bir tarih anlayışını dayatmak kolaylaşmıştır. Buna göre tüm uygarlık Avrupa'dan kaynaklanmıştır. [18]

Tarih Kutsal Roma, Kutsal İspanyol, Kutsal İngiltere ve Kutsal Amerika İmparatorluklarının sınırları içine sığdırılmıştır. Mağlupların tarihleri galibin kavramları, onun dünya tarihine verdiği yön doğrultusunda yazılmıştır. Galip ile mağlubu karşı karşıya getiren, ikisine de birer kimlik sunan bu ikilem hem Avrupa tarihyazımında hem de Avrupa dışı bölgelerdeki tarih yazımlarında farklı biçimlerde sürekli olarak yeniden kotarılmakta, karşımıza yeni ve eski siyasi ve ideolojik konumların meşrulaştırıcısı olarak çıkarılmaktadır. Osmanlı tarihyazımı bu tür örneklerden oluşmaktadır. Örneğin, batılı liberal anlayışın egemen olduğu tarihyazımını ele alalım. Bu bakışa göre Osmanlı tarihinde devlet özel mülkiyetin ortaya çıkışını engellemiştir. Roma hukuku mirası da yoktur. İslam hukuku yetersiz sayılmıştır.[19]

Yine İslamoğlu'na göre Batı ile Doğunun tarihlerinin karşıtlığı anlayışı Avrupa tarihi yazımına egemendir. Avrupa tarihçileri Batının yükselişini ve Avrupa mucizesini Avrupa tarihinin başka tarihlerde görülmeyen özellikleri ile açıklarlar. Bu özelliklerden bazıları tarihçinin vurgusuna göre, özel mülkiyetin çok erken bir aşamada yerleşmesi, imparatorluk yapıları yerine yine erken bir aşamada farklı devletlerin birbirleri ile rekabet içinde oldukları

18 Başkaya, *a.g.e.* s.24-25.

19 İslamoğlu, *a.g.e.* s.12.

çok kutuplu bir devlet sisteminin ortaya çıkmış olması, tarımı üretken kılan kurumların benimsenmesidir. Kapitalizmin gelişmesi, güçlü devlet yapılarının oluşması, liberal siyasal yapıların varlığı hep bu özellikler ışığında anlam kazanır. Tüm bu özelliklere ve onların neden olduğu gelişmelerden yoksun olarak tasavvur edilen bir doğu tarihi, bu biricik ve özel olarak tasavvur edilen Avrupa tarihinin bir arka planını oluşturmaktadır.[20]

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Osmanlı ve Avrupa tarih yazımlarının karşılaştırmalı bir tarih anlayışı içerdikleridir. Ne var ki bu karşılaştırmalar ideal, yani karmaşık tarihsel süreçlerden soyutlanarak, kategorilerin karşı karşıya getirilmesi ile gerçekleşmektedir. Örneğin özel mülkiyete karşı devlet mülkiyeti, despotik siyasi rejimlere karşı liberal anayasal rejimler böyle olunca da ne Avrupa ne de Avrupa dışı tarihlerin karşılaştırılması, bu tarihleri oluşturan karmaşık dinamikleri anlamamıza yardımcı olamaz; yine bu şekilde gerçekleştirilen edebi eserlerde de aynı manzara ile karşılaşmaktayız.[21]

Avrupamerkezci tarihyazımında örnekleri çoğaltmak mümkündür. Avrupa dışı imparatorlukların şiddet olaylarının sunuluşu abartılıdır. Avrupa kolonyalizminin katliamları ise son derece normaldir. Avrupa'ya ait olan olaylar söz konusu ise 'sefere çıkma' (örneğin 1798'de Napolyon döneminde bir Fransız seferi) olarak nitelendirilirken. Avrupalı olmayanların ki söz konusu olursa,'yakıp-yıkma', 'barbarlık' olarak sunulmaktadır.

Avrupa, bilimde, sanatta yahut toplumun birçok alanına ait kazanımları kendine mal ederek, kendi kültürel antropolojisini yükseltmeye çalışmıştır. Önemli kişiler, yerler ve genellikle

20 İslamoğlu, *a.g.e.* s.11.

21 Jale Parla, *Efendilik Kölelik ve Sarkiyatçılık*, İletisim Yayınları, İstanbul,1995, s.43.

önemli kültürel başarılar Avrupalılaştırılmıştır. İnsanın ortaya çıkışının başlangıcından taş çağı aletleri Latince yahut Cermen sözcüklerle yeniden adlandırılmıştır.[22] Fetihler ve sömürgecikle birlikte binlerce yıllık Batı dışı düşünce ve bilimsel birikim yok sayılmış en azından marjinalleştirilmiştir. Bunun mümkün olmadığı durumlarda bilim adamlarının ismi değiştirilmiştir. Batı Asyalı İbni Sina'nın adı Avicenna, El Kındi Alkindus, İbni Rüşt Averros olarak değiştirilmiştir. Bu durumu Batının, sosyal düşünceyi kendi uygarlığının özgünlüğünde bulamayıp başka uygarlıklardan iktibas yapmadığını ilân ettiği anda, Batı dışı sosyal düşünceyi yok sayması, inkâr etmesi biçiminde anlamak mümkündür. Çünkü Avrupa-merkezli sosyal düşüncenin [sosyal bilim] insanlığın ortak eseri olan birikimi reddedip, yok sayıp kendini dayatması demek, dünya ölçeğinde entelektüel sömürgeciliğin yayılması, etkinlik alanını genişletmesi demektir. Şimdilerde Üçüncü Dünya'da 'ortalama' diplomalının, akademisyenin, şairin, yazarın, vb... Avrupa-Amerika kaynaklı her düşüncenin, her teorik yaklaşımın, her eserin evrenselliğin timsali olduğundan şüphe etmemesi bununla ilgilidir.[23]

Karam Khella, diğer halkların tarihinin varlığının reddedildiğini ya da yaşadığı zamandan ayrılmaya çalışıldığını ifade eder. Bunun için örneğin; Hamburglu Antik –Mısır araştırmacısı Wolfgang Helck'in anlatımı karakteristiktir:

"Nil vadisinde şimdi egemen olan kültür ile Firavunlar İmparatorluğu arasında doğrudan doğruya bir iletişim yoktur. Kökenleri bakımından geçmiş zamanla hiçbir bağı olmasa bile, Firavunlar döneminin köylüleriyle, günümüzde yaşayanların bir ilişkisi vardır."

22 Khella, *a.g.e.* s.37.

23 Fikret Başkaya, "Avrupa Merkezcilik", *Özgür Üniversite Forumu*, S.2. s.2-3.

Çağdaş Mısır için tarihin anlamı da W.Helck tarafından şöyle açıklanmaktadır: "Firavunlardan geri kalanlar aracılığıyla tarih her zaman döviz kaynağı olarak en azından turizmi ilerletme etkisine sahiptir. Görünüm ve şimdiki zaman hakkında söylenebilecekler bunlardır." [24] Görüldüğü gibi bir tarihçi Mısır medeniyetiyle günümüz Mısırlıların bir ilgisinin olmadığını vurgulayarak onların tarihini görmezden gelmekte ya da onları tarihsizleştirmekte, diğeri ise Mısır tarihinin değerini sadece dövizle açıklayabilmektedir. Aynı şekilde alfabenin tarihi, kültür araç gereçleri farklılaştırılmış, başkalaştırılmıştır. Avrupa araştırmacılığı, Mısır kültür ağacını kökünden söküp Avrupa'ya dikmiştir. Kültürsüzleştirmenin ideolojik işlevi işte burada açıklığa kavuşmaktadır. Bu işlev bir egemen olma hükmetme yoludur. Önce isimler arkasından topraklar işgal edilir. Bugün bile bir seyahat ajansı, "Orası senin ülken" sloganıyla müşteri çekebilmektedir.[25]

Bilim tarihi üzerine yazılmış bir kitaba göz attığımızda, icatlar, bilimsel buluşlar, keşifler her şey batılılarındır. Tüm bilimsel buluşlar Avrupalı beyaz adama ayrılmıştır. Örneğin, M.S. 9.yüzyıldan itibaren Çinliler barut icat etmelerine rağmen, barutun icadı hiçbir kanıta dayanmaksızın Bacon'a atfedilmiştir. Aynı şekilde 9.yüzyılda Çin matbaayı bilmekte, 11.yüzyılda Japonya Budist kitaplar basmaktadır. Fakat matbaanın icadı yine Avrupa'ya Gutenberg'e dayandırılmıştır.[26]

Dünya Tarihi, Avrupalı tarihçiler tarafından kendi özel tarihlerine göre çağlara bölünmüştür. Suriye, Mısır, İran ve Irak uygarlıklarını "ilkel uygarlıklar" terimiyle tanımlanmışlardır. Kendilerini Avrupa olarak tanımlayıp, dünyanın diğer bölgelerini Yakın, Orta ve Uzak Doğu olarak isimlendirmişlerdir.

---

24 Khella, *a.g.e.* s.41.

25 A.g.e. s.43.

26 Kanar, *a.g.e.* s.190.

Avrupamerkezci tarihyazımından Türklerde nasibini almışlardır. Türk tarihine karşıda bir olumsuzlama vardır. Örneğin tarihsel zamanda birçok icat en erken Anadolu'da başlamıştır. Bunlardan biride Neolitik çağda(cilalı taş devri) ' 'Fumel" yani baca adı verilen bir kültürdür. Anadolu'dan tüm kuzey Avrupa'ya yayılmıştır ama Avrupa tarihinde bu kabul edilmez. Yine Türklerin 6.yüzyıldan beri yaptıkları göçler için "kitlesel sürgün", "yabancı yerleşim" veya "barbar saldırılar" gibi dramatik deyimler kullanmışlardır. Anadolu tarihinde bir kırılmadan söz etmektedirler. Oysa bu göçler sonucunda bugün Avrupa ve Asya'da ileri birçok devlet istikrar kazanmışlardır.[27]

Bu şekilde örnekleri çoğaltmak mümkündür. Buraya kadar verdiğimiz örnek ve açıklamalardan hareketle Avrupa merkezci düşünce dünya tarihini yeniden yazmıştır. Avrupa istediği yerde tarihe dâhil olmuş, istemediği yerde dışarıda kalmıştır. İstediğini tarihe dahil etmiş, istemediğini dışarıda bırakmıştır. Dünya uygarlığı kavramı yerine, 'Avrupa uygarlığı' kavramını dayatmaya çalışmıştır. Böyle bir tarihyazımının bilimsel olmadığı açıktır.

Sonuç

Tarih, sosyal bilimlerin belki en fazla ideolojileştirilebileni olması itibariyle kendisine "kök" bularak veya eylemlerinin sebeplerini geçmişten temellendirerek kendi tarihselliğine meşruiyet zemini bulmak için en uygun materyallerin seçilebileceği çalışma sahası olarak görülmeye devam etmektedir. Avrupa merkezci düşünceyle oluşturulmuş tarihyazımı bunu tam olarak göstermektedir.

Çoğu zaman alışkanlıklarımız bizi, bugün öyle görünen birçok şeyin sanki yaratılıştan beri öyleymiş gibi olduğuna inanmaya götürür. Oysa gerçeklik çok daha farklıdır. İşte Avrupa merkezci

27 Khella, *a.g.e.* s.109.

tarihyazımı tam da budur. Bugün bildiğimiz ve kabullendiğimiz birçok tarihsel bilgi aslında farklı köklerden gelmektedir. Bunu anlamak ve araştırmak gerekir. Ama bunu yaparken Samir Amin'in de altını çizdiği gibi Avrupamerkezciliğe karşı çıkarken 'tersinden merkezcilik' üreterek değil. Batı kaynaklı hemen her şeye karşı olan radikal tavırlar geliştirerek de değil. İnsan hakları, laiklik, bir arada barış içerisinde yaşama gibi, demokrasinin temel unsurlarını sırf "Batılı" olduğu gerekçesiyle reddetme davranışına doğru giderek de değil. Bununla birlikte, olumsuz oryantalist bakış açısı da, sırf geleneksel olduğu veya Doğuya ait olduğu gerekçesiyle, farklı kültürlerle karşıtlık ilişkisi geliştirmesi farklılıkların barış içinde yaşamasını giderek daha fazla güçleştirebilmektedir. Bu olumsuzluğu başka kavramlarla yeniden üretmek olacaktır. Avrupamerkezciliği aşmak bilincimizi özgürleştirmeye bağlıdır. Geçerli paradigmayı eleştirebilmek, dünyanın gerçekliğine herkesin kendi gözüyle bakabilmesine imkan verecek bir tarihyazımı gerekmektedir. Her iki yönden olumsuz etkilerin azaltılması ve Doğu ile Batının birlikte yaşayabileceği ve her ikisinin de kendine has tarihleri ve kültürleri barındırabildiğinin kabulü ile belki de mümkün olabilecektir.

Avrupa'nın daha önce eşi görülmedik bir biçimde tarihi kendi öz-imgeleri doğrultusunda evrenselleştirdiği, evrensel bir tarih üretmek adına, alternatif tarihsel yönelimleri zapt etme yoluna gittiği açıktır. Avrupa merkezci tarihyazımının tarihi tahrif ederek dünya tarihine katkıda bulunamayacağı açıktır. Bu yapılırken de etnosentrik duyguların esiri olmadan halkının dünya tarihi içinde yerini ve katkılarını bilerek bütüncül tarih anlayışıyla hareket edilmelidir.

Tarihyazımında Bir Sorun: Anlatı

Mustafa Safran[*] *Ahmet Şimşek*[**]

Gerçekten de tarih sabahtan akşama kadar anlatır.

Michael de Certeau

Geçmişin yeniden inşası olarak bilinen tarih yazıcılığında üç temel teknikten bahsedilir. Bunlar; betimleme, çözümleme ve anlatıdır.[1]

Betimleme tekniği genelde ele alınan dar bir zamansal dönemin genişlemesine açıklanmaya çalışılmasıdır. Voltaire'in (1694–1778) *14. Louis Dönemi* adlı eseri ilk betimleyici tarih çalışması sayılır. Voltaire, bu eseri ile zamansal anlamda geleneksel dikey plân yerine, yatay (genişlemesine-horizontal) zaman planında eser

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, safran@gazi.edu.tr
Doç. Dr., Marmara Üniversitesi. ahmet.simsek@marmara.edu.tr.

1 John Tosh, *Tarihin Peşinde.* (Çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.106.

vermiştir.[2] Tarihyazımında ikinci bir yol olan çözümleme tekniği ise tarihçinin ele aldığı dönem, olay ve kişileri çeşitli açılardan değerlendirmesine dayanır. Bu tekniğin ilk temsilcisi, Peloponnesos Savaşları Tarihi'nin yazarı Thukydides (M.Ö. 455–400) sayılabilir. O kendisinin, "anlattığı olaylar üzerinde yargıda bulunmasının yanlış olmayacağı"nı belirtirken bir tarih eserinin sadece olayların kayda geçirilmesinden ibaret olmayıp, tarihçinin yorumunu da içermesi gerektiğini vurgulamıştır. Diğer bir deyişle, ona göre tarihçinin görevi sadece nakletmek değil[3], aynı zamanda olanlar'ı değerlendirmektir. İmparatorluk döneminin Romalı tarih yazarlarından Tacitus'un (M.S. 56–118) tarihi de çözümlemeci yaklaşım çerçevesinde ele alınabilir. Tacitus, eserinde olayların ve insan davranışlarının arkasındaki insan ruhunun kötü yönlerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu sebeple Tacitus'un tarihi, trajik tablolarla dolu ve karamsar görünümlüdür.[4]

Tarihyazımında en yaygın teknik ise anlatı'dır. Anlatı, geçmişi yeniden yaratmanın en geçerli ve başarılı yolu olarak algılanmıştır. Peki, nedir anlatı?

Anlatı, belirli bir zaman dilimi içindeki gerçek ya da kurgusal olayları ve durumları ele alan söylem türüdür. Dilbilim uzmanlardan Barthes'e göre;

"Dünyada sonsuz sayıda anlatı vardır. Her şeyden önce şaşılacak kadar tür söz konusudur. Anlatı sözlü ya da yazılı olarak, görüntüyle, davranışlarla ve bütün bunların karışımıyla verilebilir. Mitte, efsanede, fablda, masalda, öyküde, destanda,

---

2 Michael Stanford, *A Companion to the Study of History,* Basil Blackwell, Oxford, 1994, s.103.

3 Bedia Demiriş, *Antikçağda Tarih Yazmak, Online*: http://fen-edebiyat.iku.edu.tr/antikcag2/sunumlar/ Bedia_Demiris.pdf, 22.12.2008 tarihinde alınmıştır.

4 A.g.e.

tarihte, trajedide, dramda, güldürüde, pandomimde, tabloda, vitrayda, sinemada, çizgi resimlerde, günlük gazete haberlerinde, konuşmalarda anlatı hep vardır. Üstelik neredeyse sonsuz sayıdaki bu biçimler altında anlatı her zaman her yerde ve her toplumda vardır.[5]"

Yukarıdaki bu geniş tanımlamadan anlatının oldukça yaygın olarak kullanılan, iletişime ilişkin bir yapı olduğu çıkarsanabilir. Ancak bu yapının tek belirgin bir formunun olmadığı, aksine pek çok bilindik tür ve formda temsil olanağı bulabildiği söylenebilir.

Çağdaş tarih düşünürlerinden Chartier[6] tarihyazımında anlatının kapsayıcılığı vurgular. Ona göre "*Tarihin yazımı, en nicel, en yapısal olanda bile anlatı türüne bağlıdır ve onun temel kategorilerini paylaşır. Kurgusal anlatı ya da tarih anlatısı, kişilerin olayın içine oturtulmasından yönlendirilmesine, anlatıda zamansallığın sağlanmasından neden-sonuç ilişkilerinin kurulmasına kadar pek çok konuda aynı yöntemi kullanır.*" Bu konuda De Certeau ve Ricoeur'den esinlenen Chartier, daha da ileri giderek tarihin *hikayeleme*nin[7] temel tekniklerine bağlı olarak yazıldığını ve salt olaylar tarihinin reddinin tarihyazımında

---

5 Roland Barthes, "Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş", (Çev. Mehmet Rifat), *Yazko Çeviri*, (Mart-Nisan 1983), s.124.

6 Roger Chartier, *Yeniden Geçmiş*, (Çev. Lale Arslan), Dost Kitabevi, Ankara, 1997, s.16.

7 Burada "hikayeleme"; geçmişe ilişkin olayları, kişileri, durumları anlamlı bir bütünlük içinde ve zaman dizime bağlı kalarak bir araya getirme, bütünlüklü bir anlam yaratma süreci olarak kullanılmıştır. Aksi takdirde hikaye ve hikayeleme ile geçmişi yazıya geçirme eylemi olarak yazmanın edebiyat/sanat alanına indirgenerek, genelde "hikayeci tarih" olarak eleştirilen bir tarih yazım tarzı kastedilmemiştir. Yani "hikayeleme" ile geçmişin gerçekliğini ele alma noktasında bir zafiyeti anlatmak ya da bir eksikliği ima etmek

anlatının da reddedildiğine ilişkin bir anlama gelmediğini belirtir. Bu değerlendirmeler tarihin anlatı olmaksızın yazılamayacağını açıkça ortaya koymaktadır.

Buraya kadar anlatıyı iki anlamda ele almanın gereği ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki geleneksel tarih yazım tarzı olarak anlatı (narratif), diğeri ise bununla yine ilişkili olarak tarihsel gerçeği metinleştirme sürecinde kaçınılmaz olarak başvurulan anlatıdır.

Geleneksel tarihyazımında anlatı olarak tanımlanan tarz, daha çok tarihsel öğelerin (olay, kişi, yer, zaman vs.) bir hikâye formunda inşa edilmesidir. Bu anlayışa *rivayetçi*, *hikâyeci* ve *nakilci tarz* da denmektedir.[8] Bu anlayışı masaldan ayıran en önemli nokta, gerçekçi bir zaman ve mekân bildirmesidir.[9]

Narratif tarih anlayışı, tarihsel olayı, felsefi veya diğer bir bakımdan tetkik ve sistemleştirmekle uğraşmayan,[10] olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkileri üzerinde yorumlar yapmayan, olayları muhakemesiz olarak nakletmekle yetinen.[11] tarzdır. Bu yaklaşım, tarih oluşturmak için toplumların kullandığı, bilinen en eski anlayıştır.[12]

Bir tarih yazım tekniği olarak anlatının yaygın biçimde kullanılmasının iki önemli sebebi olduğu düşünülmektedir.

---

değil, bizatihi tarihyazımına ilişkin vazgeçilemeyecek bir form olduğunu vurgulamak amaçlanmıştır.

8 İsmail Özçelik, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Ankara, 1993, s.83-84.

9 İbrahim Kafesoğlu, "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", *Tarih Dergisi*, (1963), s.19-20.

10 Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1985, s.3.

11 Kafesoğlu, a.g.m. s.1

12 Özçelik, a.g.e. s.83.

Bunlardan ilki, tarihin bir yazım tarzı olarak anlatı(m) ile ilişkilendirilmesidir. Bu, geçmişte sözlü biçimde aktarılan tarih geleneğinin kendini devam ettirmesi gibi de değerlendirilebilir. Yani, tarih gibi bir çalışma alanına ilişkin yazma eyleminde en çok kullanılan tekniğinin *anlatı* olması, yazıdan önceki zamanlarda *geçmiş*in sözlü olarak temsil edilmesi ve aktarılmasında söze/anlatıya başvurulmasına, bu alışkanlığa bağlı olarak tarihçinin yazmasından çok *anlatma*sına bir gönderme yapıyor gibidir.

Gerçekte tarih, yazılmaktan çok anlatılan bir şey midir? Diğer bir deyişle tarihin anlatılması mı yazılması mı daha önceliklidir? Çiçero'nun *hitabet için tarih* anlayışı bir yana bırakılırsa ve önce de belirtildiği gibi tarihyazımının, yazının bulunması ile gerçekleştiği düşünülürse anlatılmasından çok *yazılması* elbette ki daha öncelikli görülebilir. Zaten tarihçilere böyle bir soru sorulmuş olsa *"tarih elbette ki anlatmaz"*[13] diyeceklerdir. Kaldı ki, sorunun cevabını, tarihyazımına ilişkin literatürün varlığı da verecektir. Yine de, en çok kullanılan tekniğin anlatı olması, tarihçinin yazmak kadar anlatma eylemini de önemsendiğini gösterir gibidir. Bu durumun, tarihin, öğretiminden kaynaklı olarak, daha çok anlatılarak paylaşılan ve aktarılan bir bilgi alanı olduğu genel kabulüyle ilgisi düşünülebilir.

Diğer yandan, bazı profesyonel tarihçilerin eserlerinin çok satması için *"roman gibi okunuyor"* söylemine sarılmaları da bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu söylem, yazar ya da yayınevince ürünü daha iyi pazarlama yöntemi olarak kabul edilmiş olmalı ki, varlığını hala devam ettirmektedir. Burada *"Ben size, yani uzman*

13 19. yüzyılın ikinci yarısında doğa bilimlerinden etkilenme ile birlikte tarihin "gözlemler bilimi, tahlil bilimi, belgeye dayalı bilim, belki bir gün senteze kadar gidebilecek ve yasaları bir yana bırakacak bilim" şeklinde tanımlanması söz konusudur. François Hartog, *Tarih, Başkalık, Zamansallık*, Dost Kitabevi, Ankara, 2000, s.228.

olmayan sizlere bu kitabı tavsiye ediyorum, sizi temin ederim ki tarihi konu alıyor, yani gerçekten olmuş bitmiş olayları, gerçekten açıklanmış tarihsel bir olguyu, hiç yayınlanmamış arşiv belgelerini, tamamen yeni bilgileri konu alıyor; buna rağmen kitap kolay okunuyor, kurgusu, olay örgüsü, biçemi sayesinde siz okuyucular bu kitabı sanki kurmaca bir eser okur gibi okuyabilirsiniz" demek istenmektedir.[14] Bu da okuyucunun eseri satın almasında önemli rol oynayabildiği gibi *tarihin yazılan bir şeyden çok anlatılan bir şey* olarak algılanmasını güçlendirebildiği düşünülmektedir.

Tarihyazımında anlatının bu derece yaygın olmasının ikinci nedeni, belki de en önemlisi, birbirinden kopuk ve anlamsız gibi görünen geçmiş olayların bir bütün olarak bir araya getirilmesiyle, geçmişten bugüne olaylar arasında tarihsel bir süreklilik (duration) izleniminin (tarihsel süreç) yaratılıyor olmasıdır. Bu süreklilik, toplumsal yaşamın sürekliliği düşüncesiyle ilgili de güçlü bir sezgi, vurgu oluşturmaktadır. Oysa ne tarihin yararlandığı belgeler ne de insanın deneyimi sürekli değildir. Anlatı tekniğini seçen tarihçi, bu kesikli olaylardan, belge ve bilgilerden sürekliliği olan bir öykü kurar.15

Geçmişten Bugüne Tarih ve Anlatı (Narratif)

Geçmişe ilişkin ilk anlatılardan olan destan (epope) ve yıllıklar (kronik) halkın bir anlamda kendine has özelliklerini yansıtan, ona geçmişine ilişkin bazı bilgiler sunan eserlerdir. Eski Yunan'da, manzum halde bulunan destanlar (epope), haberciler (logograf) tarafından nesir olarak hikâyeleştirilmiştir. Kütükoğlu'na göre bu

14 Hartog, *a.g.e.* s.227.

15 İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s.68.

eserler ne edebi, ne de tarihidir.[16] Ancak, bilimsel araştırmanın yolunu açan basit kroniklerdir. Bunlar, olayları yıl yıl, ilişkisiz ve atlayarak kaydetmişlerdir. Bu tarzın erken temsilcileri arasında Polibius, Livis, Tacitus sayılmıştır.[17]

Antik Roma'da ise Cicero (M.Ö. 106- M.Ö. 43), tarihçi olmamasına rağmen, güzel söz söyleme sanatının bir gereği ve tamamlayıcısı olarak tarihten yararlanılmasını salık verirken, söylenenlerin daha da inandırıcı olması için buna ihtiyaç duyulduğu görüşündedir. O, tarihin retorik özelliğiyle, yani hitabet sanatının tarih yazıcılığı bakımından önemli oluşuyla ilgilenmiştir.[18] Antik Roma tarihçiliğinde retoriğe malzeme (bilgi) sunma bağlamında tarihin anlatıyla nasıl iç içe geçtiğini, hatta anlatının biçimsel özelliklerinin anlatılan tarihten daha değerli olduğunu göstermesi; tarih-anlatı ilişkisinin anlatıya kayan yönünün vurgulaması açısından önemli sayılmalıdır.

Anlatı (narratif) tekniğine dayalı tarih, sadece Batı dünyasında değil, İslam dünyasında da oldukça yaygın olarak, uzun süre varlığını sürdürmüştür. Batıda aydınlanmaya kadar, doğuda ise -İbni Haldun (M.S.1332–1406) dışında-[19] Batılılaşma (aydınlanma ve uluslaşma) dönemine kadar tarihçilerin kullandığı vazgeçilmez bir tarz olmuştur.

---

16 Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul,* Kubbealtı Yayınevi, İstanbul, 1995, s.6.

17 Michael Stanford, *A Companion to the Study of History,* Basil Blackwell, Oxford, 1994, s.95.

18 Demiriş, *a.g.m.*.

19 Narratif tarihte olayların geçmişten bugüne doğru (dikey) sıralanışı yanında betimleme de çok önemli bir yer tutar. Örneğin Heredot'un tarihi Mısır ve Yakındoğu hayatının eğlenceli tasvirlerini içerir. Benzer zengin betimlemeler, bu tarzın dışında algılanan İbn-i Haldun'da da vardır.

İslam dünyasında Peygamber'in yaşamından öğütler çıkarmak ve bu öğütleri yaşam için birer örnek haline getirmek amacıyla ortaya çıkan siyer (peygamberin hayatı), İslam tarihçiliğinin bu anlamdaki ilk örneği sayılabilir. Rivayet edenlerin kaynak oluşturduğu siyerin İslam dünyasında anlatıya dayalı (aktarmacı) tarih anlayışının yerleşmesini sağladığı söylenebilir. Bu tarzı benimseyen İslam tarihçilerinin başında *Tarihi el Umem ve'l Mülük*'ü ile Taberi, *El Kamil fil Tarih* isimli eseriyle de İbn-ül Kesir gelirler. Taberi'ye göre, tarihsel rivayetleri tarihçinin kendine göre yorumlaması tarihi tahrif etmek anlamına gelir O nedenle, İslam ortaçağında tarih, sadece *gerçekleri* nakleden bir çalışma alanı olarak kabul edilmiştir.

Ortaçağ Selçuklu ve Osmanlı tarih yazıcılığında da anlatıya dayalı bir tarzın hâkim olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde kuruluşu haber veren 15. yüzyıl tarihçisi Aşıkpaşa ile 16. yüzyıl tarihçisi Neşri ve daha sonraları Evliya Çelebi ve Naima gibi tarihçiler eserlerinde olayları sadece nakletmekle yetinmişlerdir.

Geleneksel tarih yazıcılığı Tanzimat dönemi ile bir ölçüde farklılaşmıştır. Batılılaşmayla birlikte aydınlar ve bu bağlamda tarihçiler yeni yöntemler benimsemişlerdir. Milli kaygıların ön plana çıktığı bir tarih düşüncesi çerçevesinde eserler verilmeye çalışılırken *anlatı* yine en önemli tarih yazım tekniği olmuştur. Bu dönem tarihçileri genelde geleneksel tarih yazıcılığının hikayeci ve tasvirci anlayışı ile pragmatik anlayışı bir arada yürütmüşlerdir.20 Bir anlamda anlatı geleneği, kendini dönüştürerek ve yeniden üreterek devam etmiştir. Çünkü örnek alınan batılı tarih çalışmalarında da felsefi ve bilimsel dönüşümlere rağmen *anlatı* geleneği varlığını sürdürmüştür. Örneğin Ranke, tarih çalışma alanını "*iç tutarlılığı*

20 Kemal Koçak, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Eğitimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997, s.17.

olan bir anlatı kurmak" olarak görüyordu. Bu yüzden tarihsel olaylar üzerinde durmuştur. Bunları anlamlı bir biçimde sunabilmenin yolu anlatıydı. Sonuçta Ranke'nin tarihi, bir siyasi olaylar anlatısı halinde gelişmiştir.[21]

Bilimsel tarih söylemi, edebî hayal gücünü içerdiği gibi daha eski edebî gelenek de gerçeği sahih bir geçmişin yeniden kurulmasında aramıştır. Thukydides'ten Gibbon'a[22] değin süren tarihyazımında edebi gelenekle Ranke'den bu zamana gelen bilimsel yönelim şu üç temel varsayımı paylaşmıştır.[23]

1. Tarihin gerçekten var olan kişileri ve gerçekten icra edilmiş eylemleri ortaya koyduğunu benimsemesiyle her ikisi de *gerçekle örtüşme kuramını* kabul ediyordu.

2. Her ikisi de insanî eylemlerin aktörlerin niyetlerine ayna tuttuğunu kabul ediyor ve tutarlı bir tarihsel anlatı kurmak isteniyorsa tarihçinin bu niyetleri kavraması gerektiğini öngörüyordu.

3. Her ikisi de, sonraki olayların tutarlı bir silsile içinde öncekileri izlediği tek boyutlu diyakronik bir zaman içinde ilerliyordu. Bu gerçekçilik, kasıtlılık ve silsile varsayımları, Heredot

---

21 İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s.67.

22 Gibbon, tarihi estetik değeri olan bir edebi problem olarak görerek çalışmalarında estetik kaliteye ayrı bir yer vermiştir. Ona göre tarih, olayları farklı bakış açılarıyla ele alabilen, aynı zamanda eleştirel yönü bulunan bir anlatım üslubuyla entelektüel olarak yeniden kavranıp düzenlenmesi gereken kronolojik bir süreçtir. Dolayısıyla Gibbon, tarihyazımında önceliği tarih yazarlarına vermekte ve tarihin olaylarla ilgilenen bir araştırma, tarihçinin ise bu olayları bulup kendi yorumlarıyla okuyucuya sunan kişi olduğunu savunmaktadır (Baysal, 2007).

23 George Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s.3.

ve Thukydides'ten Ranke'ye, Ranke'den de 20. yüzyılın sonlarına değin tarih yazmanın yapısını belirlemiştir.

Uluslaşma sürecinde kendini daha çok hissettiren üst anlatı *(meta-narrative)* zamanla siyasi tarihte gelenek yaratmıştır. Bunlar büyük ölçekli denebilecek tarihsel olay ve durumları; söz gelimi yüzlerce yıl yaşamış büyük imparatorlukların yükseliş ve çöküşlerini işlemiştir. Roma İmparatorluğunun çöküşü, İngiltere'de demokrasi, Sanayi Devrimi ile ilgili pek çok anlatı bu bağlamda değerlendirilebilir.[24] Siyasi anlatı tarzına karşı eleştiriler olmuştur. Bu eleştirilerin önemlisi ve etkilisi Annales Okulu'dan gelmiştir. Annales, tarihyazımına farklı bakış açıları getirmeye, siyasi narratif tarzının dışında bir tarihyazımının mümkünlüğünü vurgulamaya çalışmıştır.

Annales Okulu *"olaylardan oluşan geleneksel anlatının yerine sorun odaklı analitik bir tarihyazımını ve siyaseti merkeze almış bir tarih yerine insan faaliyetlerinin tamamına değinen bir tarihi önermiştir"*.[25] Bu çerçevede Fernand Braudel'in yazdığı *Akdeniz Dünyası* adlı çalışma, geleneksel anlatıyı kırması yönüyle önemli bulunmuştur. Buna rağmen bazı araştırmacılar onun da anlatıdan bütünüyle kopamadığını belirtmiştir. Bunlardan Hartog, Annales ile bir büyük anlayış değişikliğinin olduğunu belirterek hemen ekler: *"Ancak anlatı asla olduğu gibi sorgulanmamıştır"*.[26] Yani geleneksel anlatı dışına çıkmaya çalışan Annales Okulu da anlatıyı doğrudan sorgulamak yerine başka bir anlatıya yönelmekten kendini kurtaramamıştır. Böylelikle tarih, insanlara ait olguları ve işleri anlatmayı, aynı anlatıyı

24 Stanford, *a.g.e.* s.104.

25 Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, (Çev. Mete Tuncay), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s.24.

26 Hartog, *a.g.e.* s.229.

olmasa da çeşitli biçimde anlatıları anlatmayı sürdürmektedir.[27] Chartier da benzer bir yaklaşımla bu tespiti tüm tarih çalışmalarına teşmil etmiştir. Onun tespiti ile tarihçi, "tarihin yüzyıllardır bir anlatı türü olduğunu" yadsımıştır.[28] Bunun sebebi; anlatının söz söyleme (retorik) içinde değerlendirilmesi nedeniyle güvensiz bir yol olarak görülebileceği, bunun kabul edilmesinin tarihsel inşa sürecindeki kurguyu çağrıştırabileceği, dolayısıyla tarihsel gerçekliğin bilimselliğini zaafa uğratabileceğinden korkulması olabilir. Geçmişin gerçekliğini bugüne kesin (şüphesiz) olarak taşıma iddiasındaki bir çalışma (bilim) alanının böylesi bir durumu kabullenişi kolay olmasa gerekir. Bu yönüyle anlatının, tarih alanında tartışılmadığı, modern bilim alanının bazı açmazlarında olduğu gibi görmezden gelindiği söylenebilir.

Peki anlatının tarihyazımında tamamen reddi mümkün müdür? Bunun doğuracağı sonuçlar nelerdir?

Kısa yoldan verilecek bir cevap için, tarih ve edebiyat eleştirmeni Jenkins'e kulak vermekte yarar olabilir: "E*n ampirik kronikçi bile zamana ve mekana biçim vermek amacıyla anlatısal yapılardan yararlanmak zorundadır*".[29] Çünkü anlatı(sızlık); bir biriyle ilişkisi kurulamamış, bu anlamda gerçekliği eğilip-bükülmemiş olan ama hiçbir bütünselliği bulunmayan, pratik yararı kuşkulu, anlamsız parça parça olaylardan meydana gelmiş olgular koleksiyonunu esas alan bir tarihsel çalışmayla *geçmişin temsil edilememesi sorunu* ortaya çıkacaktır. Anlaşılan burada tarihçinin dengeli bir tercihte bulunması gerekmektedir. Yani, bir süreklilik duygusu yaratmak ve geçmişi anlamlı bir bütünlülükle

27 A.g.e. s.236.

28 Roger Chartier, (1997), *Yeniden Geçmiş*, (Çev. Lale Arslan), Dost Kitabevi, Ankara, 1997, s.16.

29 Keith Jenkins, *Tarihi Yeniden Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1997, s.25.

betimlemek için anlatının bir "üst-anlatı"ya dönüşerek bireysel-sıradan gerçekliklere sırt çevrilmesi mi, yoksa sıradanlığı ve ayrıntıları ele alarak resimdeki büyük anlamları ve nedenselliği gözden kaçırılması mı tercih edilmelidir?

Geleneksel bir anlatı olarak gerçekleşen tarihyazımının; tarihçinin anlatıyı biçimlendiren *tek bir çizgi halinde doğrusal ilerleyen zaman akışında* belirleyip tanımladığı olaylar silsilesinin bir bütünlük algısı yarattığından bahsedilmişti. Ancak bu durum tarihyazımının anlatı aracılığıyla gerçek yaşanmış olanlarla bağların kopartılarak prototip (tekbiçimli-yekpare aynı zamanda kendi içinde "mutlak iyi") soyut bir gerçeklik kurgusu olarak *üst-anlatı*'yı ortaya çıkarmıştır. Bu, özellikle uluslaşma süreçlerinde millet ve devlet tarihinin tanımlanmasında olumlu-işlevsel sonuçlara sahip olsa da hem yeni sosyal bilim paradigmaları açısından durumu hem de bugün bireysel geçmiş algısını oluşturan insanın yaşamındaki pratikler bakımından yararı oldukça tartışmalı bir hale gelmiştir. Özellikle 20. yüzyılda faşizmin yükselişi, iki dünya savaşı, sömürgeciliğin sona erişi, büyük teknolojik gelişmeler, çevresel ve ekolojik felaketler, bilgi patlaması, sömürgen ve denetimsiz küresel kapitalizmin gelişmesi, emeğin metalaşması, dünyanın diğer yerlerinde emekçi sınıfın giderek yoksullaşması, (insanlık durumunun özbilinçli iyileşmesi ve bireysel özgürlük yönündeki tersine çevrilemez bir eğilim olarak görülen şeyin temellerini oluşturan) hem bilim hem de tarihi meşrulaştıran üst-anlatıların yıkılmasına yol açmıştır.[30] Bu durum tarihte anlatı ve üst anlatının yeniden düşünülmesini ve ciddi bir biçimde sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.

30 Alun Munslow, *Tarihin Yapısökümü*, (Çev: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s.31.

Bu sorguların en radikali ve bilineni Lyotard'ın dile getirdikleridir. O, üst-anlatıların hepsini reddeden tavrın sahibidir. Onun bu tavrına pek çok eleştirmen karşı çıkmıştır. Özellikle anlatıların çeşitli olmasına rağmen Lyotard'ın anlatıların hepsini bir sayma eğiliminde olması ve hepsinin dağıldığını iddia etmesi eksik bulunmuştur. Bu eleştirmenlerce kimi anlatıların meşru kılınmaları kuşkulu görünse de büyük anlatıların hepsini reddetmek zorunda olunmadığı belirtilmiştir.[31] Çünkü büyük anlatılar, hala bilgiyi meşrulaştırma sürecinde toplumsal işleyişe katkı sağlayabilir.

Diğer yandan, anlatının belli bir sıra takip etmesinin, sonraki anlatının öncekinin sonucu olduğu izlenimini vermesinin, anlatıdaki tarihsel olayın nedenleri yerine bir nedenin basit bir biçimde verilmesinin olayın çok boyutlu olarak kavranmasına engel olduğu eleştirisi üzerinde durulmuştur.[32] Tarihi anlama noktasında tek sebep üzerinde durmak kuşkusuz sağlıklı bir anlam geliştirmeyi engelleyici sayılabilir. Kaldı ki tarihsel olayların her ne kadar nedensel bir ilişkiyi paylaşsa da sıkı bir determinist yaklaşımla açıklanamayacağı artık genel kabul görmüş durumdadır. Anlatının bu bahsedilen sorunu derinleştirdiğine ilişkin eleştiriyi, *zamansal ilerleme sorunu* ile birlikte ele almak mümkündür. Bilindiği gibi tarihte diyakronik (lineer) bir zaman çizelgesinde tek yapılı ve sebep-sonuç ilişkisi zincirleme kurulmuş bir tarih anlatısı elbette ki pek çok algı yanılmasını beraberinde getirecektir.[33]

---

31 Madan Sarup, *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm*, (Çev. Abdülbaki Güçlü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004, s.219.

32 John Tosh, *Tarihin Peşinde*. (Çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.109.

33 Mustafa Safran, Ahmet Şimşek, "Tarihyazımında Bir Sorun: Tarih ve Zaman İlişkisi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, ISSN:1308-545X, Vol.1, No.1, (2009), Online: http://www.tarihinpesinde.com.

Oysaki bu sorun sadece tarihin anlatı biçiminde yazılmasından kaynaklanmaz. Sorun, anlatının, tarihçinin seçtiği bir takım olay ve olguların sıralandığı, doğrusal bir zaman anlayışında ve katı kronolojik usullerle gerçekleştirilmesindedir. Üstelik temelde *seçme* eylemine dayanan bu tercih, zamanla *tek gerçeklik* olarak algılanmasına dönüşmekte, adeta bir kısır döngü yaratmaktadır. Ancak burada dile getirilen kronolojik bir anlayıştan bütünüyle kaçınılması da değildir. Tarihçi, çalışmalarını salt nedenselliğe dayalı gerçekleştirmese de elbette ki olayların ardışıklığını belirlemek, vurgulamak gereğini duyar. Bu ardışıklık ise kronoloji ve nedensellikle mümkün olabilir.[34] Çünkü kronolojik sıranın gözetilmediği bir tarih çalışmasında tarihsel olayları ilişkisel anlamak zorlaşacaktır. Kaldı ki, kronolojik bir düzen göstermeyen anlatının ne derecede doğru bir tarih anlatısı olabileceği kuşkuludur. Ama yapılması gereken geçmişin gerçekliğinin bu indirgemeci ve tekçi yaklaşımdan kurtarılmasıdır.

Sonuç

Özetle söylemek gerekirse, birinci olarak, tarih ancak ve ancak tarihçiler onu anlatı formunda tasavvur ettiklerinde müzakere edilebilir bir şey[35] olduğu için tarihyazımında anlatı olmaksızın bir metin oluşturmak mümkün görünmemektedir. Bu durum tarihyazımı-dil ilişkisini yeniden gündeme taşımaktadır.

İkinci olarak, Ricoeur'un vurgulu söyleyişi ile *"anlatıyla incecik de olsa bir bağı olmayan herhangi bir tarihin mümkün olamayacağı"*[36] ön kabulünden hareketle, anlatı kapsamında ele alınan tarihle kurmaca anlatılar arasında pek çok benzerlik

34 Stanford, *a.g.e.* s.90.
35 Munslow, *a.g.e.* s.16.
36 Hartog, *a.g.e.* s.228.

olduğu söylenebilir. Üretim süreçleri açısından ele alındığında her iki alandaki ürünlerin kurgusal bir eylemle oluşturulmaları söz konusu olsa da tarih ve edebiyat eserleri yorumsal yapıları, epistemolojik konumları ve geçmişi kavramsallaştırmada sergiledikleri kendilerine özgü tutumlarıyla birbirlerinden farklılaşırlar.[37] Bu bağlamda Munslow'un belirttiği gibi "Edebiyat tamamen "referanssız" değilse de, tarihsel metin de "aynı anlamda referanslı" değildir. Yazılı tarih, edebiyatla aynı şey olmadığı gibi, geçmişle de aynı şey değildir.[38]

Üçüncü olarak tarih (yaşanmışlık), salt bir metin olmadığı gibi üst ya da başka türlü bir anlatı da değildir. Ama bizler, şimdi açısından namevcut olan tarihe ancak metin biçimi içinde ulaşabiliriz. Jameson'a göre *yaşanmış* olarak tarih ve gerçeğe yaklaşımımız, tarihin siyasal bilinçdışı içinde daha önceden metinselleştirilmesi, anlatısallaştırılması gerçeğini kabul etmekten geçecektir. Bu, kaçınılmaz görülmektedir. Çünkü geçmiş, yaşanmış bir gerçeklik olarak metinle temsil edilmesine rağmen zaten vardır.[39]

Sorunun tam da burada, yani, gerçeğin temsil edilmesinde metine yüklenen anlamda olduğu anlaşılmaktadır.

Gelinen bu noktada tarih ve edebiyat ürünlerinin ayniliğini iddia eden post-yapısalcılar ve yeni tarihselciler kadar tarihçi de yaptığı işi yeniden sorgulamak durumundadır. Çünkü geleneksel anlamda bir olgu aktarıcılığı ve koleksiyonculuğu şeklinde süre giden ve ifade ettiği gerçeklikten emin gelenekselleşmiş bir (narratif) tarihçilik pek çok sorunu taşımaya devam edecektir.

37 Serpil Tunç Opperman, *Postmodern Tarih kuramı: Tarihyazımı, Roman ve Yeni Tarihselcilik,* Evin Yayınları, Ankara, 1999, s.81.

38 Munslow, *a.g.e.* s.16.

39 Tuncay Birkan, *Modernizm İdeolojisi (Edebiyat Yazıları),* Fredric Jameson, Online: http://www.metiskitap.com/Scripts/Catalog/Book.asp?ID=2047, 25.12.2008 tarihinde alınmıştır.

Özellikle tarihçilerin üzerinde kafa yorması gereken bu sorunların bazıları şunlar olabilir:

1. Geçmişin tek bir zaman düzleminde, tek tip seçilmiş olgu ve olaylardan ibaret anlaşılması,

2. Tarihin gerçekten yaşanıp yaşanmadığına ilişkin insanî algı sorunu,

3. Genelde siyasi ve askeri bir olguculuk biçiminde ele alındığında geçmişin gerçeğinin temsili açısından ortaya çıkabilecek indirge/n/me sorunu,

4. Ve en önemlisi kabul edilebilecek olan; bir tarih eserinin geçmişin gerçekliğini tamamıyla ya da kısmen kusursuz bir biçimde temsil ettiği düşüncesine olan sarsılmaz inanç.

Bu sorunlar tarihçilerce sorgulandığında geçmişin daha iyi ve zengin bir biçimde anlaşılmasının gerçekleşebileceğini söylemek şimdiden mümkün görünmektedir.

Yeni Tarihselcilik

Serpil Oppermann[*]

Edebiyat çalışmalarında Yeni Tarihselcilik kavramını Stephen Greenblatt, hem kendi çalışmalarını, hem de Shakespeare ve Rönesans edebiyatı araştırmacılarının yeni yaklaşımlarını belirgin bir kuramsal bağlamda tanımlamak amacıyla ilk olarak 1982 yılında *Genre* dergisinin *The Forms of Power and the Power of Forms in the Renaissance* (Rönesansta Gücün Biçimi, Biçimin Gücü) başlıklı özel sayısına yazdığı "Giriş" bölümünde kullanmıştır.[1] Ancak Greenblatt Yeni Tarihselciliği bir edebiyat kuramı ve eleştirisi olarak 1980'de yayınlanan *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare* (Rönesans'ın Benlik Öztanımı: More'dan Shaekspeare'e) adlı eserinde tanıtmıştır. Bu kitapta Greenblatt, "16. yüzyılda insan kimliğinin tanımında giderek artan biçimde manipule edilen, sanatsal bir oluşum olarak öz-farkındalık" oluştuğunu söyler.[2] Greenblatt'a göre, bu dönemde insanların kendi kimliklerini oluşturmada çok ta özgür oldukları söylenemese de,

---

(*) Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

1 Stephen Greenblatt, "Introduction," *Genre: The Forms of Power and the Power of Forms in the Renaissance,* 15, (1982), s.3-6.

2 Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare,* University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.2.

daha özgün bir kimlik ve özbenlik tanımı konusunda bu dönemde artan bir farkındalığın ortaya çıktığı da doğrudur. Daha sonraları kimlik kavramında köklü bir değişime yol açacak olan bu farkındalık, kimlik tanımının iktidar ilişkilerine nasıl bağımlı olduğu ve toplumun genel güç yapılarına dayandığı gerçeğini daha görünür yapmıştır. Aslında sözkonusu yapıların insan kimliklerini nasıl kontrol altında tuttuğunun anlaşılması kimlik oluşumunun da kurgusal bir yapı olduğunun farkına varılmasına yol açar. Bu kitap kimliğin bize bahşedilen doğal ve tamamen özgün birşey olmadığını, ancak kendimizi tanımlamada kullandığımız öyküler ve anlattığımız olaylar ile gerçeklerin sunuluşu veya tanıtımlarımız, ve birer parçası olduğumuz güç-iktidar bağları arasındaki ilişkilerden oluşan kurgusal bir yorum olduğunu öne sürmektedir. Güç ve iktidar politikalarıyla ilişkilendirilen kimlik anlayışı aslında Foucault'nun tarih kavramından yola çıkarak Yeni Tarihselciliğin temellerini atmıştır. Buna göre, iktidar uygulamaları ve güç dengelerindeki düzenlemeler, tarihsel süreçte her yeni dönemin ortaya çıkışıyla değişime uğramakta ve modernite öncesi dönemle modernitenin ortaya çıkmaya başladığı dönem - ki Rönesans süreci bu oluşum içinde önemlidir - arasındaki geçiş dönemi bu değişimlerin önemli örneklerini oluşturmaktadır. Benlik ve özellikle kimlik kavramındaki değişim de, öznelliğin temellerini atması açısından bu dönemlere denk gelmektedir. Dolayısıyla Yeni Tarihselciliğin bir edebiyat eleştirisi olarak özellikle Rönesans dönemi metinlerine getirdiği ilk yenilikçi yaklaşımının kimlik söylemlerinde değişimi ele alması anlaşılır bir bakış açısıdır. Bu anlamda Yeni Tarihselcilik hem bir edebiyat, hem de bir kültür kuramı olarak önem kazanmıştır. Ancak bu kuramın doktrine dönüştülme olasılığına karşı Greenblatt, "Towards a Poetics of Culture" (Kültürün Poetikası) adlı yazısında Yeni Tarihselciliği

kesinlike "bir doktrin olarak değil bir uygulama olarak" görmemiz gerekiğini vurgulamıştır.[3]

Böylece bir edebiyat eleşitirisi olarak Yeni Tarihselciliği, aynı tarihsel dönemin hem edebiyat hem de tarih metinlerini birbirine parallel okuyarak yorumlama yöntemi olarak tanımlayabiliriz. Bir söylemi diğerine daha üstün veya önemsiz görmeyen bu okuma yöntemi aslında hem edebiyatın hem de tarihyazımının birbirleriyle olan yakın etkileşiminin önemini vurgular. Bu yöntem, biçimsel benzerliğinden dolayı tarihyazımını edebiyat gibi kurgusal bir anlatı olarak yorumlar. Tarih ve kurmaca metinleri arasındaki benzerliği, Yeni Tarihselci eleştirmen Louis Montrose "tarihin metinselliği ve metinlerin tarihselliği" [4] formülüyle ifade etmiştir. Bunu da, "tüm yazı türlerinin kendine has kültürel özellikleri, ve topluma maledilmiş olma" durumları, ve "yaşanmış maddesel geçmişe gerçekte ulaşmanın, o toplumdan geriye kalan metinsel izlerin arabuluculuğu dışında imkansızlığı" [5] olarak açıklamıştır. Greenblatt gibi Montrose da geçmişin metinsel izlerini tarih ve edebiyat ayrımı yapmadan okumamız gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım, 20.yüzyılın ikinci yarısından beri edebiyat eleştirisini etkisi altında tutan "biçimci," "yapısalcı" ve "yapıbozumcu" olarak bilinen ve metinlerin dilsel ve kurgusal yapılarını ön plana alan eleştiri akımlarına karşı kuram ve eleştiri alanına yeni bir boyut getirmiştir. Belirli bir dönemin tarihsel derinliğini, kültürel yapısını ve toplumsal düzenlemelerini anlayabilmemiz için o dönemin

3 Stephen Greenblatt, Towards a Poetics of Culture," in *The New Historicism,* (Ed. H. Aram Veeser), Routledge, London, 1989, s.1-14.

4 Louis A. Montrose, "Professing the Renaissance: The Poetics and Politcs of Culture," in *The New Historicism*, (Ed. H. Aram Veeser), Routledge, New York, s.23.

5 A.g.e., s.20.

edebiyat ve tarih metinlerini birlikte değerlendirmemiz gerektiğini savunan Yeni Tarihselcilik akımı, tüm metinleri, sosyo-kültürel oluşumların ve politik söylemlerin işlevsel birer ürünü olarak görür. Yeni Tarihselci anlayışa göre, edebiyat eserleri yazıldıkları dönemin ideolojisini oluşturmakta ve aynı şekilde ait oldukları dönemlerin kültürel yapıları da onların ideolojik alt yapısını belirlemektedir. Tarihyazımının bu etkileşimsel oluşumdaki yeri edebiyatla aynı parallel çizgidedir. Edebiyat gibi, tariyazımı da hem dönemin ideolojilerini içinde barındırır, hem de o ideolojilerin şekillenmesini sağlar. Yeni Tarihselciliğin bu önemli göstergesine yine Montrose dikkat çekmiştir. "A Midsummer Night's Dream and the Shaping Fantasies of Elizabethan Culture: Gender, Power, Form" (Bir Yaz Gecesi Rüyası ve Elizabeth Devri Kültürünü Biçimlendiren Fantaziler: Cinsiyet, İktidar, Biçim) adlı makalesinde Montrose Shakespeare'in *A Midsummer Night's Dream* adlı oyununun yorumunda, oyunun kendisini var eden kültürü yarattığını ve onu biçimlendiren fantezileri biçimlendirdiğini tartışmaktadır.[6] *Postmodern Tarih Kuramı* kitabımda da belirttiğim gibi, "[O]yun ve kültür arasındaki bu ikili etkileşim motifi bize edebiyat ve kültürün nasıl tarihsel söylemler yaratıp onları biçimlendirdiklerini göstermektedir."[7] Montrose, kültür ve edebiyat arasındaki bu ikili ilişkiyi ilk olarak 1983'te *Representations* (Yansıtmalar) dergisinde yayınlanan "'Shaping Fantasies:' Figurations of Gender and Power in Elizabethan Culture" (Biçimlendiren Fantaziler: Elizabeth Dönemi Kültüründe Cinsiyet ve Gücün Oluşumu) adlı

6 Louis A. Montrose, "A Midsummer Night's Dream and the Shaping Fantasies of Elizabethan Culture: Gender, Power, Form," in *New Historicism and Renaissance Drama*, (Ed. Richard Wilson, Richard Dutton), Longman, London, 1992, s.130.

7 Serpil Oppermann, Postmodern *Tarih Kuramı: Tarihyazımı, Yeni Tarihselcilik ve Roman,* Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s.18. Daha detaylı açıklama için bkz, s.19-20.

makalesinde dile getirmiştir. Kraliçe I. Elizabeth'in betimlemelerini incelediği bu makalede Montrose, otobiyografiler, gezi metinleri, ve bir de Shakespeare oyunu olmak üzere Elizabeth dönemine ait birçok esere gönderme yaparak, bu metinlerdeki betimlemelerin dönemin fantezilerini oluşturmadaki önemli rolünün altını çizmekte ve bunların Elizabeth dönemi "bakire kraliçe kültünü" nasıl biçimlendirdiğini tartışmaktadır. Ancak asıl dikkat çektiği oluşan bu kültün politik ve ideolojik boyutudur. Bu bağlamda, Yeni Tarihselci eleştirel yaklaşım edebiyatın tarih söylemleri içinde tarihi oluşturmadaki aktif rolünü özellikle vurgulamaktadır. Zira aynı zamanda tarihin "anlatı" özelliğinin altı çizilmektedir. Bakire kraliçe kültü örneği burada tarihin bir anlatı biçemi olarak görülmesini açıklayan çarpıcı bir örnektir. Greenblatt ta "Invisible Bullets" (Görünmeyen Kurşunlar) adlı yazısında Elizabeth dönemi tiyatro oyunlarını tarihsel metinler ile parallel bir okumayla yorumlamış ve dönemin alışılagelmiş sömürgecilik ideolojilerinin bu eserlerde hem savunulduğunu, hem de, ilginç bir biçimde, bu metinlerin dönemin baskın fikirlerine bir meydan okuma içerdiğini göstermiştir. Böylece Elizabeth döneminin politik otoritesine saygıyla yaklaşan yazarların aslında farkında olmadan eserlerinde dönemin güç ve iktidar söylemlerine eleştirel yaklaşımlarda bulunduğuna dikkat çekmiştir. Bu yazarlardan biri de Amerika'da Virginia kolonisine gönderilen Thomas Harriot'tur. Greenblatt, Harriot'un *A Brief and a True Report of the New Found Land of Virginia* (Yeni Keşfedilen Virginia Üzerine Kısa ve Doğru Bir Rapor) adlı eserindeki açıklamaları, yerlilerin tanımlanması ve onlara karşı İngilizlerin yaptığı uygulamaları örnek göstererek, Thomas Harriot'un metnindeki bazı çelişkileri ve içerdiği radikal öğeleri tartışır. Burada da en çarpıcı çelişki din söyleminde ortaya çıkar. Aslında bir dindar olan Harriot Rapor'unda din söylemine kuşkuyla yaklaşmaktadır ve

bu yazısında teolojinin yerlileri kandırmak ve baskı altına almak için sömürgecilik politikalarının kullandığı bir dizi aldatmacadan ibaret olduğunu vurgulamaktadır. Harriot elbette dinin politik bir güç söylemi olarak yerlilerin ötekileştirilme sürecinde etkili biçimde kullanılan bir araç olduğunu söylemek istememiştir. Tam tersine bu politikaların sıkı savunucusudur ve yönetimin en büyük destekçilerinden biridir. Greenblatt, bu tarihsel metinde bulunan çelişkinin yazar tarafından bilinçli olarak ortaya konmadığını söyler. Ancak her ne kadar Harriot kitabını iktidar politikalarını desteklemek için kaleme almış olsa da, Yeni Tarihselci bir okumayla kitabın aynı zamanda bu politikalara oldukça eleştirel bir yaklaşım içerdiği ve karşıt fikirlerle de dolu olduğu ortadadır. Örneğin sözde medeni İngilizlerin vahşi diye tanımladıkları yerlilere uyguldıkları insanlık dışı davranışların anlatıldığı sayfalar aslında İngilizleri tanımlaması açısından oldukça çarpıcıdır. Rapor, İngiliz toplumunun sömürgecilik anlayışını şekillendiren ideolojik mekanizmaları yansıtmaya çalışan bir metnin eleştirel yaklaşımları da içermesi açısından önemlidir.

Tarihyazımı bu açıdan bakıldığında özneldir ve bize geçmiş hakkında yoruma açık öyküler sunmaktadır. Tarih de, edebiyat gibi zaman içinde sosyo-politik ve kültürel boyutu değişebilen söylemler üreten bir disiplindir. Yeni Tarihselcilere göre geçmiş dil aracılığıyla sorunsuz biçimde aktarılamaz. Ayrıca tarihin ancak metinler aracılığıyla bilinebilir olması tarihsel anlatıları nesnellik iddalarından uazaklaştırmaktadır. Ancak, Yeni Tarihselcilik tarihsel olayların varlığına değil onların yorumlarına kuşkuyla yaklaşır. Tarihi oluşturan geçmiş olaylar zincirleri her zaman farklı bakış açılarıyla yeniden kurgulanabilmektedir. Tarih yazarı edebiyatçı gibi aynı sanatsal özelliklere sahip metinler yazmaktadır, zira tarihsel metinler de öyküsel bir anlatım biçimiyle yazılmaktadır. Bu metinlerin içerdiği tarihsel bilgi kendi zaman bağlamından

ve onu yazan tarihçinin kültürel ve ideolojik bakış açısından ayrı olarak düşünülemez. Bu bağlamda Yeni Tarihselciler geleneksel tarihyazımında iddia edilen tarihsel anlatıların evrensel doğruları aktarma fikrine tarihin metinselliğini vurgulayarak karşı çıkarlar.

Yeni Tarihselciliğin bu yaklaşımında Michael Foucault ve Hayden White tarafından ileri sürülen ve postmodern tarih kuramlarının temelini oluşturan tarih epistemolojilerinin etkileri görülür. Foucault, tarihin yan anlamlarına dikkat çekerek bu anlamların sürekli bir değişim içinde olduğunu vurgulamıştır. Ona göre tarih, edebiyat gibi yoruma açık bilgilerden ibarettir. Foucault gibi kuramcıların sorguladığı tarihsel olguların gerçekliği değildir; tarihsel metinlerin epistemolojik açıdan kesin ve sabit anlamlı bilgilerden oluşup oluşamayacağı sorusudur. Foucault, tarih düzenlilik ve sabitliklere sahip değildir, der. Geleneksel tarihyazımının tarihsel devamsızlıkları ve söylemlerdeki kopukluk ve değişkenliği gözardı ederek tarihe sabitlenebilir bir söylem gözüyle bakmasını eleştirir: "Tarih, duygularımızı bölerek, güdülerimizi dramatize ederek, bedenlerimizi çoğaltarak ve kendisinin karşısına kendisini koyarak hakiki varlığımıza süreksizliği sokması oranında etkili olur." [8] Foucault'ya gore, tarihte bir süreklilik yoktur. Geçmiş ve bugün arasında her zaman kopukluklar oluşur; bu yüzden bütüncül bir tarih görüşü savunulamaz. *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences* (Sözcükler ve Şeyler) adlı kitabında 18. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında yaşanan kopukluklarından örnek vererek o zamana ait epistemoljilerin nasıl kesiklikler içerdiğini anlatır. O dönemlerde tarihsel bilgi ve felsefi yapılar birdenbire, hemde 20 yıl gibi kısa bir süreçte, büyük bir kırılma yaşamıştır. Foucault, bu nedenle

8 Michael Foucault, "Nietzsche, Genealogy, History", in *The Foucault Reader*, (Ed.Paul Rabinow), Penguin Books, London, 1991, s.88.

tarih sabitlenemez iddiasında bulunmaktadır. Tarihsel söylem içinde böyle kırılmalardan etkilenmemiş süreklilik içeren bir düzen aramak boşunadır. Benzer fikirler geleneksel tarih felsefesini kökünden sarsan Hayden White tarafından da tartışmaya açılmıştır. White, 1973'te yayınlanan *Metahistory* (ÜstTarih) adlı eserinde tarihyazımı içinde vakayinameler dışında sabit anlamlı metinler yoktur der. Ona göre, vakayinameler anlatı biçemine geçtikten sonra tarih "edebi" özellik kazanmıştır. White, tarihyazımı ve kurmaca arasındaki tüm sınırları sorgulayarak tarihyazımının edebi boyutunun tarihsel anlatıları nasıl biçimlendirdiğini anlatır. Bu boyuttan uzak tek tarih metni vayinamedir. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation* (Biçimin İçeriği: Anlatı Söylemi ve Tarihsel Yansıtma) adlı kitabında verdiği örnek önemlidir. Burada *Scriptor* serisinin I. kitabı *Monumenta Germaniae Historica*'nın Annals *of the Saint Gall* (Aziz Gall'ın vakayinamesi) metnini de içerdiğini söyler, ve bu metindeki 8. ve 9. yüzyıllarda Gaul (Galya) bölgesinde yaşanmış olayların bir listesi olduğunu yazar. 709-34 yıllarının dökümü tarihyazımının vakayiname biçimine örnektir.

709. Zorlu bir kış. Gottfried Dükü öldü

710. Zor bir yıl, ürünler kötü

712. Heryeri sel aldı.

714. Sarayın belediye başkanı Pippin öldü.

715. 716. 717.

718. Charles Saxonlara büyük yıkım getirdi. [9]

Bu örnekte de görüldüğü gibi vakayinameler yorum içermez. Yalnızca olmuş olayların dökümünü yaparlar. Ancak bu olayları

9 Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation.* The John Hopkisn University Press, Baltimore, 1987, s.6-7.

belli bir başlangıç ve sonu olan bir öykü içinde yazdığınızda tarihyazımı anlatı özelliği kazanır. White, bu dönüşümü olayların yerleştirildiği başlangıç, bitiş, ve geçiş morifleriyle açıklar. Belli bir zaman ve yerde olduğu bilinen bir olay başlangıç motifinde yer alır. Örneğin yazıya "Gottfired Dükü 3 Oack 709' da kaptığı zatürreden öldü," diye başlarsak öyküselleştirme sürecinin başlangıç motifine gireriz. Olaylar dizininin motiflenerek kodlanması öykü anlatımıyla olmaktadır. Böylece olayların vakayinamesi tarihsel bir sürece (diachronic process) dönüştürülmektedir. Bununla ilgili olarak Hayden White şöyle yazar:

Tarihsel 'öyküler' sosyal ve kültürel süreçlerin başlangıcından bitişine doğru giden olaylar zinciri vakayinamelerden beklenemeyeck bir şekilde takip eder ve tasarlarlar. Vakayinameler, kesin olarak söylemek gerekirse açık sonludur. Prensipte vakayinamelerin 'başlangıcı' yoktur; onlar yalnıca, vakayinamecinin olayları kaydetmesiyle birlikte 'başlarlar.' Ayrıca vakayinamelerin sonucu veya çözümü de yoktur; onlar belirsiz biçimde devam ederler. Oysa öykülerin ... bünyesinde taşıdıkları olayları, bir vakayinamede yıllar içinde oluşabilecek diğer olaylardan ayırt edici belli bir biçimi vardır.[10]

Tarihsel olayların anlatı olarak yazılmaları tarihçinin belli olaylar dizisi içinden yapacağı bir ayıklama ve seçim sürecini gerektirir. Hangi olaylar tasarlanan tarihsel öyküde kullanılacak, hangileri öyküde yer almayacaktır? İşte bu süreç, tarihçinin bir kurmaca yazarı gibi çalışmasını gerektirir. Tarih anlatılarının öznelliği bundan kaynaklanmaktadır. Tarihçinin seçimleri yalnızca olaylar ile de sınırlı değildir. Kullanılan dil ve betimlemeler, kurguya yansıyan ideolojik ve kültürel söylemler, tarih anlatısının

10 Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe,* The John Hopkins University Press, Baltimore, 1973, s.3.

biçimlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Böylece tarihyazımı belli bir metinsel düzen içinde şekillendirilen olayların anlatısına dönüşmektedir. White'a göre, tarihsel olayların anlatı içinde kesin, doğru, ve gerçekçi bir eksende yansıtılmaları mümkün değildir: "Konusunu anlatı olarak yazıyla ifade eden bir bilim dalı, kuramsal olarak güvenilir görünmez; eldeki verileri öyküleştirerek inceleyen bir bilm dalı yöntem olarak kusurludur."[11] White'ın dikkat çektiği, edebiyat ve tarih metinlerinin birbirine çok benzer bir yazınsal düzende yazılmalarıdır. White, tarihçiler "[T]arihsel öykülerin içeriği gerçek olaylar, yani geçmişte olmuş olaylardır, hayali olaylar, yani anlatıcı tarafından uydurulan olaylar değil,"[12] diyerek tarihsel metinlerin nesnel oarak yazıldığı iddiasında bulunurlar der, ancak tarihçilerin tarihsel anlatıların nesnelliğini savunurken tarihsel olanı kurgulanmış öykülerden ayıran şeyin biçimleri değil içerikleri olduğunda ısrar etmelerini de tartışılır bulur. Tarihçilerin dayanağı "gerçekçi yansıtma" denen bir gelenektir ki bunun doğal olmadığı post-yapısalcılık tarafından anlatıların metinselliğine dikkat çekilerek çürütülmüştür. White yazılı metinlerin gerçekliğin birebir kopyası olamayacakları fikrini desteklemektedir. Bu nedenle tarihyazımının metinselliği üzerinde durarak, tarihçilerin geçmişe ait kesin bilgiler veren nesnel anlatılar üretmediğini söyler. Tarihsel metinler de edebiyat metinleri gibi yoruma açıktır; zira tarihçinin önemini kendi kültürel altyapısına dayanark seçtiği geçmiş olayların öküleştirilerek anlatımının nesnelliği tartışılır olmaktadır. Bu sorgulama, tarih ve edebiyat arasındaki ayrımı ortadan kaldırmış ve tarihin bilimsel bir disiplin olarak kabulünü sorgulanabilir kılmıştır.

---

11 Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation.* The John Hopkisn University Press, Baltimore, 1987, s.27.

12 A.g.y. s.27.

Aslında tarih ve edebiyat 18. yüzyılın sonlarına kadar böyle bir ayrım içinde görülmezdi. 18. yüzyılda ortaya çıkan ve tarihin edebiyata kıyasla daha önemli ve bilimsel bir söylem olduğunu iddia eden felsefi yaklaşım[13] 19. yüzyılın başlarında etkisini göstermeye başlamıştır. Tarihin güvenilir ve nesnel bilgiler içeren bir bilim dalı olarak görülmesi, ve tarihyazımının doğa bilimleriyle aynı bilimsel kategoride değerlendirilmesi 19. yüzyılda geçerlik kazanmıştır. Kuşkusuz bu söylemin kabulünde rol oynayan en önemli isim, 1795- 1886 yılları arasında yaşamış ve Tarihsel Okul'un kurucusu olan Alman tarihçi Leopold von Ranke'dir. Ranke, İngiliz yazar Sir Walter Scott'un tarihsel romanlarının hayranıydı. Bu romanlardan o kadar çok etkilenmiştir ki Şövalyeler çağını araştırmaya başlar. Döneme ait bulduğu tüm belgeleri dikkatle inceler, ve görür ki bu kaynaklardaki bilgiler romanlarda okuduğu bilgilerle çelişmektedir. Ranke'nin tarihsel gerçeklerin kurmaca gerçeklikten çok daha ilginç olduğunu fark etmesi onu gelecekte belgelerle desteklenen gerçeklerin nesnel yansıtımına, ve yalnızca geçmişte gerçekte neler olduğunu anlatan tarih yazıları yazmaya itmiştir.[14] Ranke, böylece gerçekçi bir tarihyazımı kuramının öncüsü olmuştur. White'a göre, Ranke'nin gerçekçilik kuramı "doktrinci gerçekçiliktir." Doktrinci gerçekçilikte gerçeklik, dünya hakkında hiçbir belirgin önyargıdan yola çıkmayan bir bakış açısıyla ele alınır ve gerçeğin "gerçekçi" olarak bilinebilirliği öne

13 Tarih/edebiyat ayrımında etkili olan felsefenin temellerini ilk olarak 1789 yılında Almanya'nın Jena kentinde yaptığı konuşmayla Schiller atmıştır. Bu konuşmada Schiller tarihin bütünselliği ve sürekliliği fikrini öne sürerek "evrensel tarih" kavramını felsefi gündeme sokmuş ve evrensel tarihin geçmişten günümüze uzanan bir olaylar zinciri içinde süreklilik izleyen tutarlı bir olgu olduğunu ileri sürmüştür.

14 Ranke ile ilgili detaylı bilgiler için Bkz. Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation.* The John Hopkisn University Press, Baltimore, 1987, s.164.

sürülür. Ranke'nin geliştirdiği bu tarih kuramı, tarih ve edebiyat arasındaki ayrımın da başlangıcını oluşturur. Böylece 19. yüzyıldan itibaren tarih gerçekleri nesnel olarak aktaran bir bilim dalı, ve bir Üst-Anlatı olarak kabul görmeye başlar. Ancak, edebiyat ve tarih anlatılarındaki biçimsel benzerliği gündeme getiren Hayden White, "The Historical Text as a Literary Artifact" (Yazınsal Sanat Eseri olarak Tarihsel Metin) adlı makalesinde tarihi bir Üst-Anlatı olarak sorgulamaktadır:

Özel olarak tarihsel bilincin yapısı nedir? Tarihçilerin her zaman ilgilendiği konuları anlatan diğer açıklama bçimleriyle karşılaştırıldığında Tarihsel açıklamanın epistemolojik yetkisi nedir? Tarihsel yansıtımın olası biçimleri ve bunların temelleri nelerdir? Hangi yetkiyle tarihsel anlatımlar, genel olarak gerçekliğin sağlam bilgisine ve özel olarak insane bilimlerine katkıda bulunduklarını iddia etmektedirler?[15]

Aslında White, uzak geçmişte kalmış olayların deneysel olarak gözlenemiyeceği, geçmişe ancak yazılı metinlerle ulaşılabileceği, ve bu metinlerin de gerçeği kesin bir doğrulukla yansıtıp yansıtamadıklarının tam olarak bilinemeyeceği görüşüyle tarihin bilimsellik iddialarını sorgulamaktadır. White, tarih "sözel bir sanattır" [16] der. Biçimleri daha çok edebi metinlere benzeyen tarihsel anlatıları "sözel kurmaca" olarak tanımlar. "Tarihsel başyapıtlarda öyle birşey vardır ki bu asla inkar edilemez; bu reddedilemez öğe onların biçimidir, bir kurmaca olarak biçimi."[17] İşte Yeni Tarihselci akımın da tarihsel anlatıların bu özelliklerinin

15 Hayden White, "The Historical Text as a Literary Artifact," in The *Writing of History: Literary Form and Historical Understanding*, (Eds. Robert H. Canary, Henry Kozicki), University of Wisconsin Press, Madison, 1978, s.41.

16 A.g.e., 42.

17 A.g.e., 43.

altını çizerek edebiyat metinleriyle olan benzerliklerini vurgulaması bu felsefi yaklaşımın bir etkisidir. Örneğin, Yeni Tarihselci kuramcı Louis O. Mink, "Narrative Form as a Cognitive Instrument" (Bilişsel bir Belge Olarak Anlatı Biçimi) adlı makalesinde, "[K]urmacada olduğu gibi tarihte de anlatı biçimi sanatsaldır, bireyin hayal gücünün ürünüdür," diye yazmıştır.[18] Aynı şekide Hans Kellner, gerçeği yansıtmanın ne denli sorunsal olduğunu ve tüm yansıtma modellerinin aslında gerçeği saptırdığını ve yanıltıcı olduğunu iddia eden etkili bir kitap yazmıştır.[19] Diğer bir Yeni Tarihselci eleştirmen Lionel Gossman da, geleneksel tarih anlayışının yanıltıcı olduğunu ve edebi metinlerle tarihsel metinler arasında kesin ayrım yapılamayacağını yazmıştır.[20] Bu eleştirmenler, biçemsel açıdan kurmacadan farkı olmayan tarih anlatılarına, ve içerik açısından tarihsel anlatıya çok benzeyen bir çok tarihsel romanın varlığına dikkat çekerler.[21] Ancak, edebiyat

18 Mink, "Narrative Form as a Cognitive Instrument," s. 145.

19 Kellner, Hans, *Language and Historical Representation: Getting the Story Crooked* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1989).

20 Bkz.Gossman, Lionel, *Between Literature and History* (Cambridge: Harvard University Press, 1990).

21 Tarihsel roman, kurmaca ve gerçek olayları birbiriyle harmanlayarak tarihsel bir bağlam içinde yansıtır. Tarihsel roman yazarı kurmaca dünyası ve gerçek dünya arasındaki ontolojik sınırı aşar ve bunu da okurdan saklar. Yaratılan yanılsama böylece oldukça inandırıcı olur. Yani tarihsel kurmaca yazarı tarihsel bir olayı en inandırıcı biçimde anlatarak ustaca kurgulanmış bir dünya yaratır. Ranke'nin tarihi bilimsel bir disiplin yapma isteği, Scott'un romanlarında gördüğü bu aldatıcılığın tarihsel metinlerde olmadığı iddiasından kaynaklanmıştır. Bu yüzden edebiyat ve tarih arasındaki sınırların çizilmesi gerektiğini öne sürerek tarihi edebiyattan ayırmıştır. Ranke'ye göre tarihin hammaddesi yanılsama yaratmadan doğru ve kesin olarak aktarılabilmeli ve tarih bilimsel bir alan olarak itibar kazanmalıydı. Tarihsel romanın İngiliz edebiyatında en önemli

ve tarih arasındaki benzeliklerin tarih alanında bu denli belirleyici olması sorunsuz bir durum olarak değerlendimemelidir.

Sonuç

Post-yapısalcı kuramların ışığında anlatının kurgusal boyutunu vurgulayarak tarihsel metinlerin yazılış biçimlerinin kurmaca metinlerden pek te farklı olmadığını gösteren Yeni Tarihselci eleştirmenlerin görüşlerinin devletlerin tarih geleneklerini yıkmaya yönelik kötü niyetli tezlere karşı açık olması bu akımın en zayıf noktalarından biri olarak eleştirilebilir. Şurası bir gerçektir ki bu görüşler edebiyat eleştirisinde önemli açılımlar yapmış olsa da, tarih alanında çarpıtılmaya açık olabilirler. Tarihin birleştirici özelliğine zarar verebilecek olan bu görüşler, Şamil Yeşilyurt'un belirttiği gibi,

Kültürel olarak insanları birbirine bağlayan, millet olma duygusunu ortaya çıkaran ve kuvvetlendiren tarih, vatan, din, gelenek ve görenekler her şeye şüpheyle yaklaşmanın sonucunda silinmekte ya da zedelenmektedir. Bunun sonunda okur [...] tarihe ve kültüre karşı şüpheyle yaklaşabilecek ya da tarihî hakikatler karşısında duyduğu şüphe genişleyerek bütün değerler dünyasını derinden etkileyen olumsuz bir konum ortaya koyabilecektir.[22]

İşte bu olumsuz konuma düşmemek için Yeni Tarihselci eleştiri akımını da eleştirel bir gözle okumak gereklidir. Nasıl bu kuram

örnekleri arasında Walter Scott'un *Ivanhoe* (1819), *Rob Roy* (1817), ve The *Bride of Lammermoor* (1819), Robert Louis Stevenson'un *Kidnaaped* (1806), ve Charles Dickens'ın *A Tale of Two Cities* (1859), *ve Barnaby Rudge* (1841) adlı romanları sayılabilir.

22 Şamil Yeşilyurt, "Nedim Gürsel'in Romanlarının Yeni Tarihselci Bağlamda Okunması," *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* 4 /1-II, (Winter 2009), 1989-2009, s.1992.

Batı toplumlarında tarih bilincini yıkmaya yönelik zararlı bir etki yaratmadıysa, diğer toplumların da bu kuramın içerdiği görüşleri entellektüel düzeyden siyasal düzeye taşımamaları gerekir. Hiçbir toplum kendi kültürel mirasını ve tarihsel geleneğini şüpheyle karşılamak durumuna düşmemelidir. Her toplum kendi tarihsel geçmişini tarih anlatılarından öğrendiğine göre, bu anlatıların tarih ve toplumsal kimlik bilincini geliştirmeye yönelik olmasına da özen göstermelidir. Her toplum kendi geçmişini tarihi hakikatlerin farkındalığıyla anlatmalıdır. Kuramsal sorgulama haikaketlerin gözardı edilmesi olarak ta algılanmamalıdır. Sonuç olarak vurgulanması gereken en önemli nokta, Türk tarihyazımı ve tarih felsefesinin de etkili kuramlar geliştirmesinin gerekliliğidir. Kuram geliştirmenin sırrı ise Türk tarihinin sayfalarında zaten mevcuttur.

Tarih, Tarihselcilik ve Hermenetik

Doğan Özlem(*)

Felsefe-Tarih İlişkisi

İster evrenselci kutupta yer alsınlar, ister tekilci kutupta bulunsunlar, filozoflarımızın (istisnalar dışında) 19. yüzyılın ortalarına kadar, alan olarak *tarih'e* pek ilgili duymadıklarını tespit ediyoruz. Felsefenin tarihle ilişkisi, 19. yüzyıla kadar, hiç de sıcak bir ilişki değil. Bunun sebebini, yine hâkim felsefe yapma tarzı veya tipi olarak evrenselci felsefenin tarih karşısındaki tavrında bulabiliriz. Evrenselci felsefe, felsefenin görevini evrenselin bilgisine, Hakikat'e rasyonel yoldan ulaşmak olarak koymuş olduğu için, tarihle ilgilenme gereği duymamıştır. Çünkü tarih alanı, tekilliğin, değişmenin, oluşun, hareketin, düzensizliğin, bir defada olup bitmenin ve gitgide irrasyonelliğin alanı sayılmıştır. Oysa evrenselci felsefenin peşinde olduğu ezeli-ebedi doğrular, ancak ve sadece, rasyonel ve bağlı olarak teorik bir düşünme faaliyetinin yönele-

(*) Bu bölüm Prof. Dr. Doğan Özlem'in Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı'nın daveti üzerine, anılan fakültede 19.03.1999 tarihinde vermiş olduğu *Felsefi Hermenetiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik* adlı konferansından alınmıştır.

bileceği alanlar olarak, metafizikten, teolojiden, kozmolojiden ve (Yeniçağ ile birlikte) nihayet doğa bilimlerinden elde edilebilirler. Böyle doğruların tarih alanına yönelen bir faaliyet olarak tarihçilikten elde edilemeyeceği açıktır. Dolayısıyla tarihçilik, evrenselci felsefenin gözünde, ikinci, hatta üçüncü dereceden bir faaliyet, bir tür yarı edebi meşgale sayılmıştır. Tarihçiliğin felsefeyle bir ilişkisi olamayacağı gibi; buna bağlı olarak o, evrensele deneysel yoldan ulaşmayı amaçlayan bir bilgi faaliyeti türü olarak doğa bilimi gibi bir bilim haline de gelemez.

Alan olarak tarih ve bu alan hakkında bir bilgi edinme faaliyeti olarak tarihçilik karşısındaki bu olumsuz tavrın tipik, en eski ve en etkili örneğini Aristoteles' de buluruz. Aristoteles *Poetika*'sında, tarihçiliği bir edebiyat türü sayar. Ve edebiyat türleri arasında da onu en alt sıraya koyar. Aristoteles'in edebiyat türlerini sıralamadaki ölçütü ise, evrenselliktir. Ona göre hiçbir edebiyat türü felsefi düşünmenin erişebileceği bir şey olarak evrensele ulaşamaz. Şiiri, evrensele en fazla yaklaşabilen edebiyat türü sayan Aristoteles, buna karşılık tarihçiliği, evrensele en uzak edebiyat türü sayar ve onu edebiyat türleri sıralamasında en alta yerleştirmiş olur. Bütün Grek felsefesi ve Aristoteles etkisindeki Ortaçağın İslam ve Batı felsefeleri ile 18. Yüzyıl ortalarına kadar ki gelişimiyle Yeniçağ felsefesi; böyle bir evrenselci tavır altında, tarihle ve tarihçilikle ilgilenmeyi neredeyse felsefe adına bir çeşit aşağılanma saymışlardır. Binyılların bu tavrına karşılık, 18. yüzyılın ortalarından itibaren tarih alanının felsefenin ilgisini olağanüstü ölçülerde çekmeye başladığını, hele 19. yüzyılda "tarih felsefesi"nin felsefenin en fazla rağbet gören disiplini haline geldiğini, hatta bazı felsefe tarihçilerinin 19. yüzyıla "tarih yüzyılı" adını verdiklerini görüyoruz. O ana kadar felsefenin ilgisini çekmeyen, hatta dışlanan tarih alanının böylesine bir ilginin konusu olmasının tabii ki tarihsel, siyasal, sosyo-kültürel dinamiklerden kaynak-

lanan sebepleri vardır ve bunların başında Fransız Devrimi ve yol açtığı sonuçlar gelir.

Avrupa, Devrim' in yol açtığı sarsıntılarla çalkalanmaktadır ve bunun tarihsel ve siyasal sebeplerini araştırmak, irdelemek ve yol açtığı olumsuzlukları gidermek istemektedir. Buna felsefenin katkısı ne olabilirdi? Çalkantılı Avrupa, felsefeyi tarih üzerine düşünmeye zorluyordu.

Ben burada Batı felsefesinde tarihe yönelişi ve bunun sonuçlarını, aynı felsefede Özne'ye yüklenen anlam ve işlevlere kısaca değinmek suretiyle açık kılmayı deneyeceğim.

&&&

Tekilci Felsefedeki Tarihselcilik ve Evrenselci Felsefedeki Tarihsicilik

Hegel'le birlikte tarihsel öznenin epistemik öznenin önüne geçmesi, Batı felsefesinde son 200 yıl içerisinde karşılaşılan en önemli dönüşümlerden birisidir. Bununla birlikte tarihe tekillikler alanı olarak bakmasıyla *Tarihselcilik'in (historizm)* ilk önemli adı olan Hegel, aynı tarihe evrenselci ve teleolojist bir tavırla yöneldiği, tarihin bir sonundan bahsettiği, bu sonu mutlak özgürlük olarak belirlediği için, aynı zamanda *tarihsicilik'in (historisizm)* de Yeniçağ felsefesindeki en önemli adlarından olmuştur.

Tarihsicilik, tarihin evrensel yasaları olduğu, tarihin zorunlu olarak belli bir ereğe, bu anlamda bir sona doğru aktığı görüşüdür. Bu erek veya son, Hegel'de Tanrı ile insanın özdeşleşme anı olarak Mutlak özgürlük, Marx'da sınıfsız toplum ve nihayet örneğin memur-filozof Fukuyama'da liberal toplum olarak gösterilmiş olabilir. Tarihsicilik, totalitarizmi, determinizmi ve hatta bir ölçüde kaderciliği, bunlara karşıymış gibi görünmesine rağmen, örtük

olarak ister istemez içeren evrenselci/teleolojist tarih görüşlerinin ortak adıdır. Geçen yüzyılın tarihsiciliği, insanın tarihselliği fikrinden yola çıkar; fakat tarihin zorunlu olarak gerçekleşecek bir telos'u olduğu, onun tek bir sona doğru gittiğini ileri sürmekle, hatta tarihin gidişatına ipotek koymuş olur.

Artık hermeneutik geleneğine özgü tarihselcilik anlayışına geçebilirim. Fakat daha önce kitaplarımda, yazılarımda yeri geldikçe, sürekli olarak birbirine karıştırıldıkları görüp hep açıklamaya çalıştığım iki terimin, *tarihselcilik (historizm)* ve *tarihsicilik (historisizm)* terimlerinin üzerinde biraz daha durmak istiyorum. Bu iki terim Almanca'da farklı anlamlara sahip terimler olarak yer alırlar. Biz Türkçede "izm" (Alm: ismus) sonekiyle de, "isizm" (Alm: isismus) sonekiyle de biten terimler için karşılıklar bulmuşuzdur. "İzm" sonekini Türkçeye "cilik", "isizm" sonekini ise "sicilik" diye çeviriyoruz. Örneğin Almanca "Logismus" terimini "mantıkçılık", yine Almanca Logisismus" terimini "mantıksızcılık" ile karşılıyoruz. Almanca'da "isismus" (isizm) sonekinin aşırılığı ve indirgemeciliği imleyen kötüleyici (pejoratif) bir anlamı vardır. Bir görüş veya akım içerisinde en aşırı ucu temsil eden ve ayrıca herşeyi tek bir kaynağa bağlamayı, her şeyi tek bir nedenle açıklamayı hedefleyen görüşlerin arkasına, bu kötüleyici vurguyu versin diye "isizm" (isusmus) eklenir (Örneğin bazı neopozitivistlerin yüzyılımızın ilk yarısında felsefeyi mantığa indirgeme çabaları, Almanca' da ifadesini "Logisismus" teriminde bulmuştur). Buna göre, "historizm" (Historismus, tarihselcilik) teriminde "izm" (ismus) sonekinde bir kötüleyici vurgu olmamasına karşılık, "historisizm" (Historisismus, tarihsicilik) terimindeki "isizm"de bir kötüleyici anlam bulunacağı bellidir. Buna karşılık İngilizce'de sadece 'isizm" (icism), Fransızca'da ise sadece "izm" (isme) sonekleri kullanılır. İşte bu durum, Almanca'da iki ayrı terimle ifade edilen "historizm" ile "historisizm"in, İngilizce'de ve

Fransızca'da tek bir terimle, İngilizce'de "historicisim", Fransızca'da ise "historisme" şeklinde ifade edilmesine yol açar. Ve İngilizce ve Fransızca terimlerle Almanların kullandıkları anlamda "historizm"in mi yoksa "historisizm"in kastedildiği belirsiz kalır. Bu konudaki en ünlü örnek, Popper'in *"Powerty of Historicism"* adlı kitabıdır. Bu kitap Türkçeye *"Tarihselciliğin Sefaleti"* diye çevrilmiştir. Oysa Alman Avusturya kökenli bir filozof olarak "izm" ve "isizm" soneklerinin işlevlerini bilen Popper'in bu kitapta ele alıp eleştirdiği, "tarihselcilik" değil "tarihsicilik"tir. Bu kitabın Türkçeye *"Tarihsiciliğin Sefaleti"* olarak çevrilmesi gerekirdi. Bu yanlış çevirinin de katkısıyla, Türkçede de "tarihselcilik" ve "tarihsicilik" terimleri, felsefeye ilgi duyanlardan ötede, bizzat bazı felsefeciler tarafından da yanlış anlam içerikleriyle kullanılmakta, en azından terimlerin anlamları, kasıtlı veya kasıtsız, birbirine karıştırılmaktadır.

Tarihselcilikten Hermeneutiğe

Buraya kadar belirtmeye çalıştıklarımla, tarihselcilik hakkında ancak ve sadece bir hazırlayıcı bilgi sunmuş oldum. Bundan sonra tarihselciliği, Dilthey'ın epistemolojik temellendirmelerini izleyerek daha geniş bir çerçevede ele almayı deneyecek ve buradan hermeneutiğe giden yolu göstermeye gayret edeceğim.

Dilthey: Felsefenin Bunalımı

Dilthey 19. yüzyılın ikinci yarısının filozofu; 20. yüzyılın ancak ilk on bir yılını yaşamış. Bununla birlikte Dilthey, getirmiş olduğu etkiler bakımından bir 20. yüzyıl filozofudur. Dilthey, felsefe tarihlerinin çoğunda büyük bir kültür tarihçisi, yaşama felsefesinin en önemli adlarından birisi ve "tin bilimleri"nin

epistemoloğu olarak anılır. Bunlar doğrudur, ancak yetersizdir. Çünkü Dilthey'ı tin bilimleri epistemolojisine götüren ve kısmen onun yaşama felsefesinden kaynaklanmakla birlikte felsefe tarihlerinde üzerinde hemen hemen hiç durulmayan çok önemli motifler vardır.

Öyle ki bu motifler doğrultusunda Dilthey, son 20-30 yıldır farkına daha iyi varıldığı üzere, felsefede, hiç abartmasız, bir devrim gerçekleştirmiştir. Dilthey, kendi özgün felsefesini ortaya koyup geliştirdiği dönemde, geçen yüzyılın son on yıllarında, felsefenin büyük bir bunalım içerisinde olduğu tespitiyle işe başlamaktadır. Bunalım nereden kaynaklanmaktadır?

Dilthey, bu konuda önce, buraya kadar yapmış olduğum bazı tespitleri sıralamaktadır: Eskiçağ'dan 18. yüzyılın ortalarına kadar, felsefe, büyük ölçüde, evrenselci, tarihüstücü ve tarihdışıcı, metafizik veya teolojik çıkışlı bir tavırla çalışmıştır. Felsefe yapmanın metafizik dayanağı "Varlık", teolojik dayanağı ise "Tanrı" olmuştur. Diğer tüm konular, insan ve doğa başta olmak üzere, bu dayanaklardan hareketle ele alınmışlardır.

18. yüzyıl metafizik ve teoloji güdümlü eski evrenseki felsefenin Varlık-merkezli (ontosantrik) ve Tanrı-merkezli (teosantrik) felsefe yapma tarzı yerine, Descartes'la başlayan, İnsan-merkezli (homosantrik) ve epistemolojiyi felsefenin temel disiplini kılan bir başka evrenseki felsefeyi, bilimci (scientificist) ve ilerlemeci bir inanç eşliğinde, geliştirip yaygınlaştırmıştır. 19. yüzyıl, Hegel'le birlikte, felsefeye tarihi ve tarihsellik fikrini sokmakla birlikte, evrenselci felsefenin totaliter, holistik tavrını sürdürmekten geri kalmamış, bu tavır tarihsiciliği de besleyip durmuştur.

Dilthey bunalımı şu noktalarda görmektedir: İnsan o ana kadarki felsefe yapma tarzları ve tiplerinin despotizmi ve totalitarizmi altında, bizzat kendisini tanıyamaz hale gelmiştir. Hegel, özneyi

tarihselleştirmekle insanın kendisini tanıyabileceği reel zeminin tarih olduğunu göstermiş olmakla birlikte; sonuçta bu özneyi, yine evrenselci, totaliter bir felsefe tipi içerisinde teolojik ve metafizik bir belirlenim altına sokup tarihsiciliğe kurban etmekten kendini alamamıştır. Dilthey'a göre, evrenselci felsefe evrenselci teoloji ve evrenselci din tipleri, bireylerin ve toplumların çoğunun bir temel ihtiyaç olarak hissettikleri bir şeye, her şeyin ilk nedenine, Hakikat'e ulaşma isteklerine, kendilerine göre cevap vermeleri bakımından işlevseldirler ve bireysel ve toplumsal bazda çok büyük bir tatmin sağlarlar. Ne var ki, insanlık tarihinde karşılaştığımız şey, bu evrenselci felsefe, evrenselci teoloji ve evrenselci dinlerin, kendi adlarına bulduklarını iddia ettikleri "biricik" (ve tabii büyük harfle) Hakikat'in, paradoksal olarak birçokluk göstermesidir. Felsefe, teoloji ve din tarihleri, çok sayıda "biricik" Hakikat'lerle doludur. Ve birden fazla Hakikat iddiasının bu mevcudiyeti, paradoksal bir ifadeyle bu "Hakikat'ler çokluğu"; felsefeler, teolojiler ve dinler arasındaki ve ayrıca bunların kendi içlerindeki bitmez tükenmez rekabet ve savaşların başlıca nedeni olarak ortaya çıkmaktadır.

19. yüzyılla birlikte, bu savaşa, bir de, zaman zaman hepsini bastıracak ölçülerde, ideolojiler arası savaş eklenmiştir. İnsanlık hiçbir döneminde, felsefeler, teolojiler, dinler ve ideolojiler arasında bu kadar yoğun bir rekabet ve savaşa tanık olmamıştır. Ve tek insan şaşkındır; ne yapacağını kestiremez haldedir.

Dilthey, bu durumun, yine de kendi nitelemesiyle "en yüksek başvuru yeri" olarak felsefe alanı içerisinde ele alınması gerektiği kanısındadır. Fakat bu alanda yer alan hangi felsefe tarzı ve tipi içerisinde? Evrenselci felsefe tiplerinin bizzat kendileri, felsefedeki bunalımın kaynağıdırlar. Nietzsche Batı felsefesinin ve dininin (Hristiyanlığın) evrenselci tutumuna karşı gösterdiği öfkeli tepkide ve "yaşamaya geri dönme" çağrısında haklıdır; fakat

tepkilerini ve çağrılarını coşkulu bir sanatçı tiniyle ve son derecede etkili bir üslupla dile getirmiş olan Nietzsche, bize elle tutulur bir çözüm de sunamamaktadır. O yıkmakla yetinmekte, fakat inşa etmemektedir. Dilthey, felsefenin, binyılların buyruğuna kulak vermesini, "kendini tanı!" buyruğunun gereğini yerine getirmesini talep etmekte Nietzsche ile ortaktır. Felsefe araştırmalarının nihai amacı "insan"dır. Felsefenin görevi insanı tanımak ve anlamak, onun kosmostaki yerini görüp göstermektir.

Dilthey'a göre felsefenin bunalımı, bizatihi insanı anlayamama bunalımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bunalımdan nasıl bir inşa edici felsefe yapma tarzı altında çıkılabilir? Dilthey'a göre, öncelikle tek, biricik Hakikat fikrinin ve tek-Hakikatçiliğin, dolayısıyla evrenseki felsefe tarzlarının reddedilmesi gerekir. Dilthey bu reddedişin gerekçelerini ise, bir bölümüne onun adını anmaksızın konuşmanın başlarında değinmiş bulunduğum bir epistemolojik irdeleme ve çözümleme içerisinde bize iletmektedir. Dilthey'a göre insanın sahip olduğu Düşünme/Bilme (Bilgi), Hissetme/Değer Verme (Değer) ve Arzulama (Eylem) yetileri, birlikte ve aynı anda faaldirler. Dolayısıyla bunların ürünleri olduğu belirtilegelmiş olan Bilgi, Değer ve Eylem de birbirlerinden bağımsız olamazlar. Hatta tersine, Düşünme/Bilme yetisine, Hissetme/Değer Verme ve Arzulama yetileri çoğunlukla ön gelir. Yeniçağ epistemolojisinin, özellikle Kant'ın Düşünme/Bilme'yi teorik akıl'a, HissetmelDeğer Verme ile Arzulama'yı pratik akıl'a ve yargı gücüne havale etmiş olması; Bilgi'nin Değer'den ve Eylem'den bağımsız olduğu, hatta "objektiflik"in Bilgi'nin Değer ve Eylem'den bağımsızlığından başka bir şey olmadığı yanılgısını besleyip durmuştur. Buna karşılık, biz, "yaşantı"lanmızda ve "yaşama deneyimi"mizde, bunların birlikteliklerinin farkındayızdır. Daha Goethe, "Etkinliğimi arttırmayacak, beni heyecanlandırıp şu veya bu amacı gerçekleştirmek konusunda kışkırtmayacak olan bir bilgiyi ne yapayım ben!" diye

haykırmıştı (Goethe, *Gesprache,* cilt I, s. 216, 1968). O halde felsefi/epistemolojik çıkış noktamız, Düşünme/Bilme, Hissetme/Değer Verme ve Arzulama yetilerinin birlikte çalıştıklarını bize öğreten "yaşama deneyimi" olmalıdır. Burada "deneyim"le kastedilenin empirisitlerin veya Kant'ın anladıkları ve sadece duyusallıkla sınırlı tuttukları "deneyim" (empiri) olmadığı, onu sadece bir öğe olarak kapsayacak şekilde "yaşama deneyimi" (Erfahrung, tecrübe) olduğu, bir kez daha belirtilmelidir. İnsan, bildiği anda hisseder, bu bilme ve hissetmeye aynı anda değerler karışır ve nihayet bunların hepsi onun Arzulamasının somutlaşmış görünümünde, yani eylemde açığa vurulurlar. İnsanın psikesinde, onun psişik donanımında, bu yetiler bağımsız kompartmanlar oluşturmazlar; tam tersine bunlar iç içe geçmişlerdir. Öbür yandan, tek insanın "yaşama deneyimi", o başkalarıyla sürekli bir karşılıklı etkileşim içerisinde bulunduğundan ve bir sosyal ortamda yaşamını sürdürdüğünden dolayı, bir öznelerarasılık karakteri de taşır. Öyle ki, tek insanın sosyal ortamdan bağımsız haliyle psikesinin ne olduğu sorusunu yanıtlamak hatta bir noktadan sonra mümkün değildir. Çünkü toplumsal varoluş haline geldiğinden beri, insanın psikesi onun toplumsal eylemlerinde etkili olsa bile, bu psike, büyük ölçüde sosyal çevreden gelen etkilerle şekillenen bir şey olup çıkmıştır. Ve biz başkalarıyla ilişkimizi, pek tabii ki hiç de sadece Bilme edimi aracılığıyla kurmuş olmayız; tersine bu ilişkiyi üç edirnin birlikteliği eşliğinde kurarız. Dolayısıyla, kendimizi ve başkalarını, "bilme"yi de içerecek şekilde "anlamış" oluruz. İnsanın insanla kurduğu reel bağ, üç edimin birlikteliği ile bir tek edinmiş gibi gerçekleşen "anlama"ya dayalı bir bağdır. Hissetme/Değer Verme kaynaklı herşeyi birlikte ifadeye elveren Grekçe "pathos" teriminden türetilmiş olan "empati", "sempati", "antipati" terimleri, Arzulama/Eyleme kaynaklı her şeyi ifadeye elveren Grekçe "ethos" terimi, başkalarıyla ve hatta kendimizle

kurduğumuz ilişkide, "logos"tan, yani Düşünme/Bilme'den ötede bir şeyleri gerçekleştirmekte olduğumuzu ifade ederler. O halde, tekrarlayalım ki, insanı konu edinmek başlıca görevi olan felsefenin epistemolojik çıkış noktası, "logos", "ethos" ve "pathos" un birlikteliğinde gerçekleşen "yaşama deneyimi"dir.

Dilthey'ın çıkış noktası da, daha açık hale geldiğine inanıyorum, aslında deneyimci bir çıkış noktasıdır. Fa~at yukarıda da değindiğim üzere, burada "deneyim" kavramını örneğin İngiliz empiristlerinin ve Kant'ın kullandıkları anlamla sınırlı tutmak, Dilthey'a kapıları kapatmak anlamına gelir. Bir dağ için, onu uzay ve zaman içerisinde algılayıp mantıksal özdeşlik gereği "O, bir ve başkalarından ayrı duran bir dağdır." dediğimde; Düşünme/Bilme yetimi, yani duyumlama ve zihinsel tasarımlama yetimi harekete geçirdiğim açıktır (logos). Fakat aynı anda o dağı "yüce" de bulmuş olabilirim; o dağ Hissetme/Değer Verme edimim altında bende bir estetik nesne olarak da *aynı anda* bir etki bırakabilir (pathos) ve onun zirvesine tırmanma arzusu, amacı ve eylemi (ethos) bunlarla yine *aynı anda* bende belirmiş olabilirler.

Şimdi, "deneyim" kavramının bu şekilde genişletilmiş olması ve bu genişletme içerisinde onun yepyeni bir anlam içeriği kazanmış bulunması, gerçekten de epistemolojide bir devrimdir. Fakat Dilthey'ın bu konudaki esas devrimi, "zihin" kavramını irdelemesinde kendisini gösterir. Özellikle Yeniçağ epistemolojisi, "deneyim" kavramını İngiliz empiristlerinin duyusallıkla sınırlandırmasını olumlamış, "zihin"i ise, Kant'ta en olgun örneğini gördüğümüz üzere, bilme ediminin apriori ilke ve kategorilerinin haznesi saymıştır. "Deneyim" ve "zihin" arasındaki ilişki ise, tekbiçimli (monomorfik) ve değişmez bir ilişki olarak kabul görmüştür. Olsa olsa, duyusal kaynaklı deneyimlerimiz değişse bile, "zihin"in yapısının değişmezliğinin (özellikle Kant'ta) hep vurgulandığını görüyoruz. Oysa Dilthey'a göre insan zihni tarihten ve zamandan

bağımsız olma anlamında tekbiçimli ve değişmez olamaz. Tersine, zihin de tarih ve zaman içerisinde değişip dönüşür. Bu değişme ve dönüşme de, fiziksel olarak dış dünyadan, tarihsel olarak sosyal yaşamdan kaynaklanan değişmeler doğrultusunda olur. Dilthey, tıpkı Locke gibi, zihnin deneyimden sonra, aposteriori oluştuğunu düşünür. Gerçi "deneyim"den Dilthey ile Locke'un anladıklarının farklı olduğu, demin belirttiklerimden hemen çıkarsanabilir. Fakat Dilthey'ın, deneyim-zihin ilişkisinde İngiliz empiristlerinin (kendi anladıklan şekliyle de kalsa) deneyime öncelik vermiş olmalarını onayladığı da açıktır. Sonradanlık (Poshumiuit, posthumity) taşısa da, bir kez şekillendikten sonra, zihin de, Kant'ın haklı olarak belirttiği gibi, deneyim içeriğini belirlemeye başlar. Bununla birlikte Dilthey'a göre, deneyimdeki köklü değişmeler de, o ana kadar deneyim içeriğini belirlemekte olan zihnin yapısını değişmeye uğratır. Kısacası, deneyim ile deneyimden türevlenen zihin, yine deneyimdeki değişmeler doğrultusunda, birbirlerini karşılıklı olarak değişime uğratırlar. Bunun en önemli sonucu şudur: Zihnin kendisi değişmezlik taşımadığından, onun apriorileri de değişmez değildir; tersine bu aprioriler de tarih ve zaman içerisinde değişirler. Zihin, klasik rasyonalizmin iddiasının tersine, deneyimi öncelemez. Veya şöyle de denebilir: Kökeni itibariyle deneyimden türevlenen bir şey olarak zihin, bir kez şekillenip kalıplaştıktan sonra ve deneyim dünyasında önemli değişmeler olmadığı takdirde, binyıllar boyunca deneyimi önceleyen bir işlev kazanmış olabilir ve tam da bu, bizde zihnin (en geniş anlamıyla: Akıl'ın) değişmezliği izlenimini yaratabilir; zaman dışı veya zaman üstü apriorilerin bulunduğu kanısını uyandırabilir ve uyandırmıştır da. Türlü çeşitli rasyonalizmlerin ve zihinselciliklerin (intellektüalizmlerin) varoluşu da bunu göstermektedir. Bu rasyonalizmler ve zihinselcilikler ve ayrıca İngiliz empirizmi başta olmak üzere türlü çeşitli empirizmler, bilgi problemini za-

man ve tarih boyutundan soyutlayarak ele almış olduklarından, deneyim dünyasının değişebilirliğini belli ölçülerde kabul etseler bile, zihnin değişmezliğinde ısrarlıdırlar. Oysa Dilthey'a göre zihnin kendisi değişebildiğinden, zamandışı, tarihüstü apriorilerden, mutlak ve ezell-ebedi Hakikatlerden söz etmek abestir. *Apriorilerimiz, deneyim zihin ilişkisindeki değişmelere göre değişirler. A priorilerimizin kendileri, zamana ve tarihe bağımlı olmak anlamında, görecelidirler.* "Göreceli Apriori" terimi, bilgi sorununu zaman ve tarih boyutu dışında ele almış olan binyılların felsefe tipleri içerisinden bakıldığında, anlaşılması zor, hatta anlaşılması imkânsız bir terim olarak görünebilir. Gerçekten bu terim, ancak, Düşünme/Bilme'nin tarihselliğini görmekle, bilgi faaliyetini zamanın ve tarihin içine almakla anlamlanabilir. Bilgi faaliyeti tarihsellik gösteren bir faaliyettir. Dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde, deneyimdeki değişmelere bağlı olarak zihnin a priorileri de değişeceğinden, yani a priorilerimiz göreceli hale geleceğinden, bu a priorilerimize dayalı olarak Hakikatlerimiz de değişir. Bu noktada felsefi tavrımızın *şüphecilik* olması kaçınılmazlaşır. Bu da, "Göreceli Hakikat" terimini kullanmamızı, "Mutlak" fikrini ve tabii bu arada tek-Hakikatçiliği terk etmemizi gerektirir. Çünkü bizzat *zihnin kendisi tarihseldir*. Dilthey'ın ancak son 20-30 yıldan beri layıkıyla anlaşılmaya başlanan devriminin en önemli düşüncelerinden başında belki de bu tespit gelir. Dilthey bugün yaşamış olsaydı, deneyim ve zihin arasındaki karşılıklı etkileşimin bizzat a pirorilerimizi değiştirdiğine en popüler örneği, günümüz fiziğinden verebilirdi. Örneğin bir Leibniz'in bir zihin ve bir Kant'ın bir duyarlık (sensibility) a priorisi ve formu olarak kabul etmiş oldukları "üç boyutlu uzay", bilindiği üzere, Einstein'dan beri, çağdaş fizikte dört boyutlu sayılmaktadır. Zihin veyaduyarlık a priorisi ve formlarındaki bu değişmeye bağlı olarak, "cisim"in Newton fiziğindeki tanımı ile çağdaş fizikteki tanımı hiç de ben-

zerlik göstermezler. Bilindiği üzere, Newton fiziğinde cisim, "üç boyutlu uzayda yer kaplayan, kütlesi olan şey" diye tanımlanır. Buna karşılık Einstein fiziğinde aynı cisim, "dört boyutlu uzay içerisinde kütle haline dönüşebilen enerji" diye tanımlanır. Terim aynı, fakat tanımlar tamamen farklı.

"Cisim" kavramına dayanmayan bir fizik bilimi düşünmek abestir. Fakat tek bir cisim kavramına dayalı tek bir fizikten söz etmek de, artık abes görünmektedir. Klasik fiziğe özgü "uzay" ve "cisim" apriorileri ile çağdaş fiziğe özgü "uzay" ve "cisim" apriorileri arasındaki benzemezlik, bunların Dilthey'ın verdiği adla neden "göreceli apriori" olduklarını kanıtlar. Bu, bizzat bilimin de tarihselliğini kavramamızı sağlar. Tek, ezel/ebedi Hakikat olamaz; tarihselliğimizden ötürü olamaz. Hakikat ve Mutlak, birer fikir olarak ancak yapıntı olma değerine sahiptirler. Bu irdeleme ve çözümlemenin sonucu olarak, evrenselci felsefe, teoloji, din ve ideoloji tiplerinin iflasını ilan etmek gerekir. Bununla birlikte onları, kendileri bakımından değil etkileri bakımından görmek; bu demektir ki, onları insanların kendi tarihlerini yaparlarken dayandıkları, eylemleri için belirleyici kıldıkları başat düşünsel yapılar olarak tarihin yapımındaki önemleri yönünden değerlendirmek gerekir. Ve Dilthey, her vesileyle, "evrensel kültür sistemleri", "metafizikler", "felsefeler", "dünya görüşleri", vd. adlarıyla andığı bu insan ürünlerini, yine insan dünyasında yarattıkları etkiler bakımından ele almak gerektiğini belirtir.

Öyle ki Dilthey, tarihi ve tarih içerisindeki değişen konumlarıyla insanı anlamanın, tüm bu ürünlerin yazıya geçmiş örneklerini, *yazılı eserleri* hermeneutik yöntemlerle inceleyecek olan *tin bilimlerinin* görevi olduğunu belirterek, bu noktadan sonra artık hermeneutik temelli bir *tin bilimleri epistemolojisi* geliştirmeye geçer. Dilthey'ın, epistemolojik devriminde şu temel noktalardan hareket ettiği görülebilir: *a) Deneyimcilik:* Deneyim,

duyusal deneyimle sınırlı değildir; gerçek deneyim, Düşünme/Bilme, Hissetme/Değer Verme ve Arzulamanın birlikteliği zemininde ortaya çıkar. Bu da "yaşam deneyimi" dir. *b) Özneler arası öznecilik:* Deneyim (yaşam deneyimi) öznelerarası karşılıklı etkileşim zemininde mümkün olabileceğinden, özne de ancak öznelerarasılık ortamında kendini tanıyabilir. Fakat bu, öznenin bu öznelerarasılık ortamının, sosyal çevrenin basit ve edilgen bir ürünü olduğu anlamına gelmez; çünkü öznelerarasılık ortamı da, varoluşunu tekil öznelerin çabalarına borçludur ve ortam, tekil öznelein çabalarıyla genişler, değişime ve dönüşüme uğrar. c) *Şüphecilik:* Grek şüpheciliği, akıl (zihin) veya deneyim (duyusal deneyim) yoluyla bilgiye ve özellikle Hakikat'e ulaşılamayacağını ileri sürerken, "zihin" ve "deneyim" terimlerine zaman ve tarih boyutundan bağımsız anlam içerikleri yüklemiştir. Grek şüpheciliğinde tarihsellik fikrine ve tarihselci bakış açısına yer yoktur ve Batı felsefesinde daha sonraları karşılaştığımız şüpheci tavırlarda da (başta Descartes'ın şüpheciliği olmak üzere) bunun devam ettiği görülür. Tarihselciliğe ve bağlı olarak hermeneutiğe özgü şüphecilik ise, tarihselciliğin herşeyin tarihselolduğu ve kaldığı temel önermesinin doğruluğunun bile, tarih sona ermediğinden kanıtlanamayacağının farkında olan, dolayısıyla bu temel önermenin geçerliliğinin bile tarihsel kaldığını gören bir şüpheciliktir. Tarihselciliğe özgü bu şüphecilik, evrenselci felsefe, teoloji, din ve ideolojilerin, kendi iddialarının tersine, tekil ve tarihsel kaldıklarının bizzat tinsel deneyimden hareketle görülmesi sonucu oluşan bir şüpheciliktir. Öyle ki, bu şüphecilik, tarihsel deneyime dayalı olması nedeniyle, kendisinin zaman ve tarih dışı bir tavır olarak anlaşılmaması gerektiğini de ima eder. *d) Görececilik (Rölativizm):* ilk üç maddede belirtilenlerin bir sonucu olarak, insan düşünce ve emeğinden çıkmış olan her şey görecelidir. Bu hususu Georg Simmel'in şu satırları ile pekiştirmek uygun

olur: "Tözsel, mutlak, sonsuz sayılan her şeyin zaman içerisinde, olayların akışı içinde tarihsel dönüşüme uğrayarak çözülüşünün ve böyle sayılan her şeyin sadece psikolojik etkiye sahip şeyler olduklarının gösterilmesi; artık ancak hiçbir sabit şeye bağlı olmayan bir öznelcilik ve şüphecilikle sağlanabilir. Tözsel olarak sağlam sayılan değerlerin yerine, elemanların canlı bir şekilde birbirlerini karşılıklı etkileyebilirliği konulduğunda, bu elemanlar bile tekrar aynı çözülüşe sonsuza kadar yenik düşerler.

Hakikat, değer, nesnellik gibi merkezcil öneme sahip sayıla gelen kavramlar, ...bir rölativizmin, fakat şimdi artık tüm sağlam şeyler karşısında beslenen şüpheci bir hoppalık ve züppelik olarak değil de, tersine tam da böyle bir *şüpheci hoppolağı ve züppeliğe karşı yeni bir kesinlik kavramının güvencesi anlamına gelen bir rölativizmin* konulan olurlar" *(Buch des Dankes an Georg Simmel,* 1958, s. 9.). Buna göre, rölativizm ve şüphecilik, tarihselci felsefede yıkıcı değil kurucu bir role sahiptirler. Onlar insan dünyasının anlaşılmasında engeller değil, tam tersine epistemolojik anahtarlardır. *e) Tekilcilik:* Tarihte düşünülmüş ve gerçekleştirilmiş olan her şey, zaman-içi bir geçerlilik taşıması bakımından geçicilik ve dolayısıyla tekillik karakterine sahiptir. Böyle olduğu içindir ki doğada veya tarihte bir son, bir erek aramak abestir. Teleolojizim, evrenselci felsefenin bir yapıntısıdır. Sadece ve ancak dönemlere, çağlara, insan gruplarına ait, yani zamanla sınırlı ve insan eliyle sağlanmış geçerlilikleri olan, dolayısıyla tekil kalan bir teloslar, erekler çokluğu vardır. Herhangi bir evrenselci felsefeye özgü bir teleolojizm altında tarihe bir erek, bir son koymak, memur-filozof Fukuyama gibilerinin "liberal son"u da dâhil, insanı ve tarihi totaliter bir düşünce yapısının ürünü olan totaliter bir düzene mahkûm etmek anlamına gelir (Batı'nın günümüzdeki hillörn ideolojisi olarak liberalizmin, Yeniçağın evrenselci felsefe tiplerinin bir ürünü olması bakımından bir çeşit totalitarizmi

içerdiğine, Heidegger daha 1950'lerde, haklı olarak değinmişti. Bu hususun ülkemizde liberalizmin fikri önderliğine soyunmuş olanlarca hiç bilinmediği, bilinse bile idrak edilemediği ya da idrak edilse de, taktik gereği, bilinçli olarak atlandığı görülüyor.[1] Böylece Dilthey'ın hermeneutiğini ve tin bilimleri epistemolojisini önceleyen genel epistemolojik düşünme sürecinin ve buna bağlı tarihselciliğinin bazı temel yönlerinin altını çizmeye çalışmış oldum. Buradan hermeneutiğe ve tin bilimleri epistemolojisine giden yol artık bellidir.

Hermeneutik, insanın tasarlayıp gerçekleştirdiği her şeyin tarihsel olduğu ve kaldığına ilişkin temel tarihselci teze dayanacaktır. Bu tez aynı zamanda insanın kendisini tanıma/bilme imkânının tarihte bulunduğu tezini de zaten içerir. Bu tanıma/bilme, tek bir edinmiş gibi görünen bir edimler birlikteliği olarak, "anlama" adını alır. Yaşamın ve tarihin herhangi bir dönemi, birçok yönden bir sanat eseri gibi, kurulan, inşa edilen, yaratılan bir şeydir. Bir sanat eseri karşısında nasıl ki tüm benliğimizle, sahip olduğumuz tüm yetilerin birlikte harekete geçmesiyle bir tavır alıyor ve o sanat eserini anlama şansımızı ancak böyle bulabiliyorsak; bir tarihsel dönem de ancak bir edimler birlikteliği olarak "anlama" yoluyla kavranabilir. Ye anlama, bir edim ve yöntem olarak, tarihte tekil halde gerçekleşenleri, yine kendi tekillikleri ile tanıma/bilme edimi ve yöntemidir ve bu edim ve yöntemle elde edilen ilgi de ancak "yorum" adını alabilir. Bilgi, esasında en azından bir değerin veya bir değerler çokluğunun motivasyonu altında gerçekleştirilen bir "yorum"dur; çünkü o, Düşünme/Bilme, Hissetme/Değer Yerme ve Arzulama/Eyleme yetilerinin bir birlikteliği zemininde elde edilmiştir. Her kuşak kendi çağını ve geçmişi, kendi tekil kalan anlama/yorumlama

1 Otto Pöggeler, "Heidegger, Bugün", *Heidegger Üzerine İki Yazı* içinde, (Çev. Doğan Özlem), 1994, s.75.

imkanları altında tanır/bilir. Sonraki kuşaklar, tarihi yine kendi tekil kalan anlama/yorumlama imkanları altında tanıyıp bildikleri gibi, kendilerinden önceki kuşakların tanıyıp bildiklerini de yeniden bir anlama/yorumlama faaliyeti içerisinde irdeleyip değerlendirirler. Tarihsel bir varoluş olarak insan, bu yüzden sürekli bir hermeneutik faaliyet içerisindedir. Tarihle bağımızı evrenselci felsefe, teoloji, din ve ideolojiler aracılığıyla değil, bitip tükenmeyen ve hep tekil kalan anlama/yorumlama faaliyetimiz aracılığıyla kurarız. Tarihselcilik ve hermeneutik, Dilthey'dan sonra Heidegger, Gadamer ve Betti tarafından farklı yönlerde geliştirilmişse de, farklı yönlerden yürüyenlerin de temel referans kaynakları Dilthey olmuştur.

Tarihselcilik, Hermeneutik ve "Postmodernizm"

Son zamanlarda bana sıkça yöneltilen bir soru var: Tarihselciliğin ve hermeneutiğin bir çeşit "postmodernizm" olup olmadığı soruluyor. Konuşmamı buna çok kısa bir cevap vererek bitirmek isterim. Bir kez soruda bir öncelik (Prioritat, priority) hatası var. Tarihselcilik ve hermeneutik son 150 yılın anlayışları olarak, bizde son zamanlara kadar pek tanınıp bilinmemiş olsalar da, felsefe tarihindeki yerlerini çoktan almışlardır. Bu i50 yıl içerisinde Batı'da fazla etkili olamamalarının sebebi, Batı' da özellikle son 30-40 yıl öncesine kadar evrenselci tip felsefe1erin hâkimiyetidir. i980'Ierden sonra Batı'da ve 1990'lardan itibaren bizde, "postmodernizm" içerisinde yapılan göndermeler sayesinde tarihselcilik ve hermeneutik ilgi çekmeye başlamıştır. Dolayısıyla sorudaki öncelik hatasını gidermek, olsa olsa, "postmodernizm"in tarihselciliğin ve hermeneutiğin bir çeşidi olup olmadığını sormak gerekir. Şunu hemen belirteyim ki, tarihselciliğin ve hermeneutiğin günümüzün "postmodernizm" inin doğuş ve gelişiminde büyük

etkileri vardır. Ne var ki, "postmodern" ve ayrıca "postmodernist" düşünürlerin bir kısmı, tarihselciliğin ve hermeneutiğin son 150 yıldır sürekli vurguladığı bazı hususları yeniymiş gibi sunmakta, eski şarabı yeni fıçılara koymakta ve hatta bu konuda kasıtlıymış izlenimi bırakan bir belirksizlik içerisinde görünmektedirler. Kendilerinden öncekilerin katkılarını unutmak, bu katkıları görmezlikten gelmek veya aynı katkıları değişik bir üslupla ve yeniymiş izlenimi bırakan terimlerle kendine maletmek ya da özgün görünmek amacıyla yok saymak, "yaşama deneyimi"nin bize öğrettiği insanı zaaflardan kaynaklanır.

"Postmodern" düşünürlerin bir kısmının, tarihselcilik ve hermeneutik geleneğine uzak kaldıklarını, bir kısmının yanlış değerlendirmelere yol açacak şekilde bu geleneği pek bölük pörçük bildiklerini tespit ediyorum. Bunların başka bir kısmının ise bu geleneğin temel iddialarını, yeni olma veya görünme tutkusunun güdümlediği bir züppelikle ve bir çeşit retorik uğruna (ve hatta herşeyi retorikleştirme tutkusuyla) çarpıttıklarını görüyorum. Şunun altını bir kez daha çizmeliyim: Tarihselcilik ve hermeneutik, her şeyden önce, son 150 yılın en etkili felsefi eleştiri tarzları arasında yer alırlar. Postmodernizm'in de, tarihselciliğin ve hermeneutiğin bu temel özelliğinden, kapitalizmin ileri aşamasını yaşayan çağdaş Batı toplumlarını eleştirme konusunda, açık veya örtük, bol bol yararlandığı açıktır. Fakat bu eleştirilerin, çağdaş Batı toplumlarını hedef alırken, aynı Batı toplumlarının günümüzde biricik ekonomik sistemi haline gelmiş olan neokapitalizmin her şeyi tükettirme politikası doğrultusunda birer entelektüel tüketim nesnesi olarak entelektüel piyasaya sürülüp pazarlandıkları da gözden kaçırılmamalıdır. Ve bu tüketim nesnesinin, moda olanı, yeniymiş gibi görüneni en geçerli sayma ve saydırma eğiliminde olan, tarihsellik bilincinden yoksun ve fakat fikir dünyasında statü edinme ihtiyaçları yüksek bazı "entelektüel"(!) çevrelerde

çok iyi alıcı bulduğu da açıktır. "Büyük anlatılar"ı hedef alan "postmodernist" eleştiri, bir "büyük anlatı" olarak liberalizmin/kapitalizmin ve onun günümüzdeki devamı olan neo-liberalizmin/neokapitalizmin meşrulaştırılmasına, bizzat kendisinin çağdaş neokapitalist kültür endüstrisinin bir ürünü olmakla da, hizmet etmektedir. Bunun böyle olduğunu da, bize ancak bazı "postmodern" düşünürlerin pekiyi bilip değerlendirdiklerini sanmadığım tarihselci bakış açısı gösterebilir.

"Postmodernizm"in kendisi, tarihselci bakış açısı ve hermeneutik yöntemlerle gerçekleştirilecek olan bir eleştirinin konusudur. "Postmodernizm" ile tarihselcilik ve hermeneutik ilişkisi ve "postmodernizm"in tarihselci ve hermeneutik açıdan eleştirisi ise, ayrı bir konferansın veya yazının konusu olabilir.

Tarihyazımında Alternatif Yaklaşımlar ve Türkiye'deki Durum

Kuantum Tarih Kurgusu (Makroskobik Tarihten Mikroskobik Tarihe)

Nuri Adıyeke(*)

Isaac Newton'un 1687 yılında yayınlanan ünlü eseri *Principia*, bilim tarihi açısından önemli bir dönüm noktasını oluşturur. İnsanlık tarihi ilk defa bu eserle ayrıntılı bir kozmoloji (evrenbilim) görüşüne kavuştu. Şüphesiz ki Newton'nun kozmolojik görüşünde Kopernik'in Kepler'in Descartes'in, Galileo'nun çalışmalarının etkisi vardı. Ne var ki Newton gözlemi, deneyi ve matematiği birleştiren bilimsel yöntemler geliştirdi. Newton fiziğindeki başarılar insan aklına güveni arttırdı ve bu da aydınlanmanın oluşmasına önemli katkıda bulundu.

Newtoncu bilimin başarısıyla beraber fizik bilimi zirve noktasına ulaştı ve fizik biyolojiden kimyaya, felsefeden sosyolojiye ve tarihe kadar hemen hemen bütün bilimler için model olarak gösterilmeye başlandı.

Newton fiziği mekanik ve determinik bir işleyişe dayanmıştır. Evren değişmez, kendisini tekrarlayan mekanik bir sistemdir. Bu

(*) Yrd. Doç. Dr. Dokuzeylül Üniversitesi. adiyeke@mersin.edu.tr

çerçevede de Newtoncu bilim/klasik bilim anlayışı şu sonuçları doğurdu.

1-Evren bir düzen içinde yasalara tabi olarak işler. Kaosa rastlantıya yer yoktur.

2-Olaylar arasında mutlak neden-sonuç ilişkisi vardır; etki tepki yasası bunu ifade eder.

3-Neden-sonuç ilişkisinin mutlaklığı, geleceğinde fütürizm (gelecek) bağlamında kesin öngörülebileceğinin kanıtıdır. Çünkü fütürizm, düz-doğrusal çizgide ilerlemenin sonucu ortaya çıkar.[1]

Bu çerçevede, "Newton ve ondan etkilenen bilim insanları için evrenin büyük bir makine gibi görüldüğü determinist-mekanik evren anlayışı yaygınlık kazandı"[2]. Mekanik gerçeğin önemli özellikleri; tek gerçeğe dayalı olmaları ve alternatiflere yer vermemesi, gerçeğin değişmemesi ve periyodik tekrarlanması bundan dolayı da eylemlerin öngörülebilmesi gibi sayılabilir.

Newtoncu bilim ve evren anlayışı sadece doğa bilimleri için değil, insan/toplum bilimleri için de model kurgulamaya başlamıştı. Bu dönemin siyasal ve toplumsal konjonktürüne de bir hayli uygun düşüyordu. İnsan aklının kutsanması, merkezi devletlerle beraber tek gerçek fikri, ilerlemecilik fikri dönemi için zihin dünyasının önemli dayanaklarını oluşturdu.

Newtoncu bilim, tarih bilimini bir kaç şekilde etkisi altına aldı. Bunlardan ilki; ilerlemecilik fikri Newtoncu bilimin tarihe bakışını da ortaya koyuyordu. Newton'da da enerji, düz bir çizgide kesintisiz olarak sonsuza kadar yayılıyordu. Bu düz bir doğrultu da

1 John Gribin, *Schrödinger'in Kedisinin Peşinde,* Metis Yayınları, 2005, s.22.

2 Caner Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı,* İstanbul Yayınevi, 2008, s.38.

ilerlemeci ve evrimci bir tarih anlayışına yol açtı. Determinizme dayalı nedensel zorunluluk, tarihin düz bir çizgide ilerlemesini belirimcilikle izah etti. Bu bakışta tarih, zorunluluğunun yasalarına bağlıdır. Aynı nedenlerin aynı sonuçları yaratacağı düşünülür. Bu noktadan hareketle de tarih de tıpkı evren mekaniği gibi kendisini tekrar eden, determinik, çizgisel ve önceden kestirilebilen bir süreç olarak kurgulanmıştır.

İkinci Newtoncu yaklaşım, "tekerrür eden tarih" oldu. Buna göre, mekanik sistemlerin kendisini tekrar etmesi gibi tarihi olaylar da kendisini tekrar eder. Olaylar neden-sonuç ilişkisi ile birbirlerine bağlıdır. Şüphesiz tarihin ibret alınması gereken bir ahlak da içerdiğine dair görüşle de ilişkilendirebileceğimiz bu düşüncenin Newton'dan daha eskilere giden bir temeli var ise de determinizm ile bu düşünce sistemleşmiş oluyordu.

Newton düşüncesinin tarihyazımını ve günümüz tarih düşünce sistemini derinden etkileyen bir başka önemli yaklaşımı, kuramlarla ve geniş sistemlerle izah edilen tarih kurgusu oldu. Newtoncu düşüncenin de temeli olan kategorileştirme; benzerliklerin ve aynılıkların gruplandırılarak kuramsallaştırılması ve bunlara uymayanların da ihmal edilebilir "sapmalar" olarak kabul edilmesini doğurmuştur. Benzerliklerin gruplandırılmasından hareketle oluşturulan büyük kuramlar ise XIX. yüzyılın düşünsel ve bilimsel hâkim paradigmalarını oluşturmuştur.

XIX. ve XX. yüzyıllarda tarih bilimi/yazımı da hâkim paradigmalarını Newtoncu düşünce ile şekillendirdi. İster binlerce yıldan beri kendisini tekrar eden savaşlar, barışlar ve kahramanlık tarihi olsun isterse Marx'tan mülhem geniş tarih dilimlerini kategorileştiren çizgisel tarih olsun hep benzerliklerin, aynılıkların resmini çekerek Newtoncu tarih kurgusunu yarattılar. Bu düşünceye göre evreni anlamak için nasıl tekrarlanan süreçleri bilmek yeterliyse, tarihi anlamak için de tekrarlanan süreçleri bilmek kâfidir.

Determinik düşüncenin egemenliğini taçlandıran nasıl fizik bilimi oldu ise onu tahtından indiren de yine fizik bilimi oldu. Evrenin büyük sırlarının peşinde koşan ve kurallarını bulan Newton fiziği kurallarının, atom altı için hiç de geçerli olmadığını Planck ve Einstein ortaya koydular. Atom altı fizik determinik kurallarla, tekrarlanabilirliklerle, benzerliklerle hiç de barışık değildi. Atom altı fizikte esas olan kaos ve teklikti. Bu da yepyeni bir düşünme biçimini doğurdu.

Kuantumun doğuş ve büyüme yeri atom altı parçacıklardır. Son yüzyıla kadar maddenin temel yapı taşı, atom olarak bilinirdi. Atom bölünüp parçalanamazdı. Oysa son yüzyılda atom, atom altı parçacıklarına kadar ayrıştırıldı. Önce atom merkezinde çekirdek ve onun etrafında elektronlar keşfedildi, ardında çekirdeğin içinde nükleer denilen proton ve nötronlar öğrenildi. Daha da öteye gidilerek protonları oluşturanın da kuarklar olduğu anlaşıldı. Atomaltı denilen parçacık fiziği bu zeminde boy verdi. Zaten kuantum teorisi de parçacık fiziği olarak bilinir.[3]

Bu aşamadan itibaren makroskobik ve mikroskobik olmak üzere iki ayrı evrenden söz edilmektedir. Her ikisinin kuralları birbirinin aynı değildir. Tersine, birisinde işleyen kurallar diğerinde geçerli olmamaktadır. Bu noktada atom üstü evren için nasıl Newton fiziği kuralları geçerli ise atom altı fizik için de Kuantum kuralları geçerlidir.

Işığın hem dalga hem de paketçik olarak yayıldığının ispatı üzerine kurulan Kuantum fiziğinde bilim insanı artık klasik fizikte durduğu yerde durmamaktadır. O artık araştırmanın sadece nesnesi değil aynı zamanda öznesidir. Baştan bir tavır koymak

3 Kuantum teorisinin basitleştirilerek anlatımı için: Tekin Dereli, *Kuantum Dünyası,* (Haz. İlhami Buğdaycı), *ABRA* Dergisi Eki, Mart 1994.

zorundadır. Temel yaklaşımını dalga ile mi yoksa paketçik ile mi kurgulayacaktır. Bu aslında tarihçinin, yaptığı tarih ile arasındaki ilişki için de bir açıklayıcı olabilir.

Klasik fizik olarak bilinen Newton fiziği, düzene, kesinliğe, mutlaklığa, zorunluluğa, dayanır. Kuantum ise belirsizlik ilkesiyle olasılığa, rastlantıya ve bunların tekabül ettiği kaosa dayanır. Newton'un uzay ve zaman mutlaklığına karşı Einstein, dört boyutlu evren anlayışını geliştirerek, kusursuz evren kavramını tahttan indirdi. Evrenin düz-doğrusal kendi yapısından kaynaklı eğrisel olduğunu söyleyerek, düşüncede yeni paradigmaların temelini attı.

Bu düşünce, determinizme dayalı teoriyi zayıflattı. Her ne kadar Einstein, yasalarının varlığında ısrarcı olduysa da sonuçta teorisinin adı göreliliktir. Bu da mutlaklığı yadsır. Bir şeyin yere zamana ve gözlemciye göre değişebilirliğini, gerçeğin ve bilimsel çalışmanın, aslında araştırmacıdan bağımsız bir şey olmadığını savunur. Kuantum tam bu noktada devreye girer. Çünkü kuantumda, aynı anda gözlem ve mutlak ölçülebilirlik yoktur.

Bu noktada mutlaklığı, tekçiliği ve determinizmi asıl olarak yerinden eden tez kuantumun belirsizlik ilkesidir. Atom altı parçacıklarda varlığı kanıtlanan dalga-parçacık yapısı şu anı/hali bilmeyi engellediği gibi geleceği de tümüyle öngörülemez hale getirir.

Dalga mı parçacık mı sorusunda Niels Bohr'un tamamlayıcı ilkesiyle dalga parçacık birlikteliği ortaya çıktı. Bu da karşıtların birlikteliğidir. O zaman birinin diğerini yok etmesi değil, bir arada varlığı söz konusudur. Başlangıçtaki bu karşıt birliktelik sonuçlarının da çoklu ve alternatifli olmasına imkân sunar.[4]

4 Tekin Dereli, "Kuantum Dünyası", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, S.22, (Nisan 1996), s.11.

Kaos görüşünün getirdiği en önemli değişikliklerden biri ise, kestirilemez determinizmdir. Sistemin yapısını ne kadar iyi modellersek modelleyelim, bir hata bile (Heisenberg belirsizlik kuralına göre çok ufak da olsa, mutlaka bir hata olacaktır), yapacağımız kestirmede tamamen yanlış sonuçlara yol açacaktır. Buna başlangıç koşullarına duyarlılık adı verilir ve bu özellikten dolayı sistem tamamen nedensel olarak çalıştığı halde uzun vadeli doğru bir kestirim mümkün olmaz.

Kuantum fiziği atom altı parçacıkları bize tekilci doğa anlayışını yansıtır. Doğa tam bir kozmos değil daha çok kaostur. Doğa hiyerarşik değil heterarşiktir; aşağıdan yukarıya doğru basamaklı bir düzen değil, birbirinden farklı ve birbirinden bağımsız birden fazla yapı bulunur. Doğa mekanik değil organiktir; o büyür, gelişir, solar, çöker, yeniden büyür, gelişir, vd. doğa tamamen arşik (düzenli) değildir, tersine o büyük bölümüyle anarşiktir (düzenden yoksundur). Newton fiziğinin evrenselci- pozitivist bilim anlayışına karşı kuantum mekaniği bize farklılıkları ve tekilin bilgisini sunar. Yeni bilim paradigması çerçevesinde gerçek; karmaşıktır, heterarşiktir, mekanik değildir belirsizdir, önceden kestirilemez, nedensellik sözkonusu değildir nedensellik yoktur, tek ve mükemmel doğru yoktur, bağımsız değişken yoktur.[5]

Kuantum genel anlamıyla sadece fizik ve doğa bilimcileri değil XX. yüzyılın ortalarından itibaren sosyal bilimcileri de cezp etmeye başladı. Newtoncu epistemolojiye göre şekillenen, binlerce yıllık tarihyazımı geleneği[6] de şüphesiz yeni zeminler bulacaktı. Newton'da enerji düz bir çizgide kesintisiz yayıldığı

5 Doğan Özlem, "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek-Sempozyum Bildirileri*, Metris Yayınları, İstanbul, 1998.

6 Bu öykünün güzel bir aktarımı için: Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, (Çev. Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

esastır. Kuantumda tersine enerji kesik kesik yayılır ve sıçramalı bir özelliğe sahiptir. Enerji paketçikleri aslında bu kaos aralığıdır, belirsizdir. Tarihyazımında da artık her izah edişte sebep-sonuç ilişkisi arama mecburiyeti söz konusu değildir. Bu çerçevede; makro dünyada çizgisel ilerlemeler izah edici olabilirken mikro dünyada sıçramalar söz konusu olmaya başladı. Artık tek ve kutsal olan bir gerçek yoktur. Gerçek farklılaşabilir, tarihin de farklılaşabileceği gibi. Braudel'in de "tarih yoktur tarihler vardır, tıpkı yarın başka tarihler olacağı gibi" sözünü bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Kuantum çerçevesinde, tekrarlanan tarih artık tarihe karışmıştır. Tekrarlanmayanın da bir tarihi vardır. Tarih, Newtoncu benzerliklerin genelleştirilmesinin yanı sıra ünik/yeganenin de yazılacağı bir alan haline geldi. Belki de kuantumun en önemli açılımı *sui-generizmin* Arapça *nev'i şahsına münhasıriyetlerin* anlamlılaştırılması idi. Zira Newtoncu bilim, algı sınırlarının altındaki değerleri, bilim için ihmal edilebilir sapmalar olarak telakki etmişti. Halbuki Einstein bu ihmal edilebilir sapmaların aslında farklı bir zeminin ana teması olduğunu ortaya koydu.

Makro dünyada bakışlar, Newton bakışı çerçevesinde anlamlı fotoğraflara, izah edebilirliklere göre tasarlanmıştır. Kuantum/mikro dünyada böyle bir şey söz konusu değildir. Newton bakışı ile baktığınız anlamlı fotoğrafa eğer bir elektro manyetik mikroskopla bakarsanız göreceğiniz şey milyarlarca minik noktadır. Bu noktalar sadece noktadır ve bir noktanın diğeri ile ilişkisi yoktur. Birbirine benzemez milyarlarca nokta çıplak gözle bakıldığında anlamlı bir resim oluşturmaktadır.

Fizik biliminde şekillenen bu mikro dünya, felsefi açıdan XX. ve XXI. yüzyıl düşünürlerine yepyeni kapılar açtı. Aslında evrenselcilik-tekilcilik kutuplaşması ilkçağda da yeniçağda da

önemli bir çatışma alanı olmuştu.[7] Bu çerçevede yeniden kendisini sorgulayan sosyal bilimler içinden tüm dünyayı resimleştirip anlatan birkaç şablon kuramın yerine üniklerin anlaşılmaya çalışıldığı yeni düşünme ve çalışma biçimleri yaratıldı. Artık nasıl birkaç kuramın ve genellemenin tüm dünyayı açıklamaya yetmeyeceği dillendiriliyorsa, dünya tarihinin de bir takım şema ve genellemelerle tam olarak izah edilemeyeceği söylenmektedir.

Burada şüphesiz bir çatışma yaşanacaktır. Tarihe esas olan/olması gereken bakış nedir? Bu mikro yazımlar mıdır, yoksa insanlık tarihini anlatan makro anlatımlar mıdır? Bu sorunun cevabını da fizik bilimi ile "çoklu dünyalar tezi"nde aramak gerekir. Çoklu dünyalar tezini anlamlı kılan karşıtların birliğidir. Dalga mı parçacık mı sorusunda Niels Bohr'un tamamlayıcı ilkesiyle dalga parçacık birlikteliği ortaya çıktı. Bu da karşıtların birlikteliğidir. O zaman birinin diğerini yok etmesi değil, bir arada varlığı söz konusudur. Başlangıçtaki bu karşıt birliktelik sonuçlarının da çoklu ve alternatifli olmasına imkân sunar.[8] O halde bir yazım türünü diğerine üstün tutmak söz konusu değildir. Her ikisi de gerçeğin veya tarihin farklı görüntülerini anlatmaktadır. Bu noktada mikro tarihyazımı, modern tarihçilik için yeni bir tarz, yeni bir soluk alanı haline gelmektedir.

Daha önceleri sadece epistemolojik dürtü ile yapılan kimi zaman da eleştirilen minik olayların ve olguların tarihi artık tarihçinin eğlence alanı veya ihmal edilebilir sapma olayı olmaktan çıkmıştır. Aynı parçacık fiziğindeki bir çalışma gibi, tarihin küçücük bir zaman diliminde yaşanan, belki de bir kez yaşanmış, marjinal bir olay artık tarihçinin doğrudan çalışma konusu olabilmektedir

7 Bu konuda geniş bilgi için bakınız Özlem; agm.

8 Dereli agm, s.11.

Mikro tarihyazımında üç tür minikleştirme dikkat çekmektedir. Bunların ilki coğrafyanın daraltılmasıdır. Ne var ki mikro tarihyazımında minikleştirilen sadece coğrafya değildir. Mikro tarih denilince kimi zaman sadece coğrafi alanın küçültülmesi akla gelmektedir. Gerçekten de sadece bir köy[9] veya bir mahalle[10] hatta bir caddenin[11] tarihi bu anlamda bir mikro tarih örneği sayılabilir. Ne var ki coğrafyanın ötesinde kimi zaman kronolojik alanın da minikleştirilmesi söz konusudur. Örneğin 1894 depremini inceleyen bir kişi için kronoloji, eğer depremin yaralarının sarılması konu dışı tutulmuş ise, birkaç saat ile sınırlı olacaktır. Mekân ve zamandan başka üçüncü olarak mikrolaştırılan şey, tarihsel olgunun veya olayın kendisinin mikrolaştırılmasıdır. Nitekim son zamanlarda çok marjinal konularda yazılan oldukça başarılı çalışmalar dikkat çekmektedir. Örneğin; XV-XVII yüzyıllarda Ege Adaları'nda küçükbaş hayvan yetiştiriciliği[12] veya Girit'teki Hıristiyan cemaatin kadı mahkemesinde icra ettikleri nikahlar[13] gibi oldukça marjinal ve başka örneklerden detayda

9 Tuncer Baykara, *Yatağan (Her Şeyi İle Tarihi Yaşatma Denemesi), Tokyo, 1984.*

10 Cengiz Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *Tarih Dergisi,* C.VII, S.10, (Eylül 1954), s.61-78; C.VIII, S.11-12, (Eylül 1955), s.51-70. Daha yeni bir çalışma, *Eminönü*, C.I-II, (Haz. İlber Ortaylı, Vahdettin Engin, Erhan Afyoncu), Eminönü Belediyesi Yayını, İstanbul, 2008.

11 Ali Yücel, *Gaziantep Suburcu Caddesi'nin Tarihçesi (1930-1950),* Gaziantep Üniversitesi Vakfı Yayını, Gaziantep, 2004.

12 Yasemin Demircan, "XV-XVII. Yüzyıllarda Ege Adaları'nda Çeşitli Yönleriyle Küçükbaş Hayvancılık", *OTAM,* S.24, (2010), s.71-96.

13 Nuri Adıyeke, "Girit'te İslam Hukuku Çerçevesinde Yapılan Hıristiyan Evlilikleri", *Kebikeç*, (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi), S.19, 2005, s. 65 -72; aynı yazı "Kadı Mahkemelerinde yapılan Hıristiyan Evlilikleri ve Girit Örneği" başlığı ile, *Fethinden Kaybına Girit,* Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.80-91. Bu tür örnekler

farklılıklar gösteren olay ve olgular tarihçilere yepyeni bakış açıları kazandırmıştır.

Mikro tarih çalışmalarının en ilginç örneklerini, amatör tarihçiler vermişlerdir. Bu konuda *Hayat Tarih Mecmuası*'nı özellikle anmamız gerekir. Mekânın küçültülüp, sokaklara kadar indirildiği[14] çalışmaların yanı sıra bir günün tarihi[15] daha önemlisi küçük alanların tarihine dair birçok yazılar yazılmıştır. Polisiye tadındaki cinayetlerin tarihi[16] veya bir giyim metası olarak fesin tarihi[17] ya da siyasi açıdan önemli olan tek bir olayın hikâyesi[18] Hayat Tarih dergisinin sayfalarında yerini almıştır. Keza özellikle Cengiz Orhonlu 1960'lı ve 70'li yıllarda benzer çalışmalar yapılmıştır.[19]

Türk tarihyazımında sayılamayacak kadar çoktur. Burada sadece iki örnek verdik.

14 Refik Halit Karay, "Sokaklarımızın Tarihi", *Hayat Tarih Dergisi,* 2/10, (Ekim 1978), s.83-84; T. Nazım Yücel, "Bizans devrinde İstanbul sokakları", *Hayat Tarih Dergisi,* 1/5 (Haziran), s.74-75.

15 Kemal Bafralı, "18.Yüzyıl Sonunda İstanbul'da Bir Gün", *Hayat Tarih Dergisi,* 10, (Ekim 1982), s.53-54.

16 Celal Nuri İleri, "Tefeci Karnik Nasıl Öldü?", *Hayat Tarih Dergisi,* 2/10, (Kasım 1967), s.41; İhsan Birinci'nin yazdığı, "Başkomiserlik Eden Kabadayı", *Hayat Tarih Dergisi,* 2/11, (Aralık 1968), s.86-89; "Çengel Köy Cinayeti", *Hayat Tarih Dergisi*, 1/11, (Aralık 1966), s.88-90; "Hrisantos Nasıl Öldürüldü?", *Hayat Tarih Dergisi*, 1/6, (Temmuz 1970), s.62-66; "Karadeniz Cinayeti", *Hayat Tarih Dergisi,* 2/8, (Eylül 1969), s.84.

17 Reşat Ekrem Koçu, "Tarih Boyunca Fes", 1/1, (Şubat 1972), s.14-19.

18 Emrullah Nutku, "Arkadi Vapuru Nasıl Yakalandı?", *Hayat Tarih Dergisi,* 2/11, (Aralık 1972), s.80-85.

19 Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *Tarih Dergisi,* C.XVI, S.21, (Mart 1966), s.109-134. Cengiz Orhonlu daha geç tarihlerde de, kaldırımcılık, köprücülük, suyolculuk gibi konularda çok önemli çalışmalar

Bu tür çalışmalar, insanlığın bütüncül tarihini anlamaya çalışanlar için, *fason parça üretimi* olarak görünse de bu çalışmalar bütünü oluşturan milyonlarca noktadan birisidir.

Mikro tarih çalışmaları kendi içinde bazı problemleri de barındırmaktadır. Ele alınan ünik olgu ve olaylar kimi zaman sistemlerin benzerliklerini yok saymakta, makro evren ile ilişki tamamen reddedilebilmektedir. Örneğin, Ömer Lütfü Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nu incelerken onun kendine özgü özelliklerini öylesine vurgulamaktadır ki, Osmanlı sisteminin genel imparatorluk şeması adeta kaybolmaktadır. Epistemolojik bir sorun olan bu bakış politik açıdan da "biz bize benzeriz" düşüncesine gider ki bu da tehlikeli bir düşüncedir. Doğrudur, her toplum kendisine benzer ama her toplum başka toplumlara da benzer. Burada önemli olan Kopenhag yorumunda olduğu gibi, bu iki olgunun birbirini dışlamadığı, gerçeğin farklı yönlerini tanımladığını anlamak gerekliliğidir. Temel soru tarih yazıcısının neyi aradığıdır. Aranan sistemin farklılıkları ise kuantum/mikro evren asıl çalışma alanıdır. Sistemin genellemeleri ve benzerliklerini bulmak söz konusu ise Newton fiziği, makro evren çalışma alanını oluşturur.

Mikro tarih çalışmalarında; alanın, problematiğin çok daraltılması çok marjinal konularda makaleler yazılması önemlidir. Ne var ki, birçok kez bu mikro çalışmalardan hareket ederek genellemeler yapılmaktadır. Hâlbuki mikro alanda yapılan tekil çalışmanın, genel hakkında bilgi vereceğini söylemek ciddi bir hatadır. Bu anlamda tarihyazımı fabrikasyon bir üretim değildir. Dolayısıyla, yeniçağlarda Ege adalarındaki küçükbaş hayvan üretiminin, Osmanlının her dönemindeki ve her coğrafyasındaki

---

yapmıştır. Bunların toplu bir basımı: *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der. Salih Özbaran), Ege Üniversitesi Yayını, İzmir, 1984.

küçükbaş hayvan üreticiliği hakkında bilgi sunacağını düşünmek hatalı olacaktır.

Mikro tarihyazımı çerçevesinde karşılaşılan bir sorun da belgenin kendisi olabilmektedir. Tek bir belgeden hareket edilerek tek bir şey söylenebilir ama bazen hikâyenin tamamını tek bir belge üzerine oturtmak ciddi hatalarında beraberinde getirebilmektedir. Başak belgelerle desteklenemeyen tek belgenin söyledikleri, minik alan tarihi olarak söylenip bırakılmalı, o belgenin birçok şey anlattığı düşünülmemelidir. Tek belge kuarktır ve kaotik bir veri sunar.

Mikro tarih alanındaki çalışma örnekleri, Osmanlı İmparatorluğu kurulup yayıldığı coğrafya ve yaşadığı dönem itibarıyla önemli farklılaşmaları içinde barındırmıştır. Hıristiyan dünyanın İslam dünyası ile kesişme coğrafyasında var olan Osmanlı, ortaçağ dünyasında kurulmuş, modern dönemleri yaşamış ve yıkılmıştır. Dönem ve coğrafya olarak farklılaşan bu iki değişim ekseni, Osmanlı sistemi içinde, zamana ve coğrafyaya koşut büyük üst sisteme bağlı farklı alt sistemlerin yaşamasını olanaklı kılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, diğer imparatorluklar gibi imparatorluk özelliklerini içinde taşıyan bir sisteme sahiptir. Fakat aynı imparatorluk, yine diğerleri gibi kendi sui generizmlerini/kendine özgülüklerini içinde barındıran bir özelliğe de sahiptir. Bu cümleden hareketle kanımızca tarih de toplulukların diğer toplumlarla benzerliklerinin ve sui generizmlerinin toplamıdır. Benzer üretim şartlarının benzer kurumları oluşturması ne denli olağan ise, o kurumların farklılaşarak sistemle bütünleşmesi de o denli olağandır.

Bu çerçevede temel imparatorluk sistemi içinde farklı alt kozmosların yaşantısı söz konusudur. "Yerel gelenekselliker" olarak

isimlendirdiğimiz[20] bu yapıda, imparatorluk genelindeki hâkim kurumlar ve sistemler de imparatorluğa bağlı farklı coğrafyalarda az veya çok değişikliklerle hayat buluyordu. İmparatorlukların geniş coğrafyalara yayıldığı göz önünde tutulunca bunun pek de yadırganmayacak bir durum olduğu anlaşılır.

Politik ve ideolojik açıdan tartışıldığı halde Türk zihin yapısında *gelenek* henüz tam olarak tartışılamadı. Çok farklı tanımlarının yanı sıra gelenekteki en önemli vurgu, "onu diğerlerinden ayıran sui generist hallerdir." O halde bu şahsına münhasır olan geleneğin tarihi de mikro tarih için çok önemli bir laboratuardır.

Mikro tarih yazıcığının temel problematikleri şüphesiz ki bilimsel tarih yazıcısının sorunudur. Türkiye'de mikro tarihyazımı daha çok popüler tarih yazıcılığı ile şekillendiği için bu olgunun epistemolojik boyutu ihmal edilmiştir. Çünkü mikro tarihyazımında en güzel örnekleri sunanlar, tarihin bilimsel kısmını değil de sadece üslubunu dert edinen kişilerdi. Dolayısı ile güzel mikro tarih çalışmalarının yapılmasına rağmen bu yazım türünün epistomolojisi üzerine pek çalışılamamıştır.

Mikro tarihyazımı artık sadece amatör tarihçiler ve üslup amaçlı tarihçilerin tekelinden çıkıp da tarih bilimcilerince yazıldıkça, sosyal bilimlere adapte olan yeni tarihçiler de yaptıklarını anlamlandırmaya çalışacaklardır. Zira mikro tarih yazmak bilim yönteminden uzaklaşmak değildir.

---

20 Nuri Adıyeke, "Osmanlı Siyasal Sistemi İçinde Yerel Gelenekselikler", *Düşünen Siyaset*, 7-8, (Ağustos-Eylül 1999), s.211-215.

Annales Okulu ve Türkiye'de Sosyal Tarihçilik

Erdem Sönmez(*)

Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğinin referanslarına ilişkin bir harita çizilmeye çalışılırsa, çıkartılacak haritanın topoğrafyasını belirleyen üç ana kaynaktan söz etmek gerekir. Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğinin politik kaynağı partikülarizmdir.[1] Osmanlı tarihçilerinin benimsediklerini ileri sürdükleri epistemolojik kaynak Max Weber'in geleneksel otorite ve patrimonyalizm kavramsallaştırmalarıdır.[2] Son olarak, Osmanlı tarihçiliğinin meto-

(*) Bilkent Üniversitesi.

1 Partikülarizmin Osmanlı tarihçiliğini nasıl etkilediği konusunda bkz. Halil Berktay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İletişim, İstanbul, 1983, s. 2455-2474. Halil Berktay, "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, No: 54-55, 1991,

2 Max Weber'in geleneksel otorite ve patrimonyalizm kavramlarının Osmanlı tarihçiliği üzerindeki etkisi için bkz. Erdem Sönmez, "Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi", *Praksis*, No: 23, 2010, s. 39-62. Bu konuda ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 1, s. 49-72.

dolojik kaynağı da Annales Okulu'dur.[3] Bu bölümde, Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğinin metodolojik kaynağı olduğu kabul edilen Annales Okulu'nun, Türkiye'deki sosyal tarihçiliği nasıl etkilediği, Annales etkisinin en belirgin olduğu Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık üzerinden incelenmeye çalışılacaktır.[4]

Annales Okulu'nun Teorisi

20. yüzyıl tarihçiliğine damgasını vuran Annales Okulu'nu nasıl karakterize edebiliriz? Annales Okulu'nu kendisinden önceki, yani 19. yüzyıldaki tarihçilik geleneğinden ayıran etmenler

3 Annales Okulu'nun Osmanlı tarihçiliğine etkisi konusunda bkz. Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarihyazımı: Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarihyazımına Etkisi (Başlangıçtan 1980'e)*, (2. Baskı), Tan, Ankara, 2010. Bu konuda ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, I, 3 /4, Kış-Bahar 1978, s. 69-90.

4 Bugün bizim "Annales Okulu" olarak tabir ettiğimiz topluluğun gerçekten bir "okul" olup olmadığı meselesi bile oldukça tartışmalıdır. Annales'in özellikle Fernand Braudel sonrası dönemi için geçerli olan söz konusu tartışma için bkz. François Dosse, *Ufalanmış Tarih: Annales Okulu'ndan "Yeni Tarih"e*, Çev. Işık Ergüden, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2008. Bu yazıda, Annales Okulu'nun Türkiye'deki tarihçiliğe etkisi Köprülü, Barkan ve İnalcık üzerinden sorunsallaştırılacağı ve sözü edilen Osmanlı tarihçilerinin Annales'le irtibatı Annales'in birinci ve ikinci kuşağıyla ve dolayısıyla Braudel döneminin sonuna kadar olduğu için, burada Annales'in esasında bir ekol oluşturup oluşturmadığı tartışmasına değinilmiyor. Bunun yanında, Osmanlı tarihçiliğiyle Annales'in etkileşiminin Braudel sonrası dönemi kapsamamasının bir uzantısı, bu makalede "Annales Okulu" tabiriyle kastedilenin, Annales'in ilk iki kuşağının olmasıdır. Annales'in Braudel sonrası dönemine, Türkiye'de pek ilgi gösterilmemesi ve görmezden gelinmesi ise doğrudan Türkiye'deki tarihyazımının Annales'den olan etkileniminin sınırlılıklarına ilişkindir.

nelerdir? Annales Okulu'nun geliştirdiği tarih paradigmasıyla birlikte, tarihyazımındaki değişiklikler nasıl nitelenebilir?

Annales Okulu'na ilişkin sorulan soruları çeşitlendirmek mümkün. Ancak sorulabilecek sorulardan, bu kadarının cevapları bile bu sınırlı makalenin sınırlarının ötesinde. Dolayısıyla, soruları sadeleştirmek ve işi biraz kolaylaştırmak adına, Annales'e ilişkin sorulması gereken tüm soruları yatay kesen bir kestirme soru sorulabilir: Annales Okulu, her şeyden önce nedir? Ya da Annales Okulu'nu tek bir cümleyle tanımlamak gerekirse ne söylememiz gerekir?

Eğer soru böyle formüle edilirse cevap, Annales'in doğrudan doğruya kendisinden önceki tarihçilikle metodolojik bir mücadele olduğudur. O halde, Lucien Febvre'in, Marc Bloch'un ve Fernand Braudel'in *Annales* dergisinde ve diğer çalışmalarında kristalize olan, Annales Okulu'nun metodolojik yaklaşımına ilişkin bir hat çıkartılabilir mi?

Annales hareketinin metodolojik yaklaşımlarını kavramayı kolaylaştıracak bir yapısal model çizmeye Febvre ve Bloch'tan başlanabilir. Kabaca özetlemek gerekirse, Febvre ve Bloch'un metodolojisine ilişkin hattın birbiriyle iç içe üç temel ilkesi vardır. İlkelerden birincisi, 19. yüzyılda Leopold von Ranke ve çağdaşlarınca geliştirilen tarih paradigmasının siyasete odaklanan anlayışının yerine, insan faaliyetlerinin tamamına yönelen tarih çalışmalarına odaklanılması gerektiğinin savunulmasıdır. İkincisi, 19. yüzyıl tarihçiliğinin geçmişteki benzersiz, tekil olaylara yoğunlaşmayı öğütlemesinin, Annales'le birlikte yerini sorun-odaklı analitik tarih çalışmalarına bırakması gerekliliğinin vurgulanmasıdır. Üçüncü ilke ise sözü edilen iki ilkenin mümkün kılınabilmesi için, sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle işbirliği yapılmasıdır.

Ayrıntılandırmaya siyasi tarihten sosyal tarihe yönelim olarak formüle edilebilecek yaklaşımdan başlayalım. Bilindiği gibi, 19. yüzyılda Ranke ve çağdaşlarınca geliştirilen tarih paradigması, tarih araştırmalarının konusunu devlet, siyaset ve devletlerarası ilişkilerle sınırlandırmaktaydı. 19. yüzyıl tarihçiliğinin bu tutumuna karşı, "bir toplumu yöneten kurumlar bütünü"nün ancak "insani ve maddi ortamın bütününün bilgisi içinde açıklanabilir" olabileceğini temel ilke edinen Bloch ve Febvre, tarihçiliğe sınır çizmesi muhtemel her türlü girişimin karşısında yer almışlar ve tarihi, insanın bugünle etkileşim halinde olan geçmişinin bilimi olarak "tanımlamışlardır". Bu "tanımlamanın", yani tarih disiplininin sınırlarının geniş tutulmasının doğal uzantısı, tarih araştırmalarının merkezine, 19. yüzyıl tarihçiliğinden farklı olarak, "devlet" yerine insanın veya daha yerinde bir tabirle toplum içindeki insanın yerleştirilmesidir.[5] Tarihçiliğin araştırma nesnesinin devlet ve siyasal örgütlenmeden, topluma ve insana evrilmesi ise tarihçiliğin insan etkinliğinin tüm kalemlerini kapsamasını gerektirmiştir. Tarihçiliğin araştırma nesnesine ilişkin sözü edilen dönüşüm, bir yandan tarihçiliğin araştırma araçlarına ilişkin bir değişimi beraberinde getirirken; öte yandan da tarih disiplininin kurucularının 19. yüzyılda tarihle toplumsal bilgiye ilişkin diğer dalların arasına çizdiği ve belirginleştirdiği sınırları etkiliyordu.[6]

---

5 Bu konuda bkz. Lucien Febvre, *La Terre et l'évolution humaine: Introduction Géographique à l'histoire*, Albin Michel, Paris, 1949, s. 130-131. Ayrıca bkz. Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Armand Colin, Paris, 1944, s. 1-4.

6 Febvre'in 19. yüzyıl tarihçiliğinin, tarih disiplinine çizdiği sınırlamalara ilişkin itirazı için bkz. Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, (2. Baskı), Armand Colin, Paris, 1965, s. 422-425. Bloch'un söz konusu yaklaşımı eleştirmesinin bir örneği için bkz. Bloch, *a.g.e.*, s. 10-11.

Araştırma araçlarına ilişkin dönüşümden bahsetmek gerekirse, Bloch ve Febvre, 19. yüzyıl tarihçiliğinin devleti ve siyaseti esas alışına paralel olarak devlete ait arşiv belgelerini temel alan araştırma araçlarının, genişletilmesini savunmuşlardır. 19. yüzyıl tarihçiliğinin giderek arşiv belgelerini fetişleştirmeye yönelen dar pozitivist yaklaşıma karşı, Bloch ve Febvre arşivdeki belgelerin eksiksiz gerçeği doğrudan içeremeyeceğini ve dolayısıyla tarihsel gerçekliğin yeniden inşasının olgusal gerçek olarak belgelerin tek tek bulunmasına bağlı olamayacağını vurgulamışlardır. Bu yaklaşım ise, Annales'le birlikte, tarihçilikteki araştırma araçlarının, 19. yüzyıl tarihçiliğine oranla oldukça zenginleşmesini sağlamıştır.

Annales'le birlikte tarihçiliğin araştırma nesnesinin dönüşmesinin bir diğer sonucu ise tarihle diğer sosyal bilim disiplinlerinin arasındaki sınırların silikleşmesidir. Artık söz konusu olan, 19. yüzyıl pozitivizminin etkisiyle sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle aradaki mesafeyi korumaya yönelik bir özen değil; tarih ve diğer sosyal bilim disiplinleri arasında kurulması gerekliliği vurgulanan işbirliği ve disiplinlerarası çalışmadır. Diğer sosyal bilim disiplinleriyle işbirliği ve etkileşim ise bu disiplinlerin yöntemlerinden faydalanma yoluyla, tarihçilerin kaynaklarına hangi sorularla yaklaşmaları gerektiği konusunda ufuk açıcı olmuştur. Tarihçilerin toplumsal bilgiye ilişkin diğer disiplinlerin yöntemlerinden, yaklaşımlarından ve hareket ettikleri sorunsallardan yararlanmaya başlamaları da tarih araştırmalarında "olay-tarih" yerine sorun-odaklı ve analitik bir perspektifin gelişmesini sağlamıştır.[7] Tarihsel çalışmaların, benzersiz ve tekil olayların biricikliğini ortaya çıkarmak yerine, sorun-odaklı perspektifle inşa edilmesi yaklaşı-

7 Febvre'in, 19. yüzyıl tarihçiliğinin olay merkezli yaklaşımı yerine, sorun-odaklı ve analitik bir perspektifi savunusunun bir örneği için bkz. Febvre, *a.g.e.*, s. 430-431. Bloch'un sözü edilen konudaki yaklaşımının bir örneği için bkz. Bloch, *a.g.e.*, s. 78-79.

mının gelişmesi, yapılar ve olaylar arasındaki nedensel ilişkileri belirlemeye yönelik kuramsal bir tutumla elele gider. Nedensel ilişkilerin ön plana alınması ise tarih disiplininin tanımlayıcılıktan açıklayıcı bir niteliğe kavuşmasını sağlamıştır.[8]

Braudel ise hem iki öncülünün geliştirdiği ilkelerin yerleşmesini sağlamış, hem de iki kurucunun çalışmalarında embriyo halindeki kimi fikirleri daha da geliştirerek, Annales'e yeni yönelimler kazandırmıştır. Braudel'in olgunlaştırdığı kavramlar arasında ilk olarak zikredilmesi gereken, zamanda görecelik anlayışıdır. Braudel, 19. yüzyıl tarihçiliğinden farklı olarak, tarihsel olayları ve olayların içinde geçtiği dönemi salt eylemin gerçekleştiği zaman dilimine odaklanarak incelemeyi eleştirmiş ve çalışmalarını tarihsel zamanın çeşitlilik içerdiği tespitinden hareketle kurgulamıştır. Bu yaklaşım doğrultusunda, Braudel'in çalışmalarında 19. yüzyıldaki tarihçiliğin tek bir çizgisel zaman algısının aksine, üç farklı zaman türüne tekabül eden üç farklı tarih türü ortaya konulur. Tarihsel zamanın farklı hızlarda ilerlediğini göstermenin tüm çalışmalarının merkezindeki sorunsal olduğunu kaydeden Braudel'e göre,[9] söz konusu yaklaşım 19. yüzyıl tarihçiliğinin geleneksel biçimlerinden tam anlamıyla bir kopuşu ifade eder.[10] Tarihsel zamanın coğrafi, toplumsal ve bireysel olmak üzere farklı kategorilere göre inşası sonucunda ortaya çıkan tarih türleri ise jeo-tarih, konjonktürel tarih ve olay-tarihtir. Braudel bu yaklaşımını, tarihin kat kat düzlemler halinde

8 Bu konuda bkz. Sönmez, *a.g.e.*, s. 71-73.

9 Fernand Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen A L'Époque de Philippe II*, (2. Baskı), Cilt 1, Armand Colin, Paris, 1966., s. 12.

10 Fernand Braudel, "Histoire et Sciences Sociales: La Longue Durée", *Annales: Économies, Sociétes, Civilisations*, 13, 1958, s. 726-730.

parçalanması olarak nitelemiş; çabasının coğrafi, toplumsal ve bireysel zamanın ayırt edilmesi olduğunu belirtmiştir.[11] Bu algı ve tarih yorumu ise, ancak bütünsel bir tarih anlayışıyla ve karşılaştırmalı yöntemle mümkündür. Karşılaştırma ile kastedilen, Braudel'in ifadesiyle hem uzun süre, geçmiş zaman ve şimdiki zaman arasındaki diyalektiğe uygun olarak zaman içindeki bir karşılaştırmadır; hem de mümkün olan en geniş mekân boyunca yapılacak olan kıyaslamadır.[12]

Annales Okulu'nun Pratiği

Annales'in birinci ve ikinci dönemlerindeki metodolojik yaklaşımlarına, başka bir deyişle Annales Okulu'nun teorisine ilişkin modelin çizilmesinden sonra; Bloch, Febvre ve Braudel'in söz konusu metodolojiyi somutlaştırdığı çalışmalarının konularına, bir diğer deyişle Annales'in pratiğine değinilebilir.

Bloch'un çalışmalarının konularından birer cümleyle bahsetmek gerekirse, *Les Rois Thaumaturges* (Kutsal Dokunuş) adlı kitabının ana konusu dinî psikolojidir. Uzun dönemli bir yorumun yapıldığı bu kitapta, 11. ve 18. yüzyıllar arasında İngiltere ve Fransa krallarının iyileştirici olduğuna inanılan "sihirli dokunuşları"na olan inanç, ilkel zihniyet ve kolektif tasavvur kavramları ekseninde incelenir. Bloch, bir diğer çalışması olan *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française* (Fransa'nın Kırsal Tarihinin Temel Özellikleri) adlı kitabında, kırsal teknikler ile geleneklerin birlikteliği olarak tanımladığı kırsal tarihi inceler. Karşılaştırmalı bir perspektifle inşa edilen bu kitapta da uzun süreli değişimlere odaklanılır. Öte yandan bu çalışmada, arşiv belgelerinin yanında

11 Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen*, c. 1, s. 17.

12 Sönmez, *a.g.e.*, s. 134-135.

dönemin haritalarından ve mevcut arazi şekillerinden faydalanılması, Bloch'un tarihçiliğin araştırma araçlarının zenginleştirilmesi gerekliliğine ilişkin vurgusunun bir yansımasıdır. *La Société Feodale* (Feodal Toplum) ise Bloch'un en bilinen kitabıdır. Bu çalışmada, feodalite üzerine daha önceki araştırmalardan farklı olarak, sadece toprak kullanma hakkı, toplumsal hiyerarşi, savaşlar ile devlet arasındaki bağlantılarla ilgilenilmek yerine, bir bütün olarak feodal toplum ele alınır. Bloch bu eserinde, feodalizmin farklı formlarını, çözülüşünü, sınıfların içsel bölünmelerini, akrabalık ilişkilerinin biçimlerini, kültürel yaşamını ve rasyonellik kavramlarını detaylı bir şekilde inceler.[13]

Febvre, doktora tezi olan *Philippe II et la Franche-Comté* (II. Philippe ve Franche-Comté) başlıklı çalışmasında yönetsel ve siyasi konulara yoğunlaşmak yerine; özgül bir coğrafi, kültürel bölgedeki toplumsal, siyasal ve ekonomik yapılar ile düşünce ve davranış kalıpları arasındaki bağlarla ilgilenmektedir.[14] Febvre'in tarihsel coğrafyaya ilgisi *La Terre et l'Évolution Humaine* (Dünya ve İnsanın Evrimi) adlı kitabında da kendisini gösterir. Bu çalışmada Febvre, hocası Paul Vidal de la Blache'ın bir başka coğrafyacı olan Friedrich Ratzel'le coğrafi determinizm-insanın eylem özgürlüğü üzerine yürüttüğü tartışmada hocasını destekler. Febvre'e göre, Ratzel'in savunduğunun aksine, tarihte zorunluluklar değil, yalnızca olabilirlikler söz konusudur. Dolayısıyla, toplu seçimi belirleyen faktör, fiziksel çevreden ziyade, insanların

13 Gregor McLennan, "Braudel ve Annales Paradigması", Çev. Deniz Erksan, *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde,* Ali Boratav (der.), Alan, İstanbul, 1985, s. 117.

14 Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Wesleyan University, Middletown, s. 52.

hayat tarzları ve tutumlarıdır.[15] Febvre, bir diğer çalışması olan *Un Déstin: Martin Luther*'de (Bir Kader: Martin Luther) zihniyet tarihi, dinin sosyal tarihi ve tarihsel psikoloji gibi alanlara yoğunlaşır. *Le problème de l'incroyance au seizième siècle: la religion de Rabelais* (16. Yüzyılda İnançsızlık Sorunu: Rabelais'nin Dini) adlı başka bir çalışmasında sorun-odaklı tarihçiliğin önemli bir örneğini ortaya koyar. Zihniyet tarihi alanında Bloch'un *Kutsal Dokunuş* kitabı gibi, Febvre'in bu çalışması da tarih araştırmalarında önemli bir etki yaratmıştır. Özellikle 1960'lardan itibaren Georges Duby, Robert Mandrou, Jacques Le Goff gibi tarihçilerin çalışmalarında odaklanılan zihniyet tarihinin, Febvre'in bu kitabında izlediği yönteme çok şey borçlu olduğunu söylemek mümkündür. Febvre'in *Au coeur religieux du XVIe siècle* (16. Yüzyılın Dinsel Yüreği) adlı kitabının odaklandığı alan ise 16. yüzyıl Avrupa'sının düşünce tarihidir. Bu çalışmada, Protestan olmakla suçlanarak idam edilen, dinsel birlik ve barış konusundaki fikirleriyle çağdaşlarını ürküten ve idamdan inzivaya çekilerek kurtulabilen kişilerin dünyayı algılama biçimleri, dinsel ve düşünsel yaşam öyküleri üzerinden 16. yüzyıl Avrupa'sının kavramsal donanımının izleri sürülür.

Bloch ve Febvre'in çalışmalarında yoğunlaştıkları konulara ilişkin bu kısa anlatımın ardından, Braudel'in mesaisine yönelinebilir. Ancak belirtilmeli ki, Annales'i bir okul olarak tasavvur etmeyi mümkün kılan temel ilkelerde süreklilik olmak üzere, Febvre ve Bloch dönemiyle Braudel döneminin ilgi alanları arasında azımsanmayacak bir mesafe söz konusudur. Braudel döneminde, Bloch ve Febvre dönemine damgasını vuran zihniyet tarihi ve kültür tarihine yönelen çalışmalar tamamen ihmal edilmemişlerse de, Annales hareketinin marjinlerine havale edilmiştir. Braudel döneminde, Annales çevresindeki tarihçilerin

15 Febvre, *La Terre et l'Évolution Humaine*, s. 214-350.

çalışmalarında ekonomik tarih ve demografi tarihi çalışmaları, ilk dönemde ilgilenilen zihniyet tarihi, düşünce tarihi ve kültür tarihi gibi alanlara oranla oldukça ağırlıklı bir yer tutar.

Braudel'in mesaisinin iki önemli ürünü olan *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen* (Akdeniz ve Akdeniz Dünyası) ve *Civilisation Matérialle* (Maddi Uygarlık) başlıklı çalışmaların ikisi de her biri kendi içinde bütünsel bir açıklama denemesi olan üç bölümden oluşur. İki çalışmanın da ilk bölümleri, uzun süre yaklaşımıyla, Akdeniz'in ve maddi yaşamın en yavaş değişen öğesinin incelenmesine ayrılmıştır.

Akdeniz ve Akdeniz Dünyası kitabının "jeo-tarih" olarak adlandırılan ilk bölümünde, coğrafi özelliklerin tarihin birer parçası olduğunun ve hem tarihteki genel eğilimlerin hem de olaylar tarihinin coğrafi gözlem göz önünde bulundurulmaksızın anlaşılamayacağının gösterilmesi amaçlanmaktadır. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın birinci bölümüne göre daha toplumsal bir perspektifle kaleme alınmış olan *Maddi Uygarlık*'ın ilk bölümü ise, maddi kültürün en yavaş değişen öğesinin insanların gündelik hayatları olduğu tespitinden hareketle, dört yüz yıllık bir süreçte insanların üretilenleri nasıl kullanıp tükettiklerine ayrılmıştır.

Her iki çalışmanın da ikinci bölümünde, birinci bölümün envanterini belirlediği katman incelenir. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın ikinci kısmında "uzun coğrafi gözlemin yönelttiği tarihin tanıdığı yavaş dalgalanmalar" ele alınır. Bu bölümde, toplumsal grupların, ortak kaderlerin, bütünsel hareketlerin veya daha eksiksiz bir ifadeyle "insanlar"ın "nesneler"den hareketle inşa ettikleri toplumsal tarihin açığa çıkarılması amaçlanmaktadır.[16] Toplumsal yapıların incelenmesine ayrılan ve "konjonktürel tarih" olarak adlandırılan bu kısım içinde birbirini izleyen nü-

16 Braudel, *a.g.e.*, s. 325.

fus hareketleri, endüstrileşmeler, devlet maliyeleri ve savaşlar gibi devreler arasında en belirleyici olanı ve kendini diğerlerine dayatanı ekonomik konjonktürdür.

Paralel bir biçimde, *Maddi Uygarlık*'ın ilk bölümünde incelenen maddi hayat, ikinci bölümde Braudel'i ekonomik uygarlığın incelenmesine yöneltir. *Maddi Uygarlık*'ın ikinci bölümünde, Braudel'in deyimiyle ekonomi, yani mübadele ve pazar ilişkileri incelenmektedir. Ancak bu inceleme, bir yandan mübadeleler, para, ticaret alanları, borsalar veya fuarlar gibi üst düzeyde olanaklarıyla ekonomik hayata odaklanırken; diğer yandan da bir tür kendine yeterlilik dünyası olan ekonomi-dışı maddi hayatla arasındaki kopuş-süreklilik ilişkisi içerisinde yapılır.[17]

Her iki çalışmanın son bölümünde ise daha hızlı değişimler ele alınır. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın son bölümü, geleneksel tarihyazımına konu olmuş siyasi olayların ve bireylerin anlatımına ayrılmıştır. Bununla beraber, bu bölümdeki analiz, Annales'den önceki tarihçiliğin olay anlatıcı tarihinden büyük ölçüde farklıdır. Çünkü Braudel'in olay-tarihinde, Ranke ve takipçilerinin yaptıkları türden salt siyasal olaylardan oluşan tek bir zincir değil; savaşlar, diplomatik anlaşmalar, iç kararlar gibi siyasal zinciri oluşturan dizinin yanında, ekonomik olaylardan ve kısa konjonktürlerden oluşan diziler de söz konusudur.[18]

Maddi Uygarlık'ın son cildi olan "Dünyanın Zamanı" başlıklı bölümde de uluslararası ekonominin türleri ve birbirini izleyen otorite üstünlükleri kronolojik biçimde ele alınır ve Braudel'in deyişiyle bu bölüm, tek kelimeyle bir *tarih*'tir.[19]

---

17 Sönmez, *a.g.e.*, s. 79.

18 Fernand Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen A L'Époque de Philippe II*, (2. Baskı), Cilt 2, Armand Colin, Paris, 1966, s. 224.

19 Fernand Braudel, *Civilisation Matérialle, Economie et Capitalisme: XVe-XVIIIe Siècle*, Cilt 1, *Les Structures du Quotidien: Le Possible et L'Impossible*, Armand Colin, Paris, 1979, s. 9.

Türkiye'deki Sosyal Tarihçiliğe Annales Etkisi

Annales Okulu'nun teorisine ve pratiğine ilişkin bu açıklamaların ardından, Türkiye'deki sosyal tarihçiliğin Annales'den etkilenimine ilişkin ne söylenebilir? Bu kısa makalede, böylesine kapsamlı bir soruyu cevaplandırmak kolay değil. Dolayısıyla Köprülü, Barkan ve İnalcık'ın Annales'den etkilenimine ilişkin bir dönemlendirmeye gitmek gerekmekte. Bu dar kapsamlı periyodizasyon, Annales'in ilk dönemindeki kurucularının çağdaşı olan Köprülü ve Annales'in ikinci döneminin yani Braudel döneminin çizgisini takip eden Barkan-İnalcık arasındadır. Ancak vurgulanmalı, buradaki periyodizasyona sözü edilen tarihçilerin yaşadığı dönemlerin eşzamanlı olması üzerinden gidilmiyor. Köprülü ve Barkan-İnalcık hatları arasında yapılmaya çalışılan tasnif, Annales'in teorisi ve pratiğine ilişkindir. Denilebilir ki, Köprülü döneminde Annales Okulu'nun teorisi; Barkan-İnalcık döneminde de Annales Okulu'nun pratiği Türkiye'deki sosyal tarihçilik tarafından tevarüs edilmiştir. Başka bir deyişle, Köprülü Annales Okulu'nun ilk döneminde Febvre ve Bloch tarafından geliştirilen metodolojik yaklaşımları ve birbirine neden-sonuç ilişkisiyle bağlı temel ilkeleri içselleştirmişken; Barkan ve İnalcık dönemlerinde ise Annales'e olan yönelim Braudel'in metodolojik ve kuramsal yaklaşımlarından ziyade, Annales hareketinin Braudel döneminde yöneldiği çalışma alanlarına ve araştırma sahalarına ilişkindir.

Fuad Köprülü'de Annales Etkisi: Etkinin Teorik Boyutu

Köprülü'deki Annales etkisinin boyutlarını anlamayı kolaylaştırmak için, Bloch ve Febvre'in geliştirdikleri metodolojik yaklaşımdan yola çıkılarak bir dizi soru formüle edilebilir: Köprülü'nün çalışmalarının kurgulanışı esas olarak geleneksel anlatıya mı,

sorun-odaklı analizlere mi dayanır? Köprülü'nün çalışmalarında başat olan siyasal olan mıdır; yoksa çalışmaları insan faaliyetlerinin çeşitli alanlarını kapsar mı? Eğer insan etkinliğinin diğer alanlarını da kapsamına alma kaygısında bir tarih anlayışından bahsedilebilinirse, sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle işbirliği söz konusu mudur? Köprülü'nün çalışmalarında karşılaştırmalı yöntem kullanılır mı? Eğer kullanılıyorsa, yapılan karşılaştırmaların sınırları, zaman ve mekân düzleminde nasıldır? Ve son olarak, Köprülü'nün kullandığı araştırma araçlarının zenginliğinden bahsetmek mümkün müdür?

Köprülü'nün çalışmaları, Annales'le paralel biçimde, sorun-odaklı analize dayanır ve dolayısıyla tanımlayıcı değil açıklayıcı niteliğe sahiptir. Köprülü hem *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* hem de *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* çalışmalarına, ele aldığı konuyu hangi sorunsallar etrafında inceleyeceğini belirterek başlar ve iki çalışmasını da sorduğu sorular etrafında inşa eder.[20]

Köprülü'nün incelemelerinin merkezinde siyasal olanın mı, toplumsal olanın mı olduğu ve tarihçiliğinde diğer sosyal bilim disiplinleriyle işbirliğinden bahsedilip bahsedilmeyeceğine ilişkin sorulara verilecek cevaplar, yine Bloch ve Febvre'in yaklaşımlarına paraleldir. İlk noktaya ilişkin, Köprülü'nün çalışmalarında, 19. yüzyıldaki hâkim tarih anlayışınca tarihsel anlatının merkezine devletin ve siyasal olanın yerleştirmesi ve siyasetin belirleyici unsuru olarak da dış siyasetin algılanması yaklaşımına rastlanmadığının söylenmesi gerekir. Köprülü'nün tarihçiliğinde esas olan "cemiyetin dâhili hayatındaki değişiklikleri araştırmak gerektiği"nin

20 Bkz. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, (4. Baskı), Akçağ, Ankara, 2006, s. 51-52. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (2. Baskı), Akçağ, Ankara, 2004, s. 42.

vurgulanmasıdır ve tarihçinin görevi de toplumun "muayyen bir zaman ve mekân içindeki gidişinin sebeplerini izah etmek, onu içtimai hayatının türlü türlü tezahürleriyle realiteye en yakın şekilde canlandırabilmek"ten geçmektedir.[21] Buradan hareketle, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu probleminde, yapılması gereken, "cemiyetin siyasi ve askeri hadiselerinden" ve "13. ve 14. asırlardaki Anadolu Türk cemiyetinin harici cephesindeki mütemadi tahavvülleri göstermekten ziyade"; toplumun "dahili hayatındaki değişiklikleri araştırmak...morfolojisini ve dini, hukuki, iktisadi, bedii müesseselerinin tekamülünü tespite çalışarak tarihi bir terkip vücuda getirmek"tir.[22] Bu ise ancak disiplinlerarası bir yöntemle mümkündür. Nitekim Köprülü'nün meslek hayatı boyunca hukuk tarihinden, edebiyat tarihine, iktisat tarihinden kültür tarihine uzanan bir yelpazede çalışmış ve ürünler vermiş olması disiplinlerarası yaklaşımının tezahürüdür. Öte yandan, bu disiplinlerarası perspektif, Köprülü'nün tarihçiliğini araştırma araçlarına bakış konusunda da 19. yüzyıldaki egemen tarihçilik anlayışından ayırır ve Annales'in geliştirdiği metodolojiye paralel hale getirir. Köprülü'ye göre, Annales'le paralel bir şekilde, arşiv belgelerinin yanında, insana dair olan her türlü malzemeden tarih araştırmaları için faydalanmak gerekmektedir.[23]

Köprülü'nün tarihçiliğindeki Annales etkisini anlamayı sağlayacak bir diğer soru, Köprülü'nün karşılaştırmalı perspektife sahip olup olmadığı meselesidir. Halil Berktay'a göre, Köprülü'nün tarih yaklaşımının özü, materyalist bir düşünme

21 Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 59.

22 Köprülü, *a.g.e.*, s. 58. Aynı yaklaşımın bir diğer örneği için bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 36 ve 43.

23 Köprülü'nün bu yaklaşımının somutlaşmış bir örneği için bkz. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 54.

yöntemi ve geniş bir kültür birikiminden hareketle karşılaştırmalı tarih sorunlarını ortaya atabilme yeteneğidir.[24] Köprülü'ye göre hiçbir "ulusal tarih", genel tarih çerçevesi içindeki konumu ekseninde anlaşılmadan incelenemez. Ayrıca, söz konusu genel tarih de salt "Hıristiyan Garb"ı değil, "Müslüman Şark"ı ve "semitik dinler haricindeki Uzak Doğu"yu da içeren "hakiki ve tam" bir sentez şeklini almalıdır. Ancak, karşılaştırmalı yöntemin kullanımı Köprülü'nün çalışmalarında kendisini esas olarak, Türk-İslam kültür dairesinin içindeki karşılaştırmalar ölçeğinde gösterir.[25] Fakat karşılaştırmalı metodun bu sınırlı haliyle kullanımı bile, Köprülü'nün yaşadığı dönemdeki Osmanlı tarihi çalışmaları açısından büyük bir sıçrama niteliğindedir. Zira dönemin tarihçileri Osmanlı tarihini, salt Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi çerçevesinde ele almaktaydılar.[26]

Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık'ta Annales Etkisi: Etkinin Pratik Boyutu

Türkiye'de çağdaş tarihçilik, temel amacın Türk milliyetçiliğinin bir doktrin olarak oluşturulması ve geliştirilmesi olduğu bir sürecin hem aracı hem de ürünüdür.[27] Bu süreç, Avrupa'da sosyal tarihçiliğin etkisini hissettirmeye başladığı ve 19. yüzyılın

24 Halil Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak, İstanbul, 1983, s. 81.

25 Köprülü'nün bahsedilen yaklaşımı, kendisini en çok *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* başlıklı çalışmasında kendisini gösterir. Bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 51-199.

26 Bülent Arı ve Selim Aslantaş, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Öncüsü: Fuad Köprülü", *Doğu Batı*, No: 12, Ağustos Eylül Ekim 2000, s. 199.

27 Bu konuda bkz. Sönmez, *a.g.e.*, s. 97-129..

egemen tarihçilik anlayışına karşı eleştirilerin yoğunlaştığı dönemle eşzamanlıdır. Bu dönemde Avrupa'daki tarih araştırma ve kurumlarıyla girilen yoğun etkileşim süreci nedeniyle, sosyal tarihçilik, Türkiye'deki çağdaş tarihçiliğin doğum evresinde genlerine yazılmıştır. Dolayısıyla, Köprülü'nün Annales Okulu kurulmadan önceki çalışmalarında da sosyal tarihçiliğin izlerine yoğun olarak rastlamak mümkündür.[28] 20. yüzyıl başlarındaki sosyal tarihçiliğin Annales Okulu tarafından sistematikleştirilmesi, hem Annales dergisini hem de Febvre ve Bloch'un çalışmalarını yakından takip ettiğini kaydeden Köprülü'nün tarihçiliğe yönelik tahayyülünü formüle edişinde belirleyici olmuştur.[29] Dolayısıyla da Köprülü'nün çalışmalarında Febvre ve Bloch'un geliştirdiği metodolojik yaklaşımların hemen tüm kalemlerine sistematik olarak rastlamak mümkündür.

Barkan ve İnalcık'ın mesailerine bakıldığında da disiplinlerarası yöntem, sorun-odaklı analiz, araştırma araçlarının çeşitliliği ve sosyal tarihçilik yaklaşımlarının tümünün iki isim tarafından da özümsendiği görülür. Ancak, Barkan için bir dereceye kadar, İnalcık için ise tümden geçerli bir tez yazılabilir: Söz konusu metodolojik yaklaşımların doğrudan kaynağı, Annales'in ilk kuşağından ziyade; Köprülü'nün Türkiye'deki tarihçiliğe bıraktığı miras ve sosyal tarihçiliğin Türkiye'deki tarihçiliğin mayasında bulunmasıdır. Sözü edilen durumun Barkan için tümden geçerli olmamasına ilişkin söylenmesi gereken, genel kanının aksine,

28 Bu konuda Köprülü'nün 1929 tarihinden önceki çalışmalarına bakmak fikir vericidir.

29 Bu konudaki bir tartışma için bkz. Sönmez, *a.g.e.*, s. 152-155. Ayrıca, Köprülü'nün Fransa'da öğretim verdiği dönem sırasında Bloch ve Febvre'den etkilenimine ilişkin bkz. Halil İnalcık, "Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", *Makaleler II*, (2. Baskı), Doğu Batı, Ankara, 2009, s. 296.

Barkan'ın Braudel döneminden daha önce de Annales'den haberdar ve Annales'in etkisinde olduğudur. Barkan'ın Braudel'den önce de Annales'in etkisinde olmasına yol açan temel faktör, Fransa'da yetiştiği ortamdır.[30] Politik motivasyonları paranteze alınacak olunursa, Barkan'ın Braudel'in çalışmasının yayımlandığı yıla kadarki üretimindeki metodoloji de Bloch ve Febvre etkisinin temel işaretleridir.[31] Bununla birlikte, Barkan'daki Bloch ve Febvre etkisinin esasında derinlemesine olmadığını da kaydetmek gerekir. Bu durumun belki de en önemli işareti, Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* çalışmasının yayımlanmasının ardından, Barkan'ın Bloch ve Febvre'e kayda değer herhangi bir atıfta bulunmaması, deyim yerindeyse Bloch ve Febvre'i silikleştirmesidir. Barkan, muhtemelen hem Braudel'i çok daha önemli bulduğu hem de Braudel'in çalışmasından Osmanlı tarihine ilişkin ödevler çıkardığı için çubuğu Braudel'e fazlaca bükmüştür. Ve daha sonraki çalışmalarının ilgi alanı ve araştırma sahaları Annales'in birinci kuşağıyla arada mesafe bulunmak üzere, tamamen Braudel'in izlediği hatla örtüşür niteliktedir.[32]

İnalcık'taki sosyal tarihçiliğin ve bunun türevi olan metodolojik yaklaşımların Annales'in ilk kuşağından değil de, Köprülü'den ve Türkiye'deki çağdaş tarihçiliğin niteliğinden kaynaklanmasının

30 Barkan'ın Febvre ve Bloch'un Annales dergisini kurdukları Strasbourg Üniversitesi'ndeki öğrenimi ve bu iki isimden etkilenimleri için bkz. İnalcık, *a.g.m.*, s. 297-298. Bu konuda ayrıca bkz. Coşkun Çakır, " 'Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine' Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu Batı*, No: 12, Ağustos Eylül Ekim 2000, s. 41-42.

31 Bu konuda bkz. Sönmez, *a.g.e.*, s. 156-168.

32 Bu örtüşmenin, Türkiye'deki Annales etkisinin Barkan'la ve dolayısıyla Braudel üzerinden başladığı yollu tezlerin arka planını oluşturduğunu geçerken belirtmek gerekiyor.

ise iki temel göstergesi vardır. İlki, "Braudel ekolü",[33] "II. Dünya Savaşı'ndan sonra doğan akım; Annales Okulu",[34] "Braudel-Barkan okulu"[35] gibi satırlarda somutlaşan İnalcık'ın Annales Okulu'nu neredeyse tamamen Braudel ile özdeş görmesine ilişkindir. İkinci gösterge ise İnalcık'ın Braudel'in çalışmasının yayımlanmasından önce hazırladığı 1942 tarihli *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* başlıklı doktora tezidir. Sosyal tarih perspektifinin hemen tüm önemli kalemlerinin izlerine rastlanan bu çalışma,[36] İnalcık'taki sosyal tarihçiliğin Braudel ile özdeş gördüğü Annales Okulu'yla tanışmasından önce geliştiğinin önemli bir işaretidir. Kısacası, Barkan için bir ölçüde fakat İnalcık için tümden Annales etkisinin Braudel ile birlikte başladığı söylenebilir. O halde, Barkan ve İnalcık'ın sosyal tarihçiliklerindeki Braudel ve dolayısıyla Annales etkisinin boyutlarını test etmeye yönelik soru şöyle formüle edilebilir: Barkan ve İnalcık'ın üretimlerinde Braudel'in geliştirdiği kavramsal ve yöntemsel yaklaşımlara ne ölçüde rastlanır?

Annales Okulu'nun metodolojik yaklaşımları üzerine olan kısımda, Braudel'in olgunlaştırdığı fikirler arasında ilk olarak zikredilmesi gerekenin zamanda görecelik anlayışı olduğu belirtilmişti. Ancak, hem Barkan hem de İnalcık tarafından, Braudel'in temel metodolojik sorunsalı olarak nitelediği bu meseleye çoğu zaman herhangi bir göndermede bulunulmamış; göndermede bulunulduğu zaman da uzun süre, jeo-tarih ve konjonktürel tarih gibi Braudel'in metodolojisinin yapı taşlarını oluşturan açılımların

33 Halil İnalcık, "Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği", *Makaleler II*, s. 315

34 *"Tarihçilerin Kutbu": Halil İnalcık Kitabı*, söyleşi: Emine Çaykara, (4. Baskı), Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2005, s. 213.

35 Halil İnalcık, "Akdeniz ve Türkler", *Doğu Batı*, No: 34, Kasım Aralık Ocak 2005-2006, s. 134.

36 Bu konunun ayrıntılı bir analizi için bkz. Sönmez, *a.g.e.*, s. 201-204.

yanlış kavrandığı görülmüştür. Örneklendirmeye Barkan'dan başlanacak olunursa, Barkan'ın doğrudan Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* çalışmasını değerlendirdiği ve Braudel'i nasıl okuduğunu birinci elden yansıtan ünlü makalesine bakmak ön açıcıdır.

Barkan makalesinde Braudel'in çalışmasının tarihyazımında bir kırılmaya tekabül ettiğinden, tüm Akdeniz havzasının aynı problematik etrafında ele alınmasının getirdiği yenilikten, kitabın disiplinlerarası yaklaşımından, bu çalışmadan Osmanlı tarihçilerinin çıkarması gereken ödevlerden ve çalışmanın diğer özelliklerinden ayrıntılı olarak bahsettikten sonra; Braudel'in tarih anlayışının özünü oluşturan yaklaşımdan, "şimdi, bu anlayışın diğer bazı hususiyetlerini de gözden geçirebiliriz" cümlesiyle bir giriş yaparak, kısa bir biçimde bahseder.[37]

Bunun yanında, Barkan'ın diğer çalışmalarında da uzun süre yaklaşımına herhangi bir atıfta bulunmaması veya zamanda görecelik anlayışına bağlı olarak üç farklı zaman algısına tekabül eden üç farklı tarih türünü bir arada ele aldığı bir çalışmasının

37 "... Prof. Braudel, kitabının birinci kısmına (sf. 1-309), 'tarihi olaylar üzerinde muhitin hissesi' (La part du milieu) ismini vermiş ve orada XVI. asrın ikinci yarısında Akdeniz bölgesinde coğrafi muhit ve tabiat kuvvetleriyle insanların mücadelesinin umumi durumunu gözden geçirmiştir. İkinci kısımda, (sf. 309-716), ekonomi ve cem'iyet hayatı, ticaret ve münakale, fiyatlar, umumi bir tarzda harp şekilleri, imparatorlukların ve medeniyetlerin imkanları ve zaafları ilah... gibi kolektif ve isimsiz bir kader mevzuu olan olaylardan bahsetmiş ve ancak üçüncü kısımda (sf. 723-1089), umumiyetle tarih kitaplarında görmeye alışık olduğumuz şekilleriyle, mühim hadiselerden, yani siyasi ve askeri meselelerden ve devlet adamlarının icraatından bahsetmiştir."
Ömer Lütfi Barkan, "Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'epoque de Philippe II.", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 12/1-2, Ekim 1950-Ocak 1951, s. 175-176.

olmayışı; Barkan'ın Braudel'in en temel metodolojik açılımına gereken önemi vermediğinin diğer göstergeleridir.

İnalcık'ta ise Braudel'in metodolojisine yönelik dikkat çeken bir farkındalık ve vurgu olmasına rağmen, bu metodolojiye herhangi bir atıfta bulunulduğunda Braudel'in temel yaklaşımının tam olarak kavranamadığı görülür. Bir örnek vermek gerekirse, Braudel'in yaklaşımının özünü oluşturan farklı hızlarda ilerleyen zamanları farklı tarihsel katmanlarda analiz etmenin, Osmanlı tarihçiliğindeki izdüşümünün, sırasıyla, "padişahın otoritesindeki değişikliklerin", "devletin başka devletlerle olan ilişkilerinde çeşitli dönemlerde varılan denge"nin ve son olarak da "toprak tasarrufunun" incelenmesi olduğunun kaydedilmesi, Braudel'in metodolojisine ilişkin yapılan pek de doğru sayılamayacak bir yorumdur.[38] Dolayısıyla, İnalcık'ın tarihçiliğindeki Annales etkisi yoğun olmakla birlikte, bu etkinin aranması gereken yer, Annales'in metodolojik yaklaşımları değildir.

Sonuç: *Vocabulary*'i Tutturma, *Grammar*'i Iskalama

O halde, Annales etkisi nerede aranmalıdır? Barkan'da ve İnalcık'ta Annales, dolayısıyla Braudel etkisinin aranması gereken yer, akademik üretimlerinin odaklandığı araştırma sahaları ve çalışma alanlarıdır. Barkan özelinde Annales etkisinin üç katkısı formüle edilebilir: İlki, Barkan'ın Braudel'in çalışmasından Osmanlı tarihine ilişkin çıkardığı ödevler doğrultusunda yöneldiği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus ve fiyat hareketleri üzerine olan kapsamlı araştırmalarıdır. İkincisi, Akdeniz'in iki ucu ara-

38 *"Tarihçilerin Kutbu"*, s. 151. Ayrıca, İnalcık'ın uzun süreyi nasıl tanımladığına ilişkin bkz. *"Tarihçilerin Kutbu"*, s. 150 ve 151. Bu konuda ayrıntılı bir analiz için bkz. Sönmez, *a.g.e.*, s. 197-200.

sındaki karşılaştırmaları konu alan bu araştırmaların, Osmanlı tarihçiliğindeki güçlü partikülarizmi frenleme eğilimidir. Üçüncüsü ise Osmanlı tarihinin sosyal tarih perspektifiyle yazılabilmesi için tarihçilerin kullanacağı malzemenin yeniden düzenlenmesine yönelik mesaidir. İnalcık ise hem Barkan'ın açtığı yoldan ilerleyerek söz konusu mesaiyi sürdürmüş hem de sosyal tarih perspektifiyle Osmanlı tarihinin hemen her alanını kapsayan muazzam bir üretim gerçekleştirmiştir. Ancak, iki isim de disiplinlerarası yaklaşım, sorun-odaklı analiz, sosyal ve ekonomik tarih gibi Annales'in temel özellikleri doğrultusunda Osmanlı tarihini ele almalarına rağmen; Braudel'in tarih anlayışının özünü oluşturan kuramsal ve yöntemsel yaklaşımı yeterince kavrayamamışlar ve çalışmalarında kullanmamışlardır. Bu durumun ise Türkiye'deki sosyal tarihçiliğin Annales'den etkilenimindeki en önemli zaaf olduğu söylenebilir.

Yerel Tarih

*Yusuf Oğuzoğlu**

Bu gün yaşamakta olanlar, kendilerine şimdi içerisinde bir yer bulmak, bu günkü ve gelecekteki yaşam tarzlarını meşrulaştırmak için bir öncekine, maziye ve seleflere gerek duyarlar. İnsanlar tam anlamıyla bu günlerinin ve yarınlarının kökenlerini dünde bulmak ihtiyacındadırlar. Tarih kısmen insanların kimliklerini yaratma tarzıdır.

Ulusal, uluslararası, siyasi, askeri ve diplomatik gelişmeler kuşkusuz Tarih'in ana inceleme konularıdır. Ancak, insanın faaliyetleri ve yaşam çevresi de aynı şekilde tarihin bir parçasıdır. İnsanlar ulusal ve uluslararası gelişmeleri olduğu kadar yakınlarında olup bitenleri de bilmek ve tanımak ihtiyacını duyarlar. Bu, insanın doğası gereği onda genel tarihten daha fazla bir ilgi yaratır.

Kişinin kendi geçmişi, kendi topluluğu ve ailesinin geçmişi o kişi üzerinde daha önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu geçmişi öğrenmek, kişinin belleğini güçlendirebileceği gibi, yaşamı üzerindeki etkileri anlamakta kendisine yardımcı olabilir.

Yakınımızdaki tarihle ilgilenmek, içinde bulunduğumuz çok değişik durumlarla nasıl baş edeceğimiz konusunda düşünme

(*) Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi. oguzoglu@gmail.com

olanağı verir. Geçmiş yıllarda, bir ailede, örgütte, kentte ya da toplulukta neler olduğunu ortaya çıkarmak, içinde bulunulan koşulların kökenini ortaya koyar ve değişimin nedenlerini açıklayabilirler. Yerel tarih çalışmaları, sanayi ötesi toplumlarının oluşmaya başladığı, Bilgi Çağı'nın giderek mesafeleri kısaltıp, çok kültürlülüğe ortam hazırladığı bir süreçte başlamıştır. Bu bağlamda 1970'lere gelindiğinde, kültürü sağlam bir siyasal, toplumsal ve ekonomik bağlam içine oturtan bir tarih ortaya çıkmıştı; Georges Duby'nin evlilik, ulusal efsanelerin sürdürülmesi ve feodalizmin toplumsal yapısı üzerine; Jacques Le Goff'un da entellektüeller ve ruhbanlar, kavramlar ve iş kalıpları üzerine yetkin çalışmaları bu tarihi hazırlamıştı.[1]

1980'lerde Almanya'da, kesin kavramsal ve analitik kuralları öngören bir sosyal bilimden yana olanlar ile tarihin gerçek konusunu yaşanmış deneyimlerin oluşturduğuna inanan gündelik tarih taraftarları arasında hararetli bir tartışma başgösterdi. "Missionaries in the Row Boat" (1984) başlıklı çok önemli bir makalede Hans Medick gündelik tarihin temel duruşlarını gözlemlemeye çalıştı. Bu tarih anlayışı için yetmiş ve seksenlerde Clifford Geertz'in temsil ettiği şekliyle kültürel antropoloji, bir tarihsel araştırma modeliydi.

Gündelik yaşam tarihini (Alltagsgeschichte) sanayi öncesi toplumunu ele alan mikrotarihe bağlayan şey, kişisel olmayan

1 Örn. George Duby, *The Knight, the Lady, and the Priest: The Making of Modern Marriage in Medieval France,* Chicago, 1993; Aynı yazar, *The Three Orders: Feudal Society Imagined,* Chicago, 1980; Jacques Le Goff, *Intellectuels in the Middle Ages,* Cambridge, Massachusetts, 1993.

toplumsal yapıların ve süreçlerin ötesine geçip, insanların somut yaşam deneyimlerine ulaşmak yönündeki kararlılıktır.[2]

Yerel tarih araştırmalarının merkezinde, geleneksel kaynaklarda ihmal edilmiş kadınlar ve erkekler yer alır. Biyografi ve hatırat onların yaşamlarının yeniden canlandırılmasında önemli bir yer tutar. Bu bağlamda sözlü tarih katkı yapar. Özellikle görüşmeler, olaydan onlarca yıl sonra, görüşülen kimselerin bellekleri daha sonra yaşadıkları olay ve deneyimlerden etkilendiği için sorunlar çıkmaktadır. Bununla birlikte görüşmeler, destek olarak kullanılacak öteki kanıtlar ve öteki görüşmelerle denetlenebilir. Yerel tarih grupları, sık sık sıradan insanların yaşam deneyimlerini aktarmak için sözlü tarih yöntemlerini kullanmaktadırlar.[3]

Bu noktada bir başka temel araştırma konusu da insanların iç dünyası olmuştur. Zihniyet tarihine sistemli yaklaşan ilk bilim adamı Lucien Febyre'dir.[4] İnsanlar, kendi gündelik deneyimlerini nasıl kavrıyorlar? Zamana ve mekâna, acıya ve ölüme, aile ilişkilerine ve ibadete ilişkin tutumları nedir? Onların tutkularını ve endişelerini nasıl niteleyebiliriz? Ortak değerleri nelerdir? İşte bütün bunlar, tarihin yeni ve gelişme halindeki bu dalında ele alınmaktadır; buna genellikle kolektif zihniyet tarihi adı verilmektedir.

Antropologların ortaya koyduğu gibi, insan yapımı nesneler ve merasimler, derinlere kök salmış kolektif tutumları çoğu kez simgesel ya da ritüel bir biçimde ifade eder. Peter Burke, Popular

---

2 Iggers, a.g.e., s.116; Alf Lüdtke (Ed.), *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton, 1995.

3 Iggers, a.g.e., s.117.

4 Lucien Febvre, "*History and Psychology*", 1938; yeniden basım, Peter Burke (Der.), *A New Kind of History* Routledge & Kegan Paul, 1973.

Culture of Early Modern Europe (Erken Modern Avrupa'da Halk Kültürü, 1978) adlı kitabında, el ve duvar ilanları, baladlar ve folklar, karnavallar ve sokak tiyatrosu gibi kaynakları kullanarak sanayi öncesi toplumda köylüler ile zanaatkârların zihniyetini ele almıştır.

"Bütüncül tarih", uygulamada yerel tarih haline gelmektedir. Geleneksel olarak yerel tarih, genellikle köy, aşiret, cemaat, mesleki kuruluşlar gibi toplumsal ünitelere yerel bağlılıkları olan ufukları dar amatörlerin işiydi; bunların çalışmaları yorumdan çok eski zamanlara ait ayrıntıları içerir ve akademik çevrelerde de çoğunlukla dikkate alınmazdı. Ancak artık, uzmanlık dalları arasındaki geleneksel sınırları büyük ölçüde ortadan kaldırdığı ve zengin materyal sağladığı için yerel tarih, profesyonel tarihçilerin gitgide daha çok giriştiği bir uğraş oldu.[5]

Genel tarih sistematiği içinde aile, yerel topluluk, ulusal devlet ve uluslarüstü toplumu ortak merkezli çemberler dizisi olarak belirtilir.[6]

Will ve Ariel Durant, Tarihtan Dersler (The Lessons of History) isimli kitapta tarihin, geçmişin mirasının yaratılması ve kayda alınması (korunması), aktarılması, kullanılması işlevine vurgu yaparlar. "Yalnızca geçmişteki hata ve kusurlarımızdan ders almak için değil de, yaratıcı ruhların özendirici bir hatırlanması amacıyla inceleyenler için tarih; sıkıntılı bir labirent olmaktan çıkar; bir cennet beldesine; binlerce ermiş, devlet adamı, mucid, bilgin, sanatçı, müzikçi, âşık ve felsefecinin yaşadığı, konuştuğu, öğretmenlik yaptığı, çalıştığı, şarkı söylediği ferah aydınlıklar

5 Tosh, a.g.e., s.102.

6 David E. Kyvig ve Myron A. Marty, *Yanıbaşımızdaki Tarih*, Çev. Nalan Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.4.

ülkesine dönüşür."[7] Tarihi zenginleştirici özellik katacak tür çalışmalar için yerel tarih araştırmalarının gereğini önemsemek durumundayız.

Çağımızın ünlü kuramsal tarihçisi Peter Burke (Cambridge Üniversitesi), Tarih'in toplumsal önemini belirtirken, iletişim, coğrafya, dilbilim (özellikle sosyal dilbilim), psikoloji (özellikle sosyal psikoloji) ve din incelemeleri gibi disiplin ve alt disiplinlere vurgu yapmaktadır. Yerel tarih çalışmaları Tarih araştırmalarını teorik örgüden çıkararak ona zenginlik katıcı bütün zengin materyale ulaşma imkanı getirmektedir. Elbette daha sonra bütüncül (konseptüel) çalışmalarla genelleştirici sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır.[8]

Türkiye'de Yerel Tarihçiliğin Ortaya Çıkışı

Türkiye'de yerel tarihin önem kazanması 1870'li yıllardan sonradır.[9] Bu dönem, özellikle büyük Osmanlı şehirlerinde modernleşmenin görüldüğü bir süreçtir. Avrupa finans kapitalinin yaptığı yatırımla ilk fabrikalar ortaya çıkmış, trenler ve vapurlar ile ulaşım yaygınlaşmıştır. Şehirlerde caddeler açılmış, oteller inşa edilmiştir. Bu arada 93 Harbi sonrası (1878 sonrası) Rumeli ve Kafkasya tarafından gelen göçmen nüfus özelikle kırsal kesimde önemli bir tarımsal üretim artışı getirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in maarife yönelik altyapı için kaynaklar yaratması okullaşmayı arttırmıştır. Belediyelerin kurulması, posta telgraf

7 Will ve Ariel Durant, *Tarihten Dersler,* (Çev. Bozkurt Güvenç), Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.102.

8 Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram,* (Çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 99-100.

9 Yusuf Oğuzoğlu, "Tarih, Yerel Tarih ve Kent Müzeleri", *Bursa Defteri*, S.18, (Haziran 2003), s.68.

teşkilatının oluşması, vilayet matbaalarının açılması, şehir gazetelerinin çıkmaya başlaması bu döneme rastlar. Özellikle vilayet salnameleri yerel tarihçiler için zengin malumat sağlamıştır. İşte böyle bir ortamda yerel tarihlerin yazılması için gerekli sosyo kültürel ortam ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda, İsmail Beliğ Efendi'nin Tarih-i Bursa (1871), Lamii Çelebi'nin Şehrengiz-i Bursa (1871), Şakir Şevket'in Trabzon Tarihi (1873), Lütfi'nin Şam Tarihi (1883) örnek gösterilebilir.

XX. yüzyılın başlarında seyyahların sayıca artmaya başlaması ve kent rehberlerinde duyulan ihtiyaç, Mustafa Ziya'nın *Rehnuma-yı Bağdat* (1896), Mustafa Suad'ın *Haritalı İstanbul Rehberi Yahut İstanbul Tarihçesi* (1898), *Musavver Rehber-i Seyyahin Bursa ve Civarı* (1903), Abdulkadir'in *Bursa Tarihi Kılavuzu* (1911) gibi eserlerin ilk örneklerini oluşturdukları kent rehberlerinin yayımlanmasını doğurmuştur

Kent tarihleri biçiminde hazırlanan çalışmaların sayısında özellikle cumhuriyete geçişle birlikte artış gözlenecektir. Bu sürecin başında Halkevleri yerel tarihe materyal sağlayıcı araştırma ve yayınları artırmıştır.

Özellikle son on beş yılda yerel tarihyazımında nitelik ve nicelik bakımından bir gelişme ve çeşitlenme olmuştur. Kentlere ve yerel olana ilişkin ansiklopediler, çok kapsamlı güldestelerle çok sayıda ve farklı nitelikte monografiler yayınlanmıştır. Bu ilgi yoğunlaşması beraberinde kent tarihlerinin yazılması gerektiği konusundaki daha kuramsal çalışmaların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu anlamda Tarih Vakfı'nın (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul) yerel tarih grupları oluşturmaya yönelik atelye çalışmalarını ve yayınlarını zikretmek gerekir.

Günümüzde Türkiye'de yerel tarih yapmak için önce ilgili alan üzerinde genel bilgiler edinmek gerekiyor. Bu konuda birikim

kazanmayı sağlayacak temel yayınlar giderek artmaktadır. Örneğin Bursa için IV ciltlik Bursa Ansiklopedisi, Yılmaz Akkılıç'ın otuz yıllık yerel birikimleri ile yayınlanmıştır.[10] Bursa Defteri Grubu onbir yıldır çıkardığı 36 sayılık Dergi'de yerel birçok inceleme gerçekleştirmiştir.[11] Bursa İl Özel İdaresi'nin eski Bursa tarihlerini yayınlamış olması bu alana önemli bir katkıdır.[12] Kamil Kepecioğlu'nun özellikle Bursa sicillerinden yararlanarak büyük bir emek ürünü olarak yazdığı Bursa Kütüğü de ansiklopedik olarak Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından yayınlanmıştır.[13]

Yerel tarihçinin bu tür yayınları inceleyerek araştırma yapacağı yerleşim alanını tanıması, daha da önemli olarak saha araştırmaları ile gözlemlerde bulunması mutlaka gerekecektir. Bu arada ilgili kurumlarla iletişim içinde muhtarlar ve yörelerinde etkili başka kişilerle tanışmak insanlara ulaşmak için kaçınılmaz bir ihtiyaçtır. Bu noktada yine Bursa örneğinde ciddi yerel tarih çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Fulya D. Karakoç ve Funda D. Tunçdöken'in Mudanya ilçesinde yaşayan Girit mübadilleri üzeine yaptıkları araştırma, eski tarihi bilgileri, kültürel derlemeleri ve değişimi birlikte ele aldığı için değerlidir.[14] Bursa köyleri üzerine yapılan

---

10 *Bursa Ansiklopedisi*, (Haz. Yılmaz Akkılıç), C.IV, Bursa, (2002).

11 *Bursa Defteri*, S.36, Burdef Grubu Yayınları, Bursa (1999-2010).

12 Mehmet Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, (Haz. M. Fatih Birgül ve Dr. L.A. Çanaklı), Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Bursa, 2008; Mülazım Abdulkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, (Haz. M. Fatih Birgül ve Dr. L.A. Çanaklı), Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Bursa, 2008; Hasan Tâib Efendi, *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası*, (Haz. M. Fatih Birgül), Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Bursa, 2007; Doktor Osman Şevki, *Bursa ve Uludağ*, (Haz. M. Fatih Birgül vd.), Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Bursa, 2007.

13 Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, (Haz. Hüseyin Algül vd.), C.IV, Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, Bursa, 2009.

14 Fulya Düvenci Karakoç, Funda Düvenci Tunçdöken, *Mudanya'nın Akdenizli Konukları Giritliler*, Mudanya Belediyesi Yayınları, Bursa, 2008.

yayınlarda ise, demografik ve antropolojik bulgular, iktisadi hayat, Osmanlı Tahrir Defterleri, Temetuat Kayıtları, salnameler, eski fotoğraflar, sözlü tarih verileri de ele alınarak kullanılmıştır.[15] Raif kaplanoğlu ve Yusuf Oğuzoğlu'nun Bursa Teknoloji Tarihi'nde ise İhtisap Kanunnamelerinden günümüze kadar gelen sanayileşme süreci insan unsuru ile birlikte incelenmiştir.[16]

Yerel Tarihçiliğin Sorunları

Toplumsal hareketlilik tarihçilerin geniş olarak incelediği bir konu olmuştur. Bu bağlamda artık kırsal kesime göre daha fazla nüfusu barındıran, kültür sanat, eğitim etkinlikleri yapan kurumlara sahip olan kentler yerel tarihçiler için öncelikli çalışma alanıdır. Yeni bir toplum biçimine yol açtığı için kentleşmeyi, sadece ekonomik boyutlarıyla değil, göç edenlerin entegrasyonu, yeni toplumsal katmanlaşma biçimlerinin doğuşu, çalışma saatleriyle boş zamanlar arasındaki ayrım vb'yi de içeren bir toplumsal değişim süreci olarak araştırmak gerekir.[17]

Bilgisayarlardan önce, tarihçinin bir topluluk içindeki çok sayıda bilginin izini sürebilmesi imkânsız değilse de çok güçtü.

15 *Bursa Keles İlçesi, Akpınar Belenören, Haydar, Menteşe Köyleri,* (Haz. Raif Kaplanoğlu ve A. Elbas), Osmangazi Belediyesi, Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları, Bursa, 2009; *Bursa Kızık Köyleri,* (Haz. Raif Kaplanoğlu, Aziz Elbas), Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları, Bursa, 2009; *Bursa Osmangazi İlçesi İnkaya, Yiğitali, Hüseyinalan, Kürazlı Köyleri,* Osmangazi Belediyesi Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları, Bursa, 2010.

16 Raif Kaplanoğlu, Yusuf Oğuzoğlu, *Bursa Teknoloji Tarihi,* Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bursa, 2010.

17 John Tosh, *Tarihin Peşinde,* (2. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s.94-95; Krş. Stephan Thernstrom, "Reflections on the New Urban History", *Daedalus C*, 1971, s.359-375.

Bir bilgisayar, bireyler ve topluluklar hakkında sonsuz sayıda bilgi parçacığını saklayabilir ve onları anlamlı örüntüler halinde düzenleyebilir. Büyük gruplar, rastgele izlenimler temelinde değil sistematik bir biçimde incelenebilir. Bilgisayar, toplumsal toplumsal hareketlilik örüntü ve oranları, ortalama aile büyüklüğü, cinsiyete göre eğitim düzeyi, meslek ve ekonomik statü gibi topluluğa özgü ve zamana, mekâna göre değişiklik gösterebilen pek çok faydalı nitelik konusunda rapor üretmek üzere programlanabilir.

Yerel tarih çalışmalarında kent tarihini sadece mekânsal, idari ve iktisadi gelişmeyi sıralayıp, ünlülerin biyografileri ve kurumların gelişmesi ile zenginleştirmek yeterli ve bilimsel değildir. Kent tarihi yazıcısı, önce tarihini yazdığı kenti, ilgisini yoğunlaştırdığı döneme de bağlı olarak, bir yandan genel bir kent kategorisi içine yerleştirmek, öte yandan o kentin tarihsel oluşumu içinde özgünlüğünü ortaya çıkarmak durumundadır.

Yerel tarih/kent tarihi araştırmalarında "mekân" vazgeçilmez bir konudur. Bu noktada, mekânı oluşturan öğeler ve o mekânın zaman içerisindeki gelişimi yaşanan geçmişin parçaları olarak ele alınmalıdır. Bir başka deyişle bu öğeler kentin belleğidir. Kentler, yapılar ve o yapılarla bir bütün oluşturan sokaklar, meydanlar vb. diğer kentsel öğelerden oluşur. Yapılar, yaşamın mekâna yansıyan somut belgeleridir. O coğrafyada yaşayan toplulukların yaşam biçimleri, gelenekleri, alışkanlıkları, ilişkileri, tasarımları, içinde yaşadıkları mekânların analiziyle açığa çıkarılmalıdır.

Sicil ve vakıf kayıtları, seyahatnameler gibi özgün kaynaklardan yararlanılarak incelenen mimarlık yapıtları, yerel tarihin sadece mekânsal yüzünü değil, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutunu da aydınlatacaktır.

Yerel tarihyazımında kaynaklarla ilgili sorunlar başlıca iki grupta toplanabilir:

1)Doğrudan kaynaklara ilişkin sorunlar (belgelerin belirli bir dönemde yığılması veya azalması, zamana ve mekâna göre değişmesi vb.)

2)Kaynak bilgisine ve kullanımına ilişkin sorunlar (belge türlerini çözümleyebilme, belgeye ulaşabilme, kalıtsal materyalin kullanımı, karşılaştırma vs.)

Türkiye'de akademik sürecin aşamalarından başarı ile geçmiş, bilimin gerektirdiği kaynak eleştirisi yapma ve analitik düşünme niteliğine sahip çok sayıda tarihçi var. Ancak yerel tarihi sözlü tarih adına söylencelerin derlenmesinden ibaret kabul eden, eski fotoğraflardan albüm oluşturur gibi yararlanan, biyografik kayıtlar sıralayan çalışmaların ne ölçüde tarih kabul edilebileceğini düşünmek gerekiyor. Çoğu yerde yerel medya, gazete ve TV'lerde geçmişi yerel tarih adına sergilerken, bir bakıma insanların tarihe duydukları ilgi istismar ediliyor. Yerel yönetimler ve kimi kuruluşlar da böyle niteliksiz çalışmaları basmak için ödenek ayırıyorlar. Gerçek kalite sorgulanmadığı ya da bundan haberdar olunmadığı için, insanlığı yanıltmaya hazır, gerçeğin bütüncül dengelerini gözetmeyen çalışmalar sunuluyor. Yerel tarih adına yapılan ve Tv sunumları ve yayınlarla giderek örnekleri artan bu tür etkinlikler milletin belleğini yanıltıcı, gerçek tarihi tehdit eden özellik taşımaktadır. Türkiye'nin her ilinde birer üniversite olduğu ve çoğunda Tarih Bölümlerinin bulunduğunu kabul edecek olursak, buralardaki meslekdaşlarımıza önemli bir sorumluluk düştüğünü söylemeliyiz. Bu noktada yerel tarihi (meydanı) amatörlere bırakmak (az da olsa onlar gibi çalışmak) yerine sahaya çıkmak, çalışmak, demografik, kültürel verileri, görsel materyali, sözlü tarih verilerini, yeni yöntemleri kullanıp bilimsel sonuçları ile değerlendirmek görevimiz olmalıdır.

Yerel Tarih ve Kent Müzeleri

Yerel Tarih Araştırmaları Kent Müzeleri için zengin materyal sağlar. Kentin ve çevresinin "belleğini" taşıması öngörülen müzeler aynı zamanda yerel tarihçinin araştırmalarının başlangıcında O'na inceleyeceği bölgenin topografik durumu, yer adları, değişim süreçleri, ünlü şahsiyetleri, kültürü gibi özelliklerini sunar. Bu sebeple yerel tarih ile kent müzeleri arasında yakın bir ilişki vardır. Çağdaş eğitimde ve öğrenmede toplumsal kaynakların ve alanların yaşamın bir parçası olarak kullanılmasına öncelik verilmektedir. Bu bağlamda, yaşantılara dayalı çok yönlü öğrenme ve yaşam alanları olarak müzelerin etkin kullanımı gerekmektedir. Ulusal/kültürel kimliğimizin geliştirilmesi ve bu değişime ayak uydurabilmesi için de buna ihtiyaç vardır.

Müze'de gözlem yaptırarak ilişkiler kurdurulmaktadır. Müzeler kişiye bilgisini geliştirme yolları öğretilen, bu bilgileri karşılaştırma alışkanlığı kazandırılan mekânlardır. Müze aynı zamanda gelişmenin kaçınılmaz olduğunu, geleceğin de bugünden farklı olacağını göstermelidir.[18]

Tarihin vazgeçilmez iki kaynağı olan zaman ve mekan, müzelerin de temel olgusudur. Zaman özellikle çocuklar için en zor algılanan kavramlardan biridir. Çocuk ancak kendi yaşı kadar geriye gidebilir. Sonra aile albümlerini keşfettiğinde ben doğmadan önce bilgisayar yokmuş, annemle babamın çocukluklarında televizyon henüz icat edilmemiş diye düşünmeye başlar. Müzeler onları tarihle yüz yüze getirirler. Geçmişle bugünün karşılaştırılmasını

18 Yusuf Oğuzoğlu, "Çağdaş Müzeler Eğitim Odaklı Kurumlardır", *Bursa Defteri,* (Ocak 2007); Krş. Fersun Paykoç, Serçin Baykal, "Müze Pedagojisi: Kültür İletişim ve Aktif Öğrenme Ortamı Olarak Müzelerin Etkinliğine İlişkin Bir Çalışma", *Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar, Küreselleşme ve Yerelleşme, 3. Uluslararası Tarih Kongresi,* Numune Matbaası, İstanbul, 2000; s.104-105.

yaptırırlar. Müzedeki eski toprak çömlekleri gören bir çocuk önce bunların ne amaçla kullanıldığını öğrenir; Sonra çömleğin nasıl be hangi malzeme ile yapıldığını uygulayarak kavrar. Eskiden çömlekçilik diye geçerli bir mesleğin varlığını anlar. "Fakat şimdi niye bu meslek yok? Toprak kaplarda neden yemek yenmiyor? Zaman ilerledikçe farklı malzemelerle yapılan tencereler mi bulundu? Bunlar nasıl keşfedildi? Bir tek kişinin elleriyle var ettiği değerden, fabrika üretimine nasıl geçildi? Bütün bunları düşündürtmek ve uygulamalı olarak kavratmak müzelerin çocuk ziyaretçilerine sunduğu en önemli hizmettir.[19] Bu noktada yerel tarih ile işbirliği kaçınılmazdır.

Tarih Derslerinde Yerel Tarihten Yararlanılması

Görsel materyal, tarih öğreniminde kazanımları arttırmaktadır. Yerel tarih çalışmaları hem öğretmenlere hem de öğrencilere yanıbaşlarındaki tarihi kavramalarını sağlayacak zengin veriler üretir. Tarihçi, görsel ve sözlü verileri anlamak, anlamlandırmak ve desteklemek üzere, metinlerden yararlanır. Bunlar arasında çeşitli kayıtlar, telgraflar, gazete, dergi vs. yazıları, kitaplar, anılar, günlükler, romanlar, özel belge koleksiyonları, el yazısı ile tutulan notlar ve kişisel belgeler yer almaktadır[20]. Prof. Dr. Fatma Acun tarafından "Atatürk İnkılaplarının Yerleşmesi Sürecinin Görsel Veriler Yoluyla İncelenmesi (1923-1960)" konusu ile ilgili fotoğraf, kartpostal, pul, afiş vb.görsel materyallerin imajlarının dijital or-

19 Oğuzoğlu, a.g.m.; Krş. Oya Abacı, "Müze ve Eğitim", Eğitim Ortamı Olarak Müzeler, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.11-12.

20 Fatma Acun, *Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, s.47.

tama aktarılmasıyla Görsel Tarih Arşivi oluşturulmuştur.[21] Görsel veriler, Avrupa ülkeleri arasında ortakbir görsel arşiv (European Visual Archive) geliştirilmesi esnasında belirlenen fotoğraf künyeleme standardı olan DCS (Dublin Core Standarts)'a uygun biçimde kğnyelenerek, özel olarak hazırlanmış bir veri tabanına girilmiş, büyük ve küçük olmak üzere iki ayrı boyutta saklanmıştır. Bu imajlara ve haklarında derlenen ilgili bilgilere (yer, zaman, konu, yaratıcı vb.) anahtar kelimeler yoluyla sorgulama yaparak ulaşmak mümkündür.

Geçmişin izlerini görmek, dokunmak, bunların içinde yürümek, onun ölçeğini, dokusunu, mekân ve mesafe kullanımını, zaman ve mekânla olan ilişkisini hissetmemizi sağlar. Geçmişle maddi bir biçimde karşılaşmak, bazen gurur, vatanseverlik ya da hayranlık hisleri uyandırır. Bazen de, farklı yer ve zamanlardaki çalışma hayatı, zorluklar, hastalık, yemek alışkanlıkları, eğitim ve eğlence biçimlerini kavramamıza yardım eder[22].

Yerel Tarih Araştırmalarında Kullanılan Yeni Bir Yöntem: Sosyal Ağ Analizi

Sosyal ağlar insanlık tarihi kadar eski ilişkilerdir. İnsanlar arasındaki politik, resmi-gayri resmi, ailevi, coğrafi ya da herhangi başka bir şekildeki ilişkiler sosyal ağları oluşturur. Yerel tarihçiler elde ettikleri ham bilgiyi ardı ardına getirmek yerine bilgisayar desteği ile onu analiz etmek durumundadır. Bu bağlamda Karmaşık bir yapı içinde bulunan sosyal hayatı analiz etmek amacıyla, bireyler arasındaki etkileşimleri de göz önüne alan Sosyal

21 Arşivinternet üzerinden araştırmacıların kullanımına sunulmuştur. http://www.gorselarsiv.org

22 David E. Kyvig & Marty A. Myron, *Yanıbaşımızdaki Tarih*, Tarih Vakıf Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.4.

Ağ Analizi (SNA, Social Network Analysis) geliştirilmiştir.[23] Bu ağları analiz etmek için kullanılan bilgisayar teknolojilerinin artan miktardaki yazılımı ve kullanımı, Sosyal Ağ Analizi yöntemini akademik ve diğer sahalar için erişilebilir konuma getirmiştir. Halen bu alanda geliştirilmiş birçok bilgisayar programı olması ve bir yenisinin her gün literatüre eklenmesi bu alanın gelecekte ne kadar gelişeceğinin de göstergesidir.[24]

Sosyal Ağ Analizi (SNA, Social Network Analysis) yöntemi hastalıkların nasıl yayıldığını keşfetmek, maymunlar arasında iktidar ilişkilerini ortaya çıkarmak, gelişmiş ülkelerle geri kalmışlar arasındaki ticaretin niteliğini anlamak, dedikodunun yayılışını ve sosyal etkilerini anlamak ya da bir matematikçinin kimlerle işbirliği yaparak makaleler yazdığını göstermek gibi birbirinden çok ayrı gibi gözüken alanlarda kullanılabilir.

Sosyal ağ analizi aynı zamanda bireyler arası ilişkilerin sayısallaştırılıp bilimsel hale getirilmesi demektir. Bu noktada yerel tarihin mikro ilişkilerden oluşan dünyasını aydınlatır. Önemli olaylar karşısında çeşitli organizasyonların, ya da bu organizasyonların oluşturduğu ağların arasındaki ilişkileri rakama dökmek için kullanılmaktadır.[25]

Sosyal ilişkileri analiz etmede kullanılan sosyal ağ analizi sosyolojide, antropolojide, tarihte, coğrafyada, sosyal psikolojide, iletişimde, enformasyon biliminde, işletmede, ekonomide ve biyolojide temel bir tekniktir.

---

23 Necmi Gürsakal, *Sosyal Ağ Analizi*, Dora Yayıncılık, Bursa, 2009, s.182.

24 Ali Ünlü, "Sosyal Ağ Analizi Nedir?", 28 Ocak 2009, Online: http://aliunlu.com/2009/01/28/sosyal-ag-analizi-nedir/, 06.08.2010 tarihinde alınmıştır.

25 Aynı yer.

Sosyal ağ analizinin amacı, bir sosyal ağın yapısını inceleyerek bir birey veya bir gruba ilişkin çıkarımlar yapmak, bilgi üretmektir.[26]

Bu yöntem sosyal yapının kişi ya da kurumların oluşturduğu düğümlerle meydana geldiği, her birinin diğerine bir şekilde bağlı olduğu varsayımına dayanır. Gruplar sadece kendilerini oluşturan kişilerle sınırlı değildir. Bu kişilerin önce birbirleri ile olan ilişkileri, daha sonra da diğer gruplarla ilişkileri önemlidir. Bunların ortaya konulması sayesinde grubun yapısı ve davranışı anlaşılır hale gelmektedir.

Sosyal ağ analizi yönteminde ilk olarak belli bir bölgedeki ağları ve bu ağları oluşturan ilişkileri anlamak için katılımcıların ağın neresinde yer aldığını tespit etmek gerekmektedir. Bu sayede kimin merkezde yer aldığı, bağlantıları kimlerin sağladığı ve kimlerin kenarda kaldığını ortaya konabilmektedir (degree centrality). Sosyal ağ analizi teorisinde kişinin ağ içinde sahip olduğu doğrudan bağlantı sayısı onun ne derece etkili olduğunu gösterir. Sosyal ağ analizinde ikinci olarak ortaya konabilecek nokta en çok kimlerin farklı grupları birbirine bağladığının tespit edilmesidir (betwenness centrality). Üçüncü olarak ortaya konulabilecek nokta sosyal ağda kimlerin diğerlerine en kısa yoldan ulaşabildiğidir. (closeness centrality). Bir ağda az sayıda katılımcı merkezi rol üstleniyorsa bu hiyerarşik bir sosyal yapıya işaret eder. Eğer incelediğimiz bölgelerde hiyerarşik bir sosyal yapılanma varsa ortaya çıkacak ağ resmi de merkezi olacaktır. Eğer görece bir eşitlikçi toplum varsa o zaman ağ merkezi olmayacak ve hemen hemen herkes benzeri merkezi roller üstlenecektir.

---

26 Robert A. Hanneman, Mark Riddle, *Introduction to Social Network Methods*, (Online: http://faculty.ucr.edu/hanneman/nettext/, 06.08.2010 tarihinde alınmıştır.

Sosyal ağ analizinde en yaygın olarak kullanılan bilgisayar programlarından bazıları; UCINet, Pajek, ORA ve GUESS'dir.

Henüz (2010) sosyal ağ analizi yöntemini tarih alanında kullanan Türkçe bir çalışma yoktur. Yabancı dilde yapılmış çalışmaların çoğu ise doktora tezi olarak yapılmış ve yayınlanmamıştır. [27]

27 Henüz (2010) sosyal ağ analizi yöntemini tarih alanında kullanan Türkçe bir çalışma yoktur. Yabancı dilde yapılmış çalışmaların çoğu ise doktora tezi olarak yapılmış ve yayınlanmamıştır. Bunlardan bazıları; Ruffini Giovanni Roberto, *Social Networks in Byzantine Egypt*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Columbia Üniversitesi, (2005), Potter Judith, *Social Networks in Late Medieval Lübeck*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), New York Üniversitesi, (2001), Kunz Elizabeth Gibson, *Hospitality, Covivality, and the English Gentry: Social Networks of the Landed Elite in Late Medieval Suffolk*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fordham Üniversitesi, (2001).

Görselden Tarih Yazmak

Fatma Acun(*)

Görselliğin öneminin farkına varılması ve araştırmalarda veri olarak kullanılması 20. yüzyılın başlarına rastlar. Antropoloji alanında kullanımla başlayan ve sosyal bilimlerin diğer alanlarına hızla yayılan görselliği ve görsel verileri değerlendirmeden sosyal bilim, araştırmalarının, bu arada da tarih çalışmalarının yapılamayacağı artık bir hakikat haline gelmiştir. Günümüzde, toplum hayatının sözden çok görüntüye dayalı olması, özellikle yakın dönem tarihi çalışılmalarında görselliği gerekli kılmaktadır. Yakın geçmişle birlikte uzak geçmişin görsel hafızada canlandırıla bilinmesi için, şimdiye kadar atıl durumda bulunan görsel malzemelerin (fotoğraf, minyatür, antika eşyalar vs.) içinden, görsel veri niteliğinde olanların seçilmesi ve akademik araştırmalarda kullanılması gerekmektedir. Bunun, tarihi olguları ortaya çıkartarak akademik tarihin yeni yorumlara açılmasını sağlayacağı gibi, tarih ve daha geniş anlamda sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında yapılan çalışmaların sonuçlarının sıradan insanlara aktarılmasını kolaylaştıracağı aşikârdır.

(*) Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi. facun@hacettepe.edu.tr

Görüle bilinen, gözlemlene bilinen ve iletişim sürecinde yazı ve sesin haricinde olan her şey görselliğe dahil edilmektedir.[1] Bu anlamda görsel verinin, gözün görebildiği her tür nesneyi, yeri, olayı ve oluşumu kapsadığı söylenebilir. Olaylar yaşanırken çekilen fotoğraf ve filmler, tarih araştırmacılarının başlıca görsel malzemelerini oluşturur. Albüm, kartpostal, pul, basında çıkan fotoğraf ve karikatürler, haritalar ve planları da görsel malzemeler arasına dahil etmek gerekir. Bunlara özetle, iki boyutlu görsel veri denilebilir. Tarihçinin kullanabileceği görsel veriler bunlarla sınırlı değildir. Üç boyutlu olarak nitelendirebileceğimiz, tarihi mekânlar, binalar, heykeller, ilgili dönemlerde kullanılan eşyalar gibi görsel veriler de mevcuttur. Tarih araştırmalarında en fazla iki boyutlu görsel verilerden istifade edilmesi nedeniyle, burada iki boyutlu görsel veriler ve kullanımı üzerinde durulacak, bunların arasında da ağırlıklı olarak fotoğraflar ele alınacaktır. Filimler, fotoğraf karelerinden oluştuğu için, ayrıca değerlendirilmeyecek, fotoğraflar için yapılan değerlendirmeler, filmler için de geçerli kabul edilecektir.

Teknolojik gelişmeler neticesinde görsel malzemelerin, yalnızca görselliğe dayalı tarih araştırmasını mümkün kılacak miktar ve kaliteye ulaşmasıyla, "görsel tarih" adıyla ayrı ve yeni bir çalışma sahası oluşmuştur.[2] Fotoğrafların veya daha geniş anlamda görsel malzemelerin veri olarak kullanıldığı görsel tarih çalışmalarında, olgular görsel veriler üzerinden tespit edilmekte, olaylar büyük

---

1 David Mike Moore-Francis M. Dwyer (Ed.), *Visual Literacy, A Spectrum of VisualLearning*, New Jersey, 1994, s.194.

2 Görsel tarih çalışmalarına malzeme sunmak üzere, bu makalenin yazarı tarafından, TÜBİTAK tarafından desteklenen bir proje kapsamında, Görsel Tarih Arşivi geliştirilmiş ve İnternet üzerinden araştırmacılar ve meraklıların istifadesine sunulmuştur. Türkiye'de bir ilk olma özelliğine sahip bu arşivden istifade etmek ve üye olmak için takip eden adres ziyaret esilebilir: http://www.gorselarsiv.org/tr/.

ölçüde görsel verilere dayalı olarak inşa ve izah edilmektedir. Sorulan pek çok sorunun cevabı da görsel verilerde aranmaktadır. Görsel verilerin de tarih araştırmalarında kullanımıyla ilgili geliştirilen nicel ve nitel analiz teknikleri mevcuttur. Aşağıda bunlara sırasıyla değinilecektir.[3]

Görsel Verileri Analiz Teknikler

Niceliksel Tahlil: Muhteva Analizi

Fotoğraflar başta olmak üzere, tablolar, resimler ve çeşitli çizimler görsel belgesel kaynakları oluşturmaktadır. Bu türden kaynakları tahlil etmek üzere geliştirilen en önemli metot, muhteva analizidir. Genel anlamda muhteva analizi, iletişimin muhtevasının objektif, sistematik ve sayısal olarak tanımlanmasıdır. Bu tanımlamayla, muhteva analizi çalışmalarının görsel, işitsel iletişim türlerinden ziyade, yazılı kayıtlara yoğunlaştığı görülmektedir. İletişim esasta, mesajların vericiden alıcıya ulaşma işidir: yazardan okuyucuya; radyodan dinleyiciye; fotoğraftan seyirciye. Muhteva analizine konu olan, iletişimin görüle bilinen özellikleridir, gizli veya görülemeyen özellikleri değil. Dolayısıyla, muhteva analizi, fotoğraflardaki görüntü yoluyla iletilenlere sınırlıdır.

Muhteva analizi metodunun görsel verilere uygulanması altı aşamada gerçekleşmektedir. 1) Konun seçilmesi ve araştırma sorusunun belirlenmesi. 2) Görsel verilerin seçilmesi. 3) Analiz için kategorilerin oluşturulması. 4) Oluşturulan kategorilerin verileri kodlamak üzere kullanımı için kurallar geliştirilmesi. 5) Belgeleri örneklemek için kuralların oluşturulması. 6) Oluşturulan kategorilerin verilerde geçme sıklıklarının sayılması.

---

3 Görsel veriler ve görsel tarihin araştırma teknikleri konusunda geniş bilgi için yazarın takip eden makalesine müracaat edilebilir: "Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı", *Kebikeç*, 18, (2004), s.95-118.

1) Konun seçilmesi ve araştırma sorusunun belirlenmesi

Araştırma konusunun seçilmesi ve araştırma sorusunun belirlenmesi, herhangi bir araştırmada yapılması gerekenlerin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Araştırma sorusu genelde tasviridir. Muhteva analizi metodu, bu tasvirlere sayısal ve objektif tanımlamalar sunar.

2) Görsel verilerin seçilmesi

Araştırmanın ikinci aşamasını oluşturan görsel verilerin seçimi, belirlenen soruların cevaplarının buluna bilineceği tahmin edilen, konu ile ilgili belgeleri tespit etme işlemidir. Tarihi görsel verilerin tespitinde teknik veya başka türlü sınırlamalar olabilir. Araştırılan konuya ve döneme göre bir veya daha fazla görsel malzeme kaynağı belirlenebilir.

3) Analiz için kategorilerin oluşturulması

Görsel verilerin muhtevalarının kodlanacağı kategorilerin oluşturulması, muhteva analizi metodunun esas noktasını teşkil etmektedir. Muhteva analizi, kategorileri dolayısıyla başarılı veya başarısız olur. Analizinin sonuçlarının geçerli olabilmesi, geliştirilecek bütün kategorilerin, araştırma sorularına duyarlı olması ile sağlanmaktadır. Bu da, oluşturulan kategorilerin araştırma sorusunu yansıtması anlamına gelmektedir. Kategorilerin, tamamıyla araştırma sorusuna yönelik olması, yalnızca ilgili muhtevayı dâhil ederken, ilgisiz muhtevayı dışarıda bırakması gerekmektedir. Kategoriler, verilerdeki her türlü muhtevayı kapsayacak kadar çeşitli ve yeterli biçimde düzenlenmelidir. Yine, kategoriler öyle düzenlenmelidir ki, bir kategori, verideki muhtevanın yalnızca bir unsurunu kapsamalıdır.

4) Oluşturulan kategorilerin verileri kodlamak üzere kullanımı için kurallar geliştirilmesi

Verilerdeki muhtevaların, oluşturulan kategorilerin yalnızca birine dâhil edilebilmesi, bunun için de kategorilerin akçık ve kesin olması gerekmektedir. Aynı muhtevanın birden fazla kategoriye girdiği durumlar için, bu türden belirsizlikleri ortadan kaldırmak üzere kurallar geliştirilebilir.

5) Belgeleri örneklemek için kuralların oluşturulması:

Araştırmada kullanılan verilerin tamamının kullanılmadığı durumlarda, verilerin tamamını temsil edecek şekilde örneklemelerin yapılması gerekmektedir. Örnekleme konusunda uygulanan üç teknik bulunmaktadır: Tesadüfi örnekleme, düzenli örnekleme ve kategorileştirilmiş örnekleme.[4] Bu tekniklerden birinin, veri grubunun tamamına uygulanması yoluyla araştırmaya dâhil edilecek veriler seçilmektedir.

6) Oluşturulan kategorilerin verilerdeki sıklıklarının tespit edilmesi

---

4 Tesadüfi örneklemede, veriler belli bir kurala dayanmaksızın, seçim yapılacak gruptaki verilerin hepsinin aynı derecede seçilme şansına sahip olacağı şekilde, rulet, şans tekerleği veya kura ile belirlenir. Örneğin bir ayın gazete sayılarına numaralar verilir. Bu numaralar kâğıtlara yazılır ve bir torbaya konur. Arasından üç tanesi seçilir. Bu seçim her ay için tekrarlanır. Bu suretle seçilen gazete sayıları analize dâhil edilir. Düzenli örneklemede ise, araştırma için belirlenen materyal kümesinden düzenli aralıklarla örnekler alınır. Örneğin, her ayın başı, ortası ve sonuna rastlayan veya her ayın 20'sine rastlayan gazete sayıları seçilebilir. Düzenli örnekleme tekniğinde önemli olan nokta, belirlenen zaman aralığının düzenli olarak tekrar etmesidir. Diğer bir örnekleme tekniği olan kategorileştirilmiş örnekleme de ise, belirlenen materyal kümesi kategorilere ayrılır, örnekler bu kategorilerden seçilir. Kategorileştirilmiş örnekleme tekniğinde önemli olan nokta, belirlenen materyal kümesinde bulunan veri türlerinin tamamından, eşit miktarda örneklerin alınmasıdır. Bu suretle, veri türlerinin tümü, eşit ağırlıklı olarak araştırmaya dâhil edilmiş olacaktır.

Bu, belirlenen kategorilerin, verilerde kaç defa geçtiğinin sayılması işlemidir. Bu yolla edinilen sayısal bilgi, rakamlar, yüzdeler, tablolar veya grafikler halinde sunulabilir.

Araştırmanın başlangıcında belirlenen araştırma sorularına uygun olarak geliştirilen kategorilerin sayımı neticesinde belli sayısal neticelere ulaşılır ve bunlar rakam ve/veya yüzde olarak, grafik vb. biçimlerde ifade edilir. Elde edilen bu sayısal sonuçlar, araştırma sorularına cevap vermek üzere değerlendirilir.

Muhteva Analizi Metodunun Bir Değerlendirmesi

Muhteva analizi metodu ile, uzun dönemleri kapsayan çok miktardaki veri standart biçimde işlenebilmektedir. Sosyal bilimlerdeki reaktif türden olan metotlarda görülen, araştırmacının veri üzerine tesiri ile ilgili problemlerden uzaktır. Metodun en önemli sınırlaması, görülen ve gizli muhteva ile verilerin kategorize edilerek parçalanması konusundadır. Bazı araştırmacılar muhteva analizini, yalnızca iletişimdeki açık olan ve görüle bilinene sınırlayarak, dolaylı ve gizli olan anlamı kodlama haricinde tutmuştur. Bu nedenle kodlamaya mekanik bir işlem gibi muamele edilmiş ve verideki muhtevanın belirlenen kategorilere uyması beklenmiştir. Kodlayıcı, verinin yalnızca görüle bilinen özelliklerini gözlemlemek durumundadır, veri hakkında geniş manada yorumlar yapma durumunda değildir. Bazı araştırmacılara göre, bu fazlaca sınırlayıcıdır ve standart tekniğin üzerine aşırı yoğunlaşılması, geçerliliğin aleyhine olan bir güvenilirlikle sonuçlanabilmektedir.

Verilerdeki muhtevayı tasnif etmek üzere geliştirilen kategori sistemi, iletişimdeki mesajları anlamak için insanların geliştirdikleri kategorilere uymayabilir. Diğer yandan, insanlar fotoğraflara bütün olarak bakar ve değerlendirirken, muhteva analizi, görüle

bilinen muhtevaya yoğunlaşmasından kaynaklanan sınırlamaları gereği, iletişimdeki mesajları unsurlarına ayırmakta, araştırma bu unsurların yalnızca varlığı, yokluğu veya sıklığı ile ilgilenmektedir. Veriyi bağlamından çıkarması ve iletişimin muhtevasını parçalara ayırması muhteva analizinin en çok eleştirilen yönüdür. İletişimde, muhtevanın görüle bilinen niteliklerinin ötesine gitmek ve bunu sistemli biçimde yapmak, diğer metotların uygulanması ile mümkün olabilmektedir.[5]

Niteliksel Tahlil

Sembolist (Semiyotik) Analiz

Yukarıda, muhtevayı bağlamından çıkarması ve parçalara ayırmasının, muhteva analizinin en çok eleştirilen yönü olduğuna değinilmişti. Bu, muhteva analizinin niceliksel bir metot olması nedeniyle, kültürün ve sosyal hayatın niteliksel yönleri hakkında bilgi vermede önemli ölçüde yetersiz kaldığı anlamına gelmektedir. Belirtilen bu eksikliği gidermek üzere, niteliksel türden olan sembolist yaklaşım benimsenmeli ve niceliksel metotlarla birlikte kullanılmalıdır. Aşağıda, görsel imajların sembolist analizlerinin genel prensipleri verilmektedir.

Sembolizmin esası, bir şeyin başka bir şeyi temsil etmesidir; ikisi arasındaki ilişki soyuttan somuta veya özelden genele şeklindedir.[6] Örneğin, bayrak vatanseverliği, belli bir kıyafet tarzı saygınlığı sembolize etmektedir. Araştırmacının yapması

5 Muhteva analizinin güçlü ve zayıf yönleri hakkında takip eden eserdeki değerlendirmeye bakılabilir: Michael S. Ball, Gregory W. H. Smith, *Analysing Visual Data*, Qualitative Research Methods Series 24, A Sage Publications, USA, 1992, s.25-31.

6 Sembolizm/semiyotik işaret bilimi olarak da tanımlanmaktadır. Bu şekilde tanımlandığında işaret, bir başka şeyin yerini tutan veya yerine geçen herhangi bir şey olmaktadır. Örneğin bir işaret bir

gereken, sembollerin taşıdığı bireysel ve kolektif anlamları tespit etmektir. Anlam, üç ayrı düzeyde oluşmaktadır: 1) Kullanıcılarının sembole yüklediği *orijinal anlam* (bu daha çok antropolojide söz konusudur). 2) Araştırmacının gözlem sunucunda atfettiği *işlevsel anlam*. 3) Sembolün diğer sembollerle ilişkilerinden doğan *bağlamsal/konumsal anlam*. Konu bir örnekle daha açıklayıcı hale getirilebilir: Bir şahıs takım elbise giymesinin, kendi bireysel seçimi olduğunu söyleyebilir (orijinal anlam). Fakat bir etnograf araştırmaları sonucunda, takım elbisenin, belli bir sosyal gruba dâhil olan şahıslarca (iş adamları gibi) giyildiğini tespit etmiş olabilir. Bu durumda, takım elbise sembol olarak alındığında, orijinal anlamı ile işlevsel anlamı farklılaşmaktadır. Bağlamsal anlamını belirlemek ise daha ileri düzeyde araştırmayı gerektirmektedir: Erkek kıyafetinin fazla çeşidinin olmadığı durumda, takım elbise giyilmesi doğal bir durum olabilir. Diğer yandan, ciddi ve saygınlık gerektiren bir işte çalışan erkeğin takım elbise giymesi gerektiğini, kültür de öğretmiş olabilir.

Sembolün yorumlanması, diğer bir ifadeyle ne anlama geldiğinin belirlenmesi bazen problemli olabilmektedir, çünkü bir sembol birden fazla anlama gelebilmektedir. Farklı kültürler ve dönemler söz konusu olduğunda ise, sembole yüklenen anlamlar arasında farklılıklar oluşabilmektedir. Örneğin, II. Mahmud (1808-1839) döneminde ilk kullanıldığında, fes modernliğin simgesi olmuştur. Yaklaşık bir yüzyıl sonra, İnkılâpların yapıldığı Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ise, gelenekselliğin simgesi olarak algılanmış ve kaldırılması için kanun çıkarılmıştır (25 Kasım

---

nesne veya kavramın yerine geçe bilmekte onu temsil edebilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. "Visemics: A Proposal for a Marriage Between Semiotics and Visual Communication", *Visual Communication,* 94, Feather River Inn, Blairdesen, California. Online: http://spot.colorado.edu./~moriarts/visemics.html.

1925). Sembollerin çoklu anlamı, sembolleri deşifre etme işini güçleştirmektedir. "Her şey anlamlıdır fakat hiçbir şey kastedilmemektedir" sözü, bir yandan sembollerdeki yapısal belirsizliği, diğer yandan da, araştırmacının yapacağı yorumların çeşitliliğini ifade etmektedir.[7]

Sosyal hayat sembollerle doludur ve yine sembollerle yönlendirilmektedir: hareketler, dış görünüm, eşyalar sembolik önem taşımaktadır. Aynı şeklide, saç modelleri, selamlaşma, bayrak vs. sosyal yönden anlamlı konuları sembolize etmektedir. Bu nedenle, sanat tarihi, felsefe, edebiyat, ilahiyat vs. gibi akademik disiplinlerde sembolizm geniş yer edinmiştir. Antropoloji de kültürlerde sembollerin kullanımına yoğunlaşarak, sosyal yapıyı ve sosyal süreci anlamak üzere sembolleri önemli birer araç olarak görmüştür.[8]

İmaj Analizi

İmajların niteliksel tahlili konusunda, fotoğraf okuma ayrı bir metod olarak belirmektedir. Antropoloji, sosyoloji, psikoloji, film çalışmaları ve edebiyat eleştirileri gibi farklı sahalardan derlenen kavramlar aracılığıyla okuma işlemi yapılmaktadır. Bu kavramlar, araştırma araçlarıdır ve sürekli olarak bunlara yenileri

7 Semiotik analizin karşılaştırmalı kültür çalışmalarına uygulanması konusunda bkz. Jackson Hole, "A Review of Cultural Palettes", *Visual Communication Conference 11*, June 1997, s.1-8. Online: http://spot.colorado.edu./~moriarts/cultpalette.html.

8 Semboller üzerine çalışmaların ağırlıklı olarak yapıldığı kültürler arası iletişim sahasında, İspanyol-Amerikan kültürlerine dair örnek bir çalışma için bkz. Jackson Hole, "A Review of Cultural Palettes", *Visual Communication Conference 11*, June 1997. Bu makaleye takip eden internet adresinden de ulaşılabilir: http://spot.colorado.edu.

eklenmektedir. Belirtilen kavramlar, tarihi görsel verilerin tahlilinde de güvenlikle kullanılabilmektedir. Araştırmacılara fikir vermek amacıyla aşağıda özetle tanıtılmıştır.[9] Daha ayrıntılı bilgi için araştırmacının ilgili konuda yapılan çalışmalara müracaat etmesi tavsiye edilir.

Eşli zıtlıklar

Bunlar, eşli fakat birbirine zıt olarak düzenlenmiş kavramlardır. En bilinen örnekleri erkek: kadın, sağ: sol, aydınlık: karanlıktır. Bu eşli zıtlıklar, çoğu kez hiyerarşiktir ve verilen örneklerdeki ilk terim ikincisinden daha önemlidir. Eşli zıtlıklar hem fotoğraflardaki imajları okumada, hem de bu imajlara duygusal ve zihinsel tepkileri biçimlendirmede önemlidir. Örneğin polisin tekmelendiği bir fotoğrafta eşli zıtlıklar polis: protestocu, kurban: saldırgan, düzen: kargaşa arasındadır. İlk terimler, fotoğrafın okunmasında ön plana geçer ve gözlemleyicinin sempatisine yol açarken, ikincileri de antipati doğurmaktadır.

Bağlam

Bağlam, imajın gözlemleyiciye sunulduğu ortamlardır. Fotoğrafların algılanmasına ve yorumlanmasına, içinde sunulduğu ortam büyük ölçüde tesir etmektedir. Örneğin, bir nü fotoğrafı sanat galerisinde sergilendiğinde farklı anlam ifade etmektedir, pornografik bir dergide yayınlandığında farklı anlam ifade etmektedir. Yine aile fotoğrafları, gazete veya sanat galerilerin-

9 Michael Emmison and Philip Smith (Ed.), *Researching the Visual: Images, Objects, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry*, London/Thousand Oaks/New Delhi, Sage Publications, 2000, s.66-69.

deki fotoğraflardan daha farklı bir ışıkta değerlendirilmektedir. Fotoğraflar kitaplarda kullanıldığında ise, alt yazılar ve metinler bağlam oluşturmakta ve fotoğraflar, bu bağlama göre okuyucu tarafından algılanmaktadır.

Tür

Tür ile aynı veya benzer niteliklere sahip olan fotoğrafların dâhil edildiği kategoriler kastedilmektedir: Haber fotoğrafı, spor fotoğrafı, moda fotoğrafı gibi. Fotoğraflar taşıdıkları ifade ve tarzlara göre de türlerine ayrılabilir: Romantik, komik, hümanist gibi. Her türü tanımlayan belli nitelikler mevcuttur. Bu nitelikler, fotoğraflardaki imajların yorumlanması konusunda önemli ipuçları verirler.

Özdeşleştirme

Özdeşleştirme, seyircinin fotoğraftaki kişi veya gruplar arasında bağlantı kurmasıdır. Roman kahramanı ile okuyucu arasındakine benzer şekilde, seyirci ile fotoğraftaki imaj arasında özdeşleştirme gelişmektedir. Çoğu başarılı ve ideolojik yönden güçlü fotoğraflar, seyirci ile fotoğraftaki imaj arasında böyle bir bağlantı kurar.

Hikâyeleştirme

Bir seri fotoğrafın kronolojik olarak bir araya getirilmesi ile yapılır. Bu şekilde bir araya getirilen fotoğraflar, geçmişte ne olduğunu anlatırken gelecekte ne olacağına dair ip uçları verir. Belli bir tema etrafında gruplaştırılan fotoğraflar, sözlerden daha etkili biçimde konuyu okuyucuya aktarmaktadır. Diğer yandan,

fotoğraflar, kelimeler kadar işlenmediği için, kültüre has mesajlar verme eğiliminde değillerdir. Sözlerden sıyrılmış ve diğer imajlarla bir araya getirilmiş imajlar, düşüncenin empoze ettiği sınırlamalardan uzakta kalmakta, dolayısıyla da, kendi başlarına bir anlam ifade etmektedir.[10] Bu türden bir çalışmaya, *Ortadoğu Fotoğraflarında Kadın Portreleri 1860-1950* örnek olarak verilebilir.[11] Sosyal tarih çalışması olan bu araştırmada yazar, fotoğrafın icat edildiği zamandan, 1950'li yıllara kadar geçen doksan yıllık sürede Ortadoğu kadınlarına ilişkin fotoğrafları kronolojik sırayla bir araya getirerek, Ortadoğu'nun değişen tarihine paralel olarak değişen kadın portrelerini incelemiştir. Fotoğrafların seri halinde bir araya getirilerek incelenmesi çoğunlukla, antropolojik, etnolojik ve kültürler arası çalışmalara uygulanmaktadır.

Okuma

Fotoğrafın okunması, fotoğraftaki imajın tahlil ve tasvir edilmesi anlamına gelmektedir. Bu kolay bir iş gibi görünse de, belli imajları, örneğin fotoğraflardaki dini imajları okumak için bilgi gerekmektedir. Gündelik hayata dair fotoğraf imajlarını okumak ise daha çok sağduyu gerektirir. Konu üzerine yapılan çalışmalar, seyredenin kimliği, tecrübesi ve bilgisi ölçüsünde, aynı imajın çok farklı şekillerde okuna bilineceğini göstermiştir.

Fotoğraf okunması iki aşamada gerçekleşmektedir.[12] Tanımlama ve analiz etme. İlkinde, fotoğrafta görülen imajlar ve ayrıntıları gözlemlenmekte ve tanımlanmaktadır. Bunlar daha

10 Elizabeth Chaplin, *Sociology and Visual Representation*, London-New York, 1994, s.210.

11 Sarah Graham-Brown, *The Portrayal of Women in Photography of the Middle East 1860-1950*, London, 1988.

12 David Mike Moore, Francis M. Dwyer (Ed.), *Visual Literacy, A Spectrum of Visual Learning*, New Jersey, 1994, s. 252-253.

çok, fotoğraflardaki yüzeysel niteliklerdir. İkincisinde ise, fotoğraflardaki imajların bütünlük içerisinde genel bir modeli/tarzı keşfedilmeye çalışılmaktadır. Bu, parçalardan anlamlı bir bütün oluşturma, görüntüyü anlamlandırma işlemidir. İlk aşamada imajın biçimi belirlenirken ikinci aşamada muhtevası belirlenir ve fotoğrafa bir anlam kazandırılır. Örneğin, bir aile fotoğrafı okunurken, ilk bakışta görünenler, kişiler dekorlar vs.nin yüzeysel tanımlanması ilk aşamadadır. Bu aşamanın ayrıntıları, örneğin insanların kıyafetleri ve saç modelleri ile bundan çıkarılacak anlam (ailenin sosyal statüsü, eğitim düzeyi hakkında bilgi edinme işlemi) ikinci aşamadır.

İşaret eden ve İşaret edilen

İşaret eden, gerçek bir nesnenin kopyasıdır veya temsilcisidir. Eiffel Kulesi'nin modeli veya fotoğrafı gibi. İşaret edilen ise, işaret eden ile doğrudan bağlantılıdır ve parçası olduğu bütünü temsil eder. Eiffel Kulesi'nin Paris'i temsil etmesi, gülümsemenin mutluluğu, el ele tutuşmanın duygusal bağlantıyı temsil etmesi gibi. İşaret eden ve işaret edilen arasındaki bağlantı, diğer bir ifadeyle sembol ve atfı, çoğu zaman rastlantısal ve kültüreldir: Kırmızı gülün romantizmi temsil etmesi gibi.

Konum Rolü

Bununla, fotoğraftaki imajların, fotoğraftaki konumları gereği sahip oldukları üst kimlik kastedilmektedir. Örneğin, bir kadın ile çocuğa ait fotoğrafta, kadının "anne" kimliği, konum rolüdür ve fotoğrafı yorumlamada bu rol kullanılır. Aynı kadın bir toplantı fotoğrafında yer aldığında, "yönetici" rolüne girer, fotoğraf da, bu rol ön plana alınarak yorumlanır. Fotoğrafların

anlamını çözümlemede, imajların konum gereği beliren rollerini tespit etmek çoğu kez esas iş olmaktadır.

Sonuç

Görsel tarih çalışmaları için çok değerli bir kaynak grubunu teşkil eden fotoğraflar ve benzeri türden görsel veriler, Türkiye'de genellikle yazıyı desteklemek ve gösterim amacıyla kullanılmakta, bilgi üretmek üzere kullanımı henüz çok sınırlı olmaktadır. Fotoğrafların metinlerin aralarına yerleştirilmesi veya kitapların sonlarına eklenmesi, görsel verilerin yazıyı destekleyici ve gösterim amaçlı kullanım örneklerindendir. Bu amaçla kullanımın bile büyük ölçüde şahıs fotoğraflarına sınırlı olması, görselliğin kullanımını bir kat daha sınırlandırmaktadır. Akademik araştırmalarda, bilgi üretmek üzere değerlendirmek yerine, görsel verilerin kullanımının popüler tarih dergilerine bırakılması ve görselliği magazin düzeyine indirgeyen bir anlayışın hakim olması, ülkemizde uzun zamandan beri devam ede gelen bir durumdur. Akademik çevrelerin dikkatini görselliğe çevirmesi ancak yakın zamanlara rastlamaktadır. Görselliği kullanmadaki gecikmenin yanı sıra, kullanımın niteliğinde de bir gecikme söz konusudur. Bu çalışmanın, ülkemizde büyük miktarlara ulaşan görsel veri grubunun bilgi üretmeye yönelik biçimde kullanımına, bu suretle de görsel tarih çalışmalarının gelişimine katkı sağlaması temennimizdir.

Sözlü Tarih

Kemal Üçüncü(*)

Sihir ve büyü sistemlerinden mitolojiye, çok tanrılı dinlere ve neolitik devrimle tek tanrıcılığa kadar evrilen süreçte; Neandetral insandan günümüze avcı toplayıcılıktan artık değerin üretilip depolandığı uygarlık süreçlerine dek bilgi, birikim ve tecrübe sözlü, görsel performansların bazen ayrı bazen bütünleşik yapısı içerisinde aktarılmıştır. Yazının [piktografik] MÖ. IV. binde icat edildiğini düşündüğümüzde insanın yeryüzü serüveninin çok uzun bir sözlü geçmişi olduğu ortaya çıkar. Yazının ortaya çıkışı, yerleşik kent-site yönetimlerinin başlaması dolayımında karmaşıklaşan sosyal ilişkiler ve ağları, her türden üretim ve ilişkiyi <en temelde ordu ve maliyeyle ilgili konuları> kayıt altına alma zaruretine bağlı olarak geliştiği söylenebilir. Bu anlamda sözlü kültür ortamı yazının ve diğer iletişim araç ve ortamlarının gelişimine paralel bir değişime uğramıştır.

Tarihsel süreçte yazı öncesi "birincil sözlü kültür" ortamı, yazının kullanılmaya başlandığı "ikinci sözlü kültür ortamı" ve internet teknolojisi dolayısıyla ses ve görüntünün eşzamanlı olarak iletilebildiği "dijital/elektronik sözlü kültür ortamları"[1]

(*) Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi.

1 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözün Teknolojileşmesi*, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul, 1995, s.23-24

bilgi ve kültüre ait üretimlerin oluşturulduğu ortamlardır. Kültüre ait bütün yapıp etmeler bir şekilde bu ortamlar içerisinde iz bırakırlar. Söz konusu ortamlar sözlü kültür ortamı başat olmak üzere birleşik kaplar örneğinde olduğu gibi geçişenlik ve akışkanlık gösterirler.

Sözlü tarih ilk planda popüler kamuoyuna –hatta büyük oranda araştırmacılara- belgelerin tamamen söz ile veya kısmen sözlü olarak aktarıldığı intibaını verir. Oysa bu bağlamda halkın not defterleri, giysileri, fotoğrafları; halk kitapları, çeşitli notlar ve diğer somut materyaller de sözlü tarih araştırmaları kapsamında ele alınacak malzemelerdir.[2]

Tarihyazımında sözlü kaynakların kullanımı, üretimi ve yararlanılması sürecinde iki farklı kategori söz konusudur. Birinci olarak sözlü kültür ortamında üretilip daha sonraki süreçlerde birinci elden veya ikinci elden, rivayetlerle <yazılı ortama> aktarılmış kaynaklar. İkinci olarak sözlü kültür ortamı içerisinde kaynak kişilerden mülakat yoluyla elde edilen bilgilerin kaynak olarak kullanımıdır. Sözlü ortam kaynakları, sözlü kültürün doğası icabı versiyon yaratma kabiliyetinde olduğundan benzer konuda başkaca kayıtların belgelerin olup olmadığı varsa farklılıkların neler olduğu bunların oluşum sebepleri anlaşılıp değerlendirildikten sonra [=bir iç tenkit süzgecinden-internal chiritique] geçirdikten sonra belge olarak kullanılabilir. Bir konudaki farklı versiyonlar

2 Genel Tarihyazımı geleneğinde yazıya kaydedilmiş her türlü bilgi ve belge yazılı kaynak olarak kabul edilse de Antropoloji ve Halk Bilim açısından metnin üretildiği ve icra edildiği ortam yazılı ve sözlü ayırımında temel etkendir. Türkiye'deki tarih yazıcılığı geleneği, yazılı olması itibarıyla bazı kroniklere veya kadim yazılı kaynaklara belgeci paradigmanın etkisiyle "belge yoksa tarih de yoktur" yaklaşımıyla daha itibarla yaklaşırken bu metinlerin çoğunun sözlü kültür ortamında oluşmuş veya derlenmiş metinler olduğunu göz ardı eder.

aynı konuda farklı toplumsal kesimlerdeki veya devirlerdeki aynı olayın anlaşılma ve anlamlandırma biçimini ortaya koyabilmesi açısından son derece açıklayıcı olabilir. Bir konudaki benzer ve çok sayıdaki tanıklık o konudaki bilginin geçerlilik ve güvenilirliğini artıran bir husustur.

Sözlü Tarih Yönteminin İmkan ve Sınırlılıkları

Psikoloji disiplininin bellek üzerine yaptığı ampirik araştırmalar son yıllarda bize sözlü hafızanın ve unutma sürecinin yapısı ve işleyişi hakkında önemli bilgiler ve veriler sağlamaktadır. Bellek araştırmaları, "belleğin değişmeye eğilimli olduğunu ve bunun da görgü tanıklığının güvenirliğini olumsuz etkilediğini gösterir. Araştırmacılar belleği kısa Süreli Bellek [=KSB] ve Uzun Süreli Bellek [=USB] olmak üzere iki bölümde incelerler. Kısa süreli bellek yedi birim, uzun süreli bellek ise sınırsızdır. KSB'de bilgiler görsel işitsel ve anlamsal olmak üzere üç farklı biçimde kodlanır. Kanıtlar görsel kodlamanın işitsel ve anlamsal kodlamadan önce yapıldığını gösterir. Bellek bilgileri kümelendirme, sınıflandırma yoluyla kodlar. USB'de kodlama daha çok anlamsal kodlamadır."[3]

Bellek sistemi kodlama, depolama ve arayıp-bulup geri getirme/çağırma süreçlerinde işler. Kısa süreli bellekteki ara bul işlemi bellekteki her birimin sırayla gözden geçirilmesi ila sağlanır. Uzun süreli bellekteki bir bilgiyi bulmak için ipuçları lazımdır. Bir bilginin ipucu başka bir bilgi kümesi ile ilişkilendirildiğinde ortaya çelişkiler çıkar. Bilginin öğrenildiği bağlam, hatırlama süreci açısından önemlidir. Söz konusu şartlar tekrar oluştuğunda bilgi ve yaşantı tekrardan gündeme gelir. Aynı şekilde

3 Robert L. Solso, M.C. Maclin, O. H. Maclin, *Bilişsel Psikoloji* , Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.238.

içinde duygu durumunun da hatırlama ile ilgili olduğu deneysel psikoloji tarafından söylenmektedir. İnsan hüzünlü anlarında hüzünlü hatıralarını, sevinçli anlarında mutluluk verici hatıralarını hatırladığı bilinmektedir [4].

Klasik dönem yazılı eserlerine baktığımızda yazarın okuyucuya değil de bir dinleyici çevresine hitap eder gibi "işit!", "dinle!" hitaplarını kullandığını görürüz. Zira eser seslendirilmek, sesli okunmak suretiyle tekrardan sözelleştirilir. Çünkü okuryazarlık oranı son derece düşüktür. Hedef kitleye bu mesajları söze dökerek aktarmaktan başka imkân yoktur. Ayrıca eserlerin biçimsel olarak bab, cüz ve meclis gibi bir oturuşta okunacak ve dinlenebilecek zamansal periyotların dikkate alınması ile düzenlendiği görülür. Mensur eserlerin arasına, manzumelerin yerleştirilmesinin dinleyicinin sıkılmasını, monotonluğu ortadan kaldırmak için olduğu düşünülebilir.

Bireysel biyografiler, nefretler, önyargılar, beğeniler, zevkler, tutum ve değerler bize tarihsel kesitler hakkında " anlamaya/anlamlandırmaya dönük" perspektifler sunarlar. Burada birbiriyle çelişen veya tarihsel gerçekliğe dair diğer belgelerle örtüşen ve örtüşmeyen anlatımların tenkidi bir tarzda ele alınması meselesi -yöntemsel- bir sorundur.

Dışa vurum nesnesi olarak kültür, bir sembolik form olarak kendisini dil içerisinden kurar.[5] Dil, aynı zamanda hâkim söylem üzerinden bize güç ve iktidar ilişkilerini çözümleme imkânı verir. Meşru olanın sınırı nedir ve ne kadardır? Makul ve makbul olan tutum ve davranış nedir? Bilginin üretimi, dağıtımı ve dolaşımı süreçlerini denetleme yetkesi gerçeği kendi anlayışına göre de-

4 Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı –Psikolojinin Temel Kavramları,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s.170-198.

5 Ernst Casirer, *Kültür Bilimlerinin Mantığı Üzerine,* Hece Yayınları, Ankara, 2006, s.113-126.

ğiştirip dönüştürme, inşa etme gücüne sahiptir. Bilim ve kültür de bunun dışında değildir. Sözlü kültür ve söylem üzerinden bu yapının izinin sürülmesi, çözümlenmesi bize belgelerin dile getirmediği/getiremediği bir perspektif sunar.[6]

Anthony Gramsci hegemonya kavramı ile devletin rızayı nasıl ürettiğini[7], Althusser de devletin bunu ideolojik aygıtları ile nasıl pekiştirdiğini[8] vurgulamıştır. Focault ve Edward Said'in metinlerinde ise bu hâkimiyetin dil içerisinden ve sosyal bilimler aracılığı ile kuruluşu kitlelere "toplumsal rızanın inşası" bağlamda benimsetilmesi vukufla belirtilir. İşte burada sözlü kaynaklar tarihyazımına bir alternatif oluşturabilir.

Dünyada Sözlü Tarih Çalışmalarının Gelişimi

MÖ V. yüzyılda yaşamış olan Heredot'un eserinde sözlü tanıkların sorgulanması yöntemi vardır. Keza Hadrianus'da ve diğer bazı kronikçilerde sözlü geleneğin yüzeysel bir tenkitle kullanıldığı görülmektedir. XIX. yüzyıl ortasında Fransa'nın önde gelen tarih uzmanlarından Sorbonne Ecole Normalede Jules Michelet 1847-1853 arasında Historie de la Revulation Française (Fransız Devrim Tarihi) kitabını yazarken yazılı belgelerin pek çok kaynaktan yalnız biri olması gerektiğini varsaydı ve eserinde sözlü tanıklıklara bolca yer verdi. Clarendon 17. yüzyıl İngiltere' sini anlattığı History of Rebellion and Civil Wars England isimli eserinde kendi tanıklığına Voltaire XII. Charls'in Tarihi (1731)

---

6 Bu konuda bk, Ania Lombia, *Kolonyalizm Postkolonyalizm*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000; Edward Said, *Oryantalizm*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.

7 Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, (Çev. Alpaslan Tuygan), Belge Yayınları, İstanbul, 2007, s.316.

8 Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2008, s.127-151.

kitabında sözlü kaynakların bilgileri teyit etmesiyle övünür. John Aubrey'in Brief Lives-1898, Richard Gouh Shropshire, Human Nature Displayed in the History of Myddle (1833) ile J,P Shaw History and Tradations of Darwen and Its People bu alandaki nitelikli öncü çalışmalardır[9]

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde şekillenen Annales ekolü yerel alanları önemsemesinin yanında, ilke olarak hayat hikâyelerinin göz ardı edilmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. 1930'larda Dünya ekonomik krizinin aşılması için ABD'de başlatılan Amerika'nın ihmal edilmiş kesimlerinin (Zencilerin, Kızılderililerin, kadınların, farklı dini grupların, işçilerin) tarihi hafızalarını derleme çalışmaları Amerikan sosyal antropoloji, etnoloji ve folklor araştırmalarına hatırı sayılır bir ivme kazandırmanın yanında ilk sözlü tarih çalışmaları için de önemli bir tecrübe olmuştur[10]

Batıda sözlü tarih çalışmalarına yönelik, modern teknolojiler de kullanılarak yapılan ilk girişimler, II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı maddi ve insani yıkımların boyutunu ölçmek ve anlamak için gerçekleştirilmiştir. Siyasi amaçlı bu girişimlerin ardından kendi metot ve araçlarını tanımlama uğraşı veren sözlü tarih, tarih dışındaki (sosyoloji, sosyal psikoloji, sosyal antropoloji, folklor gibi) sosyal bilimlerin kişilerle görüşme ve toplulukları gözlemleme yöntemleri arasında var olma uğraşı vermiştir. Özellikle 1960'lı yılların ortalarından itibaren sosyal ve yerel tarihçilerde yakın dönem toplum hafızasının kişilerle görüşmeler yoluyla kaydedilip

---

9 Modern anlamda sözlü tarih çalışmalarının başlangıcına kadar geçen süreçte sözlü kaynaklardan yararlanan temel çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için bk., Paul Thompson, *Geçmişin Sesi*, (Çev. Şehnaz Layıkel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.19-63.

10 Celal Metin, "Sözlü Tarih ve Türkiye'deki Gelişimi", *Türk Kültürü*, Yıl: XL, S.469, (2002), s.288-298.

tarihsel malzemeye dönüştürülmesinin önemli avantajları olduğu inancı artarak güçlenmiştir. ABD ve İngiltere'de rağbet bulan sözlü tarih çalışmaları, yine bu ülkelerin tarih araştırmacılarınca akademik bir disipline sokulmuştur.

Sosyal bilimlerin hemen hemen tüm disiplinlerinden yararlanan sözlü tarih çalışmaları gelişmiş ülkelerde (teknolojinin ucuz ve kolay kullanımı, sahada çalışmanın verdiği haz ve sağladığı yeni imkânlar, biraz ilgi ve yeteneğin olmasının araştırma yapmaya yetmesi, insanın yanı başında olanların onun için önemli olması gibi nedenlere bağlı olarak) kısa sürede çok büyük aşamalar kaydetmiştir. Yayınlanan sözlü tarih çalışmalarının kendine yakın duran tarihi olay ve mekânları ön plana çıkarmasından dolayı meraklı okuyucularca ilgi görmüştür. Amatör katılımların hızlı artışı birçok gelişmiş ülkede kısa zamanda sözlü tarih toplulukları oluşmasına yol açmıştır. Gönüllülük esasına dayalı bu toplulukların ortaya koyduğu çalışmalar tarihe popüler ilgiyi daha da artırmış, insanların yanı başlarında olup bitenlere ilgisini ve dikkatini yöneltmiştir. Batılı ülkelerde 1970 ve 1980'lerdeki ulusal meslek ve eğitim programlarının kültürel mirası belirleme ve koruma çalışmaları sözlü tarih çalışmalarını yaygınlaştırmıştır [11].

Batılı ülkelerde bu dönemde birçok sözlü tarih el kitabı yayınlanmıştır. Willa K. Baum'un *Oral History (1969)*'sinden Stephen Caunce'ın *Oral History and Local History (1996)*'sine kadar sayısız başvuru kitabının yanında *American Oral History Association* gibi birçok sözlü tarih topluluğu da çalışma yapanlara yardımcı olmayı sürdürmektedir. Sosyal ve yerel tarihin bir parçası olarak çok yaygın sözlü tarih örnekleri bu tür toplulukların çıkardığı periyodik yayınlarda görülmektedir.

---

11 Stephen Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, (Çev. B. Bülent Can- Alper Yalçınkaya), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s.225.

Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmalarının Gelişimi

Türkiye'de sözlü tarih çalışmaları oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Folklor/Halkiyat disiplininin 1914 yılında kurulması ve buna müteakip olarak başlayan araştırmalar konservatuarların, üniversitelerin, TRT'nin, Türk Ocağı ve Halkevlerinin, belediyelerin, dergilerin, kulüplerin ve araştırmacıların arşivleri ile dağınık ama önemli bir birikim ortaya koymuştur.

Annales okulunun sosyal tarih çalışmalarına paralel -hatta ondan daha önce olmak üzere Türkiye Türkolojisinin bu sahada ciddi bir yöntemsel birikimi olduğunu belirtmek gerekir. Bu aşamada Fuad Köprülü'nün 1923'te yayınlanan *"Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar"* isimli eseri, menakıbname ve sözlü rivayetlerin bir tarih/biyografi araştırmasında ne denli yetkinlikle kullanılabileceğine örnektir. Keza *"Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi 1930"* modern anlamda sözlü gelenekteki anlatıların tarihsel bir konsept içerisinde nasıl ele alınacağına yönelik öncü bir çalışmadır. Köprülü'nün bu alandaki metodolojik görüşlerinin zirvesini verdiği *"Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", Belleten C.VII, 1943* adlı çalışma bu anlamda temel başvuru kaynaklarından biridir.

Türk tarihçiliğine metodolojik anlamda getirdiği yenilikler yanında entelektüel konumu ile de öncü olan Zeki Velidi Togan *"Tarihte Usul*, İstanbul-1950" isimli eserinde sözlü [=şifahi] kaynakların tenkiti bir surette değerlendirmesine vurgu yapar. Söz konusu eserin Türk tarih araştırmalarında gerektiği çapta dikkate alındığını iddia etmek güçtür.

Prof. Dr. H. İnalcık'ın "How to Read Ashik Paşazade's History" Studies in Ottoman History in Professor, İstanbul, 1999." ve "Dervish and Sultan: An Anaysis of the Otman Baba Vilâyetnâmesi", The Middle East and the Balkans Under The

Ottoman Empire: Essays on Economy and Society, Bloomington, 1998, isimli çalışmaları dinî edebiyat türlerinden faydalanma hususunda mühimdir.

Bu çalışmalara ek olarak Dursun Yıldırım'ın "Tarihyazımı ve Sözlü Ortam Kaynakları", *Türk Bitiği: Araştırma/İnceleme Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara, s.87-101. Görkem, İ., "Tarihî Gerçeğin Edebîleşmesi: 1909 Adana Vilâyeti Ermeni Olayları ve Bahçe Müftüsü ile Kardeşinin Ağıdı", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (24-27.06.1996)*, Halk Edebiyatı Seksiyonu Bildirileri, C.1, Ankara, 1997, s.237-258., Özkul Çobanoğlu'nun "Kırım Savaşı'nın İngiliz ve Türk Kaynaklarına Göre Halk Edebiyatında Yansıması", TÜBAR, S.XVI, s. 21-41; Kemal Üçüncü, "Sözlü Kültür/Tarih Bağlamında Edebî Bir Metin Olarak Otman Baba Vilâyetnâmesi" , *Bilig*, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S.28, (Kış 2004), s.1-30; Ruhi Ersoy, *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi Baraklar Örneği 2009* , (Doktora Tezi), Âşık Mahgül ve Hikaye Repertuarı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2003) isimli çalışmaları bu alandaki çalışmalardan bazılarıdır.[12]

Behice Boran'ın Manisa'nın ova ve dağ köylerindeki karşılıklı toplum değişmelerini gözlemlediği *Sosyoloji Araştırmalar (1942)* başlayarak günümüze kadar, ülkemizde sosyolojik ve antropolojik saha araştırmalarında sözlü kaynak kullanımı birçok çalışmada yer almıştır. Ancak sözlü kaynakların tarih içinde kullanımı için gösterebileceğimiz örnek çalışmalar yok gibidir. Sözlü tarih formatına uymasa da bazı yakın döneme odaklanmış ve yazanların

12 Bu makalede, konuyla ilgili bütün çalışmaların tam bir bibliyografik bir listesini verme imkânı yoktur. İsmini zikrettiğimiz araştırmacıların ortaya koydukları çalışmalardaki kaynakça bu konuda derinlemesine araştırma ve inceleme/okuma yapmak isteyecekler için yol gösterici niteliktedir.

bizzat olayların içinde olduğu tarih çalışmalarını vermek mümkündür. Örneğin, XX. yüzyılın ilk yarısında yazılmış ve yazıldığı dönem itibari ile XIX. yüzyılın son çeyreği ile II. Meşrutiyete kadar olan dönemi içine alan Ziyyad Ebuziya'nın *Yeni Osmanlılar Tarihi* yazarın tanıklığına ve yazarın yakın arkadaşlarından edindiği bilgilere dayalı olarak kaleme alınmıştır. Aynı şekilde Ahmed B. Kuran'ın *İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler* adlı eseri ağırlıklı olarak yazarın kendi tanıklıklarına dayanır. Ancak Kuran, genel tarihi bilgiyi, birçok yazılı kaynağı da kullanarak zenginleştirmiştir. 1980 öncesi için bir örnek vermek gerekirse Yusuf Hikmet Bayur'un bir Atatürk biyografisi denemesi olan *Atatürk Hayatı ve Eseri* adlı çalışmasını gösterebiliriz. Tarihi bir şahsiyet olan Atatürk'ün yakınında bulunmuş ve yakınında bulunanların birçoğu ile kişisel dostluklar kurmuş olan Bayur, yazılı belgelerin yanı sıra kendi şahit olduklarını ve başkalarından dinlediklerini/duyduklarını da çalışmasında kullanmıştır. [13]

1970'li ve 1980'li yıllarda yaşanan Ermeni terörü ve süregelen Ermeni iddialarına karşı Ermeni katliamlarını bizzat yaşamış veya tanık olmuş kişilerden elde edilen sözlü bilgilere dayalı bazı çalışmaların olduğunu görmekteyiz. Bu tür sözlü tarih denemelerinden olan Gürsoy Solmaz'ın *Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti* çalışması, 1983-1984 yıllarında Doğu bölgelerimizde Ermeni katliamlarını yaşamış ve hayatta olan 125 kişinin verdiği sözlü bilgilere dayanmaktadır.[14] Yine aynı konuda Hüseyin Çelik'in Van'da Ermeni Mezalimi, Yüzüncü Yıl Ünv. Yay, Van, 1985 isimli çalışması zikredilmelidir. Önce yerel gazetelerde tefrika edilen ve sonra kitap halinde basılan bu çalışma için yazarı bir sözlü tarih denemesi diyorsa da sözlü tarih metodu açısından zayıf bir

13 Metin, agm, s.88-98.

14 Gürsoy Solmaz, *Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti- Bir Sözlü Tarih Denemesi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.23.

çalışmadır. Yaşayan şahitlerin anlatımının tarihçi tarafından hiç kritik edilmeden veya kronolojiye uygunluğu sorgulanmadan alt alta sıralanmıştır.

1990'ların başına gelindiğinde hayat hikayelerine dayalı geçmişe nostaljik bakışlar içeren çalışmalar gazete ve dergi sayfalarında çoğalmaya başlamıştı. Önce *Gazete Pazar, Albüm* ve *İstanbul* dergilerinde tefrika edilen çalışmalarını *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak* adlı sözlü tarih çalışmasında kitap haline getiren Leyla Neyzi sözlü tarihi, "unutulmuş veya bastırılmış olay ve kimlikleri değerlendirmek ve resmi tarihle gündelik yaşam arasındaki ilişkiyi irdeler.[15] Yazar, sözlü tarihi yazılı belgeye dayalı tarihe karşı alternatif bir alan olarak görme eğilimindedir. Bu yönüyle belgeyi ve sözelliği tarihyazımında ele alışı problemlidir.

Behaeddin Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler* (2000) adlı çalışmasında folklor ürünlerinden hareket ederek bölgedeki bazı tarihi olay ve şahsiyetlerin gerçekten var olup olmadığını, yazılı tarihi belgelerlerin ne söylediğini de göz önünde bulundurarak tartışmaya çalışmıştır. Yediyıldız'ın çalışmasında kullandığı metot, sözlü verilerle yazılı kayıtların birbirlerini doğruladığı veya yanlışladığı noktada sözlü ve yazılı kaynakların tenkit edilerek bir sonuca varılmasına dayanır. Yediyıldız, yerel tarih çalışmalarında sözlü ve yazılı iki kaynak türünün mutlaka birlikte ve tenkidi bir yaklaşımla kullanılması gerektiğini vurgulamakta ve bunu uygulayarak ilgi çekici sonuçlara ulaşmaktadır[16] . H. Neşe Özge'nin *Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri* Tüstav Yayınları, 2003 isimli çalışması sahada mülakat yöntemiyle

15 Leyla Neyzi, *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.7.

16 Bu konuda bk. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, Ordululular Grubu Yayınları, İstanbul, 2000.

tarihi bir meselenin toplumsal algılanışı üzerinde derinlemesine durmuştur.

Türkiye'de tarih çalışmalarında sözlü kaynak kullanımı 1980 sonrası yıllarda yakın tarihe olan artan ilgi ile bağlantılıdır. Özellikle çok partili siyasal hayat ve 1950'lerden sonra hızla değişen sosyal tarihin çeşitli yönleriyle ele alınıp yazılan tarihlerinde kişisel tanıklıklara başvurulmuştur. Bazı kurum, işyeri, göç, şehir ve bölge tarihi araştırmalarında da sözlü kaynak kullanımını görmek mümkündür. Özellikle 1980 sonrası popüler yakın dönem siyasal ve toplumsal olaylarını anlatan eserlerde ve önemli kişilerin otobiyografilerinde bu tür kaynaklar mevcuttur. Benzer şekilde ülkemizde hep tartışılan Köy Enstitüleri deneyimi, 1960 Askeri Darbesi, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve 1980 öncesi terörle ilgili olarak yapılan belgesel ağırlıklı çalışmalarda kişilerin (tek yanlı da olsa) tanıklıklarına başvurulmuştur. Ancak bu tür çalışmaları yapanların büyük çoğunluğu tarihçi formasyonuna sahip olmadıkları gibi yazdıkları da tarih çalışması sayılamaz. Ancak sözlü anlatım ve tanıklıkları geniş biçimde kullanmışlardır [17].

Son yirmi yılda üniversiteler ve vakıf, dernek statüsündeki kuruluşlarda sözlü tarih çalışmaları giderek artmaktadır. Sabancı, Bilgi ve Boğaziçi üniversitelerinde sözlü tarih projelerinin yanı sıra sözlü tarih derslerine müfredatlarda yer verilmektedir. Yerel ve bölgesel bazda pek çok proje yürütülmektedir. Bu çalışmalara hâkim olan tarih anlayışına bakıldığında Postmodern felsefenin ve henüz "nitelikli" ve tekâmül etmiş bir örneği bulunmayan çok kültürlü toplum idealinin/modelinin naif bir öykünmesini söylem düzeyinde "okumak" mümkündür.

Sözlü tarih araştırmaları dünyadaki deneyim ve örneklerine baktığımızda ortaya koyduğu literatür bakımından ülkemizde ol-

17 Metin, agm, s.88-98.

dukça yeni bir alandır. Bu anlamda çeşitli denek, organizasyon ve üniversitelerin kurmuş oldukları çalışma grupları henüz emekleme aşamasındadır. Bu açıdan sahada derleme yapma, çözümleme, tasnif, değerlendirme, mülakat gibi teknikleri nitelikli bir biçimde öğretecek bir akademik eğitime ihtiyaç vardır.

Bir Sözlü Tarih Çalışması Sürecinde Takip Edilmesi Gereken Safahat

Sözlü tanıkların veya bir geleneğe veya kuruma ait bilgileri tarihyazımında değerlendirebilmek belli ölçütlere dikkat edilmesi gerekir. Tanıklığına başvurulacak kaynak kişi geleneğin aktif taşıyıcısı konumunda olması gerekir. Geleneği yakın çevresinden veya anlatılanlardan bilenlerin tanıklıkları ikinci dereceden tanıklıklardır. Bu çerçevede bir olaya veya duruma ait sözlü tanıklıklarda ve araştırmalarda kaynak kişinin biyografik bilgileri derlemenin yapıldığı ortamın, bağlamın [=context] sosyal özellikleri son derece mühimdir. Yaptığı açıklamalar verdiği bilgiler in doğruluğunun teyidi çoğu zaman kişinin biyografisinde ve sosyal bağlamındadır. Joyner'e göre "sözlü tarih iletişimsel bir olaydır ve bağlamsal özellikleri önemlidir[18].

Sözlü anlatılar hangi türde olursa olsun narrative karakterdedir. Beşer doğası itibarıyla anlatan bir varlıktır. Anlatarak bireysel kimliğini sosyal ve kültürel çevresiyle ilişkilendirir. Bir anlatıcı herhangi bir konudaki anlatımlarında her zaman bir kompozisyona bağlı kalarak anlatır. Bu çerçevede şahit olduğu olayı anlatırken yeniden inşa eder. Gereksiz gördüğü bazı unsurları ayıklarken kendine göre önem atfettiği hususları daha

18 Charles W. Joyner, "Oral History as Communicative Event A Folkloristic Perspective", *Oral History Rewiew*, Vol.7, S.11979, p.47-52.

da öne çıkar vurgular, ilaveler yapar. Yerine göre aleyhine veya değerleriyle çatışan hususları uyumlaştırır. Menfaatine dokunan konularda yer yer sağduyusunu kaybedebilir. Bu anlamda sözlü kaynakların her zaman geçerlik ve güvenirlik sınanmasına teyidini ihtiyacı olduğu açıktır. Sözlü kaynaklardan mülakat yoluyla bilgi edinmede dikkat edilmesi ve takip edilmesi gereken bir safahat ve dikkat edilmesi gereken bazı önemli noktalar vardır. Bu safahatı A. Araştırma meselesinin tespiti B) Derlemede zaman Meselesi C) Sahayı Çıkmadan Önce Yapılacak Hazırlıklar C) Kaynak Kişilerle İlişki Kurma D) Mülakat E) Mülakat Sonrası ve Arşivleme olarak sıralayabiliriz.[19]

Sağlıklı bir mülakat için gözetilmesi gereken bazı temel ilkeleri şöylece sıralanabilir.

1. Öncelikle araştırma konusunun seçiminden sonra kaynaklardan literatürden konu ile ilşikili diğer çalışmalar gözden geçirilip gerekli notlar alınıp özümsenmelidir. Konu ve temanın seçimi ve sınırlandırılması araştırma konusu bir veya iki cümlelik bir ifade haline getirilmelidir.

2. Bundan sonra çalışmasına uygun ekipman temin etmelidir. Araştırmanın planlaması aşamasında elde ettiğimiz ürünü nasıl bir amaca bağlı olarak kullanacağımıza göre şekillenir. Belgesel bir ürün hazırlıyorsanız kamera video kaydına power point sunu yapacaksanız fotoğrafa , müzik kaydı yapıyorsanız yüksek duyarlılıklı ve özellikli ses kayıt cihazına ihtiyacınız vardır.

3. Güvenli ve kaliteli bir mülakat yapabilmek için kaynak şahısla görüşme öncesinde ne yaptığınız konusunda onu bilgilendirmeniz ve bu bilgileri nerede kullanacağınızı açıklayarak tam

19 Bu safahat Kenneth G. Goldstein'in, *Sahada Derlememe Metotları*, Çev. A, Edip Uysal, Başbakanlık Basımevi Ankara 1977 isimli çalışma planda hareket ederek hazırlanmıştır.

bir mutabakata varmak gerekir. Bazı profesyonel araştırmacılar burada yazılı imzalı bir form kullandıkları da olur. Gelenek, birbirlerini kırılmadan takip eden bir şahitler zinciri tarafından desteklenmelidir ki bu şahitler zinciri kendilerinden edindiğimiz hakikatin ilk şahidinden tutup hala hayatta bulunan taşıyıcılara veya yazıya ilk geçiren insanlara kadar uzayıp gitmesi makbuldür. Rivayet zincirinin sıhhati elde edilen bilginin geçerlilik ve güvenilirliği açısından mühimdir.

4. Bilginin geçerlilik ve güvenilirliğini artıracak bir diğer husus araştırılan hakikati doğrulayacak onunla aynı paralellikte ve ondan bağımsız bir dizi şahidin bulunmasıdır.

5. Mülakat esnasında kayıt cihazını ve ya başka şeyleri karıştırarak meşgul olarak kaynak kişinin dikkatini dağıtabilirsiniz.

6. Görüşme esnasında duygularınızı belli edecek ifadelerden jest mimik ve yargılardan uzak durmak icap eder.

7. Her mülakat başlarken yer zaman kendi adını kaynak kişinin adı ve ne yaptığını kasete okuması bilgi ve tasnif karışıklığını önler.

8. Önceden bir çerçeve soru listesi hazırlanmalıdır.

9. Biyografi konusunda başlarken aşamalı olarak basit sorulardan başlamakta fayda vardır.

10. Mülakatta bazı kaynak kişiler kısa cevaplar verebilirler burada yapılması gereken şey konuyu detaylandıracak nitelikte müteakip soruları geliştirmektir. Araştırmacı buna hazırlıklı olmalıdır.

11. Sorularınız basit, kısa ve açık uçlu olmalıdır.

12. Detayları dikkatli bir biçimde takip etmelisiniz. Orada sizin için çok önemli bir ipucu olabilir. Anlamadığınız bir kavram ve terim varsa kısaca açımlayıcı sorularla onu anlamaya çalışın.

13. Yönlendirici sorular sorulmamalıdır.

14. Görüşme süresini 1-2 saatle sınırlı tutulmalıdır.

15. Topladığınız malzemeyi sağlıklı bir şekilde muhafaza edebilmek için gerekli materyalin cinsine uygun koruma ve saklama talimatlarına uyulmalıdır

16. Kişiler söylediklerinden dolayı yasal bir kovuşturma ve soruşturmaya tabi tutulmayacaklarına güvenmek isterler. Bu konudaki bilgileri aktarmakta ketum davranabilirler. Bu konuda onlara güvenecekleri bir ortam ve diyalog sağlamak gerekir.

17. Araştırmacı kaynak kişiyle içtenlikli ve samimi bir ilişki içinde olmalı kaynak kişi araştırmacının tavır ve tutumları karşısında kaynak kişi eziklik hissetmemelidir. Köylü-kentli okumuş/bilgisiz kıyaslarına imkân verecek tutumlardan özenle kaçınmalıdır.

Ülkemizde sözlü tarih ürünlerinin, mülakatların ve tanıklıkların içerdiği bilginin kullanımı, arşivlenmesiyle ilgili yasal bir boşluk vardır. Bu durum, kaynak kişilerden malzeme teminini güçleştiren bir husustur. Batı Avrupa ve Amerika'da bu malzemenin kullanılması esnasında kaynak kişinin mahremiyeti ve güvenliği, bu anlamda bilgiye erişim ve bilginin kullanımı son derece ayrıntılı olarak yasal kurallara bağlanmıştır. Suiistimallerin önlenmesi açısından bu tedbirlerin alınması Türkiye ve diğer ülkeler için de elzemdir.

Sonuç

Postmodernizmin, modernizmin toplum ve birey, kültür tahayyülleri karşısındaki tasarımları karşısındaki yapı bozumcu konumlanışı dikkatleri farklı toplumsal ve cinsel kimlik statülerine yönlendirmiştir. Günümüzde modernizmin tek tipleştirici [uniform] toplum ve birey tasarımına karşı bütün folklorik, etnoğrafik

değerlerin kamusal alana taştığı bir süreç caridir. Kitle iletişim ve ulaşım teknolojisindeki baş döndürücü gelişmeler bilgi ve sermayeye olağanüstü bir hareketlilik sağlamıştır. Buna paralel olarak kültürel etkileşim süreçleri de boyut değiştirmiştir.

Çağdaş tarihçilik bir tarihsel kesitte uzun süreli bir boyutta dönemi etkileyen önemli olguları, belgelerden yola çıkarak yorumlayarak anlamaya çalışırken birçok ayrıntı tarih kitaplarına veya diğer yayın mecralarına girememektedir. Sözlü tarihçilik burada devreye girerek tarihçinin anlamaya ve anlatmaya lüzum görmediği ayrıntılardan bir bellek oluşturmaktadır. İşçiler, esnaf, mahalleler, marjinal toplum kesimleri, siyasal aktör olamayan katmanlar, mekânlar ve onlara ait kültürel ürünler farklı bir bakış açısıyla ortaya konulmaktadır. Bu anlamda sözlü tarih, kuramsal anlamda bir tarihsel problematiği çoğu kere aydınlatma yeterliliğinden uzaktır. Fakat tarihi belge ve yöntemin yetersiz kaldığı noktalarda kritik edilmek şartıyla sözlü kaynaklar tarihe geniş bir yorumcul çerçeve sunabilir.

İnsan anlatan ve kuran bir varlık olarak sürekli bir akışın içerisindedir. Bu anlamda sözlü kültür ve sözlü tarihin sınırlılıkları, son araştırmaların da gösterdiği gibi onların anlatısal [=narrative] karakterlerinden gelen avantaj ve sınırlılıklar dikkate alınmalıdır. Bu anlamda Schacter'in "Anılarımız, geçmiş konusunda hatırladıklarımızın, şimdiyle ilgili inandıklarımızın ve gelecekle ilgili hayal ettiklerimizin kırılgan ancak güçlü ürünleri" olduğu yolundaki değerlendirmesi son derece önemlidir.

Sözlü tarih araştırmalarının liberal kapitalizmin öngörüleri doğrultusunda dinsel, etnik, cinsel ve her türlü farklılıkları ana kütleden atomize ederek neoliberalizmin sahte cennetine yönelterek uçurumdan aşağı atma tehlikesine karşı bir sağduyu ve dikkate ihtiyaç vardır. Farklılıkların "toplumsal alanda ifade edilmesi" gibi demokratik bir söylemi ifade ederken ayrışmanın

eğitim seviyesi, refah düzey düşük toplumlarda ve bölgelerde etnikleşme ve bu etnik kimliklerin siyasallaşması sonucu ortaya çıkacak kaos hesaba katılmalıdır. Bu anlamda kültür bilimleri ve sözlü tarih ortak insanlık ideali, barış içinde bir arada yaşama misyonunu gerçekleştirecek bir yöntem ve bilgi etkinliğine yönelmesi zarureti vardır. Bir havzada veya kültür ekolojisinde ortaya çıkmış yerel kültürlerin havzanın bütünlüğü içerisindeki anlamı öne çıkarılmalıdır.

Bir kültür içerisinde aktarılan ve üretilen kültürel yapılar ve ürünler bütün tezat ve karmaşasına rağmen ortak bir tinin ve anlam dünyasının ürünleridir. Bu anlamda bir kültürel havzada "aynı dili konuşmak" aynı kelimelerle ve gramer kurallarıyla konuşmaktan öte aynı kültürel kodlar, değer ve referans küsmesine yapılan ortak atıfların bileşkesi olarak yaşam pratiğine dönüşüp dönüşmediği dikkate alınıp tartışılmalıdır. Kültür ve zihniyet kendisini bütüncül bir bakış içerisinden kurar. Bu anlamda Türk kültür geleneği ve zihniyet dünyası, kendi kültürel havzasındaki kültürlerle tarihsel süreç içerisinde kurmuş olduğu dinamik, etkileşimci ilişki yeni yüzyıllara doğru ilerlerken dikkatle disiplinler arası bir mahiyette incelenmelidir. Bu gelenek yeniden üretilmeye/yaralanmaya müsait bir mirasa sahiptir.

Okuma Parçası:

Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları ve Yeni Arayışlar(*)

Halil İnalcık(*)

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ömer Lûtfi (Lütfi) Barkan ile Türkiye tarihçiliğinde yeni bir dönem başlamıştır. 1930'larda özellikle 1940'larda kitle hareketlerinin önem kazanmasıyla birlikte dünya tarihçiliğinde sosyo-ekonomik toplum tarih konuları ön plânda ele alınmaya başladı. Bu görüşü benimseyen Fransız *Annales* ekolü, E. Durkheim'in toplumu "organik bir sistem" olarak gören yapısal *(structural)* sosyolojisinden esinleniyordu. Strasbourg'da Barkan tam da böyle bir atmosferde yüksek tahsilini yaptı. Barkan, Türkiye'ye dönüşünde arşivlerimizdeki zengin malzemeyi kullanarak sosyo-ekonomik tarih araştırmalarında belli başlı sorunları ortaya koymuş, bu konuda çığır açan incelemeler yayınlamaya başlamıştır.

Barkan, 1943'te İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde sak-

---

(*) Bu yazı Uluslar arası Askeri Tarih Dergisi'nin 87. sayısının 213-247. sayfalarındaki makalenin bir bölümüdür.

(**) Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi.

lı yüzlerce mufassal Defter-i Hakâni'den derlediği Sancak Kanunnâmelerini yayınlamıştır.[20] Barkan, Ülkü Dergisi ve başka dergilerdeki yazılarında, Osmanlı toprak hukuku ve tarımsal ekonominin temel sorularını genel biçimde ortaya atmakla beraber, sonunda kaynakları tam olarak ortaya koymadıkça, yapılacak yorumların daima noksan olacağı inancına vardı. 1943'te Sancak Kanunnâmelerini yayınladıktan sonra aynı nitelikte anıtsal kaynak eserler yayınlama yoluna girdi. Belge yayınları başına koyduğu analizlerin her biri konuya esaslı katkılar oluşturur. Barkan, bu kaynaklar ortaya konduktan sonra analitik çalışmaların başlayacağına inanıyor, bu işi profesyonel tarihçilere bırakmak gerektiğine inanıyordu.

Kuşkusuz, Barkan'ın çığır açan ilk eseri, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar* adlı eseridir. Bu eser, kuşkusuz, Osmanlı döneminde kırsal sektörde sosyo-ekonomik yapıyı, malî sistemi, bütün ayrıntılarıyla analiz etmemize imkân veren anıtsal bir kitaptır.[21] Barkan'dan sonra Osmanlı kırsal sektörde egemen *çift-hane* sistemini biz bu yayın sayesinde ortaya çıkarabildik.[22]

Barkan'ın, son eseri olan (Ömer Lûtfi Barkan, ile beraber) *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri,*[23] adlı kitabı, "yarı ma-

20 Ömer Lûtfi Barkan, XV. re XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuk ve Malî Esasları, I. Kanunlar, İstanbul, 1943.

21 Barkan'dan sonra bu işi daha geniş bir çapta Ahmet Akgündüz *(Osmanlı Kanunnâmeleri Hukuki Tahlilleri,* I-IX, İstanbul, 1994) almış bulunmaktadır.

22 Bkz. Halil İnalcık, "Village, Peasant and Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire,* Bloomington, 1993, s.137-160.

23 Ömer Lûtfi Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

mul" kaynak eserlerinden olup Kanunnâmelerin uygulanması ve Osmanlı devletinin beşiği olan bölgenin tarihi bakımından son derece önemli bir kaynaktır (Eserin II. cildi TTK'nda yayınlanmayı beklemektedir). Eser, Paris'te geç Bizans-erken Osmanlı Bithynia tarihi üzerinde bir seminer çalışmasının ana kaynağı olmuştur. Barkan bu eserlerinde her biri belli bir alanın, meselâ köylünün ve tarım ekonomisinin, Osmanlı demografisinin, ürbanizmin, şehir tarihinin, mimarî ve sanat tarihinin, maliye ve para tarihinin temel belgelerini yayınlamış, giriş yazılarında esas problemleri tanımlamış ve bütün bu alanlarda uzmanlara materyal sağlamış ve genç tarihçilere yol göstermiştir. Konu ve metodoloji bakımından Türk tarihçiliğini Batı tarihçiliği düzeyine çıkaranların başında Ömer Lûtfi Barkan gelir. Aslında Barkan, tarihçiliğimize bir devrim getirmiştir. O, toplumu bütünüyle *(total)* incelemeyi öngören *Annales* ekolünün yeni sosyal-ekonomik tarih görüşünü tam bir yetkiyle Türk tarihçiliğinde temsil etmiştir. Son elli yıl içinde tarih ve kaynak yayınlarına bakılırsa, onun çığır açan etkisi açıkça görülür.

Fernand Braudel ve Barkan

Fernand Braudel'in XVI. yüzyılda Akdeniz tarihi üzerinde klasik kitabı Türk tarihçiliğinde büyük ilgiyle karşılanmış, o zaman Braudel'in temsil ettiği *Annales* ekolü Barkan ve o dönem tarihçileri üzerinde derin bir etki yapmıştır. Braudel'in eserinin[24] yayınlanmasından bir yıl sonra Paris'te *Uluslararası Tarihî Bilimler Kongresi* toplanmıştı. Aynı tarihlerde Barkan, Braudel'in

24 F. Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque Philippe II, Paris, 1949; İngilizce çevirisi The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippe II, New York, 1972.

eserini uzunca bir yazıyla tanıttı.[25] Barkan, eseri "büyük bir ilmî hadise" olarak niteliyor ve eserin önemini şu sözlerle belirtiyordu: Eser "Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük devrinin en mühim meselelerini, bütün Akdeniz memleketlerine şamil geniş bir plan içinde, zengin malzeme ve yeni bir ilmî metodla vaz' ve mütalâa" etmektedir.

Barkan, böyle kapsamlı bir yaklaşımın, özellikle Osmanlı tarihi incelenirken izlenmesi gerektiği üzerinde durur. "Osmanlı tarihini dış âlemden tecrit edilmiş kapalı bir muhitte, yalnız kendi zâti inkişaflarının mantığı içinde, müstakil bir varlık gibi" incelemenin mümkün olmadığı gerçeğini vurgular. Barkan, Braudel'in yaklaşım biçimini gösteren misâller verirken kendi tarih görüşünün aynı çizgiyi izlediğini belirtir; devlet başkanlarının ve çarpıcı siyasî olayların tarihi yerine "halk yığınlarının her günkü hayatları" ve olayların "devamlı neticeleri" üzerinde durmak gerektiğini işaret eder.

Barkan, ileri sürdüğü fikirleri, Braudel gibi arşivlerden çıkardığı belgelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu metod, Barkan'ın bütün araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Braudel, Osmanlı arşivlerinde çalışma imkânına sahip olmadığından zengin Dubrovnik (Ragusa) arşivinden ve bu arşive dayanan yayınlardan yararlanmıştır. Braudel, Akdeniz'in Osmanlı egemenliği altındaki doğu kesiminin, tarih için henüz keşfedilmemiş bir dünya olduğunu belirtir ve Türk tarihçilerini Osmanlı arşivlerinde araştırma yapmaya teşvik eder.

25 İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası. XII/ l-4, (1951). s.173-192; Barkan'ın kullandığı kopya bugün EREN Kitabevi sahibi Muhittin Eren'e intikal etmiştir; Barkan'ın sahife kenarlarına eski harflerle yazdığı derkenarlar, bu kopyaya özel bir değer kazandırmaktadır

Barkan, hem araştırma konuları, hem de Osmanlı arşivlerinde araştırma bahsinde Braudel'in tavsiyesinden çok önce bu işe el atmış bulunuyordu. 1951'den sonra Barkan ve Braudel birbirlerini keşfetmişler, aralarında yakın bir dostluk ve işbirliği kurulmuş ve Braudel eserinin ikinci baskısında Barkan'ın incelemelerine genişçe yer vermiştir

Barkan, kendi tecrübesine dayanarak arşivlerde araştırma için harcanan zamanın, tarihçi için bir zaman kaybı olduğunu belirtir. Bu durumda tarihçi, yürüyeceği yolu kendisi yapan bir yolcu durumundadır. Batı bilim dünyası yüzlerce cilt *Monumenta* veya *Calendar of State Papers* gibi koleksiyonlarla, sentez yapan tarihçiye muazzam belge, malzemesi hazırlamıştır. Barkan'dan sonra Türkiye'de, *tahrir defterleri, mühimmeler, ahkâm defterleri, şer'iyye sicilleri* yayınları gerdek bir ivme kazanmış, yüze yakın cilt yayınlanmıştır.

Para Tarihine Halil Sahillioğlu'nun Katkıları

Braudel'in Türkiye'yi ziyaretinde Barkan, asistanlarından Halil Sahillioğlu'nu Braudel'in yanına gönderdi. Dr. Sahillioğlu Osmanlı para tarihi üzerinde bir uzman olarak doktora çalışmasına Paris'te devam etti, bu konuda önemli katkılarda bulundu.[26] "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)"[27] adlı makalesinde önceki araştırmalarını özetledi. Türkiye'de para tarihi üzerinde yeri doldurulmayan bir uzman

26 Halil Sahillioğlu, "Kuruluşundan XVII. Asır Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi", İstanbul Üniversitesi; İktisat Fakültesi 1958a Tarihi, 1640-1740, İ.Ü.İ.F. Doçentlik Tezi, (1965).

27 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, Özel Sayı 1978. Bu araştırmanın İngilizcesi: 'The Role of International Monetary and Metals in Ottoman Monetary History 1300-1750", *Pfedous Metals in the Later Mediaval Early Modern* Worlds, Durham, 1983.

sıfatıyla Kamerî ve Şemsî tarihleri arasında zaman farkı ve bunun kapıkuluna ödemelerde yaratığı sorunlar hakkında araştırmayı da kendisine borçluyuz.[28]

Sahillioğlu, Osmanlı İmparatorluğunda kredi uygulamaları ile de ilgilenmiş, bir nevi çek yerine geçen *Kitâbu'l kâdî ve süftece*'ler[29] üzerinde ilginç bir inceleme yapmıştır. Hiç kuşkusuz, Sahillioğlu, Osmanlı ekonomi tarihinin güç sorularını seçip arşiv belgelerinin ışığı altında aydınlatmaya çalışmış bir uzmandır. Para tarihi uzmanlık alanı olmakla beraber genel ekonomi tarihine ait konularda, da esaslı araştırmalar yayınlamıştır. Ticaret Tarihi, muhasebe ve bütçeler, nümizmatik, fiyatlar, imalât, esnaf, bu incelemeler arasındadır. Kaynak dillerine egemenliğiyle Sahillioğlu, Barkan'ın en yetenekli yardımcılarından biri olmuştur. İstanbul tarihi için ana kaynak olan *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri,* 953 (1546)" adlı eserin çok emek isteyen transkripsiyon ve mükemmel Dizin'ini Sahillioğlu'na borçluyuz. Osmanlı arşivinin bir müdavimi olan Sahillioğlu, bugüne kadar para tarihine ait yüzlere defter ve belge üzerinde sistematik araştırmalarına aralık vermemiştir.

Şer'iyye Sicillerinin Tarih Araştırmalarına Açılması ve Çağatay Uluçay (1910-1970)

Çağatay Uluçay, 1930'larda tarihçiliğimize şer'iyye sicilleri üzerinde incelemeleriyle yeni bir soluk getiren tarih araştırmacılarının önde gelenlerindendir.[30] Halkevleri, bölge kültür merkezleri

28 "Sıvış Yılları", İ.Ü.İ.F.M., XXVII, (1969), Para tarihiyle ilgili olarak Darphane Mukataaları makalesi için *bkz. İ.Ü.İ.F.M.* XXIII, (1963), s.145-218.

29 "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemelerde Kitabu'l Kadı ve Süftece'ler *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* (1975); aynı konu üzerinde bkz. "Havâla", *Encyclopaedia of Islâm,* 2. Baskı (H.İ).

30 Biyografisi için bakınız, *Belleten,* XXXIV, s.653-664, (M. Şakiroglu).

olarak Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutar. Halkevlerinin bulunduğu şehirlerde *Halkevi Mecmuaları*, lise öğretmenlerinin yerel tarih üzerinde yazılarının yayınlandığı birer yayın organı olmuştur. Şer'iyye sicillerini başlıca kaynak olarak kullanan bu araştırmalar, yenilik olarak sosyal tarihe, halk hareketlerine, şehir sosyal sınıflarına, esnafa ve günlük yaşama ait orijinal konulan ele almakta, Türk tarihçiliğinde belki ilk defa gerçek anlamda sosyal tarih yapmakta idiler. Bu akım, kuşkusuz, 1930'larda devletin sosyal konulara yönelmesi sonucu kadro hareketinin etkisi altında idi. Diyarbakır lisesinde öğretmenlik yapan Mustafa Akdağ aynı akımı izleyenler arasında idi. Balıkesir Lisesi ve Muallim Mektebi tarih hocalarından Kâmil Su, öğrencilerini, bu arada bu satırları yazanı bu gibi araştırmalara teşvik etmekte idi. Bu alanda önemli araştırma yayınlayanlar arasında Çağatay Uluçay'ın özel bir yeri vardır. Manisa bölgesi ve Batı Anadolu'da halk hareketleri ve eşkıyalık üzerinde Manisa şer'iyye sicillerini tarayarak yaptığı araştırmaları, belgelerle birlikte iki cilt olarak yayınladı.[31]

Çağatay Uluçay, İngiltere'de kısa bir süre kaldıktan sonra Topkapı Sarayı belge koleksiyonunu tasnif görevine atandı. Onun hazırladığı katalogun ilk iki fasikülü yayınlanmıştır.[32] Bütün noksanlarına rağmen bu katalog, hâlâ bu arşivin en ayrıntılı başvuru tasnifidir. (Tasnif işine yıllar sonra İ. H. Uzunçarşılı devam etmiştir). Çağatay Uluçay tasnif işine devam ederken rastladığı önemli bazı belgeleri yayınlayarak dikkat çekti.[33] Onun şer'iyye sicil defterlerine göre zengin belge-

31 Çağatay Uluçay, XVI. ve XVII. Yüzyılda Sınıhstn'da Eşkıyalık ve Halk Harekeden, İstanbul, 1944.

32 Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu, İstanbul, 1938-1940.

33 Çağatay Uluçay "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. Vl-9 (1954), s.53-90;

lerle yayınladığı Manisa esnafına ait eseri, bu alanda en etraflı etüdlerden biridir.[34]

Uluçay bu yayınlarında Manisa şer'iyye sicillerini esas tutmuş, böylece sicillerin sosyal tarihin önemli bir kaynağı olduğunu ortaya koyarak 1950'lerden sonra bu vadide yapılan geniş araştırmalara[35] örnek olmuştur. Çağatay Uluçay'ın önemli katkıları arasında Saruhânoğulları ve Karaosmanoğulları'na ait yayınlarını zikretmek gerekir.[36]

Vakıflar

Barkan, Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında evkafın önemi üzerinde durarak özgün çalışmalar yayınlamıştır. Bu arada İ. H. Ayverdi ile birlikte yayınladıkları *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri,* İstanbul tarihi için temel bir eserdir. Nasıl ki, *Kanunlar* ve *Hüdavendigâr Livası Defteri,* tarım ekonomisi, maliye, toprak hukuku için temel belgeleri vermekte, bütçeler ve muhasebe defterleri mimarlık, inşaat, işçilik, maliye ve para tarihi, *Sûleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* (2 cilt) işçilik, malzeme, fiyatlar, *ihtisab* kanunları, devletin pazar ve fiyat kontrolü üzerinde temel belge koleksiyonları oluşturmaktadır.

Padişahların özel hayatını anlatan *Harero'den Mektuplar* (İstanbul 1956) son derece ilginç belgeleri içermektedir.

34 Çağatay Uluçay, XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat ve Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı. İstanbul, 1942.

35 "Bu vadide yine şer'iyye sicillerini göre yayınlanmış önemli bir eser: A. Cohen, *The Guilds of Otoman Jerusalem,* bu eser şurada çıkmıştır: *The Ottoman Empire and Its Heritage,* (Ed. S. Faroqhi ve H. İnalcık), No. 21, Leiden, Brill, 2001.

36 Çağatay Uluçay, *Manisa Tarihi,* 1. (Gökçen ile birlikte), Manisa, 1939; Çağatay Uluçay, *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar I-II,* İstanbul, 1940-1946.

Vakıflar alanında Barkan'ın en kabiliyetli takipçilerinden biri, Bahaeddin Yediyıldız'dır. Yediyıldız'ın *Institution du vaq fau XVIIIe siécle en Turquie -étüde socio-historique* adlı doktora çalışmasının ilk baskısı, *Centre National de la Reclıerche Scientifique'in* desteğiyle gerçekleşmiştir.[37] Orta ve Yeniçağlarda Müslüman toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında son derece önemli bir rol oynayan vakıf müessesesine, Barkan'ı izleyerek *Annales* Ekolü'nün total tarih anlayışıyla yaklaşan Yediyıldız, bu konudaki araştırmalarında, ihtimâli sondaj metodunu kullanmış; kantitatif analizlere de başvurarak, Türk vakıflarının XVIII. yüzyıldaki durumunun ve toplumun diğer sektörleriyle ilişkilerinin tablosunu çizmiştir. Yediyıldız'ın bu metodu öğrencileri tarafından diğer yüzyıllar için de kullanılmış, vakfın Türkiye'de XVIII., XIX. ve XX. yüzyıllardaki tabloları da sergilenmiştir.[38]

Barkan'dan Sonra

Bugün bazı yazılarda Barkan'ı, resmî millî tarih politikasının bir temsilcisi gibi gösterme eğilimine rastlamaktayız. Bu tamamıyla yanlıştır. O, Batılı tarihçilerin, Osmanlı devlet sistemi ve onun sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgisizlikten kaynaklanan sathî yargıları karşısında, belgelerini ortaya koyduğu karmaşık bir sistemi tanıyınca tepki gösteriyor, bazan abartmalı tanımla-

---

37 Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985. Kitap, ikinci kez Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır (Ankara, 1990). Türkçesi, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi -Bir Sosyal Tarih İncelemesi-* adıyla yakında Türk Tarih Kurumu'nda çıkacaktır.

38 Nazif Oztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakif Müessesesi,* Ankara. 1995; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerinde Bir Araştırma (1585-1683),* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi).

malar yapıyordu. Osmanlı hakkında çoğu kez olumsuz hüküm vermeye alışmış Batılılar, bunu "millî" tepki gibi göstermeye çalışmakla kendileri hata içindedir. Barkan, gerçekleri ortaya koyan bir tarihçidir.

Buna karşı, genç kuşak arasında, çoğu üniversite iktisat ve sosyoloji bölümlerine mensup bir grup, Osmanlı tarihini Marxist teoriye, özellikle Asya Tipi Üretim Tarzı (AMP)'na göre yorumlamayı denediler (başlıca Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Toplum Yapısı,* İstanbul: MAY Yay. 1969; H. İslâmoğlu ve Ç. Keyder çeşitli denemelerinde Marxist *AMP* teorisini titizlikle izlediler.[39] Tüm bu grup, Barkan'ın ortaya koyduğu bilgi ye kapakları kendi teorilerine temel yaptı. Grup arasında tarihçi H. İslâmoğlu-İnan, AMP'ye bağımlı olmakla beraber, Barkan geleneğini izleyerek arşiv belgelerine dayalı bazı ampirik araştırmalar da yayınlamıştır *(Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,* İstanbul, 1991). Osmanlı toplumunda nispeten az sayıda mülk toprak sahibinin varlığı, Osmanlı'nın kırsal alanda yaygın mîrî devlet toprak rejimini değiştirecek ölçüye ulaşmamış, yerel feodallerden kurulu bir rejim oluşmamış, böylece Avrupa'daki gibi yerel servaj/serflik ortaya çıkmamış, Marxist teoride beklendiği gibi, buradan kapitalizme geçiş süreci asla gerçekleşememiştir. Ama yine de, mîrî toprak rejiminin ve *çift-hâne* sisteminin Osmanlı toplumunun temeli ve durağan bir sosyo-ekonomik yapının alt-yapısı olduğu tezi, belgelerin ortaya koyduğu bir gerçek olarak, kabul görüyordu. Divitçioğlu ve onu izleyenler, İngiliz konsolos raporlarına göre Hindistan'ı örnek alan Marx'ın *AMP* teorisinin, Osmanlı toplum yapısını açıklamada yetersiz kaldığını itiraf etmişlerdir. Bu denemelerde onlar, daima Barkan'ın verilerine dayanmak zorunda

39 Bu ekolün eleştirisi için bkz. Halil İnalcık "On the Social Structure of the Ottoman Empire, Paradigms and Research" *From Empire to Republic,* ISIS, İstanbul, 1991.

kalmışlardır. *AMP* teorisinin temel iddiası şudur: Fethe ve zora dayanan Asya askerî imparatorluklarında köy ve şehir arasında sosyo-ekonomik bir bütünleşme olmamıştır; para ekonomisi ve kapitalizm gelişememiştir. Doğu komünist memleketlerinde ise, Osmanlı rejimi "geri bir feodalizm", Balkanlar'da gelişmekte olan Batı tipi yerel feodalizmi geriletmiş bir rejim olarak tasvir olunmuştur. Askerî-idareci sınıfın elinde biriken para, ekonomik girişimlere değil, durağan vakıf tesislerine yatırılmıştır. "Geriletici Feodalizm" teorisini başlıca Bulgar Osmanisti Vera Mutafcieva işlemiştir.[40] Sovyet kontrolü altındaki tüm memleketlerde, Osmanlı rejimi hakkında tamamıyla bu teori hâkim olmuş; bu görüş doğrultusunda yeni bir tarih literatürü ortaya çıkmıştır. Divitçioğlu'na göre, Osmanlı sosyo-ekonomik formasyonu, *APM* ve böyle bir feodal yapının karışımını temsil eder. Özellikle XVIII. yüzyıl ayan dönemini göz önüne alarak İslâmoğlu ve Keyder, *AMP* teorisiyle I. Wallerstein'in *peripheralization* teorisini bağdaştırmaya çalışırlar. Osmanlı sosyal formasyonunun biçimlenmesinde kenar toplumları kendine bağımlı kılan Avrupa kapitalist dünya ekonomisinin etkisini hesaba katma gereğine inanırlar. Barkan'a dayanarak, Osmanlı örneğinde, devletin her alanda egemen, bütünleştirici *(integrative)* rolünü özellikle belirtirler.[41]

1950-1975 yıllarında Barkan'ın açtığı çığırda yürüyen, fakat açıkça Marxist teoriyi izleyen bir başka tarihçi Mustafa Akdağ (1913-1972)'dır.[42] Akdağ, Selçuklu döneminden başlayarak

40 Vera Mutafcieva, "De l'exploitation feodale dans les terres de lapopulation bulgare sousla domination turque aux X et XVIe siécles», *Etudes Historiques,* I, Sofia, 1960.

41 Bu görüşler için bkz. Halil İnalcık, "On the Social Structure", *From Empire to Republic,* s.41-45.

42 Akdağ'ın başlıca eserleri: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin Iktisadi Vaziyeti, *Belleten,* 13/51 (1949), 14/55 (1950); *Türkiye Tarihi'nde İçtimaî Buhranlar Serisinden;*

XVI. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye tarihini, sosyal-ekonomik altyapıdan, tabandan gelen dinamikler çerçevesinde ele almayı denemiştir. Onun Marxist teoriyi ampirik tarih araştırmalarıyla bağdaştıramayanlardan farkı, Barkan gibi, tezlerini Osmanlı arşiv belgelerine, *Mühimme Defterleri* ve kadı mahkeme sicillerine dayandırma metodudur.

Akdağ'ın Osmanlı tarihçiliğine önemli katkısı, Anadolu köylüsünün medrese softaları, ücretli asker Sekban ve Sarucalar ve bunların eşkıyaya dönüşmüş tipi Celâlîler üzerindeki önemli araştırmalarıdır. O, bu grupları, Padişah kullarına dayanan Osmanlı rejimine karşı Anadolu köylüsünün mücadelesi biçiminde algılıyordu.

Akdağ'ın tezlerini eleştiren yazılarımda[43] şu noktaları düzeltmeye çalıştım: Celâlîler, isyan eden köylüler değil, Avusturyalılara karşı 1593-1606 savaşında devletin tüfekli askere ihtiyacı dolayısıyla halktan örgütlediği Sekban ve Saruca bölükleridir. Onlar, maaş alamayınca eşkıya olmuş ve devlet bunları eşkıya anlamında Celâli adıyla anmaya başlamıştır. Onlar, Yüz Sene Savaşları sırasında Fransa'da soygunculuğa başlayan *Compagnies d'Arms* ücretli asker kumpanyalarına benzer. XVI. yüzyılda sosyal nedenlere gelince: bunalımı, % 40 üstünde bir nüfus artışı sonucu topraksız kalan köylünün ırgad, levend ve Sekban-Saruca askeri biçiminde başka geçim yolları aramasıyla açıklayabiliriz.

Medreseli İsyanları. (İstanbul, 1952); *Celâli İsyanları (1550-1603)*, (Ankara, 1963); *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâi tarihi, 1*, (İstanbul, 1977), II. (Ankara, 1971); *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, (Ankara, 1975).

43 Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğumun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV, (1951), s629-690; "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*. VI, (1980), s.283-337.

1593-1606 Avusturya savaş dönemi, Osmanlı'nın klasik askerî ve malî sisteminin çöküşüne yol açmıştır. Avusturyalıların yeni üstün vasıflı ateşli silahları karşısında Osmanlılar tüfekli asker olarak Yeniçeri ve Sekban-Saruca askerini fazlasıyla artırmak zorunda kalmış, bu durum malî bunalımın ve Anadolu'da anarşinin yakın sebebi olmuştur. Aslında bu, tarihçilerin "Askeri Devrim" *(Military Revolution)* dediği Avrupa silâh ve savaş teknolojisindeki gelişme ile ilişkili bir olgudur. Akdağ, bazı temel nedenleri hakkıyla belirlemeden uzak olmakla beraber, tarihçinin dikkatini olayların vehamet ve derinliğine çekmekle Türkiye sosyal tarihine önemli bir katkıda bulunmuş, Balkan'ın ihmal ettiği tarihi sosyal gelişmelere parmak basmıştır.

Osmanlı tarihi üzerinde Barkan ekolü yanında Marxist tarihçiliğin katkıları, Marxist reçeteye sadık kalmalarına rağmen, yine de hayli yararlı olmuştur. Köylü ve emekçi sınıfı, para ve ücretler, günlük yaşam, merkez ve taşra, şehir-köy ilişkileri, gibi araştırma alanları gündeme girmiş, sosyal-ekonomik tarihçinin ufku genişlemiş, *Annales* okulunun anladığı biçimde bütüncü *(total, holistic, global)* bir tarih yazıcılığına yaklaşılmıştır. Barkan, bu doğrultuda yaptığı empirik araştırmalarla temelleri hazırlamış, tarih ufkumuzu genişletmiştir.

Yeni Tepkisel Akımlar

1997'de Mersin'de toplanan ve "milliyetçi" tarihçiliğin enine boyuna eleştirildiği I. *Ulusal Tarih Kongresi'ne* sunulan bildiriler[44] Türkiye'de yeni tarihçilik görüş ve akımlarını yansıtan ilginç bir platform oluşturmuştur. Orada genç tarihçiler, şu gözlemi yapmaktadır: Tarihçilik, "mikro-milliyetçilik ve etnik temelli

44 Tarih ve Milliyetçilik, *I. Ulusal Tarih Kongresi Bildirileri*, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Mersin, 1999.

bölgesel savaşların" etkisi altındadır ve bizzat tarihçiliğin bunda payı olduğu inancındadırlar.

Milliyetçiliği, "milli benlik", "kollektif kimlik" olarak ele alan sosyolojik yaklaşım, onun *öteki'ne, başkası* Türkiye örneğinde Batı ve azınlıklar, karşısında devletin tutum ve varsayımları şeklinde ortaya çıktığını vurgular (B. Çukurova ve M. Yüksel).

Tarih ve milliyetçilik üzerine I. Ulusal Tarih Kongresi, gerçekte, Türkiye'de 1970'lerin sağ-sol kavgalarıyla başlayan toplumsal tepkileri yansıtması itibariyle dikkate değer. Yeni dönemde halk, 27 Mayıs 1960 darbesiyle bir kez daha belli bir disiplin altına sokulduğuna inanmış, buna karşı yeni dönemde Demokrat Parti'yi sürdüren yeni sağcı partiler ortaya çıkmış, bizzat CHP'nin sultacı kadrosuna karşı sosyal reform isteyen Ecevitçi hareket güçlenmiş, iktisadî darlık içinde bunalan ülkede geçim ve gelecek umudunu kaybetmiş bir gençliğin devrimci radikal direnci baş göstermiş, bu radikal akıma karşı Türk-İslâm sentezi formülüyle bir milliyetçi-İslâmcı hareket gittikçe militan bir nitelik kazanmıştır. 1960-1980 döneminde Türk tarihçiliği, bu siyasî atmosferin kuvvetli etkisi altındadır.

Türkiye'de şimdi şunu inanılıyor ki, ulus-devletin kuruluşu ile beraber, millet-devlet özdeşleşmesi gelmiştir. Dünyada olduğu gibi günümüz Türkiyesi'nde de, 'bunun sonu gelmiş, özellikle ekonomik globalleşme akımı yeni gelişimi hızlandırmıştır. Şimdi cemaatler, azınlıklar, çoğulcu sivil toplum kurumları öne çıkmaktadır. Postmodernizm, II. Dünya Savaşı sonunda, merkeziyetçi, tek hukuka dayanan, ekonomide bütünleşmeyi hedefleyen millî devletin sonunu mu ifade ediyor, sorusu gündeme gelmiştir. Tarihçilik de devletin tekelindedir. Şimdi eğer mümkünse, "popüleri merkeze alan bir tarih yazıcılığı" gerekir (Y. Sarıbay). "Milliyetçi, muhafazakâr tarihçileri" eleştiren Tanıl Bora'ya göre, Türk tarihçiliğine "devlet mitosu" egemendir. Bu çeşit tarihçilikte, Türklük kavramı

temel mitostur. "Türk Tarih Tezi" bunun açık bir ifadesidir. Bu tarih mitolojisinde, Türklerin devlet kuruculuğu, kurulan devletler arasında devamlılık, kahraman devlet kurucuları, merkeziyetçi evrensel devlet kavramları egemendir. Esasen Türk-İslâm Sentezi anlayışı da, bu mitoslara dayanır.

Mersin Kongresi'ne bildiri sunanlar aslında, XX. yüzyıl sonunda Türkiye'nin yeni siyasî, sosyal, ekonomik yapısı ve şartları üzerinde gözlemlerini dile getirmekte (milliyetçilik, küreselleşme, post-modernizm, devlet mitosu, Kürt kimliği), Osmanlı toplum yapısı ve Osmanlı devlet anlayışı (cemaatler etnik gruplar karşısında devlet, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde aşırı milliyetçilik) konuları üzerinde eleştirel gözlemler yapmaktadırlar.

Sosyal Bilimlerin Tarihyazımına Etkisi ve Türkiye'deki Durum

Tarih ve Psikolojik Bilimler: Bir İmkân olarak Sosyal Psikoloji ve Psikodinamik Yaklaşım

Erol Göka(*)

Tarihin ve kültürün gerek bireysel gerek topluluk halinde olsun bugünkü davranışlarımıza etkisi, insan bilincinin ortaya çıkışında kültürün ve kültürel aracılar olan kelimenin, işaretin, mitin ve sembolün rolü, çağdaş psikolojinin kuruluşundan beri kayıtsız kalmadığı alanlardandır. Lev Vygotsky'nin 1920'lerde insan psikolojisinde tarihin ve kültürün önemiyle ilgili görüşlerini ifade etmesinden itibaren "kültürel tarihsel psikoloji", "sosyo-tarihsel psikoloji", "'kültürel tarihsel aktivite teorisi", "sosyal gelişim teorisi" gibi adlarla temel psikoloji ekolleri arasında yer almıştır.[1] Ancak geçen yıllar boyunca psikolojik bilimlerde devasa gelişmeler olmuş, bilimsel işbölümünde incelmeler gündeme gelmiştir. Bugün tarihle psikolojik bilimler arasındaki alanda yapılan çalışmalar, tarihe psikolojiden bakışı da içermeye ve "psikotarih" (veya "tarihsel psikoloji") (psychohistory) adıyla

(*) Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi/Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi

1 Michael Cole, *Cultural Psychology: A Once and Future Discipline,* Harvard University Press, Cambridge, 1996.

anılmaya başlanmıştır. Kırk yıldan beri bir enstitü, akademik bir yayın ve uluslar arası kongre etrafında örgütlenmeye çalışan Psikotarih, "sosyal ve politik grupların, milletlerin, geçmişteki ve şimdiki davranışlarının emosyonel kökenlerini sosyal bilimlerin araştırma yöntembilgisiyle psikoterapiden kaynaklanan bilgi birikimini kombine eden, tarihsel motivasyonların bilimi" [2] diye tanımlanmaktadır.

Biz de şimdilik ona bağlı kalmakla birlikte tanımın oldukça sorunlu olduğunu kabul ediyoruz. "Psikotarih" kavramı bilimsel olarak sorunludur çünkü sosyal bilimlerde henüz içinden çıkılamamış olan yöntembilgisi alanında bir fikir birliği varmış gibi davranmakta, üstelik bu fikir birliğini "psikoterapi" denilen daha tanımı konusunda bile anlaşma sağlanamamış olan bir kavramla işbirliği yapabilecek düzeye çıkarmaktadır. Bu haliyle Psikotarih, İsaac Asimov'u bilimkurgu bilimi olarak tasarladığı "psikotarih" biliminden sadece biraz daha bilimseldir ama incelediği konulara bakıldığında bilim dünyasının kayıtsız kalamayacağı ölçüde ciddi bir içerime sahiptir. Doğum, çocuk yetiştirme pratikleri, çocuk suistimali, ensest, çocuk kurbanı, ebeveynlik tarzları vb... Bunlar geleneksel tarihçilerin asla el atmadığı, görmezden geldiği konulardır. Oysa tarihteki özellikle savaş gibi yıkıcı olaylarda, bilhassa liderlerin kişiliklerinin ve psikolojik yapılarının önemi açıktır. Çocukluk dönemiyle olan bu ilgisinin dışında Psikotarih, tarihsel kişiliklerle ve onların tarihsel motivasyonlarıyla yani psikobiyografiyle ve millet gibi büyük gruplar da dâhil olmak üzere grupların tarihsel psikolojileriyle, dolayısıyla tarihteki kişilerin ve grupların psikodinamikleriyle de alakalıdır.

Ortada akademinin üzerine fazlaca eğilmediği bu yüzden epeyce yöntembilgisi sorunları içeren bir "tarih üzerinde psikoloji-

2 www.psychohistory.com

nin etkisi" ya da "tarihe psikolojik bakış" diyebileceğimiz bir alan vardır. Bu durumda bu alanı bilimsel ilginin dikkatine çekmeye çalışan Psikotarih'e henüz yeterince "bilimsel" değil diyerek kayıtsız kalmak, kesinlikle bir görev ihmali olduğu gibi bilimsel bilginin gelişiminden yana tavır koymamaktır. Yapılması gereken alandaki yöntembilgisi sorunlarını kabul eden bir bakışla alanın bilimsel bilgi gelişimi için çalışmaktır. Alan, imkanlar ve tuzaklarla doludur. Pekala, bu yeni alanda bilim yapıyoruz derken bayağı bir felsefe ve hatta safsata yapılıyor olabilir. Şöyle ki:

Beşeri bilimler alanında en önemli sorunlardan birisi, felsefe yapmakla bilim yapmanın birbirlerine karıştırılmasıdır. Örneğin, "İnsanın toplumsal bilincini toplumsal varlığı belirler" ya da " "insan, toplumsal ilişkileri toplamıdır" gibi Marksist felsefi tezler, tez olarak oldukça can alıcı ve şıktırlar ama onlara gereksiz bir bilimsellik atfedersek, bilimsel düşünceye uzaklığımızı göstermiş olmaktan başka bir iş yapmış olmayız. Felsefe ve beşeri bilim arasındaki farkı bir benzetmeyle açıklamaya çalışırsak şunu söyleyebiliriz: İnsan zihninin kendi üzerine düşünme, önerme oluşturma ve mantığa vurma özelliklerinin "tezler" şeklinde üretildiği "Felsefe"nin ihtişamlı fildişi kulelerine göre sıkı bir kavramsallaştırmaya ve kanıta ve yanlışlanabilirliğe dayalı "beşeri bilimler", bir manzara resmi gibidir.

Beşeri bilimler bir manzara resmi gibidir ama bu resme de yakından baktığımızda beşeri bilim dallarının çok farklı yerleşimler gösterdiği, aralarında oldukça önemli farklılıklar olduğu görülecektir. Beşeri bilimlerin bu karmaşık yapısını, uzun yıllar sosyal bilimlerin "en katı alanı" dediği iktisatta çalıştıktan sonra, bakışına tarihsel boyut kazandırmak istediği için sosyal bilimlerin "en yumuşak alanı" dediği[3] tarihte, özel olarak Türk tarihinde incelemelere

3 Sencer Divitçioğlu, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.37.

girişen Sencer Divitçioğlu, çok iyi fark etmiştir. Ona göre "tarihçi incelediği başkasıyla zaman içinde, yani artsüremli olarak" diğer beşeri bilim dalları ise (ki onun örneğinde antropoloji) "mekan içinde, yani eşsüremli olarak mesafeleştiğinden, metodolojik olarak, bu iki bilim dalı birbirini tamamlar... durağan antropoloji ile devingen tarih iç içe geçer."[4] Sencer Divitçioğlu, "Tarih"i tek başına bir bilim değil de hep bir "Tarih +" olarak algılamak gerektiğini düşünmektedir. "Buradaki (+), beşeri bilimler metodolojisidir. Tarih bilimi soyutlama işlemini beşeri bilimlerden ödünç aldığı model, yapı, işlev, kategori, aksiyomatik, diyagram gibi aletleri kullanarak gerçekleştirir.[5] Divitçioğlu'na göre son zamanlarda, beşeri bilim alanında çalışanlar ve tarihçiler, çalışmaları arasında bir kaynaşma olmasının gerektiğini fark etmişler ve disiplinler arası bu kaynaşmanın sonucu olarak örneğin "antropolojik tarih" ya da "tarihsel antropoloji" gibi alanlar türemeye başlamıştır.[6]

Her ne kadar O, "psikolojik bilimler"e oldukça yabancıysa da Sayın Divitçioğlu'yla beşeri bilimler alanına benzer bir bakışa sahibiz. Onun "katı" dediği bilim türlerine biz "sıkı"; onun "yumuşak" dediklerine ise biz "esnek" bilim diyoruz ve tıpkı onun gibi çalıştığımız grup psikolojileri alanının tarihsel boyutlarına ilgi göstermeden önce, uzunca bir süre beşeri bilimler için(de) sürdürülen yöntem tartışmalarıyla[7] ve insanın grup-varlığının

4 Divitçioğlu, a.g.e., s. 14.

5 Divitçioğlu, a.g.e., s. 32.

6 Divitçioğlu, a.g.e., s. 14.

7 Erol Göka, Abdullah Topçuoğlu, Yasin Aktay, *Önce Söz Vardı: Yorumsamacılık Üzerine Bir Deneme*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996; Erol Göka, *Varoluşun Psikiyatrisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997; Erol Göka, "Psikoterapinin "Sağlam Bir Bilim" Olarak Kurulması Mümkün müdür?" *Bilimlerin Vicdanı Psikiyatri içinde*. Ütopya Yayınları, Ankara, 1999, s.68-79.

nasıl ele alınması gerektiği sorunuyla[8] uğraştık. Bu uğraşının sonuçlarını yukarıda "beşeri bilimler bir manzara resmine benziyor" diye özetlemiştik. Bu manzara resmine biraz daha yakından bakacak olursak:

"Sosyoloji", "Antropoloji", "Sosyal Psikoloji", pozitivist-ampirisist bilimsel bakışı içlerine almakla, bir ölçüde bir bilim dalı olmanın ve güvenilir bilgi üretmenin hazzını yaşarlar ve beşeri bilimleri benzettiğimiz manzara resminin adeta "bulutları"dırlar. Psikolojinin, özellikle grup psikolojisinin tarih içindeki izlerini sürmeye kalktığınızda, "Sosyal Antropoloji"nin, "Gündelik Hayat Tarihi", "Gündelik Hayat Sosyolojisi", "Toplumsal Tarih" ya da "Tarihsel Sosyoloji" gibi isimler alan bilim yöresinin görece muhkem, belli belirsiz de olsa sınırları çizilmiş tepelerinden pür neşe yuvarlanarak dibi belirsiz bir krater gölüne düşersiniz. Kalkıp üzerinizi silkelediğinizde de tüm bu bilim yörelerinden öğrendiğiniz bilgilerin dökülmesini beklersiniz psikolojik verilere ulaşabilmek için. Bu bilim yöreleri de elbette insan ve davranışla uğraşırlar ama sosyal antropoloji yalnızca evlenme, doğum, ölüm vs. gibi ritüellerle sınırlıyken diğer bilim yöreleri, toplumsal davranışın değişen yanlarıyla ilgilenirler.

Tekrar "Psikotarih"e dönecek olursak: Yukarıda sözünü ettiğimiz nedenlerle, son yıllarda örneğin antropoloji alanında "Antropolojik Tarih" veya "Tarihsel Antropoloji" adı verilen bir bilimsel gelişme olmuşsa[9] aynı türden bir gelişme tarih ve psikolojinin kesişim noktasında da baş göstermiştir. (Sadece psikanaliz ve tarihi bir araya getiren çalışmalar olmakla birlikte[10]

8 Erol Göka, "İnsanın Grup-Varlığı", *Avrasya Dosyası*, 6.4, (Sonbahar 2000), s. 315-351.

9 Bernard S.Cohn, *An Anthropologist Among the Historians and Other Essays*, Oxford University Pres, Delhi, 1987.

10 Michel de Certau, *Tarih ve Psikanaliz*, (Çev. Ayşegül Sönmezay), İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009; Fethi Benslama, *İslam'ın*

henüz akademide "bilimsel" bir çerçevede görülmediğinden ve zaten onlar da bilimselliği dert etmediklerinden üzerlerinde durmayacağız.) Ama henüz bugün psikanaliz, tarih felsefesi ve ampirik psikolojinin ilginç bir amalgamından ibaret olsa da tarihin içinde psikolojik unsuru ayrıştırma, bir başka deyişle tarihe psikolojiden bakma girişimleri kendini fark ettirmeye, "Psikotarih" adıyla bilim dünyasında kendisine bir yer açmaya başlamıştır.

Psikotarih, birçok yöntembilgisi sorunun yanı sıra bilimler arasında sınıflandırma ve diğer bilimlerle sınır sorunlarına da sahiptir. Örneğin birçok konuda Psikotarih'in incelemeleri, "Politik Psikoloji"ye çok yaklaşmaktadır ve bu yüzden tarihsel psikolojiyle uğraşan birçok kimse aynı zamanda "Politik Psikoloji"yle de ilgilenmektedir.[11]

Ülkemizde psikotarih alanında yapılan çalışmalar oldukça yenidir. İlk olması nedeniyle mutlaka Bilgin Saydam'ın "Deli Dumrul'un Bilinci"[12] kitabını ve bizim "Türk Grup Davranışı" başlığı altında yaptığımız çalışmaları[13] anmak gerekir. Dikkat edilecek olursa ülkemizdeki "Psikotarih" araştırmacıları psikolojik bilimlerden ziyade, bir tıp dalı olan psikiyatriden çıkmaktadır. Bunun nedeni büyük ihtimalle psikiyatri kökenli araştırmacıların

---

Psikanalizi, (Çev. Işık Ergüden), Metis Yayınları, İstanbul, 2005.

11 Lloyd Demause, *Foundations of Psychohistory,* Creative Roots Inc., New York, 1982; Peter Loewenberg, *Decoding the Past, The Psychohistorical Approach,* Transaction Publishers, New Brunswick, 1996; Jacques Szaluta, *Psychohistory: Theory and Practice,* American University Studies, New York, 1999.

12 M. Bilgin Saydam, *Deli Dumrul'un Bilinci*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997.

13 Erol Göka, *Türk Grup Davranışı*, Aşina Kitaplar, Ankara, 2006; *Türklerin Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008; *Türklerde Liderlik ve Fanatizm*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009; *Türk'ün Göçebe Ruhu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

aynı zamanda klinisyen oluşları ve eğitimlerinde psikoterapilerin önemli bir yer tutmasıdır. Psikodinamik psikoterapiler alanında alınan eğitim, ister istemez bireysel ve grup davranışının nedenlerini ararken araştırmacıyı çocukluğa ve tarihe doğru bir yolculuğa çıkarmaktadır. Kaldı ki, "psikotarih" incelemelerini psikiyatriden yapmak, tarihe beyin biyokimyasını ve ruhsal rahatsızlıkları da katmak demektir ve bu tarihsel bilgi için yeni ve fevkalade bir imkandır. Günümüzde bu alanda henüz dişe dokunur bir çalışma yoksa da örneğin bir hanedanın genetik geçişli bir ruhsal rahatsızlığa duçar olduğunun kanıtlanması tarihte devrim niteliğinde sonuçlara yol açabilir.

Psikotarih'in tarihsel bakışa nasıl bir katkı sağlayabileceği konusunda ise kendi "Türk Grup Davranışı" çalışmamızı örnek olarak sunmak istiyoruz.

Eski inanış ve yaşama tarzlarının şimdiki yaşantılarımıza etkileri konusunda, bugüne kadar birçok bilim dalında birçok çalışma yapılmıştır. Bu tür çalışmaların sonucunda[14], örneğin "Anadolu İslamiyeti ya da halk İslamı" adıyla anılan ve tümüyle

---

14 M. Fuat Köprülü, "İslam Sufi Tarikatlarında Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", (Çev. Yaşar Altan) *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, (1970), s.141-152; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, (2.Baskı), Ankara, 2000, Muharrem Kaya, "Eski Türk İnanışlarının Türkiye'deki Halk Hekimliğinde İzleri", *Toplumbilim*, 13, (2001), s.81-93; Osman Atilla, "Devlet Beşiğimizin Gönül Sesi", *Türk Kültürü*, X/109, (1971), s.49-54; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.I., (3.Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 1998; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* (on cilt halinde), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000; Orhan Acıpayamlı, "Türkiye'de Yağmur Duası-II", *DTCF Dergisi*, XXVI, 1-2, (1964), s.221-250; Abdülkadir İnan, "D. K. Zelenin'in *Kult ongonov v Sibire* Adlı Eseri Hakkında: Sibirya'da Ongon Kültü", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, VI/23-24, (1942), s.121-126; Hasan Eroğlu, "Dağbaşı Abideleri ve Kösedağ Şehitliği", *Türk Kültürü*, ,

Şamanizm'in İslamiyet'le etkileşimi esasına dayandırılan bir kavram bilim dünyasında yerini almıştır. Gerçekten de bugün başına "halk" getirilen "halk hekimliği", "halk oyunları", türküler, halk destanları ve efsaneleri gibi kavramların tarihsel uzantıları olduğu açık veya örtük biçimde kabul edilir. Bunlardan ayrı olarak Etnoloji, Folklor (Halkbilim) veya Sosyal Antropoloji'nin alanı içinde incelenen toplumsal olay ve ritüellerin ve yine örneğin yağmur dualarının, kurban süslemelerinin, dağ başlarına izafe edilen kutsallığın, ağaçla ilgili inanışların vd. nin tarihin derinliklerinden sızarak gündelik yaşamımızdaki yerlerini aldıkları ortaya konmuştur. Gelenek ve görenekler adı altında incelenen tüm toplumsal olayların, tarihin dayanıklılık göstererek mevcut yaşantılarda ortaya çıkan kalıntıları[15] oldukları bilinmektedir. Ancak tüm bu değerli bilgi birikimine rağmen, tarihin grup davranışımıza, grup psikolojimize etkisi hakkında doğrudan sorular yerine, "mevcut grup yaşantılarının (davranışının) tarih içine uzanan psikolojik dinamikleri var mıdır?" gibi bir soru sorarak cevabının aranmasına çalışılmamıştır. Zira bu tür bir çalışma için psikotarihsel bir bakış gereklidir.

"Mevcut grup yaşantılarının tarih içine uzanan psikolojik dinamikleri var mıdır?" sorusuna cevap ararken en genel olarak diğer beşeri bilimler tarafından ortaya konmuş olguların kazısına girişmişsiniz ve disiplinler arası bir işbirliğine zorunlusunuz demektir. Bu kazıda bazı olguların toplumsal, ekonomik, coğrafi koşullara dayanıksız ya da kelimenin tam anlamıyla "toplumsal", "ekonomik" ve "coğrafi" yani "zamana ve mekana bağlı" oldukları ortaya çıkar. Onları belirleyen koşullar ortadan kalktığında bu

---

X/ 113, (1972), s.279- 284; Hikmet Tanyu, "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar", *Türk Folkloru Araştırma Yıllığı*, (1975), s.129-142.

15 Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, (2. Baskı),. Alan Yayınları, İstanbul, 2000, s.98.

olgular da silinip gider. Şu halde Psikotarih içinde çalışan birisi olarak sizin yapmanız gereken, disiplinler-arası işbirliği yaklaşımı içinde, grup yaşantılarını geriye doğru izleyerek, bu yaşantılardaki "zamana ve mekana bağlı" unsurları birer birer ayıklayarak psikolojik dinamiklere ulaşmaktır. Bu çabayı, yaptığımız "kazı" benzetmesinden ayrı olarak, cilt ve kas gibi yüzeysel tabakaları sıyırarak kemik gibi en derin dokuları bulmaya çalışan bir "tarihsel otopsi" (teşrih) olarak da görebiliriz.

Türk tarihi için konuşacak olursak, örneğin Türklerin inanç sistemlerinin tarihsel-toplumsal koşullar ya da yaylak, kışlak gibi yaşam yeri seçimlerinde coğrafi koşullar tarafından belirlenmiş yönleri vardır. Türkler, Müslüman olduklarında, önceki inanç sistemleri tamamen olmasa da belirgin bir değişim geçirmiştir; aynı şekilde kent kültürüne uygun coğrafyalarda onların göçebeliğe uygun yaşam tarzları gözle görünür bir biçimde dönüşüme uğramıştır.

Ancak zamana ve mekana bağlı olguların dinsel kültürle ve doğum, ergenlik, evlilik, ölüm, hastalık ve sağlık gibi sosyal antropolojinin konusu olan ritüellerle ilgili olanları toplumsal bellekte daha kalıcı bir yer tutar. "Toplumsal bellek" kavramı, konumuzla ilgili olarak çok önemlidir; büyük olasılıkla toplumsal bellek araştırmacıları, araştırma nesneleri ve onun beşeri bilimler tarafından ihmali konusunda bizimle benzer endişelere sahiptiler. Toplumsal bellek araştırmacısı bizim 'Mevcut grup yaşantılarının tarih içine uzanan psikolojik dinamikleri var mıdır?' diye sorduğumuz soruyu "Farklı grupların kendilerine özgü farklı anıları olduğunu kabul edersek, bir grubun kolektif anıları, o toplumsal grup içinde bir kuşaktan diğerine nasıl geçirilir?"[16] diye sormaktadır. Bize göre toplumsal

16 Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (Çev. Alaettin Şenel) Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s.62.

bellek veya kültürel bellek[17] araştırmasıyla, grup davranışındaki tarihsel boyut araştırması bunca benzerliğine rağmen oldukça farklı içeriklere sahiptir. Toplumsal bellek araştırmacısı, bireysel alışkanlık belleğinin kültürel karşılığı olarak gördüğü toplumsal belleğin işleyişinin, bir kuşaktan diğerine aktarılışının nasıl olduğunu anlamaya çalışırken grup davranışındaki tarihsel boyut araştırmacısı bir olgunun toplumsal bellekteki kalıcılık gücünü belirleyen şeyi sorun edinir. Bu nedenle de her iki araştırma farklı sonuçlara ulaşmaktadır. Toplumsal bellek araştırmacısı, kuşaklar arasındaki bellek içeriklerindeki benzerliğin törensel uygulamalar, yani bedensel toplumsal bellek veya kültürel bellek içerikleri sayesinde sağlandığı sonucuna ulaşırken, grup davranışındaki tarihsel boyut araştırmacısı için, bir olgunun toplumsal bellekteki kalıcılık gücünü belirleyen şey, onun grup psikolojisiyle, bir topluluğun var kalma ve kendi varlığını yeniden üretme mücadelesiyle yakından bağlantılıdır. Elbette bu iki sonuç arasında, kimi zaman birbirinden ayırt edilemeyecek ölçüde çok sıkı ilişkiler vardır.[18] Örneğin yakın geçmişte, Bulgaristan'daki rejim değişikliği ve siyasal çözülme ve kaos döneminde yaşananları hatırlayalım. Bulgar yöneticileri, Türk ve Müslümanlara şiddet ve baskı uygulamış, Türk ve Müslümanların verdikleri tepkiler, birçok olaya ve sonuçta bir grup Türk'ün ülkemize göçüne neden olmuştu. Çoğumuzun zihninde bu olayın nedeni Bulgar yöneticilerin Türklerin isimlerini değiştirme girişimi olarak kalmıştır. Oysa olayları yaşamış Türklerle görüşüldüğünde isim değiştirmeden

17 Jan Assmann, *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik,* (Çev. Ayşe Tekin) Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

18 Bu tartışmanın ayrıntısı için bizim şu makalemize bakınız: "Toplumsal Bellek ya da Toplumlar Nasıl Anımsar?" *Virgül,* (Ekim 2003), s.77- 81.

daha çok erkek çocuklarına sünnetin yasaklanmasının olayların başlamasında rol oynadığı görülecektir. Hiçbir şekilde İslam dininin rükünlerinden birisi olmadığı halde, "sünnet", tıpkı ülkemizdeki "mevlit" olgusu gibi, dinin rükünlerinden bile daha önemli hale gelmiştir. Toplumsal bellek araştırmacısının "törensel" yanına ve bedensel toplumsal bellekteki derin etki gücüne işaret edeceği sünnetin bu gücü bize göre insan psikolojisindeki ve insanın grup-varlığındaki çok önemli rolünden gelmektedir. Dinsel kültürün ve sosyal antropolojinin ilgilendiği ritüellerin toplumsal bellekte bu kadar güçlü izler bırakmaları, onların grup psikolojisiyle ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Hatta öyle ki, Yugoslavya örneğinde olduğu gibi (ki Türk tarihinde de bu alanda birçok örnek vardır) kimi zaman, aynı ırktan gelen topluluklar bile, toplumsal bellekleri farklı şekillendiğinden ve grup davranışlarını farklı semboller yönetmeye başladığından birbirlerini boğazlamaktan geri kalmamışlardır.

Grup davranışının tarih içindeki psikolojik belirleyenlerini aramak, bir anlamda bir psikanalistin bireyin mevcut davranışındaki yinelemelerin (replication) ta erken bebeklik yıllarına kadar uzanan, en baştaki, dolayısıyla en köklü ve dolayısıyla en kalıcı dinamiklerini aramasını andırıyor. Yani grup davranışının tarihsel-psikolojik belirleyenleri, toplumsal, ekonomik ve coğrafi koşullara rağmen ayakta kalan, en direşken grup dinamikleri anlamına geliyor. Grup davranışının psikolojik belirleyenlerini aramak bir bakıma tarihsel süreci açıklarken hep sorulan "değişimin toplumsal, ekonomik, kültürel ve coğrafi nedenleri" sorusunu ters yüz etmeyi, bu kez değişimi değil de "değişmeyen"i, "sabit kalan"ı sormayı gerektiriyor. İnsanların grup davranışlarının çok sağlam bir psikolojik temeli olduğunu söylemek, onların toplumsal teorilerde ileri sürüldüğü gibi pek de öyle kolayca yıkılamayacağı anlamına gelmektedir. Grup davranışının bir psikolojik temele

sahip olması, onların belki de hiç değiştirilemeyeceklerini hesaba katmayı gerekmektedir.

Tarihsel süreci yalnızca değişim boyutuyla ele aldığımızda, onun ekonomik, toplumsal ve siyasal birçok yönünü görürüz ama bu arada görece değişmeden kalan psikolojik yönü gözden kaçırırız. Psikolojik boyut, tarihin en yavaş değişen, neredeyse sabit boyutudur; tarih boyunca insanın ömrüyle ve fizyonomisiyle ilgili ortaya çıkan değişiklikleri düşünürsek, tarih içinde insan biyolojisinin bile psikolojiden daha hızlı yol aldığını söyleyebiliriz. Bugün insan toplulukları arasında görünen farklılıkların temelini de bu anlamda değişik grup psikolojilerine ve bu psikolojiye göre şekillenen grup davranışına bağlayabiliriz. Bu noktada ilk kez 1920-30'larda psikolojiye, özellikle psikanalize ilgi duyan antropologların çabalarıyla gündeme gelen[19], daha sonraları "Kültürel Antropoloji" ve "Kültürler-arası Psikoloji" gibi alanlarda öne çıkan tartışmalara konu olan ve hatta "Psikolojik Antropoloji" adı altında yeni bir dalı olması önerilen[20] "kültür ve kişilik"[21] temalarının da, grup davranışında tarihsel değişime direnen yanlarla ilişkili olduğunu belirtmeliyiz. "Psikolojik Antropoloji" kadar bilimsel bir çerçeveye yerleşmemiş olsalar da beşeri bilimlerde yaygın biçimde ve özensizce kullanılan "kültür", "kimlik" ve "ulusal kişilik" kavramları, özel bir tanım alanı özellikle vurgulanmamışsa, çoğu zaman bizimkine

19 Gustav Jahoda, "Theoretical And Systematic Approaches In Croscultural Psychology", In H.C. Triandis, W.W. Lambert (Der.) *Handbook of Cross-Cultural Psychology, I, Perspectives.* Allyn & Bacon, Boston, 1980, s. 69-141.

20 Francis L.K. Hsu, *Psychological Anthropology,* Schnekman, (2.Basım), Cambridge, 1972; Philip K Bock, *Continitues in Psychological Anthropology: An Historical İntroduction,* Freeman, San Francisco, 1980.

21 Anthony F.Ç. Wallace, *Culture and Personality,* Random House, New York 1970, 2. basım.

benzer endişelerle hareket eden araştırmacılar tarafından toplumsal davranıştaki değişime dirençli yanları ifade edebilmek için kullanılmışlardır. Örneğin "Türk kültür tarihi"[22], "Türk kimliği"[23], "Türk kişiliği"[24] dendiğinde çeşitli dallardan araştırmacılar, "Türk" denilen insanlardaki benzer davranış örüntülerine gönderme yapmak endişesi taşırlar. Biz bu başlıklar altında üretilen birçok çalışmadaki değerin farkındayız ama aynı şekilde akademideki bu kavramların, "grup davranışı" adını verdiğimiz olguyu tam olarak içer(e)mediklerini ve tanım alanlarındaki belirsizlik, ideolojik ve hatta siyasal içerimler taşımaları nedeniyle bilimsel bir çalışma için elverişli ve yeterli olmadıklarını düşünüyoruz. Oysa Psikotarih içinde sürdürdüğümüz ve bugüne kadar birçok verimli sonuca ve tartışmalara yol açmış olan "Türk Grup davranışı" çalışmamız, bilimsel değerlendirmeye de açıktır.

22 Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.

23 Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

24 Doğan Ergun, *Türk Bireyi Kuramına Giriş,* Gerçek Yayınları, İstanbul, 1991; *Kimlikler Kıskacında Ulusal Kişilik,* İmge Yayınları, Ankara, 2000.

Kurgulanan Geçmiş: Tarihsel Roman ve Tarihyazımcı Üstkurmaca

Bilge Mutluay Çetintaş[*]

İlk tarih yazarı sayılan Heredotos'un tarihsel olayları aktarırken eğlendirici kılmak için dil oyunlarına başvurduğu bilinir.[1] Anlatı üzerine kurulu olan tarih ve edebiyat, metin üretme söz konusu olduğunda, benzer anlatım tekniklerinden yararlanır. Bu, tarih yazarının betimlediği bir olayın aslında var olmadığını veya kurmaca olduğunu göstermez ama kurgusal olsa da, olmasa da bir metnin yazımında kullanılan dil araçlarının farklı olmadığı anlamına gelir. Çağdaş kuramların ışığında yazılan romanlar ve öyküler tarihyazımını irdeleyen ve sorgulayan duruşlar sergileyebilir, hatta daha da ileriye giderek, alternatif tarih yazımları oluşturabilir. Bu türe tarihsel romanlardan farklı olarak tarihyazımcı üstkurmaca (historiographic metafiction) adı verilir. Halen

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

1 Heredotus'un tarihyazımı İyon hikaye anlatımı ile ilişkilendirilir ve sonunda bir ders olan halk masallarını andırır. Oswyn Murray, "Greek Historians", *The Oxford History of the Classical World*, (Ed. J. Boardman, J. Griffin, O. Murray), Oxford University Pressi Oxford, 1986, s.190-191.

roman geleneği içerisinde yer alan tarihsel romanlarla birlikte, tarihyazımı ve kurmaca sınırlarının belirsizleştiği bu yeni tür de varlığını sürdürmektedir. Tarihsel roman ve tarihyazımcı üstkurmaca arasındaki ayrım, yalnızca kronolojik önce-sonra ilişkisiyle değil, tarihyazımını etkileyen yapısalcılık sonrası kuramlarla ve Hayden White gibi tarih düşünürlerinin görüşleriyle de yakından ilgilidir.[2]

Tarihsel Romanlar

Tarihsel romanların ilk örneklerden birisi, ondördüncü yüzyılda Luó Guànzhōng tarafından yazılan, Çin tarihinde bir döneminin anlatıldığı, *Romance of the Three Kingdoms* (Üç Krallığın Öyküsü) isimli eserdir. Sonraki dönemlerde kurmaca içerisinde geçmiş olaylara göndermeler varsa da, modern tarihsel roman türünün ortaya çıkışı onsekizinci yüzyıl sonlarına rastlar. Georg Lukács'a göre, tarihsel romanlar toplumsal değişimi gösteren Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşlarına bir yanıt olarak gelişir.[3] Lukács, 1745 yılında Jacobite İsyanı sırasında bir İngiliz askerinin maceralarını anlatan, Sir Walter Scott'un (1771-1832) *Waverley* (1814) isimli tarihsel serüven romanını bu türün ilk örneği olarak kabul eder. Gerçekçi tanımlamalarla insan deneyimini ön

---

2 Tarihsel romanlar ve tarihyazımcı üstkurmaca arasındaki ayrım ayrıntılı olarak, Bilge Mutluay Çetintaş, *Geçmişin Öyküleri Öykülerin Geçmişi: Çağdaş Amerikan Romanlarında Tarihin Sorgulanması*, Ege Yayınları, İstanbul, 2008, kitabında incelenmiştir. Makale içerisinde bu incelemede belirtilen düşüncelere yer verilmiş ve alıntılar yapılmıştır.

3 Georg Lukács, *The Historical Novel*, (Çev. Hannah, Stanley Mitchell), U of Nebraska P. Lincoln, 1962, s.31. Lukács tarihsel roman türünü tanımlayan ilk önemli eleştirmendir ve bu çalışması 1937 yılında Rusça basılmıştır.

plana çıkaran akımlarından etkilenerek yazan Scott, eserlerinde tanımladığı çağa uygun betimlemeler yapar ve geçmişte yaşamış bireyleri de öyküsüne yerleştirir.[4] Tarihsel kişiler karakter olarak etkin konumda değildir ama kayda değer görülen eğilimleri göstermek için romana yerleştirilir.[5] Lukács'a göre, Scott'un ana karakterleri yaşadığı çağın dışında kalan, dışlanmış bireyler değil, konuşmayı seven ve duygularını açıkça söyleyebilen kişilerdir.[6] *Waverley*'in alt başlığında belirtildiği gibi, Scott'un romanları yazıldığı zamanının yaklaşık altmış yıl öncesinde geçer,[7] çünkü daha eski zaman dilimlerinde, kurgusallığın farkına varılacağı ve okuyucunun gerçeklik duygusunun sarsılacağı varsayılır. Aslında, tarihsel romanlarda hangi dönemin daha yoğun ele alındığı, söz konusu bölgenin toplumsal değişim hızına, yazarın isteğine ve okuyucuların ilgisine bağlıdır. Sir Walter Scott'dan sonra tarihsel roman türünde yazanlar, onun belirlediği kuralların dışına çıkarak, doğruya yakın tarihsel betimlemelerden ödün verirler ve karmaşık olaylar örgüsü içeren popüler serüven romanları üretirler.

Öte yandan, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında tarih bilim alanı olarak kabul görmeye başlar ama tarihyazımının nasıl olması gerektiği tartışmalıdır. Geçmişin daha gerçekçi algılaması için dramatik ögelerin kullanılmasını benimseyen Thomas Carlyle (1795-1881) gibi Alman idealist felsefesinden etkilenerek yazan tarih yazarlarına rastlanır. Bu tarihçiler, ayrıntılı, canlı ve yaratıcı

---

4 Scott bu yeni yaklaşımın yeterince ilgi görmeyeceğini düşündüğünden *Waverley*'in ilk basımında kendi adını kullanmaz ama sonraki basımların önsözünde bu durumu açıklar. Scott'ın ünü bu romanla o kadar özdeşleşir ki, daha sonraları yazdığı roman kapaklarında "*Waverley* Romanının Yazarı" ibaresi yer alır.

5 Lukács, s. 38.

6 Lukács, s. 60.

7 Walter Scott, *Waverley: Or, 'Tis Sixty Years Since*, Wells and Lilly, Boston, 1815.

öğelerle tarihi okuyucuya sevdirmeye çalışırlar. Bu tarz, aynı yıllarda yaşayan ve bilimsel tarihyazımının öncüsü kabul edilen Alman tarihçi Leopold von Ranke'in (1795-1886) çizdiği birincil kaynaklardan yola çıkarak tarih yazma düşüncesinin karşısında yer alıyor gibi görünebilir ama tarih ve edebiyat anlatımının kesin çizgilerle ayrılmadığının da belirtisidir. Amerikalı tarihçi Dominick LaCapra da ondokuzuncu yüzyılda roman ve tarih anlatımının paralellikler gösterdiğini söyler. Romanın yalnızca tarih bilgisi veya o döneme ait açıklamalar için okunmasının romana haksızlık olacağını belirtir.[8] Tarih bilgisi vermesi dışındaki özellikleri nedeniyle edebiyat metinlerine farklı bir yaklaşımın gerekli olduğundan bahseder. Romanlardaki bilgiler tarihyazımı açısından önemli sonuçlara götürebilir ama edebiyata ve tarihe birbirini açıklayan metinler olarak bakılması her ikisini de olduğundan küçük görmek anlamına gelmektedir. LaCapra'ya göre, ondokuzuncu yüzyıl sonundan itibaren edebiyat ve tarih anlatımında oluşmaya başlayan farklılıklar—daha bilimsel olma kaygısıyla verilerin kaydedilmesi, tarihyazımında anlatının üçüncü tekil şahıs yaklaşımıyla yapılması—idealist ve pozitivist akımlar arasındaki çekişmenin sonucudur.[9]

Edebiyat alanında ise ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiliz roman yazarlarının gerçekçi anlatılarıyla karakterlerini daha derinlikli çizdigi görülür. Örnegin, Charles Dickens (1812-1870) edebiyat tarihinin önemli eserleri arasında sayılan *The Tale of Two Cities*[10] (1859) romanında, Fransız Devrimine yol

8 Dominick LaCapra, *History and Criticism*, Cornell UP, Ithaca, 1985, s.125.

9 LaCapra, *a.g.e.* s.122-128.

10 Türkçeye *İki Şehrin Hikayesi* adıyla çevrilmiştir (Charlws Dickens, *İki Şehrin Hikayesi*, (Çev. Füsun Elioğlu), Oda Yayınları, İstanbul, 1998.

açan olayları ve sonrasında devrimi gerçekleştirenlerin acımasız ve vahşi davranışlarının toplumdaki etkilerini yazar. Devrim öncesi ve sonrasında Paris'i ve Londra'yı karşılaştırmalı olarak inceleyen Dickens, iki şehirde geçen olaylar ve durumlar arasında bağlantılar kurar. Amerika Birleşik Devletleri'nde James Feminore Cooper (1789-1851), Fransa'da Honoré de Balzac (1799-1850), Rusya'da Nikolai Vasilievich Gogol (1809-1852), ve Leo Tolstoy (1828-1910) tarihsel konuları eserlerinde işleyen yazarlar arasında sayılabilir. Türk romancıları arasında da tarihsel roman türünü benimseyen yazarlar vardır. Namık Kemal (1840-1888) *İntibah* (1876) ve *Cezmi* (1880) isimli eserleriyle modern anlamda tarihsel roman yazanların başında gelir. Ziya Gökalp (1876-1924) ve Ömer Seyfettin (1884-1920) de bu türü benimser. Kemal Tahir (1910-1973), Tarık Buğra (1918-1994) ve Reşat Ekrem Koçu (1905-1975) sonraki kuşak tarihsel roman yazarları arasındadır.

Eleştirmen Brian McHale geleneksel tarihsel romanın özelliklerini üç ana başlıkta toplar: 1. Tarihsel bireylerin, olayların ve nesnelerin metindeki konumları sorgulanabilir olmakla birlikte, resmi tarihe ters düşmemelidir. Belirsizlikler ve karanlıkta kalan alanlar yazarın yaratıcılığı sayesinde çözülmeye çalışılır. 2. Anlatılan dönemin dünya görüşünün ve kültür kavramının tarihyazımıyla çelişmemesi gerekir. Anakronizm, yani kişilerin ya da nesnelerin ait olmadıkları zaman dilimine yerleştirmesi veya tarih yanılgısı kabul edilemez. 3. Tarihsel kurmacaların gerçekçi anlatılar olması gerekir. Masal veya büyülü gerçekçilik tarihsel roman türüne uygun değildir.[11] Yirminci yüzyıl başından beri yazılan tarihsel romanlar da bu kuralları benimser ancak, gerek edebiyat, gerekse tarih yazarların görüşleri de metinlerinde belirginleşmeye başlar.

---

11 Brian McHale, *Postmodernist Fiction,* Routledge, London, 1989, s.87-88.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları gibi kitleleri etkileyen olaylar karşısında, tarih yazarının nesnel duruşundan bahsetmek olanaksızlaşır. Amerika Birleşik Devletleri'nde Herbert B. Adams veya Charles Beard gibi tarihyazımına faydacı yaklaşanlar, ancak şimdiki olayları anlamaya yardımcı oluyorsa, geçmişin kayda değer olaylarının incelenmesi gerektiğini söyler. Bu, aynı zamanda hangi olayların önemli olduğunun da belirlenmesi anlamına gelir. Bir detektif gibi olgular arasında seçim yaparak çalışan tarih yazarı, kendisine gerekli olan bilgileri kullanarak geçmişin tutarlı bir resmini çizmeye çalışır. Böylece geçmişin nesnel tarih anlayışı yerini görüngeli (perspektivist) bir tarih anlayışına bırakır.[12] Tarihin bu biçimde algılanması yazın alanında da benzeri etkilerin varlığına işaret eder.

Amerika Birleşik Devletleri'nde toplumsal ve bireysel sorunları ön plana çıkaran gerçekçilik ve modernizm akımı yirminci yüzyılın ortasına kadar etkisini sürdürür. Yazarların amacı kapitalizmin belirlendiği toplum yapısının işlemediğini göstermek ve alternatif bir düzen önermektir. LaCapra romanların sosyal ve politik problemlerle eleştirel olarak güçlü bir biçimde uğraştığını ve eserlerin dönüştürme etkisi olduğunu söyler.[13] Upton Sinclair'in (1878-1968) *The Jungle*[14] (1906) isimli romanı, sosyal güvencesiz ve düşük ücretle et paketleme fabrikalarında çalışan Litvanyalı göçmen Jurgis Rudkus'un ailesiyle Amerika'da karşılaştığı zorlu yaşam koşullarını betimler ve sistemin birey ve aile üzerindeki

12 Elisabeth Wesseling, *Writing History as a Prophet: Postmodernist Innovations of the Historical Novel*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1991, s.71-72.

13 Dominick LaCapra, *History, Politics and the Novel*, Cornell UP, Ithaca, 1987, s.4.

14 Türkçeye *Chicago Mezbahaları* adıyla çevrilmiştir (Upton Sinclair, *Chicago Mezbahaları*, (Çev. Zeyyat San), May Yayınları, İstanbul, 1968.

yıkıcı etkisini anlatır. Chicago'nun sağlık açısından sakıncalı mezbahalarının koşulları okuyucuları ve dönemin yöneticilerini o kadar etkiler ki, romanın yayımlandığı yıl başkan Theodore Roosevelt gıda kanunlarının yeniden düzenlenmesini ister. Upton Sinclair, bu durum için "Toplumun kalbini hedefledim ama kazara midesini vurdum" diyecektir.[15] Toplumsal tarihyazımında yer alan bu olay, kurmacanın değiştirme gücünü göstermek açısından da önemlidir.

Tarihe bakışın öznelleşmesiyle modern edebiyat akımında yazarlar, metinlerinde bireyselden yola çıkarak evrensel olana, ortak geçmişe dokunmaya çalışırlar. Örneğin Amerika'da Gertrude Stein'ın (1874-1946) "yitik kuşak" adını verdiği Ernest Hemingway (1899-1961) gibi yazarlar savaşın etkileriyle dine ve ulusal değerlerlere olan inancın yitirildiğine inanır ve bireysel özgürlüğün ancak baskı altında ortaya çıkabilen cesaretle belirlenebileceğini söyler. Eleştirmen Elisabeth Wesseling, modern akımı benimseyen yazarların tarihyazımına katkısını şöyle değerlendirir: Modern romanlardaki karakterler bir dedektif gibi davranarak İngiliz tarihçi R. G. Collingwood'un (1889-1943) tarih yazarı anlayışına yaklaşır. Örneğin, William Faulkner'ın (1897-1962) *Absolom, Absolom!* romanında, çözülmesi gereken cinayet ve olayları anlamlandırmaya çalışan dedektif karakterin çabası iki düzlemde anlatılır. Olaylar geçmişte olup bitmiştir ama olayların çözümlenmesi sırasında detektif önemli gördüğü ipuçlarını tıpkı bir tarih yazarı gibi değerlendirerek sonuca ulaşır.[16]

Tarih kuramcısı Franklin Rudolf Ankersmit'in de belirttiği gibi, tarihyazımı ve roman arasındaki yakınlık veya fark yazarların niyetlerine ve amaçlarına bağlıdır. Yazarların niyeti bilinmese de

15 Jon A. Yoder, *Upton Sinclair*, Frederick Ungar Publishing Co., New York, 1984, s.40.

16 Wesseling, *a.g.e.* s.89-90.

bir roman ve bir tarihyazımını birbirinden ayırt etmek zor değildir. Ancak tarih ve roman yazımının birbirine yakınlığı tartışılabilir. Ankersmit, tarihin, geçmişin nasıl anlaşılması gerektiğine dair öneriler olarak ele alınmasını, tarihsel romanının da bu önerilerin özel tarihsel durumlara uyarlanması olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Ona göre tarihsel roman ve tarih arasındaki ilişki bir mühendis ve bir fizikçinin görevleri arasındaki ilişkiye benzer. Tarihyazımından farklı olarak tarihsel roman bir konuya odaklanır. Başka deyişle, tarihsel roman bir tür uygulamalı tarihtir.[17] Çağdaş Türk tarihsel romanlarından, Yılmaz Karakoyunlu'nun *Salkım Hanımın Taneleri* (1989) isimli eseri uygulamalı tarih olarak sınıflandırılabilir. Karakoyunlu romanında Türk yakın tarihinde tartışmalı konulardan birisi olan varlık vergisini ve Aşkale toplama kampını gündeme getirir. Turgut Özakman'ın Kurtuluş Savaşı'nın destansı öyküsünü yazdığı *Şu Çılgın Türkler* (2005) de nerdeyse tarihyazımı olarak pazarlanır. Her iki yazar da tarih araştırması yaparak yazar ve kurgusal öğeleri ilgiyi canlı tutarak okumayı kolaylaştırmak için kullanır. Ancak diğer tarihsel romanlarda olduğu gibi bu romanlar da tarihsel olayları yalnızca sergiler, tarihyazımını sorgulamaz.

Tarihyazımcı Üstkurmaca

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra postmodern eserlerinin tarihsel romandaki öğretici boyutu, kuramsal bir yaklaşımla eleştirel bir boyuta taşımaları ve üstkurmaca özellikleriyle birleştirmeleri sonucunda tarihyazımcı üstkurmaca olarak adlandırılan tür ortaya çıkar. Tarihyazımcı üstkurmaca, geçmişin olaylar örgüsü içerisinde konumlandırıldığı ama egemen tarihyazımı konusun-

17 Ewa Domanska, *Encounters: Philosophy of History after Postmodernism*, UP of Virginia, Charlottesville, 1998, s.86.

da sorgulama içermeyen tarihsel roman geleneğinden farklıdır. Brian McHale, değişiklik taraftarı postmodern tarihsel romanı, tarih ve düşselin birleşimi olarak görür. Bu metinler uydurulmuş veya alternatif tarih, yaratıcı tarih yanılgısı ve tarihsel imgelem stratejilerini kullanırlar. McHale, postmodern tarihsel romanı iki yönüyle geleneksel tarihsel romanlardan farklı görür: Öncelikle bu tür romanlar tarihsel kayıtların içeriğini değiştirerek yeniden yorumlar ve geçmiş yorumları açığa çıkartarak çürütür. İkinci olarak da tarihsel kurmacanın gelenek ve kurallarını değiştirerek dönüştürürler. Uydurulan veya alternatif tarih, ya gözardı edileni ortaya çıkarmak amacıyla resmi tarihe eklemeler yapar ya da resmi tarihi tümüyle reddeder.[18]

Tarihyazımcı üstkurmaca Linda Hutcheon'ın *The Poetics of Postmodernizm* (Postmodernizmin Poetikası) ve *The Politics of Postmodernizm* (Postmodernizmin Politikası) isimli eserlerinde tanımlanır. Hutcheon'a göre tarihyazımcı üstkurmaca "hem yoğun olarak öz düşünümsel, hem de, çelişkili görünmekle birlikte, olaylar ve kişiler üzerinde hak iddiasındadır."[19] Bu metinler bir amaç güderler ve "aşkın bir anlam" arayışından çok "şimdinin ışığında geçmişi yeniden değerlendirme ve karşılıklı konuşma isteği"yle yazılmışlardır.[20] Hucheon tarihyazımının söz sanatlarıyla belirlendiğini söyleyen Hayden White, Hans Kellner ve Lionel Grossman gibi tarih eleştirmenlerinin yaklaşımlarına benzer bir biçimde, geçmişin metinselliğin dışında bilinemeyeceğini vurgular. Geçmiş olayların tarih metinlerinde varlık değil, anlam kazandığını anlatır.[21]

---

18 McHale, *a.g.e.* s. 90.

19 Linda Hutcheon, *The Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, Routledge, London, 1990, s.5.

20 Hutcheon, *a.g.e.* s.19.

21 Hutcheon. *a.g.e.*s.81-82.

Tarihyazımcı üstkurmaca, gazete küpürleri, bildiriler ve televizyon programlarının da arasında bulunduğu metinlerarası göndermeleri "okuyucunun geçmiş ve şimdiki zamanı arasındaki boşluğunu kapatma isteği, aynı zamanda da geçmişi yeni bir içerikle yeniden yazma isteğiyle" kullanır.[22] Bu tarihi geçiştirme ya da yok sayma anlamına gelmemektedir. Tam tersine, diğer metinlerin yansıttıklarına ve hatırlattıklarına göndermeler, metinselliğe dikkati çeker, söz konusu metinlerin etkisini sorgular, sonra da bu etkiyi ironiyle istismar ederek güçler dengesini değiştirir.[23] Hutcheon bu konuda Robert Coover'in *The Public Burning* (1977, Halk İnfazı) isimli romanını örnek gösterir. Bu roman, Rosenbergler'in infazını ele almakta ve bu infazın medyadaki yansımalarını eleştirmektedir.[24] Yazılı basının ve medyanın olayı çarpıtması, infazların gösteriye dönüştürülmesi bir panayır atmosferi içerisinde verilmekte, izleyicilerin bir eğlenceye katılır gibi infazları izlemesi, hatta kendilerini kaybederek maskaralık düzeyinde tempo tutmaları romanda abartılı olarak anlatılmaktadır. Bu yolla yazar, karşıt düşünceleri tehlikeli gösteren ve "öteki" oluşturarak bir tür cadı avı başlatan tutucu ideolojiyi eleştirmekte ve metin üzerinden okurun tepki vermesini sağlamaktadır.

Tarihyazımcı üstkurmaca, ya tarihsel kayıtların gerçekliğiyle oynar, ya da tarihsel verileri kullanır ama asla verileri benimsemez. Öz düşünümsel üstkurmaca tanımına uygun olarak "Geçmişi nasıl bilebiliriz ve bulunduğumuz zamanda nasıl bilebiliriz?" gibi

22 Hutcheon, *a.g.e.*s.118.

23 Hutcheon, *a.g.e.* s.118.

24 Amerika Birleşik Devletleri'nde karı-koca Ethel ve Julius Rosenberg, atom bombası ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'ne gizli bilgi sızdırdıkları ve casusluk yaptıkları iddiasıyla elektrikli sandalyede infaz edilmişlerdir. Olayın geçtiği 1953 yılında ve sonrasında özellikle Ethel Rosenberg'in suçluluğu kesin olarak kanıtlanmadığından, konu tartışmalıdır.

sorular sorar. Tarihyazımcı üstkurmaca, kurmaca olduğunu asla yadsımaz ancak öykünün dayandığı tarihsel dönem ve olaylar veya o dönemde yaşamış bireyler konusunda yorum yapmaktan da geri durmaz. Bu yorumlar çoğu kez geleneksel veya bütüncül tarih anlayışının karşısında olan, en azından kolay dile getirilmeyen saptamalar veya önermeler şeklinde olur. Bu yönüyle tarihyazımcı üstkurmaca alternatif tarih anlayışını sergiler ve açığa çıkarılması bir biçimde engellenmiş veya gözardı edilmiş anlatıların yanında yer alır. Bunu yaparken de kurmacadan kaynaklanan yaratma özgürlüğünü kullanır. E. L. Doctorow *Ragtime*[25] (1974) adlı eserinde, 1900 ve 1915 yıllarındaki Amerika'yı ardı ardına sıralanan olaylar örgüsüyle anlatır. Romanda Baba, Anne, Küçük Oğlan gibi genel isimlerle anılan kurmaca karakterleriyle farklı sosyal alanlardan işadamı Henry Ford, sihirbaz Harry Houdini, kadın hakları savunucusu Emma Goldman gibi tarihi kişilikler ve birbirleriyle etkileşim içerisindedirler. Öykü beyaz ailenin olayların merkezine yerleştirilmesiyle başlar ve merkezin dışında kalan göçmen ve siyah ailelerin olaylar zincirine eklenmesiyle devam eder. Resmi söylem dışında kalan dünyayı temsil eden bireylerin beyaz ailenin dünyasının sınırlarına girmesiyle aile—ulusal anlamda Amerika—dağılacak ve farklı bir yapılanmayla yeniden oluşacaktır. Doctorow *Ragtime*'la ilişkili olarak şunları söyler:

Kurmaca ve kurmaca olmayan diye bir önerme yoktur. Yalnızca anlatı vardır. Kurmaca ve kurmaca olmayan arasında [biçim açısından] elbette ayrım yapılabilir ama bu ayrım gerçekliğin doğruluğunu kanıtlayacak bir ayrım değildir. Bir bakış açısının gerçeklikle ilişkili olarak diğerinden daha fazla söz hakkı yoktur. Ayrım belki karakterlere olan uzaklık—anlatı uzaklığı—ile ilişkilidir. Konuşan sesle ilgilidir ama kesinlikle [metindeki] olgu

25 Türkçeye *Caz Dönemi* adıyla çevrilmiştir (E. L. Doctorow, *Caz Dönemi*, (Çev. Tomris Uyar), Can Yayınları, İstanbul, 2000.

ve hayal gücü dağılımıyla ilişkili değildir. *Ragtime*'da her şeyin doğru olduğuna inanıyorum.[26]

Romanda ele alınan tarihsel dönem veya olaylarda "gerçek" olarak yansıtılanlarla, imgelenenler arasındaki sınırlar belirli değildir. Bu belirsizlik okuyucuda "acaba" sorularını oluşturur. Kurmacanın farkında olan okur, metindeki sorgulamanın etkisiyle "gerçek" olarak algıladığı imgelerin çözüldüğünü ve diğer çoğul "gerçeklerin" oluştuğunu sezer. Üstelik bu farklı gerçeklik duygusu okurun imgelemiyle birleştiği için çağrışımları daha kalıcıdır. Tarihyazımcı üstkurmacanın yapmak istediği tam olarak budur: olaylar örgüsündeki sesleri çoğaltmak ve "gerçek" kabul edilenle ilgili sorular sorarak tarihi sorunsallaştırmak, hatta daha da ileri giderek tarihin sunumunu sorgulamak. Sorgulamanın varlığı ve ima edilen yanıtlar politik bir duruşu gerektirdiğinden, tarihyazımcı üstkurmacanın metin içerisinde bilinçli vurgularla açığa çıkan ideolojik yaklaşımları vardır. Hutcheon postmodernizmi "özünde çelişkili, kararlı olarak tarihsel ve kaçınılmaz olarak politik" görür.[27] Postmodern öykülerde geçmiş "her zaman eleştirel bir yeniden düzenlemedir, asla nostaljik bir 'geriye bakış'" değildir.[28]

Tarihyazımcı üstkurmaca, tarihsel yansıtmanın sorunlu yapısına odaklanır. Kültürel bir eleştiri görevi gören bu yapıtlar tartıştığı/eleştirdiği duruma hem dayanır hem de dayandığı temellerin gücünü yok ederek bir karşıtlam (paradoks) oluşturur.[29] Amacını gerçekleştirmek için bir yandan edebiyat kurallarını benimser, bir yandan da bu kuralları eleştirir. Melez romanlarla

---

26 Nieman Reports, "Ragtime Revisited: A Seminar with E. L. Doctorow and Joseph Papaleo", *Conversations with E. L. Doctorow*, Ed. Christopher D. Morris, UP of Mississippi, Jackson, 1999, s.17.

27 Hutcheon, *a.g.e.*s.4.

28 Hutcheon, *a.g.e.* s.4.

29 Hutcheon, *a.g.e.* s.120.

uzmanlık alanlarını (tarih, edebiyat sosyoloji, antropoloji, sanat vb.) ayırarak inceleyen seçici kültür anlayışına karşı çıkar. Hutcheon bu romanların kurmaca ve tarihyazımı sınırlarını zorladığını belirtir.[30] Edebiyat türleri arasında geçişlerle tarih-edebiyat ve gerçek-kurmaca ayrımları sorgulanır. Art Spiegelman'ın *Maus*'u,[31] bu konuda ilginç bir örnektir. Yahudi Soykırımını babasının anıları üzerinden alegori kullarak anlatan bu çizgi roman biyografi/anı/araştırma/fotograf albümü/çizgi roman/fabl sınırları arasında dolaşır.

Tarih anlatısını sorgulayan tarihyazımcı üstkurmaca yazarları arasında Umberto Eco, Amin Maalouf, John Fowles vardır. Türk yazarları arasında İhsan Oktay Anar, Gül İrepoglu ve Orhan Pamuk da bu türü benimser. Anlatı ve dil oyunları kullanmalarının yanısıra, bu yazarların ortak noktası, eserlerinde tarih yazarı konumunda olan yazar veya sanatçı bir karakter bulunması ve geçmişin klişeleştirilmiş sunumunu eleştirmeleridir. Tarihyazımını eleştiren Çek yazar Milan Kundera *Gülüşün ve Unutuşun Kitabı* (1979) adlı eserinde "Geleceğe egemen olmak istenilmesinin nedeni, geçmişi değiştirecek güce sahip olmaktan başka bir şey değildir.... yaşam öyküleriyle tarihi yeniden yazabilmek içindir tüm kavgalar"[32] yorumunu yapar. Amerikalı yazar John Barth'ın *The Sot-Weed Factor* (1960, Tütün Satıcısı) romanındaki karakterlerden birisi olan Bernard da, "*Tarih savaşlardan, yasa tasarıları ve beyannamelerden çok, gizli el sıkışmalarıyla yaratılır*" der.[33]

---

30 Hutcheon, *a.g.e.*, s.113.

31 Türkçeye *Maus: Hayatta Kalanın Öyküsü* adıyla çevrilmiştir (Art Spiegelman, *Maus: Hayatta Kalanın Öyküsü, (*Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Gözlem Yayınları, İstanbul, 2004.

32 Milan Kundera, *Gülüşün ve Unutuşun Kitabı*, (Çev. Erhan Bener), Can Yayınları, İstanbul, 2003, s.37.

33 John Barth, *The Sot-Weed Factor*, Grosset and Dunlap, New York, 1966, s.120.

Yazarın sözcüsü konumunda olan Bernard, tarihin araştırmaya, kanıt toplamaya ve düzenlenmeye dayandığı düşüncesini benimsemez. Tarihin oluşturulması sırasında gizli anlaşmaların hatta güdülerinin daha etkili olduğuna inanır. "*Tarih taht odasından daha çok yatak odalarında oluşturulur*"[34] (261) diyerek tarihin komplo teorileriyle ilişkisine gönderme yapar.

Hutcheon'a göre postmodernizm, tarih ve edebiyat metinlerinin birer söylem olduğunun anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Bu, gerçeklikten kaçmak anlamına gelmez, anlam yaratma işlevinin insana özgü olduğunun farkına varılması anlamına gelir.[35] Tarihyazımcı üstkurmacalar tek bir doğru yerine, çoğul doğruların varlığını kabul eder. Kurmaca içerisinde geçmişi yeniden yazmak ve yansıtmak, tarihin yalnızca tek bir yorum ile belirlenmesinin yanlış olduğunu pekiştirir.

Sonuç

Hayden White geçmişin imgelem ve fantezi dünyasının bir parçası olduğunu, fizik deneyleri gibi yeniden yaratılamayacağını ve artık var olmadığına göre yalnızca arkasında bıraktığı kalıntılarla bilinebileceğini söyler.[36] Kalıntıları bir sıraya dizerek, düzenleyerek veya yorumlayarak aktarma görevini tarihçiler üstlenir. Gerçekçi anlatımı temel alan tarihsel roman yazarları ise, tarih yazarları tarafından aktarılan olaylara ters düşmeyen kurmacalar yaratırlar. Öte yandan, tarihyazımcı üstkurmaca türünde eser üretenler, meşrulaştırılan tarihin daha yakından ve başka yönlerden incelenmesini ve en önemlisi de sorgulanmasını

34 Barth, *a.g.e.* s.261.

35 Hutcheon, *a.g.e.* s.89.

36 Domanska, *Encounters: Philosophy of History after Postmodernism*, UP of Virginia, Charlottesville, 1998, s.16.

amaçlarlar. Bu yazarlar, tarihçilerin aksine, kendilerinin ve tarih yazarlarının eylemlerini farklı olarak değerlendirmezler. Örneğin E. L. Doctorow, "Tarih hepimiz tarafından yaratılır. En az da tarihçiler tarafından" der.[37]

Tarihyazımının dil ve anlatıdan kaynaklanan sorunlu yapısını ortaya çıkarmak için geçmişin öykülerini tekrar anlatmak gerektiğinin bilincinde olan edebiyat yazarları, tarihi canlı ve renkli bir biçimde okura sunarlar. Tarihyazımını ve edebiyatı birleştiren tarihyazımcı üstkurmaca türü, Susana Onega'nın belirttiği gibi, belki de tarih ve edebiyatı yeniden ondokuzuncu yüzyıl öncesindeki konumuna getirmek, yani iki alan arasındaki ayrımı ortadan kaldırmak amacındadır.[38] Edebiyat yazarları kurmaca yazdıklarının bilincindedir. Tarih yazarları da kurmaca tekniklerini kullandıklarını kabul etmeli ve tarihin bir üstanlatı olduğu varsayımından hareket etmemelidir. Tarih ve edebiyat insan yapılandırmasının bir ürünüyse, tek ve doğru kabul edilen bir tarih anlayışının geçerliliği zaten olamaz. Türk edebiyatı alanında da tarihyazımcı üstkurmaca türünün artması, tarihyazımında dışarıda bırakılan veya farkına varılmayan yönlerin açığa çıkmasına yardım edecektir.

---

37 Jared Lubarsky, "History and Forms of Fiction: An Interview with E. L. Doctorow", *Conversations with E. L. Doctorow,* (Ed. Christopher D. Morris), UP of Mississippi, Jackson. 1999, s.36.

38 Susana Onega, ed. "Introduction: 'A Knack For Yarns': The Narrativization of History and The End of History." *Telling Histories: Narativizing History, Historicizing Literature.* (Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1995.) s. 16.

Tarih ve Sosyoloji ya da Bir İmkân Olarak Tarihsel Sosyoloji

Mustafa Aksoy(*)

Gerek tarihçilerin gerek biz sosyologların hedefi, tarihsel veriye sosyolog gibi bakmayı bilen tarihçiler ile tarihçilerin tekniklerini bilen sosyologların yetiştirilmesi olmalıdır.

E. Durkheim[1]

Bu inceleme, tarih ve sosyoloji ilişkisi kapsamında tarihyazımının yeniden yapılandırılmasına dair görüşleri içermektedir. "Tarih nedir?" sorusundan hareketle, tarih ile sosyoloji arasındaki ilişki ortaya konulduktan sonra, tarihin ve sosyolojinin özgün amaçları doğrultusunda "tarihyazımı nasıl gerçekleştirilir?" sorusuna cevap aranmaktadır.

Nerede bir sosyal grup varsa o grubun bir tarihi vardır. Tarih bir bakıma sosyal grupların laboratuarıdır. Bu nedenle bir grubun dününü, bugününü ve yarınını öğrenmek için tarih ile

(*) Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, dr.mustafaaksoy@gmail.com.

1 Nilgün Çelebi, "Millenium'un Bilimleri Bağlamında Sosyoloji ve Tarih: Ne Nasıl?", *Tarih Sosyolojisi*, (Ed. Ramazan Yelken), Ankara, 2007, s.96.

yakın işbirliği içinde olmak gerekir. Tarih sanıldığı gibi sadece geçmiş değil; aynı zamanda bugün ve yarındır. Günümüz sosyal gruplarında görülen bir takım kültürel değerlerin temelleri tarihte saklıdır. Bu nedenle kültür bazen bir tarihsel süreç ve bir yaşama biçimi olarak tanımlanır.

Her sosyal yapı tarihsel değişikliğe şahitlik eder. Dolayısıyla tarih, sosyal yapının maruz kaldığı sosyal değişmeleri içerir dersek yanlış yapmış olmayız. Sosyal incelemelerde tarihi veriler, sosyal kurumlar ile tarihin nedensel bir ilişki içinde olmasından dolayı kullanılır. Günümüzün kültürel değerlerini tahlil edersek; genellikle geçmişin, sır kapılarını açan anahtarlarını ihtiva ettiğini görürüz. Sosyologlar hiçbir şeyin sosyal boşlukta meydana gelmeyeceğini ifade ederler. Onlara göre, her şeyin bir tarihçesi ve ona etki eden fiziki ve beşeri faktörler vardır.

Günümüzde, sosyal bilim adamları, zaman kavramına çok önem vererek, kültürel değerlerin mümkün olduğu kadar geçmişine yönelmeye çalışmaktadırlar. Her ne kadar bugün dünden farklı ise de bugüne şeklini veren sosyal olguların kökleri düne dayanır. Sosyo-kültürel ve şahsi olaylar değerlendirilmek istenildiğinde, özellikle de bu olgular bilimsel araştırmaların konusu ise, geçmişi görmezlikten gelmek mümkün değildir. Tarih, araştırmacının veya bilim insanının gözlemlediği olayların sınırlarını genişletir. Ona sosyal değerlerin değişebileceğini öğretir ve hayatı düzenleyen faktörlerin tarihî temellerini işaret eder. Tarih, zaman ve mekân göstermek suretiyle belli bir sosyal hadisenin muhasebesini yapmakla ilgilenir. Bu nedenle bir kültür grubunun incelenmesinde, tarihi veriler sağlıklı ve düzenli olmalıdır.

Diğer yandan bir tarihçi, araştırmasını sağlıklı biçimde yürütebilmek, tarihsel olay ya da durumları her boyutuyla değerlendirebilmek ve anlamak için sosyolojiye ihtiyaç duyar. Bununla birlikte, tarihçinin bir tarih kurgusu inşa etmede kullandığı tarihsel

kanıtların sağlıklı bir biçimde değerlendirilerek anlamlandırılması için de hangi sosyal koşullarda oluşturulduğunun bilinmesi gerekir ki bunun bilgisini bize yine sosyoloji verir.

Bu nedenle kanıtların meydana getirdiği sosyo-kültürel ortamı ve dünya konjonktürü ile tarihçinin içinde bulunduğu sosyo-kültürel çevreyi bilmeden tarih okuyanlar ve tarihle ilişki halinde olanlar için, tarihî bilgilerimiz her zaman eksik kalacaktır. Bundan dolayıdır ki "bugün tarih yeniden tanımlanmak mecburiyetiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu mecburiyet her şeyden önce, tarihçiler tarafından ilimlerin izafiliğinin şuuruna varılmış olmasından kaynaklanıyor. Tarih, artık, geçmişin kaderci veya pozitivist tarihçilerin inandıkları gibi mutlak olarak değil, fakat bir durumun, bir tarihin ürünü olarak değerlendiriliyor"[2].

Görüldüğü üzere tarih ve diğer sosyal bilimlerin olduğu gibi sosyolojinin de karşılıklı ve her iki disiplin açısından vazgeçilemez bir ilişkisi söz konudur. Bu ilişkinin niteliğine geçmeden önce tarih ve sosyolojinin tarihsel süreç içindeki yakınlaşmalarına bir göz atmak gerekir.

Tarihsel Süreçte Sosyoloji ve Tarih

Sosyal olaylar ve insanın içinde yaşadığı sosyo-kültürel çevre çok eskiden beri insanların ilgi konusu olmuştur. Ancak bu konuların daha bilimsel ve sistematik bir şekilde incelenip araştırmaya başlanması sosyolojinin 19. yüzyılda bağımsız bir bilim olarak ortaya çıkmasıyla başlar. Sosyolojinin 19. yüzyılda ortaya çıkışında etkili olan nedenleri anlamak için bu dönemde meydana gelen sosyal değişimleri bilip anlamak gerekir.

19. yüzyıl, özellikle Avrupa, insanlık tarihinin en önemli değişikliklerine tanık olmuştur. Bu dönem öncesine kadar kırsal alanda

2 Bahaeddin Yediyıldız, a.g.m, s.28.

geleneksel üretimle uğraşan büyük bir nüfus kentsel alanlardaki sanayileşmeyle birlikte şehirlere göç etmiştir. Endüstri Devrimi insanların yaşamlarını etkileyen en önemli olayların başında gelmektedir. Büyük şehirlere göç eden insanlar, çocuklar da dâhil ağır iş koşullarında çok düşük ücretlerle çalışmak zorunda kalmışlardır. Göçün beraberinde getirdiği uyumsuzluk, yoğun nüfus, yerleşim yerlerindeki alt altyapı sorunu, suç, yoksulluk, intihar gibi sosyal sorunların, dönemin mevcut yöntemleriyle ele alınması mümkün görünmüyordu. Aydınlanma, Fransız İhtilali ve Endüstri Devrimi gibi sosyal-siyasal-ekonomik etkilerle şekillenmeye başlayan "modern" dünyanın sorunlarını ele almak için yeni bir metodolojiye ihtiyaç duyulmuştur: Sosyoloji.

Sosyoloji kelimesini ilk kez August Comte (1789-1857) kullanmıştır. Comte'un pozitivist felsefe anlayışı uzun süre sosyolojik düşüncede etkili olmuştur. Ona göre bütün toplumlar sırasıyla teolojik ve metafizik dönemleri yaşadıktan sonra "Yeniçağ"la birlikte pozitivizme geçmiştir. Pozitivist dönemde geleneğin ve dinin yerini bilim ve ekonomik akılcılık (rasyonalizm) almıştır.

Sosyolojinin kavramsallaşmaya başladığı ve pozitivist bilim algısı çerçevesinde belirli yöntemler oluşturmaya başladığı dönem, aynı zamanda tarih ile ilişkisinin de başladığı dönemdir. Comte'un ortaya koyduğu pozitivist bilim algısı çerçevesinde tarihin, sosyal olguların nedensel bağlarını keşfetmeye çalışan sosyolojiye malzeme sağlamak gibi işlevsel bir değeri vardı. Fakat tarih ile sosyoloji arasında başlayan bu ilk ilişkinin tarihin sosyolojinin hizmetine koşulması ile tek taraflı bir biçimde geliştiğini söylemek mümkündür.

Tarih ile sosyoloji arasında iki taraflı bir zeminde gelişmeyen bu ilişki kısa bir süre sonra Ranke'nin arşivi kutsayan tarih yazım devrimi ile kesintiye uğramıştır. Ranke'nin etkisiyle şekillenen modern tarihyazımı, arşiv belgelerinin neredeyse tek güvenilir

kaynak olarak değerlendirilmesiyle birlikte tamamen siyasal tarihe yönelmiş ve "sosyal" ile arasındaki bağı koparmıştır.

20. yüzyılın hemen başlangıcından itibaren yaşanmaya başlanan siyasal ve sosyal gelişmeler modern dünyanın yapısını oldukça etkilemiştir. Oluşan bu yeni sosyal ve politik koşulların sosyal bilimleri etkilemesi ise uzun sürmemiştir. 20. yüzyıl dünyasının yeni sorunlarını değerlendirmek ya da çözebilmek için mevcut disiplinlerin yetersiz kalması disiplinler arası çalışmaların ortaya çıkmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Sosyal bilimler arasındaki katı ayrımın yumuşaması hiç kuşkusuz tarih ile sosyoloji ilişkisini yeniden alevlendirmiştir.

Sosyal bilimler arasındaki bu yakınlaşma ABD'de 1890'larda ve Fransa'da 1920'lerde Rankeci tarih anlayışlarına karşı ortaya çıkan "yeni tarih" hareketini ortaya çıkarmıştır. 1920'lerde Marc Bloch ve Lucien Febvre ile başlayan, Fernand Braudel'le devam eden Annales Okulu bu yakınlaşmanın ilk örneğidir. Temel tezleri "siyasal tarihin egemenliğine karşı, daha geniş ve daha insani bir tarih" idi ve bu "bütün insan etkinliklerini kapsayacak ve olayların anlatısından çok yapıları çözümlemekle uğraşacaktı[3]. Böylece her ne kadar o dönemde kavramsallaştırma aynı isimle olmasa da tarih sosyolojisinin ilk metinleri inşa edilmeye başlanmıştır.

Tarih ve başta sosyoloji olmak üzere sosyal bilimlerin arasında yakın bir işbirliği ve hatta kaynaşmanın dikkate değer bir olay olması için 1960'ları beklemek gerekecekti. Bu dönemde, tarih disiplininde geleneksel çalışmaların modern ihtiyaçları artık tam olarak karşılayamadığı inancı giderek güçlendi. Tarihçiler geçmişin siyasetini incelemekte, geçmişin sosyal ve ekonomik hayatından daha başarılı olmuşlardı. Tarih araştırmaları uzun

3 Ramazan Yelken, "Tarih Söyleminden Toplumsal Gerçekliğe Geçişler: Tarih Sosyolojisine Bir Giriş", *Tarih Sosyolojisi*, (Ed. Ramazan Yelken), Ankara, 2007, s.15.

vadede etkili olan anonim süreçleri ve yapıları çözümlemek için gereken araçları geliştirmede başarılı olamamıştı. Bütün bunlar tarih araştırmalarının kapsamının genişlemesine, ekonomik ve sosyal tarihin genel olarak tarihi anlamak için bir anahtar olarak değerlendirilmesine sebep oldu[4].

Aynı dönemde bazı sosyal bilimcilerde de tarihin alanlarına doğru bir yönelme başladı. Bu yönelme farklı biçimlerde oluştu. Bazıları pozitivist yöntemde en ufak bir değişiklik yapmadan sadece bugünü anlamakta kullanacağı verilerini çoğaltmak ve geçmişte bu verilerin ne anlama geldiğini sorgulayarak, bugüne ait araştırmalarına destek sağlamak için tarihe başvurdu. Sosyal bilim cephesinden yapılan bu tür çalışmalara bazen "sosyal bilim tarihi" adı verildi. Tarihe yönelen ikinci grup sosyal bilimciler ise metodolojik bir tartışma eşliğinde meslektaşlarının yaptığı ampirik çalışmaları "tarih dışılık" eleştirisiyle karşı karşıya bırakıyordu. Onlara göre sosyal bilim "tarihsel" olmak zorundaydı. Çalışmalarını bazen Weberci gelenek, bazen de Marksçı gelenekle temellendirerek büyük çaplı toplumsal değişimleri açıklamaya çalışıyorlardı[5]. Bu sosyal bilimcilerin yaptıkları daha az "bilimci" ve daha "tarihselci" çalışmalar ise aralarındaki farklılıklarla birlikte "tarihsel sosyoloji" adını almıştı[6].

Tarih Sosyoloji İlişkisi

Tarih, özellikle sosyolojinin harmanıdır. Yani sosyoloji kendisiyle ilgili bilgileri tarihten toplar. Ayrıca tarihî süreç içinde

4 Immanuel Wallerstein, *Gulbenkian Komisyonu Sosyal Bilimleri Açın*, (Çev. Şirin Tekeli), Metis Yayınları, İstanbul, 1996, s.44.

5 Yelken, "Tarih Söyleminden Toplumsal Gerçekliğe Geçişler: Tarih Sosyolojisine Bir Giriş", s.15.

6 Wallerstein, *a.g.e.* s. 46

oluşmuş sosyo-kültürel kurumları, onların unsurlarını veya bir sosyal grubun resmî ve resmî olmayan normlarını araştırırken, sosyologlar tarihe başvurmak durumundadır.

Sosyo-kültürel hayatı durdurmamız mümkün olmadığından, yaşanılan an, aynı zamanda geçmekte olan andır; ancak geçmişten kastedilen, kısa bir zaman dilimi olmayıp, uzun bir oluşumu ve onu belirleyen süreci ifade eder. Bu bağlamda tarih; geçmişin belgesi, yarının aynası ve bugünün varlık sebebi (ontolojik anlamda) olarak sosyoloji ile ayrı düşünülmesi mümkün olmayan bir bütündür. Bu nedenle tarihi dikkate almayan bir sosyolojik çalışma, teorik olarak mükemmel olsa bile uygulanabilirlik şansı oldukça sınırlı ya da uygulandığında beklenenden az etki eder. Sosyolojiyi dikkate almayan bir tarih de belgeler yığını, ya da kronolojik hikâyecilikten başka bir şey değildir.

"İnsanî olan her şey tarihtedir; tarih de insanî olan şeyledir. Bir başka söyleyişle, insan tarihin ürünüdür ve aynı zamanda tarih de insanın ürünüdür"[7]. Bu durumda sosyal grup ve/veya onun sosyo-kültürel değerleri tarihin araştırma sahası içine girer. Diğer yandan sosyal grupların içinde bulundukları hâl statik değildir. Dolayısıyla araştırma yaptığımız anda bile araştırılan an, tarih olmaya yönelmektedir.

Aynı şekilde bir sosyal olay da, gerçekleştiği andan itibaren tarihin konusu olmaktadır. Bu nedenle sosyoloji ile tarih arasındaki ilişki, diğer insan bilimleriyle olan ilişkiden daha farklıdır veya öyle olmak zorundadır. Çünkü sosyoloji ve tarih, her ikisi de aynı konuyu farklı açılardan ele alıp incelemektedirler. Tarihin konusunu toplum, toplumsal olaylar ve geçmişteki insan davranışlarının neden ve sonuçları oluşturmaktadır. Tarih de bu

7 Mehmed Niyazi, *Türk Tarih Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2008, s.22.

yüzden sosyoloji gibi sosyal olayların özelliklerini önemsemek zorundadır. Sosyoloji de tarihi kendi yorumu için bir malzeme aracı olarak görmekten kaçınmalıdır. Sosyoloji açısından tarih, geliştireceği teoriler için bir bilgi kaynağı ve geliştirdiği teorilerin denetlendiği alandır.

Toynbee'nin eskiden olan sosyal ilişkilerin incelenmesi[8] olarak tanımladığı tarihe nazaran sosyolojinin ilgisi, öncelikle günümüz olaylarına yöneliktir. Bu nedenle, kendisine konu olarak, günümüz sosyal gruplarının meselelerini seçer ve bunları açıklamaya çalışır. Sosyal yapılara bağlı olarak sosyal grupların meseleleri de değişmektedir. Bazı sorunların önemli farklılıklar taşıması yanında, yeni sorunlar da ortaya çıkartmaktadır ve yeni sorunları ortaya çıkmasıyla birlikte; toplum hayatında o güne değin ilgi çekmemiş ilişkiler, ön plana çıkmaktadır. Bu ilişkilerin, yeni sorunlarının ışığı altında ele alınıp, bir açıklığa kavuşturulmasıyla; çoğu kez bilinen olaylara değişik ve yeni anlamlar kazandırılmaktadır. Bu nedenle, sosyoloji kendi çabaları sırasında, tarihe yeni açıklamalar ve yorumlar getirebilmektedir.

Sosyolojinin ilgisinin öncelikle günümüz olaylarına yönelik olması tarihle olan ilişkisinin azalmasına sebep olmaz. Çünkü bugün karşımıza çıkan çoğu sosyal durum ya da sorun, belli bir tarihsellik sürecinde gelişir ve kaynağını geçmişten alır. Çağımız tarihçilerinden Carr da tarihin, bir düşünce tarihinden ibaret olduğu hususuna dikkatimizi çekerek, tarihçinin üzerinde çalıştığı geçmiş, olmuş bitmiş değil, bugün hala içinde yaşadığımız geçmiştir der. Ona göre geçmiş bugünün, bugün de geçmişin penceresinden anlaşılabilir ve tarih, geleneğin nesilden nesile taşınmasıyla başlar[9]. Gelenek ise geçmişin alışkanlıklarının ve

8 Arnold Toynbee, *Tarih Üzerine İki Konferans*, (Çev. Özcan Başkan), Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962, s. 29.

9 Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.28, 66,127.

kazanılan tecrübelerin geleceğe taşınmasıdır. Gelişme yeteneğini ve inancını kaybeden bir toplum dahi geçmişteki eylemlerle ilgilenmekten vazgeçemez.

Her ne kadar tarih, geçmişin bilgisi olarak yorumlansa da bugün ile ilişkisinden dolayı tarihi, "bugünün ve geçmişin bilgisi" olarak tanımlayanlar da olmuştur. Bunlardan Schilling'a göre: "Tarih, basit bir anlatım, bir hikâye olmadan önce, insanın kendi geçmişidir. Bugün onun başına gelenler, onun özümlediği, yaptığı, duyduğu ve düşündüğü şeyler ya yüzeyde, ya derindedir. Ancak içinde yaşanılan anı ilgilendirir... Bir yaşam ne kadar yüzeyde kalırsa kalsın, gene de geçmişine bağlıdır... Tarih, aynı zamanda, başımıza gelmiş olanların bugünkü bilincidir"[10]. Thomson da yukarıdaki anlayışa paralel olarak "geçmişin bilinmesi toplumlar için önemlidir; toplumların gelenekleri, kalıtımla oluşan davranışları, yasa ve kurumları ancak daha önceki tarihleriyle açıklanabilir... Geçmiş ölüdür, ama ondan vazgeçilemez. Çünkü kalıntıları ve sonuçları günlük yaşantımızda bizi çevrelemektedir"[11] der. Aynı anlayış Sander ve Ergun'un çalışmalarında da görülür[12]. Annales ekolünün önemli temsilcilerinden Bloch, "tarih geçmişin bilimidir" yorumuna karşı çıkmıştır. Ona göre bu, kötü bir iftira tarzıdır. Çünkü o öncelikle geçmişin olduğu haliyle, bilimin nesnesi olabileceği düşüncesine karşı çıkar[13]. Yine Bloch a göre, güneş sisteminin ve volkanik patlamaların da geçmişi ve tarihi vardır.

---

10 Kurt Schilling, *Toplumsal Düşünce Tarihi*, (Çev. Nihal Önal), Varlık Yayınevi, İstanbul, 1971, s.5-6.

11 Davit Thomson, *Tarihin Amacı*, (Çev. Salih Özbaran), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983, s.4,8.

12 Oral Sander, "Tarihte Yöntem", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* S.1-2, 1973, s.60,64-65,71. - Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1982, s.20-21.

13 Marc Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği,* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1985, s. 14.

Fakat bunlar tarihçilerin araştırma konusuna girmez. Bu nedenle bir tarih tanımının yararının olamayacağını ve tarihî olayların muhtevalarının esas alınarak, psikolojik olarak tanımlanmasının gereğini belirtir[14].

Sosyoloji, tarihten, toplum olaylarının örneklerini elde edebileceği gibi, yeni olaylar arasında bulunan ilişkiler konusunda da gerekli bilgileri toplamaktadır. Olayların tarihî boyutu nedeniyle sosyoloji, tarihe başvurmak zorundadır. Çünkü sosyal olaylar, her şeyden önce tarihin içinde gerçekleşir ve anlamlarını da tarih içinde kazanırlar. Dolayısıyla sosyolog her hangi bir sosyal durum hakkında karar verirken; onun tarihi boyutunu bilip, yorumlarında dikkate almak zorundadır.

Sosyoloji ile tarih arasındaki bu kaçınılmaz ilişki, sadece bilgileri değerlendirme aşamasında değil; bilgileri elde etme aşamasında da gerçekleştirmelidir. Çünkü tarih genellikle insanlığın geçmişteki davranışıyla ilgilenmektedir.

Sosyolojinin, salt kendi geliştirdiği bilgi toplama ve değerlendirme yöntemleriyle, sosyal olayların ve geçmişteki insan davranışlarının tarihî boyutunu kavrama olanağı genellikle mümkün değildir. Bu durumda sosyoloji, konusunu gereğince kavrayabilmek ve anlamak için, kaçınılmaz bir biçimde tarihe başvurmak zorundadır. Bu anlamda tarih, sosyolojinin başlıca bilgi kaynağıdır. Tarihçi olarak olguları ve yorumu birbirinden ayıramadığımız gibi, sosyoloji ile tarihi de birbirinden ayıramayız.

Tarihçi, bir birey olarak, hem tarihin hem de bir sosyal grubun üyesidir. Tarihin olguları da insanların sosyal olgularıdır. Ama bu olgular, bireylerce ifade edilmiş davranışlar ya da bireylerin gerçek ya da hayalî olarak, kendilerini öyle hareket ettirdiğini sandıkları dürtüler hakkındaki olgular değildir.

---

14 Bloch, *a.g.e.* s.14-15,127.

Tarih ile sosyoloji arasındaki ilişkiyi çağdaş sosyologlardan Mills de "...Her sosyal bilimin -ya da daha iyisi, ciddî denilebilecek her toplumsal çalışma dalının- düşüncelerinde tarihsel bir bakışa dayanması ve tarihsel materyallerden tüm olarak yararlanması gerektiğini söyler. Bu yakın anlayış, benim savımdaki fikri de dile getirmektedir... Tarihin doğasına ilişkin olarak tarihi aşan bir teoriyi benimsemiş olmadıkça, ya da toplum içindeki insanı tarihsel olmayan bir varlık olarak tasarlanmadıkça, hiçbir sosyal ilim tarih bilimini görmezlikten gelip, onu aşamaz. Toplumbilim adını taşıyabilecek değerde olan bir toplum bilim 'tarihsel toplumbilim' niteliğini de taşımak durumundadır. Böyle bir toplumbilim, Paul Sweezy'nin çok anlamlı ifadesiyle "yaşanan günü, tarih olarak yazmak"[15] demektir. Ayrıca Mills, tarihsel olmayan çalışmaların sınırlı ve kısa dönemli olduklarını belirterek onları tenkit eder[16]. Bu nedenle diğer sosyal gruplar üzerinde çalışanlar gibi "Türk toplum yapısını inceleyen bir araştırmacı da, her şeyden önce toplumumuzun tarihî gelişimini göz önüne almak zorundadır. Hiçbir toplumsal olgu, kendisini meydana getiren sosyal içeriğinden (muhteva) sıyrılarak soyut (mücerret) bir biçimde incelenemez. Bu sebeple tarihî olguları daha çok sosyolojik malzemelerle değerlendirmek mecburiyeti vardır"[17]. Türkdoğan, bir başka çalışmasında siyasî, kültürel, medenî, sanatsal ve sosyo-ekonomik konularda çalışanların, tarihî oluşum içindeki ilişkilere dikkat etmesi gerektiğini vurgular[18]. Bu durumda karşımıza sosyal tarih çıkmaktadır.

---

15 C. Wright Mills, *Toplumbilimsel Düşün,* (Çev. Ü. Oskay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 227-228.

16 Mills, *a.g.e.* s 231-232.

17 Orhan Türkdoğan, Türk Tarihinin Sosyolojisi, Ankara,(t.y), s.355.

18 Türkdoğan, a.g.e. s. 339.

Sosyal Tarihten Tarihsel Sosyoloji

Sosyal tarih ile kültür tarihi ayrımı İngilizlerin "sosyal" Amerikalıların "kültür" kavramını tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak "sosyal" kavramı yerine "toplumsal" kavramını tercih edenler de olmaktadır. Fakat toplumsal kavramı cemiyetle ilgili unsurları ifade ettiği için topluluğu yani cemaati kapsamaz. Bu nedenle biz toplumu ve topluluğu içine alan ve daha genel olan sosyal kavramını tercih ediyoruz.

Sosyal tarih (kültür tarihi), genel olarak devletlerin, sınıfların ve sosyal grupların tarihi olarak ifade edilmektedir. Bu durumda sosyal tarih ile sosyoloji araştırmaları örtüşmektedir. Aslında sosyologlar ve antropologların çalışmalarının önemli bir kısmını sosyal tarih konuları oluşturmuştur. Bu bilimlerle ilgili çalışma yapanlar özellikle 1950'lere kadar ağırlıklı olarak sosyal tarih konularında çalışmışlardır.

Sosyal tarih, sosyal grupların, sosyal değerlerini yani örf, adet gelenek-görenek, inançlarını, destanlarını, folklorunu, halk edebiyatını, mitolojisini, geleneksel el sanatlarını vb. tarih ve sosyoloji bağlamında araştıran bilim dalına verilen isimdir.

Bu konudaki çalışmaları, Herodot, Kaşğarlı Mahmut ve İbn Halun'un eserlerinde görüyoruz. Özellikle Haldun'un çalışması önemli kaynakların başında gelir. Fakat sosyal tarih çalışmalarının bilimsel ilk örnekleri Zeki Velidi Togan'la[19] başlamıştır. Bu konuda

---

19 Togan, 2-11 Temmuz 1932'de I. Türk Tarih Kongresi'nde Türk Tarih Tezi'ne itiraz ettiği için 8 Temmuz 1932'de ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. 1939'da Millî Eğitim Bakanı'nın daveti üzerine tekrar Türkiye'ye geldi ve İstanbul Üniversitesi'nde Genel Türk Tarihi Kürsüsü'nü kurdu. Bilinenin aksine Togan, ilk defa Türk Tarih Tezi'ne karşı çıkmıştır. Togan ve Köprülü, Türk Tarih Tezi'ne karşı bildiri hazırlarken Boratav Nihat Atsız ve Pertev Nali gibi isimler yardımcı olmuştur. Kongrede ilk bildiriyi sunan Togan, "...

Yıldırım şöyle der: "Günümüz dünya tarihçiliğinin anlayışında büyük değişmeler olmuştur. Vesikaların ve yazılı eserlerin bıraktığı boşlukları, dün ikinci derecede yazma vesika diye kenara konan veya tamamen dışarıda tutulan sözlü kaynakların taşıdığı bilgilerle doldurmaya, bu bilgileri olması icap eden yerde tarihin gerçeklik dokusu ve örgüsü içine yerleştirmeye ve böylece bütünü ortaya çıkarmaya çalışan tarihçilik akını vücuda gelmiştir. Zamanımız tarihçiliğinin bugün karşımıza çıkan akımlarına öncülük eden ve aynı zamanda Türk ve dünya tarihçiliğine yeni bir mektep kuran hocam Zeki Velidi Togan olmuştur"[20]. Burada Yıldırım, hocası Togan'ın kurduğu ekolün-(mektebin) yani bilim dalının adını zikretmese de ifadelerinden anlaşıldığı gibi dile getirilen "sosyal tarih" dir. Yıldırım'a göre "doğrudan öğrencisi olan ünlü tarihçi Martin B. Dickson ve onun öğrencileri Robert D. McChesney, John E. Woods, Cornell Fleischer ve Ulrich Haarmann gibi önemli

---

kürsüye çıkıp ileri sürülen Türk tarih tezine karşı ilmî tenkitlerini vesikalara dayalı biçimde yöneltince, salonda yer yerinden oynamış; bildiri sahibi bu duruma çok şaşırmıştır. Ardından, dönemin maarif bakanı kürsüye çıkıp Togan'ı ağır dille tahkir etmeye kalkışmıştır. Buna öğrencileri Atsız, Borotav ve arkadaşları 'öğrencin olmakla şeref duyuyoruz' telgrafı çekerek cevap vermişlerdir. Ertesi gün sırası gelen M. Fuat Köprülü, durumun vahameti görüp daha önce hazırlamış olduğu bildiriyi sunmaktan vazgeçer ve farklı bir konuşma yaparak badireyi atlatır. Böylece, ilk Türk tarih ve medeniyet tezine zamanında ilmî tenkid sadece Zeki Velidi Togan tarafından yapılmış olur. Baskılara karşı koyamayan M. Fuat Köprülü, Atsız ve Boratav'ın üniversite muhitinden uzaklaştırılmalarına, sürgün edilmelerine imkân vermiştir. Zeki Velidi Togan da, uzun bir süre Avrupa üniversitelerinde öğretim üyeliği yapar". (Bknz: D. Yıldırım, "Türk Medeniyetinin Sınırları ve Değişim Süreçleri, s. 303).

20 Dursun Yıldırım, "Türk Medeniyetinin Sınırları ve Değişim Süreçleri", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, (8-10 Mayıs 2002)*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 2004, s.304.

tarihçiler üzerinde Togan mektebi tarihçiliğinin etkilerini bulmak mümkündür"[21]. Ancak Türkiye'de sosyal tarih konusunda araştırma yapanlar nedense Togan'ı görmezden gelirken ondan sonra araştırmalara başlayan Avrupalı tarihçileri adeta bayraklaştırma çalışmışlardır. Aslında bu konuda Togan yalnız değildir.

Mesela bazı çevrelerce sanki yeni keşfedilmiş gibi hararetle "Toplumsal Tarih" çalışmalarından bahsedilirken aşağıdaki çalışmalara[22] neredeyse hiç vurgu yapılmaz. Oysa aşağıdaki ve benzeri çalışmaların hepsi de sosyal tarih ile ilgili çalışmalardır.

---

21 Dursun Yıldırım, a. g. e, s.304.

22 -Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1926.
-Ahmet Refik Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1930.
-Fuat Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, İstanbul, 1925. ; *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 1931.
-Ali Rıza Yalgın, *Cenupda Türkmen Oymakları*, İstanbul, 1930.
-Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946. Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi (1947), Tarihte Usul (1950), Oğuz Destanı (1972).
-Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C. II, Ankara, 1942, s.279-304. ; *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirazi Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul, 1943. ; "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* C.XI, S.1-4, (Ekim 1951-Temmuz 1952),
-Mustafa Akdağ, 1959'da yayımladığı *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*. (Yazar bu eseri 5 cilt olarak düşünmüş. Ancak 70'lerin başında vefat edince 2 cildi tamamlanabilmiş.)
-Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1962. ; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 1971. ; *Türk Kültür Tarihine Giriş (I-IX cilt, 1971-1986)* .

Tersinden bir söylemle, aslında bu çalışmaların hepsi kültür sosyolojisiyle ilgili çalışmalardır. Ancak ülkemizdeki tarihçilerin önemli bir kısmı bu eserlerin sosyal tarih, sosyologların da önemli bir kısmı bu eserlerin kültür sosyolojiyle ilgili olduğunun farkında değildir.

Tarihçilerle sosyologlar arasındaki fark nedir? Bu soruya Bottomore, "tarihçiler genellikle belirli dönemlerle ilgili sosyal olgular üzerinde çalışırken, toplumbilimciler çok sayıdaki benzer olaylar üzerinde çalışırlar"[23] şeklinde cevap verir. Bu görüşün aksine Toprak, sosyal tarihin, "bütüncü" bir anlayışa sahip olması gerektiğini, bu nedenle de sosyal tarihçilerin düşüncelerin yanı sıra maddî üretim şekillerine, hatta sokaktaki insanların problemlerine kadar birçok konu üzerinde çalışmadan amaçlarına ulaşamayacaklarını belirtir[24].

Sosyologlar genelde her sosyal olayın tarihî bir temeli olduğunu ifade ederek, sosyoloji ile tarihin diğer sosyal bilimlere göre çok daha yakın ilişki içinde olması gerektiğini belirtirler. Çünkü sosyoloji sosyo-kültürel gerçekliği ifade etmede tek başına ve yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle sosyoloji, tarihe ya da tarihî

-Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşîretlerin İskân Teşebbüsü*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1963.

-Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1967. ; *Türklerde Atçılık*, İstanbul, 1983. ; *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

-İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Devlet Kitapları, İstanbul, 1970. ; *Türk Milli Kültürü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977. ; *Kutadgu Bilik ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1980.

23 Tom B. Bottomore, *Toplumbilim*, (Çev. Ü. Oskay), Beta Yayım Dağıtım, İstanbul, 1984, s.73.

24 Zafer Toprak, "Sosyal Tarih Alanı ve Türkiye Gerçeği", *Toplum ve Bilim Dergisi*, S.54-55, (1991), s.77.

bilgilere başvurmak zorundadır[25]. Bu başvuruda "her iki bilim dalı da, toplumların gelişim çizgisi ve yorumlanması açısından metodolojik sayılabilecek bir ortak noktada birleşmektedirler. Böylece, tarihsel olaylara yaklaşımımız, 'tanımlayıcılıktan' ziyade 'açıklayıcılığa', 'hikâye anlatmaktan' çok 'problem çözmeye' yöneldiği takdirde başarılı olabilecektir. Tarihle sosyolojinin kesiştiği alan, hem sosyoloji hem de tarihin paylarının ortaklaşa yürütüldüğü sınırlar içinde belirlenir. Bu alan, ister 'sosyal-tarih', isterse 'sosyo-tarih' diye adlandırılsın daha ziyade tarih olaylarının bir sosyal sistem içinde yansıtılması ve tarihe sosyolojik bir kimlik kazandırılması çabasıdır"[26]. Bunun sonucunda ortaya çıkan sosyal tarih, sosyoloji ile tarih arasında köprü vazifesi görür.

---

25 Ülgen Oskay, *Sosyolojik Düşünce Tarihi C. I,* Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1990, s.51-52.
-Baykan Sezer, *Sosyolojide Yöntem Tartışmaları,* Sümer Kitabevi, İstanbul, 1993, s.79-80.
- Baykan Sezer, "Türk Sosyolojisinin Tarihle İlişkileri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri,* İstanbul, 1991, s.1-2.
-Mustafa Erkal, *Sosyoloji-Toplumbilimi,* Filiz Kitabevi, İstanbul, 1987, s.40-41.
-Mehmet Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç,* Filiz Kitabevi, İstanbul, 1982, s.46-47.
- Mehmet Eröz , "Sosyoloji ve Tarih", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu* (Haz. Abdülkadir Yuvalı), Fırat Üniversitesi, Elazığ, 1990, s.127.
-Hans Freyer, *Sosyolojiye Giriş,*(Çev. Nermin Abadan), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s.46-46.
-Altan Eserpek, *Sosyoloji,* Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s.90-91.

26 Orhan Türkdoğan, "Türk Tarihinin Bazı Sosyolojik Meseleleri" *Tarih ve Sosyoloji Semineri* (28–29 Mayıs 1990), İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s.9.

Ancak sosyologların özellikle de tarihçilerin bu köprünün inşasında yeterli katkıyı yaptıkları pek söylenemez. Çünkü özellikle XIX. yüzyılda ortaya çıkan bilim anlayışı yani her bilim insanı sadece kendi alanıyla ilgilenmeli mantığından ortaya çıkan anlayış, bilimler arasında önemli duvarların oluşmasına neden olmuştur.

Tarih kavramanın ihtiva ettiği insanlık serüveni başta tarihçileri korkutmuş olacak ki genelde, tarihçiler siyasi tarih alanında çalışmayı tercih etmişledir. Bu nedenle de tarihçiler bilim tarihini sosyoloji tarihini, antropoloji vb. bilimlerin tarihlerini araştırma alanı olarak görmekten kaçınmışlardır. Özellikle Türkiye'de tarihçilerin önemli bir kısmı bilimlerin tarihine ilgi duymamıştır. Mesela tarihçilerimiz sosyoloji, psikoloji, tıp, matematik, biyoloji, iktisat vb. alanların tarihlerinin olduğunun günümüzde dahi pek farkında değildir.

Fakat yukarıda anlatmaya çalıştığımız anlayışın sadece bize özgü olmayıp Kuhn'un ifadesine göre Amerika Birleşik Devletleri'nde de söz konusudur. Çünkü Kuhn'un 1956–1970 yılları arasında verdiği "bilim tarihi" derslerine en az ilgiyi tarihçiler gösterirken, bilim tarihi sertifikası alan öğrenci sayısı da bu süre içinde beş kişiyi geçmemiştir[27]. Bu durum karşısında Kuhn, "anlaşılan bir dersin başlığında 'bilim' sözcüğünün bulunması tarih öğrencilerini kaçırmaya yetiyordu"[28] der. Belki de bu anlayıştan olacak ki genelde bilimlerin tarihi ve tarih felsefesiyle, tarihçi olmayanlar; tarihe karşı sosyologların kayıtsız olmasından dolayı da sosyal tarih veya tarih sosyolojisiyle, sosyolog olmayanlar ilgilenmektedir.

---

27 Thomas Kuhn "Tarih-Bilim Tarihi İlişkisi", *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşımlar*, (Haz. Paul Rabinow, William Sullivan), (Çev. Taha Parla), Deniz Yayınları, İstanbul, 1990, s.58.

28 Kuhn a.g.y.

Sonuç

Yukarıda ifade edildiği gibi ilk sosyal tarih çalışmaları, İstanbul ve Ankara üniversitesindeki hocalar vasıtayla başlatılmış olmasına karşın bugün bu geleneği Boğaziçi Üniversitesi geleneğine bağlı tarihçiler, genelde, belge ve bulguları değerlendirirken sosyolojiyi dikkate alarak de dikkate alarak sürdürmektedir. Ankara ve İstanbul üniversitesinin geleneğini önemli ölçüde Hacettepe ve Gazi üniversitesindeki bazı hocalar vasıtasıyla da devam ettirildiğini söylemek mümkündür.

Sosyologlarımızın büyük çoğunluğu ise çalışmalarında sosyal yapının tarihsel boyutlarını ihmal etmiştir. Oysa sosyo-kültürel olgular tarihin gölgesinde, sosyolojik bir ortamda oluşur ve anlam kazanırlar. Bu nedenle tarih ve sosyoloji birbirinden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla tarih ve sosyolojinin karşılıklı etkileşimini dikkate almadan ne tarih, ne de sosyolojik çalışmalar fazla anlamlı olamaz.

Günümüzde birçok sosyolog, tarih bilgisinden mahrum olduğundan sosyo-kültürel hayatı boşlukta olmuş gibi değerlendirip, dünü bilmeden şimdiyi ve yarını açıklamaya çalışıp, olayların yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermektedirler. Tarihçiler de sanki belgeler ve tarihin, sosyo-kültürel bir ortamda değil de bir boşlukta meydana geldiğini varsayarak hükümler verdiklerinden tarihin anlaşılmasını zorlaştırmaktadırlar.

Tarihçiliğimizin nerede olduğu ve tarihimizin yorumlanışı bakımından Ocak'ın ifadesi dikkat çekicidir. Ona göre: "Türkiye'de tarih, XXI. yüzyıla girmek üzere olduğumuz şu yıllarda bile, hâlâ günümüzden kaçışın bir sığınak yeri, kendisinden kaçılan geçmişin kötü bir habercisi, yaşanması özlenen çağların bir hikayesi veya politikacıların nutuklarını süsleyen bir garnitür olarak anlaşılmaya devam ediyor. Oysa günümüz dünyasında tarih, artık geçmişle

övünülecek bir araç yahut geçmişten hisse almamızı sağlayacak bir terbiyeci olarak görülmekten çok uzaklaşmış; insanları ve onların ortaya koyduğu kültürleri analiz edip yorumlayarak, günümüzü sağlıklı bir biçimde kavramaya yarayacak beşerî bir bilim dalı olmuştur"[29]. Ancak ne hikmetse genelde tarihçilerimiz tarihi, hikâyecilikten ve kronoloji bilgisinden kurtaramamışlardır. Sosyologlarımız da sosyal olgu ve olayların tarihi kaynaklarını görmezden gelmişlerdir. Bu nedenle de en yakın tarihimizi ve içinde yaşadığımız sosyal yapıyı anlamakta zorlanmaktayız. O halde ne yapmak gerekir? Bu sorunun cevabını ilk önce tarihçiler sonra da sosyologlar vermelidir (çünkü tarih sosyolojiden önce gelir). Sonra da diğer sosyal bilimciler üzerlerine düşen görevi yapmalıdırlar.

29 Ocak, A. Y., "Milli Kültür Dergisiyle Yapılan Mülakat", *Milli Kültür Dergisi*, S.81, (1991), s. 4.

Türk Tarihyazıcılığı ve İktisat Tarihi(*)

Coşkun Çakır(**)

J. Boswell'in iktisat ve tarihi birer kıtaya benzetmesi ve bir iktisat tarihçisi olarak 'kendimi iki büyük kıtayı birleştiren bir berzah gibi görüyorum' diyerek berzah rolünü iktisat tarihine vermesi hoş ve bir o kadar da anlamlı bir karşılaştırmadır[1]. Fakat bir berzahın rolünün birleştirici olduğu kadar ayırıcı olduğu da unutulmamalıdır. İşte iktisat ve tarih ilişkisi üzerinde cereyan etmiş bulunan tartışmalarda da daha çok bu ikinci rol öne çıkmıştır. Tarihçiler iktisat tarihini ayrı bir bilim dalı olmaktan çok genel tarihin iktisadi olayları konu edinen bir alt kolu olarak değerlendirmişlerdir. İktisatçılar ise iktisat tarihini, iktisat teorisinin zaman içinde gelişen olaylarla testini sağlayan bir yardımcı bilim dalı olarak nitelemişlerdir.

Bugün hala iktisat tarihinde iktisat ve tarih taraftarlarının tartışması devam etmekle beraber gerek iktisatçılar, gerek ta-

---

* Bu yazı, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) Türk İktisat Tarihi sayısında yayınlanan "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme" başlıklı çalışmanın kısaltılmış ve gözden geçirilmiş halinden hareketle hazırlanmıştır.

Prof. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi.

1 Orhan Kurmuş (1982), *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Savaş Yayınları, Ankara, s. 23.

rihçiler tarafından iktisat tarihinin bağımsız bir disiplin olduğu hususu benimsenmiş bulunmaktadır. İktisat tarihi bugün gerek tarih gerek iktisat disiplinlerinin alt dalları arasında oldukça üst bir konuma sahiptir. Başta Anglo-Sakson ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok yerinde iktisat tarihi müstakil bir bilim dalı haline gelmiş, gerek lisans gerek lisansüstü düzeyde iktisat tarihi veya bir şekilde onun türevleri ders olarak okutulmaktadır. Bu alan bilimsel çalışma anlamında da hatırı sayılır bir yayın yoğunluğuna kavuşmuştur. Günümüzde Türkiye'de de birçok üniversitenin iktisat bölümleri bünyesinde iktisat tarihi anabilim dalları oluşturulmuş bulunmakta, ayrıca tarih bölümlerinde de bir şekilde eğitimi verilmektedir.

Türk Tarihçiliğinde Yeni Bir Yaklaşım: Köprülü-Barkan Çizgisi

Bilimsel tarihçiliğimiz ana hatlarıyla *Akçura-Gökalp-Köprülü* çizgisinde gelişmiştir.[2] Özellikle Köprülü, bir anlamda çağdaş Türk tarihçiliğinin öncüsü olmuştur. Köprülü'yle beraber tarihçiliğimiz farklı bir perspektife kavuşmuş ve bilimsel temellere oturmuştur. Bu çerçevede dönemin dünya tarihçiliğindeki etkin mektebi *Annales Ekolü* Türk tarihçiliğini ciddi olarak etkilemiş, Köprülü'nün 1931 yılında *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nı çıkarmasıyla artık bir *Köprülü mektebi* açılmıştır.[3]

Köprülü'nün yaklaşımında iki nokta öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı tarihinin genel Türk tarihi içinde

---

2 Halil Berktay (1985), "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 9. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 2461.

3 Zafer Toprak (1986) "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (Der: Sevil Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara, s. 432-433.

mütalaa edilmesi gerekliliğidir. İkinci nokta ise Türk devletlerinin iktisadi, sosyal, hukuki ve kültürel sistem ve teşkilatlarının birlikte telif edilmesi zaruretidir.[4] Osmanlıların kuruluşu meselesini de ekonomik, sosyal ve kültürel olarak etraflı bir Selçuklu tarihi çerçevesiyle açıklamaya çalışır. Ona göre Türk tarihinin tam olarak gün ışığına çıkarılması hukukçu ya da filologların değil, sosyal değişmenin belirleyici unsurunun ekonomik şartlar olduğunu görebilen ve sosyo-ekonomik meselelerle uğraşan tarihçilerin işi olması gerekir.[5]

Ö. Lütfi Barkan, Köprülü'nün açtığı yolda yürüyen bir tarihçi olarak IV. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu tebliğinde, Türkiye üzerinde yapılan çalışmaların dünya tarihçiliği yanında yer alabilmesi için, bu vakte kadar kullanılan konu ve metotların tamamen değiştirilmesi gerektiği gibi radikal bir eleştiri yapmıştır. Ona göre siyasî ve askerî tarihçiliğin takip ettiği hikayecilik alışkanlığının ivedi bir şekilde terk edilerek kurumsal ve yapısal incelemelere ağırlık verilmesi gerekir. Böyle bir yöneliş için ise istatistik malzemesi zaruri bir araç iken henüz kimse bu konuya eğilmemiştir. Fakat bundan sonra yapılacak tarih çalışmalarında, sosyal müesseselerin, idarî teşkilatın, iktisadî ve malî meselelerin tarihini ortaya koyacaklar için olayları ölçmek, karşılaştırma yapmak, harita kullanmak kaçınılmaz olmuştur.[6]

Barkan'ın istatistik ilmi yanında üzerinde durduğu ve tarih yaklaşımının şekillenmesinde etkili olan bir başka disiplin *Tarihî Demografi* olmuştur. Gerçekten ona göre, nasıl ki bugün elimiz-

---

4 Halil Berktay (1983), *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 64.

5 Berktay, *agm.*, s. 74, 84.

6 Barkan (1948), "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi (Tebliğler)*, Ankara, s. 290-291.

de sıhhatli nüfus istatistik ve bilgileri bulunmadan ekonomik planlama yapmak, ekonomik, tarımsal ve sosyal problemleri çözmek ve tedbirler almak mümkün olmuyorsa, aynı şekilde tarihin bir devrinde yaşamış bir devletin ekonomik, sosyal ve askerî yapısını izah etmenin yolu demografik durumun açığa çıkarılmasına bağlıdır. Modern demografi biliminin yöntem ve araçlarını kullanmak tarihi gençleştirecek ve yeni açıklama biçimlerini bize verecektir.[7]

Barkan'ın akademik çalışmaları çerçevesinde gözden kaçırılmaması gereken önemli bir nokta, büyük emeklerle kurduğu ve sözünü ettiğimiz şaheserlerin ortaya çıkmasında büyük önemi olan *Türk İktisat Tarihi Enstitüsü* üzerinde durmak olmak gerekir. Enstitü 12 Temmuz 1955 tarihinde kuruldu. İlk müdürü de enstitünün kurucusu olan Barkan oldu. Enstitünün kuruluş amacı Türk tarihiyle ilgili iktisadî, malî ve sosyal konularda araştırma yapmaktır. Ayrıca diğer bir hedefi de Türk iktisat tarihi ile ilgili vesikaların, yazmaların, yerli ve yabancı basılı eserlerin asıllarını veya mikrofilmlerini temin ederek bir İktisat Tarihi Müzesi kurmaktır.[8]

Enstitü bilindiği gibi kuruluş amaçları doğrultusunda faaliyet göstermiş, ilk yıllarında Osmanlı Tapu-Tahrir Defterlerinin tetkik edilmesi ve Süleymaniye Camii ve İmaret İnşaatı konuları araştırılmıştır. Ayrıca çok sayıda tahrir defteri ve sair arşiv malzemesinin mikrofilmi bir araya getirilmek suretiyle bir enstitü arşivi ve yine titiz uğraşılar sonucunda bir ihtisas kütüphanesi oluşturulmuştur.

---

7 Barkan (1955), "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul, s. 1 vd.

8 12 Temmuz 1955 tarihli *Türk İktisat Tarihi Enstitüsü Yönetmeliği*.

Türk İktisat Tarihi Enstitüsünde ve Enstitü Dışında İktisat Tarihi Çalışmaları

Gerçekten Barkan ekip çalışmasını öne çıkarmak suretiyle beraberinde çok sayıda yetkin ismin yetişmesine de katkıda bulunmuştur. Bugün bazılarının aramızda olmadığı, bazılarının da belli zamanlarda beraber çalıştığı öğrencileri arasında şu isimleri zikredebiliriz: *Cengiz Orhonlu, Enver Meriçli, Lütfi Güçer, Mehmet Genç, Mübahat Kütükoğlu, Halil Sahillioğlu, İsmail Eren, Stanford Shaw, Suraiya Faroqhi, Murat Çizakça, Yavuz Cezar, Tevfik Güran, Ahmet Tabakoğlu*... Bugün bu isimler, başta iktisat tarihi olmak üzere, her biri kendi alanlarında önemli çalışmalara imza atmış bulunmaktadırlar.[9]

Barkan'ın Türk İktisat Tarihi Kürsüsünde oluşturmuş olduğu birinci halka içinde yer alan en önemli isimlerden biri *Mehmet Genç*'tir. Genç, Osmanlı iktisadi tarihi alanında yayınladığı çalışmalarıyla hocası Barkan'ın izini takip ederek belli konulara öncülük etmiştir. Maliye, ticaret ve sanayi alanlarında sayısı çok da fazla olmayan makaleleri iktisat tarihi çalışan araştırmacıların birincil referansları olmuştur.[10] Yaptığı kavramsallaştırmalar ve kurduğu modellerle Türk iktisat tarihi çalışmalarını bilimsel bir çerçeveye oturtmanın çabası içinde olmuştur. *Lütfi Güçer* ise çalışma dönemi olarak klasik dönem ve sonrasını incelemiş, iaşe meselesi, ticaret tarihi ve vergiler üzerinde yoğunlaşmış ve eser

9 Coşkun Çakır (2001), "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu Batı*, Yıl: 3, Sayı: 12, Ankara, s. 57-58.

10 Mehmet Genç'in sayısal olarak fazla olmamakla beraber her biri öncü olan çalışmaları Ötüken Yayınları arasında çıkan kitabı *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* isimli eserinde bir araya getirilmiştir.

vermiştir.[11] Aynı şekilde *Halil Sahillioğlu* çok farklı alanlarla ilgili üretim yapmış olmakla beraber para tarihi konusunda otorite sayılabilecek bir konuma kavuşmuştur.[12] İktisat Tarihi kürsüsünün müdavimleri olmakla birlikte daha sonra akademik yaşamlarını Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde sürdürmüş olan iki isim *Cengiz Orhonlu* ve *Mübahat Kütükoğlu* olmuştur. Orhonlu, iskan ve ulaşım gibi konularda yoğunlaşmış[13], buna karşın Kütükoğlu, uluslararası iktisadi/ticari ilişkileri İngiltere örneğini merkeze alarak ele alan çalışmalarıyla öne çıkmıştır.[14]

Barkan'ın ilk çalışmalarının yayınlanmasını müteakiben iktisat tarihi çalışmaları yapılan bir muhit olarak Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi önem kazanmıştır. Özellikle burada sınıf arkadaşı iki isim öne çıkmıştır: *Mustafa Akdağ* ve *Halil İnalcık. Akdağ* daha çok Selçuklular ve ilk dönem Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede yayınladığı *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I-II*, dönemi içinde yankı uyandıran bir eser olmuştur. Akdağ, eserlerinde ekonomik ve sosyal yapıyı bir arada vermeyi tercih etmiş ve orijinal kaynaklar kullanmıştır.[15]

---

11 Lütfi Güçer (1964), *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

12 Sahillioğlu hem doktora (*Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1958) hem de doçentlik tezlerini (*Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi; 1640-1740*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1965) bu konuda hazırlamıştır.

13 Cengiz Orhonlu (1987), *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, 7. Baskı, İstanbul.

14 Mübahat Kütükoğlu (1974), *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, C. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara; C. II (1838-1850), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

15 Akdağ'ın bir diğer önemli çalışması şudur: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası 'Celali İsyanları'*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

Günümüzün yaşayan en ünlü Ottomanisti olduğu ittifakla kabul edilen İnalcık ise Osmanlı tarihinin bütün alanlarıyla, bu arada iktisadi tarihiyle de ilgili çalışmalar yapmıştır. Özellikle Türk iktisat tarihi çalışmalarının uluslararası platformda tanınması konusundaki katkısı büyük olmuş, uluslararası Türk iktisat tarihi toplantılarının öncülüğünü yapmıştır. İnalcık Hoca kendini 'Barkan'ın açtığı çığırda yürüyen araştırıcılar' arasında saymıştır.[16] Tek tek çalışmaları yanında Osmanlı iktisat tarihinde yaptığı dönemlendirme bakımından da oldukça orijinal olan *An Economic and Social History of Ottoman Empire, 1300-1914,* isimli eserin ortaya çıkmasını temin etmiştir.[17] Türk iktisat tarihi alanındaki eserleri ayrı bir değerlendirme çalışmasını gerektiren İnalcık, Barkan'dan sonra en çok ürün veren isim olmuştur. Gerek Akdağ, gerekse İnalcık'ın yönlendirme ve tesiriyle DTCF'de hatırı sayılır bir iktisat ve sosyal tarih çalışanı doğmuş, bu kişiler daha sonra farklı üniversitelere ve şehirlere gitmişlerdir. Bunlar arasında *Salih Özbaran, Zeki Arıkan, Özer Ergenç* gibi önemli isimler yer almıştır.

İktisat Tarihi Çalışmalarında Nicel ve Nitel Değişim

Türkiye'de iktisat tarihi çalışmaları bakımından 1977 yılı önemli bir tarihtir. Bu tarihte bilahare bir anlamda gelenekselleşecek olan Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongrelerinin

16 Halil İnalcık-Bahaeddin Yediyıldız (2002), "Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999, (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 137.

17 Halil İnalcık (Ed.) (1994), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,1300-1914,* Cambridge University Press, Cambridge.

birincisi yapılmıştır.[18] Ankara'da toplanan kongreye çok sayıda yerli ve yabancı Osmanlı tarihçisi iştirak etmiştir. Kongrenin düzenlenmesine öncülük eden Halil İnalcık açılış konuşmasında Osmanlı ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili bir değerlendirme yapmış ve gelişen bu saha içinde yeni inceleme alanlarına işaret etmiştir. Aslında bu kongre geleneğinin başlamasından önce 1973 yılında Hacettepe Üniversitesi tarafından ve *Osman Okyar* ile *Ünal Nalbantoğlu*'nun öncülüğünde bir *Türk İktisat Tarihi Semineri* düzenlenmiştir. İki yıl sonra bu seminer çerçevesinde sunulan tebliğler yayına hazırlanmış ve 1975 yılında kitap olarak basılmıştır.[19] Bu yıllar bir taraftan birden çok çevrede birden çok kişinin iktisat tarihi çalışmaları yapmaya başladığı dönem olduğu gibi, aynı zamanda bu alandaki çalışmalarıyla ünlenen üç büyük tarihçinin de hayata veda ettikleri yıllardır. Bilindiği gibi Akdağ 1972'de, Orhonlu 1976'da ve nihayet Barkan da 1979 yılında aramızdan ayrılmıştır.[20]

Bu dönemde iktisat tarihçiliği alanında gerçekleştirilen çalışmalarda üç kaynaktan hareketle yapılan çalışmalar hatırı sayılır bir ağırlık kazanmıştır. Bunlardan birisi tapu tahrirleri,

18 *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Yayını. Bilahare bu kongreler bir anlamda geleneksellik kazanarak her dört yılda bir yapılarak devam edilmiştir. İkincisi Strasbourg'da(1980), üçüncüsü Princeton(1983), dördüncüsü Münih(1986), beşincisi Marmara Üniversitesi tarafından 1989 yılında İstanbul'da, altıncısı Aix-en-Provence(1992), yedincisi Haidelberg(1995), sekizincisi 1998 yılında Uludağ Üniversitesi tarafında Bursa'da, dokuzuncusu 2001 yılında Dubrovnik'te, onuncusu Venedik(2005) ve onbirincisi Bilkent Üniversitesi tarafından 2008'de Anakara'da yapılmıştır.

19 *Türk İktisat Tarihi Semineri* (1975), Ed. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

20 Oktay Özel-Gökhan Çetinsaya (2002), "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 91, Kış 2001-2002, İstanbul, s. 10.

diğeri temettuat tahrirleri, üçüncüsü ise şeriye sicilleridir. Kuşkusuz bu alanların dışında da azımsanmayacak ölçüde üretim olmuştur, ancak bu üç grupta yapılan çalışmalar bir anlamda bir gelenek oluşturmak ve birbirinin benzeri, bazen tekrarı olmak bakımından önemlidir. Konu üzerinde zikretmeye değer bir çalışma yapılmamakla beraber bu dönemlerde Batıda gelişen yeni iktisat tarihi akımı klimetrik ekolün[21] Türk iktisat tarihi yazımına etkisinin olmuş olabileceğini, ortaya çıkan çalışmaların istatistikî boyutunun ağırlık kazanmasından hareketle ve ihtiyatla söylemek mümkündür.

Osmanlı devletinde toprak üzerindeki mülkiyet ve tasarruf biçimini belirlemek ve vergi kaynaklarını ortaya çıkarmak amacıyla yapılan sayımlara kuruluşu müteakiben başlanmış, fakat asıl yoğunluk on altıncı yüzyılda olmuştur.

Bu sayımlar neticesinde önemli istatistikî bilgiler elde edilmiş ve bu bilgilerin kataloglandığı sayım kütüklerine de kısaca 'Tapu Tahrirleri' adı verilmiştir. Bu sayımlarlarla ilgili ilk çalışmaları *Barkan* başlatmış[22], daha sonra Barkan'ın açtığı yol üzerinden çok sayıda araştırmacı yürümüştür. Bu çalışmalarda daha çok bir sancak veya kaza merkezi esas alınmıştır. Bu çerçevede *Tayyip Gökbilgin*-Edirne (1952), *Muzaffer Arıkan*-Ankara (1958), *Nejat Göyünç*-Mardin (1969), *İsmet Miroğlu*-Bayburt (1975), *Özer Ergenç*-Bursa (1979) tahrirlerini hazırlayarak bu konuda öncülük etmişlerdir.

---

21 Ahmet Uzun (2001), "İktisat Tarihi Yazımında Yeni Yaklaşımlar", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sayı: 2/1, Sivas, s. 79-91.

22 Ömer Lütfi Barkan'ın Enver Meriçli ile beraber hazırladığı Hüdavendigar Livası çalışması çok erken başlatılmış olup basımı bazı teknik ve hukuksal problemler nedeniyle TTK tarafından geciktirilmiş ve ancak 1988 yılında yayınlanabilmiştir.

Tahrirlerle ilgili defterler bazen aynen yayınlandığı gibi, çoğunlukla defter üzerinde bir araştırma yapılması gelenek haline gelmiştir. Yukarıda 1950'li, 60'lı ve 70'li yıllarda yapılan ve bir elin parmaklarını ancak aşabilen bu çalışmaların sayısı 80'li, özellikle de 90'lı yıllarda yüzlerle ifade edilecek kadar artmıştır. Gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de ve gerekse Arap eyaletlerindeki birçok sancak ve kaza bu türden bir araştırmanın konusu olmuştur. Hatta tahrirlerle ilgili, birincisi 1992'de Konya'da, ikincisi ise 1994 yılında Erlangen üniversitesinde olmak üzere uluslararası sempozyumlar düzenlenmiştir.[23]

Ancak kabul etmek gerekir ki, yapılan bu çalışmalar içerisinde belli bir metodoloji oluşturan ve farklılık arz eden sınırlı sayıdaki çalışmanın dışında kalanlar yanlış ve eksikleriyle beraber birbirlerinin tekrarı olmaktan öteye geçememiştir.[24] Çoğu kez başka kaynaklarla desteklenmemiş, buna rağmen bu verilerden hareket edilerek önemli genellemelerde bulunulmuştur. Son zamanlarda bu kaynakların kullanımı ve verilerin sıhhati ile ilgili çalışmaların yayınlanması[25] bu kaynak grubunu ve bunlardan hareketle yapılan çalışmaları sorgulamak bakımından sevindiricidir.

İkinci kaynak grubunu bir başka sayım türü olan temettuat tahrirleri oluşturmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında yapılmış olan temettuat tahrirleriyle amaçlanan iki husus vardı: Bunlardan birincisi halkın maddi imkânlarının ne durumda olduğunun be-

23 Ertuğrul Tokdemir, "1980 Sonrasında Türkiye'de İktisat Tarihçiliği", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1356-1357.

24 Feridun Emecen (1991), " Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, s. 143-156.

25 Kemal Çiçek (1995), "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 97, İstanbul, s. 93-111.

lirlenerek adil bir vergi sistemi oluşturmak, ikincisi de buna bağlı olarak devlet gelirlerini artırmak. Bu sayımlarda kaza ve köylerin sayımı yapılmıştır. Sayım ünitesi olarak hane esas alınmış ve bu hane reisinin sahip olduğu emlak, arazi, hayvan ve bunlardan sağladığı gelir miktarı detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. İstisnaları olmakla beraber genel olarak 1840 ve 1844 yıllarında iki ayrı grup halinde yapılan temettuat sayımları sonucunda ortaya çıkan bilgi envanteri bazen bir köy için bir deftere, bazen de bir kaza için bir tek deftere kaydedilerek kataloglanmıştır.[26]

Bu kaynak grubu tarihçiler tarafından uzunca bir süre ihmal edilmiş, bu konuda ilk defa *Tevfik Güran*'ın 1980 yılında Filibe üzerine bir çalışma[27] yapmasıyla adeta yeniden keşfedilmiştir. İ.Ü. İktisat Tarihi Kürsüsü'nde yapılan bir dizi çalışmadan sonra bugün birçok üniversite bünyesinde yüksek lisans ve doktora tezi olarak temettuat sayımları üzerine araştırmalar hazırlanmış ve bunların bir kısmı da yayınlanmıştır. Fakat tapu tahrirleri ile ilgili olarak yapılan eleştiriler temettuat tahrirleri için de geçerlidir. Bu çalışmalarda dikkat çeken en önemli eksiklik bu çalışmaların büyük ölçüde birbirlerini tekrar etmeleridir. Dolayısıyla yeni teknik ve metotların üretilmesi ve kullanılması mümkün olamamaktadır. Bir başka eksiklik, bu verilerin başka kayıtlarla desteklenmeden kapsayıcı çıkarımlarda bulunulmasıdır. Tapu tahrirleri için geçerli olan eleştiriler aslında temettuat tahrirleri için de geçerli olup bu verilerin dikkatli kullanılması gereği açıktır.[28]

---

26 Coşkun Çakır (2001), *19. Yüzyılda Bir Anadolu Şehri Niksar (Ekonomik ve Sosyal Yapı)*, Alfa Yayınları, İstanbul, s. 8-9.

27 Tevfik Güran (1980), *Structure Economique et Sociale d'une Region de Campagne dans l'Empire Ottoman vers le Milieu du XIXs.*, Centre International d'Infirmation sur Les Sources de l'Histoire Balkanique et Mediterraneenne (CIBAL), Sofya.

28 Tevfik Güran (2000), "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, s. 73-95.

Üçüncü grupta yer alan şeriye sicilleri de iktisat tarihçilerinin çok yaygın kullandıkları önemli bir kaynak kümesidir. Tapu tahrirleri daha çok 16. yüzyıl, temettuat tahrirleri ise 19. yüzyıl için geçerlidir. Fakat şeriye sicillerinden hareket edilerek ortaya çıkarılan ürünler 16. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar uzanan bir dönemi kapsayabilmektedir.[29]

Şeriye sicillerini tarih araştırmasına açan ilk kişi *Çağatay Uluçay* olmuştur. 1930'lardan başlayarak yaptığı çalışmaların hemen hemen tamamında bu kaynak grubunu değerlendirmiş, tabiatıyla bunları bir ekonomik ve sosyal tarih kaynağı olarak da kullanmıştır. Bu uygulamanın en iyi örneği, 1942 yılında yayınladığı *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat ve Ticaret ve Esnaf Teşkilatı* isimli eseri olmuştur.[30] Fakat sicillerin tarihyazımında kullanılmasının en iyi örneğini İnalcık vermiştir. Özellikle ekonomik ve sosyal tarih açısından, başta Bursa olmak üzere, yaptığı birçok çalışmada devlet arşivleriyle beraber sicilleri de kullanmıştır.[31] Bununla birlikte kadı sicillerinin sosyo-ekonomik tarihyazımı için kullanımı hala yeni ve yetersiz durumdadır. Bu yetersizlik sayısal olmaktan çok metodolojik bir eksiklik nedeniyle gerekli özgünlüğü yakalayamamak anlamında bir yetersizliktir.[32]

---

29 Mehmet İpşirli (1991), "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şeriye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, s. 157-162; .

30 İnalcık-Yediyıldız, *agm.*, s. 156-157.

31 Halil İnalcık (1960), "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, Cilt: XXIV, Sayı: 93, Ankara, s. 45-110; İnalcık (1980-81), "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: X , Ankara, s. 1-91.

32 Güçlü Tülüveli (2000) "Mikrotarihçilik ve Kaynak Kullanım Problemi: Kadı Sicilleri Örneği", *Tarihyazımında Yeni Yaklaşımlar/*

Bir Envanter: Günümüzde İktisat Tarihi Çalışmaları

İktisat Tarihi kürsüsünün Barkan sonrası ikinci halkası sayılabilecek isimler arasında *Tevfik Güran, Yavuz Cezar, Ahmet Tabakoğlu, Murat Çizakça, Murat Özyüksel* gibi isimler yer almaktadır. İktisat tarihi kürsüsüyle ilişkileri doğrudan olmamakla beraber günümüzün önemli Türk iktisat tarihçileri arasında yer alan *Zafer Toprak, Şevket Pamuk* ve *Edhem Eldem, Ali İhsan Bağış, Yahya Sezai Tezel, Rifat Önsoy, Gündüz Ökçün, Haydar Kazgan, Halil Berktay, Mehmet Ali Kılıçbay* bunlardan bazılarıdır.

Cezar modernleşme öncesi Osmanlı maliyesinin içine düştüğü bunalımı, *Tabakoğlu* gerileme dönemi Osmanlı maliyesinin geçirdiği değişimi, *Güran* 19. yüzyıl tarımını doktora çalışması olarak seçmiş ve bu alanlarda yayınlar yapmışlardır. *Çizakça* şirketçilik ve para vakıfları, *Özyüksel* ulaştırma sistemini ve özel olarak da demiryolu ulaşımı, *Toprak* özellikle Osmanlı'nın son dönemi, imparatorluktan cumhuriyete geçiş süreci üzerinde yoğunlaşmışlardır. *Pamuk* ticaret, para, ücretler, *Eldem* ise bankacılık ve finans konularına odaklanmışlardır. *Bağış*'ın çalışmaları Osmanlı ticaret tarihiyle alakalıdır. *Tezel* ve *Ökçün* ise son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet iktisat tarihi alanında çalışmalara imza atmışlardır. *Önsoy* Osmanlı sanayii üzerindeki çalışmalarıyla öne çıkmıştır. İktisat tarihine sonradan yönelen bir iktisatçı olarak ve Türk bankacılık tarihi konusundaki çalışmalarıyla *Kazgan* da bu çerçevede zikredilmeye değerdir. *Kılıçbay* ise iktisat tarihçileri arasında daha çok *Feodalite ve Klasik Dönem Üretim Tarzı* başlıklı farklı bir yaklaşım içeren çalışmasıyla tanınır. Yine *Berktay* da, Türk tarihçiliğini kritik

---

Küreselleşme ve Yerelleşme, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, s. 271-273.

eden ve *Kılıçbay* gibi farklı bir çerçeve ortaya koyan bir isimdir. Türk iktisat tarihiyle ilgisi noktasında, daha çok köylü ve devlet ilişkileri konuları yoğunlaştığı meseleler olarak görülmektedir. Son dönemde Türkiye'de tarih disiplinin gelişmesi noktasında Berktay'ın göz ardı edilemez bir katkısı söz konusudur.

Tarihçi olup bir iktisat tarihçisinden hiç de geri kalmayacak düzeydeki çalışmalarıyla *İlber Ortaylı* başta gelmektedir. *Ortaylı*'nın iktisat tarihiyle ilgili çalışmaları daha çok 19. yüzyıla aittir. Bu çerçevede zikre değer diğer isimler *Salih Özbaran ve Zeki Arıkan* İzmir'de çalışmalarını sürdüren tarihçiler olup ticaret ve baharat ticareti konusunda ilk akla gelen isimlerdir.

Yine tarihçi *Nezihi Aykut* para tarihi uzmanı olarak karşımızda durmaktadır. *Musa Çadırcı* ise daha çok şehircilik tarihi bağlamında kentlerin ekonomik ve sosyal yapılarıyla ilgili araştırmaları olan bir tarihçidir. *Neşet Çağatay* da bir tarihçi olarak başta madencilik alanı olmak üzere iktisat tarihine yönelmiş tarihçilerimizdendir. *Yusuf Halaçoğlu* ulaştırma, *Rifat Özdemir* esnaf ve vakıflar, *Yücel Özkaya* bir 18. yüzyıl uzmanı olarak bu yüzyıla ilişkin başta vergi olmak üzere iktisadi meseleler, *Mustafa Öztürk* fiyatlar, *Fahrettin Tızlak* madenler, *Nesimi Yazıcı* ulaştırma ve haberleşme, *Bahaeddin Yediyıldız* vakıflar üzerinde yaptıkları önemli çalışmalarla iktisat tarihi alanında var olduklarını göstermişlerdir.

Yukarıda zikredilen tarihçilerle kıyaslandığında daha genç bir iktisat tarihçi kuşağından da söz etmek gerekir. Tarım tarihiyle ilgili çalışmalarıyla *Bünyamin Duran*, işçi hareketleri ve sendikacılık tarihiyle ilgili yayınlarıyla *Şehmus Güzel, Mesut Gülmez* ve *Abdullah Martal*, 19. yüzyıl maliyesi ve vergi sistemi konusunda *Abdüllatif Şener*, ticaret ve gümrükler konusunda *Neşe Erim*, esnaf sistemi ve sanayi tarihiyle ilgili çalışmalarıyla *Ahmet Kal'a*, yine esnaf sistemi, iaşe ve ücretler konusundaki araştırmalarıyla

Salih Aynural, ulaştırma ve finans alanında *Ali Akyıldız*, şirketler hakkında *Fethi Gedikli*, nüfus, iskân ve şehircilik konusunda *Oktay Özel* ve *Mehmet Öz*, liman kentleri ve Akdeniz ticareti konusunda *Faruk Tabak* ve *Eyüp Özveren*, tüketim ve fiyatlar alanında *Tülay Artan* bu kuşağın temsilcileri durumundadırlar. Bu sayılan isimlerin dışında profesörlüğünü, doçentliğini almış ya da doktorasını tamamlamış ve bu arada kayda değer çalışmalar da yapmaya başlamış, sayıları giderek artan daha genç bir iktisat tarihçisi kuşağı da yetişmiş bulunmaktadır:

Erol Özvar mali tarih ve bütçeler, *Baki Çakır* mali tarih, *Şevket Kamil Akar* bütçeler ve borçlar, *Gülfettin Çelik* nüfus ve göçler, *Mehmet Bulut* ticaret ve uluslararası iktisadi ilişkiler, *Ahmet Uzun* maliye ve vergiler, *Sait Öztürk* temettuat, *A. Mesut Küçükkalay* gümrükler ve ticaret, *Ercüment Balcı* madencilik, *Hüseyin Al* ve *Kaya Bayraktar* para ve bankacılık, *Abdülkadir Buluş* sanayi, *Arif Bilgin* tüketim ve fiyatlar, *Arzu Terzi* hazine ve doğal kaynaklar, *M. Erdem Kabadayı* endüstri ve çalışma yaşamı, *A. Yücel Kaya* tarım ve maliye, *Murat Koraltürk* bayındırlık ve altyapı yatırımları, *Yunus Koç* nüfus ve iskân, *Nadir Özbek* sosyal güvenlik alanındaki çalışmalarıyla öne çıkmaktadırlar.

Bu çerçevede çalışmalarını yurt dışında sürdüren tarihçi-iktisat tarihçisi olan önemli isimler Amerika'da bulunmaktadırlar. Bunlar arasında *Kemal Karpat, Engin Deniz Akarlı* ve *Reşat Kasaba* en çok bilinen isimlerdir.[33] *Karpat* nüfus ve göçler konusunda öncü çalışmalara imza atmıştır. *Akarlı* ise bütçe ve vergiler başta olmak üzere mali yapıyla ilgili çalışmalarıyla tanınmıştır. *Kasaba*

33 Heath W. Lowry (2002), "The State of the Field: A Retrospective Overview and Assessment of Ottoman Studies in The United States of America and Canada, 1949-1999", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1-59.

ise daha çok Osmanlı ekonomisinin geneli üzerine ve karşılaştırmalı çalışmalar yayınlamıştır.

Bazı yabancılar Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk devletini bütün yönleriyle, bu arada ekonomik yönüyle de inceleme konusu yapmışlardır. Bu tür çalışmalara örnek iki isim *Lewis*[34] ve *Shaw*'dur.[35] Ancak bazı araştırmacılar da temel uğraşı alanı olarak Türk iktisat tarihini seçmişler ve bu konuda çok sayıda yayın yapmışlardır. Bunlar arasında *Charles Issawi, M. A. Cook, Stanford Shaw, Donald Quataert, Suraiya Faroqhi, Linda Darling, Virginia Aksan, Gabor Agoston* gibi isimler yer almaktadır.

Türk iktisat tarihçiliği alanında yayın yapan kurum ve kuruluşlar da, bu disiplinin gelişmesinde önemli bir katkı sağlamışlardır. *Fuad Köprülü*'nün yayınladığı ve ancak iki sayı çıkabilmiş olan *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* bu anlamda öncü bir yere sahiptir. İktisat Fakültesi'nin kuruluşunu müteakiben çıkan ve Türkiye'nin akademik dergicilik tarihi içinde tartışmasız en önemli yere sahip olan birkaç dergiden biri *olan İktisat Fakültesi Mecmuası* bu anlamda en etkili yayın olmuştur. Özellikle birkaç sayısını müstakil olarak Türk iktisat tarihi çalışmalarına ayırması ve *Barkan*'ın uzun yıllar yayın kurulunda yer alması bu etkinin yaratılmasında temel rol oynamıştır. *Siyasal Bilgiler Dergisi*, *Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* de akademik olarak bu alanda zikre değerdir. Özellikle iktisat tarihinin popülerleştiği 1960'lı yıllardan sonra yayın hayatına başlayan *Toplum ve Bilim, Yapıt, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, İstanbul Ticaret Odası Dergisi* önemli periyodiklerdendir. 80'li yıllarda tarihçiliğin gelişmesine

34 Bernard Lewis (1970), *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford. (Bu eser yayınlandığı yıl Türkçe'ye kazandırılmıştır: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara)

35 Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw (1978), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 Vol., Cambridge.

paralel olarak artan tarih yayıncılığı çerçevesinde yayınına başlayan *Tarih ve Toplum, Osmanlı Araştırmaları, Tarih İncelemeleri, Türklük Araştırmaları, OTAM*; 90'lı ve 2000'li yıllarda ise *Toplumsal Tarih, Toplum ve Ekonomi, Yeni Türkiye, Türkiye Günlüğü, İstanbul Araştırmaları, Kebikeç, Müteferrika, Simurg,* gibi dergilerde iktisat tarihiyle ilgili çalışmalar yer almıştır. Yine bazı dergiler iktisat tarihi özel sayısı çıkarmışlardır. Bunlar arasında *ODTÜ Gelişme, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(TALİD)* gibi dergiler bulunmaktadır.

Yayıncılık alanında, daha çok tarih yayıncılığı yapan yayınevleri doğal olarak iktisat tarihiyle ilgili de yayınlar çıkarmışlarıdır. Bu çerçevede üniversite yayınları bir kenara bırakılacak olursa en başta kuşkusuz *Türk Tarih Kurumu* yayınları gelir. Yine ağırlıklı ilkler arasında *İletişim, Enderun, Eren* gibi yayınevlerini saymak gerekir. Günümüzde ise bunların dışında *Tarih Vakfı, Yapı Kredi, İş Bankası, Metis, Dergah, Vadi, Kitabevi, Yeni Türkiye, İmge, Küre, Kitap, Küre* ve *Klasik* gibi yayınevleri bu konuda çalışmalar yayınlamaktadır. Kitap yayıncılığı konusunda bankaların yayınlarını da unutmamak lazımdır. Bu alanda önemli eserlerin ortaya çıkmasına imkan veren bankalar şunlardır: *Osmanlı Bankası, Akbank, İş Bankası, Yapı Kredi Bankası, İnterbank, Kentbank, Egebank, Tariş Bank, Türkiye Ekonomi Bankası...*

Sonuç

Çalışmanın başından sonuna kadar işaret edilen çok sayıda inceleme ve yayına rağmen Türk iktisat tarihinin bütün alanları henüz çalışılmış olmaktan çok uzaktır. Gerçi *Sahillioğlu*'nun dediği gibi 'bir dağı gagalamak'tan ileri gitmiştir bu gayretler ama yine de bir 'Türk İktisat Tarihi' yazmanın güçlükleri bir ölçüde devam

etmektedir.[36] Yazı ve dil bu güçlüklerin diğer örneklerindendir. Birileri eski yazıyı okuyamazken eski yazı okuyanlar ise çoğu kere belge fetişizmi denilen bir açmazla karşı karşıya gelmektedirler. Arşiv ve arşiv-dışı malzeme kullanılması noktasında makul bir denge yakalanamamaktadır.[37] Yabancı dil sorunu ise kaynak sınırlanmasına yol açmakta, daha önemlisi karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasını engellemektedir.

Bütün bu anlatılanlarla beraber, yine de Türkiye'de iktisat tarihi çalışmalarının önünün açık olduğunu iyimser bir yaklaşımla söylemek isteriz. Bizi iyimser kılan birkaç gelişme söz konusudur. Bunlardan biri 1980'lerin ortalarından itibaren genel olarak arşivlere bir çekidüzen verilmiş, araştırma imkânları artırmıştır, çok sayıda araştırmacı iktisat tarihi alanında yüksek lisans ve doktora yapmıştır.

Yine 1980'lerin ikinci yarısından itibaren devletin yurtdışına lisansüstü eğitim amacıyla çok sayıda öğrenci göndermesi de, bütün eksikliklerine karşın, birçok kişinin yabancı üniversitelerde yüksek lisans ve doktora yapmasına fırsat sağlamış, bu kişilerin önemli bir kısmı geri dönerek çeşitli üniversitelerde çalışmaya başlamıştır. Ayrıca hemen her iktisadi ve idari bilimler fakültesinde var olan iktisat tarihi kürsülerinin içinin doldurulmaya başlanması ve çok sayıda tarih bölümü açılmış olması, sakıncaları saklı kalmak kaydıyla, bu olumlu vetireyi besleyen başka bir gelişme olmuştur. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak, sadece 1980-90

36 Halil Sahillioğlu (1972), "İktisat Öğretiminde 'İktisat Tarihi'", *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*, (Der. Fikret Görün), ODTÜ Yayını, Ankara, s. 136.

37 Ali Akyıldız (1998), "Yakınçağ Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi Araştırmalarında Kaynak Sorunları: Arşiv ve Arşiv-Dışı Malzemenin Önemi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, s. 166.

arasında yayınlanan telif ve tercüme kitap ve makalelerin sayısı 1930-80 arasında üretilen toplam yayın kadardır.

1920'ler-30'larda bir disiplin hüviyeti kazanan İktisat Tarihi, 40'lı ve 50'li yıllarda temel üretimini yapmış, 60'larda ideolojik bir popülariteye kavuşmuş, 70'lerde uluslararasılaşmış, 80 ve 90'larda üretim patlaması yapmıştır. Fakat 2000'li yılların başında disiplinin serencamı hakkında iyi şeyler söylemek çok kolay görünmemektedir.

Türkiye'de Tarihyazımında Coğrafya'nın Önemi

Abdurrahman Dinç[*]

İlkçağda ortaya çıktığında, "Geography" yani "Yerin Tasviri" (Eski Yunancada *geo-yer, graphien-yazmak; yerin tasviri*) anlamına gelen coğrafya, adından da anlaşıldığı gibi mekân/yer ile insan etkileşimini ifade eder. Pek çok farklı tanımı yapılabilen Coğrafya'nın kabul gören tanımı "İnsan ile doğa arasındaki etkileşimi/ilişkileri kendi prensipleri dâhilinde inceleyen ve sonuçlarını bir sentez olarak açıklayan bir bilim dalı"[1] şeklindedir. Tarih bilimi de tıpkı coğrafya gibi İlkçağ'da ortaya çıkan köklü disiplinlerden biri olup "tarih" kelimesi İbranicede "ay" manasına gelen "yarex", Yunanca'da "araştırma" anlamına gelen "Istoria", buradan Latinceye geçerken "historia" şekline dönüşmüştür.[2] Günümüzde tarih kavramının da çok değişik tanımları olmakla

---

(*) Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, dincabdurrahman@hotmail.com

1 Osman. Gümüşçü, Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus, Ankara, 2001, s.1

2 Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usül,* Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s.2.

birlikte, hemen hemen bütün tanımlarda ortak olan nokta "yer/mekân ve zaman" belirtmeleridir.[3]

İlkçağda ortaya çıkan köklü iki bilim dalı olan ve ortaya çıktığından itibaren genellikle birlikte anılan Tarih ve Coğrafya, dünyada olduğu gibi bizde de eskiden beri birlikte gelişimini sürdürürken, nedense Türkiye'de özellikle XX. yüzyılda birbirinden kopmuş bir görüntü sergilemiştir. Hâlbuki Togan bir eserinde aynen "coğrafyanın tarihe yardımcı bir ilim olması izaha muhtaç değildir. Coğrafyaya dayanmayan tarih kitabı tarih değil roman sayılmak icabeder"[4] ifadelerini kullanmaktadır.

Geçmişte olmuş, günümüzde olmakta ve gelecekte olacak olan tüm hadiseler zaman ve mekân bütünlüğü içerisinde anlam kazanır. Coğrafi mekân denilen yer, dünya/yerküre veya onun bir parçasıdır. O mekânın tasviri, mekânsal olayların değerlendirilmesi ise coğrafyadır. Coğrafi şartların tarihe yön verdiği ve gelişmesine katkı sağladığı muhakkaktır. Mekânsal değişmeler belli bir zaman aralığında gerçekleşir. Zaman ise; geçmiş, hâl ve gelecek kavramlarını kapsayan bir olgudur. Geçmişi, muhtelif açılardan incelemek ise Tarih bilimine düşer. Farklı tarih anlayışlarında, zaman içerisindeki olaylar, olgular, nesneler, kısaca insanlık irdelenir.

Coğrafya biliminin gücü, insanın farklı mekân ve doğal yaşam ortamları arasındaki ilişkiler ağını bizim görüp anlamamız ve bundan yararlanmamıza izin vermesinden kaynaklanmaktadır.[5] Gerçekten de farklı mekânlardaki farklı yaşam ortamlarını görmek

---

3 Detaylı bilgi için; E. H. Carr, Tarih Nedir? (Çev M.G. Gürtürk), İstanbul; Togan, a.g.e.

4 Togan, *a.g.e.*, s.2.

5 Halil İbrahim Taş, "Coğrafya Eğitiminde Görselleştirmenin Önemi: Mekânsal Algılamaya Pedagojik Bir Bakış", *Ulusal Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı*, (Edt: S. Avcı-H. Turoğlu), İstanbul, 2005, s.337.

ve anlamak, insanların hem mekâna hem de farklı kültürlere bakış açısını değiştirmekte ve insanı daha hümanist bir tavır içine sokmaktadır.[6] Ayrıca mekânsal bilgi sadece ne, nerede sorularının cevabını araştırmak olmayıp; bunun ötesinde niçin, nasıl ve aralarındaki ilişkilerin yer ve zamana göre durumunu da ortaya koymaktır. Mekânsal organizasyonun dağılışını anlamak, coğrafi bilgiye sahip insanın üç temel soruyu cevaplamasına imkan verir: Bu hadiseler-olgular- niçin bu yerlerde vuku bulmuştur? Onlar buraya nasıl gelmişlerdir? Bu dağılış niçin anlamlıdır? Şayet bu olaylar tarihsel bir yaklaşımla ele alınırsa bu sorular "Hangi tarihte veya tarihlerde gerçekleşmiştir? Etkileri neler olmuştur?"[7] şeklinde olmalıdır.

Tarihçi, tüm bu olayları ve olguları araştırırken tarihi olayları belli bir mekânda göstermek zorundadır. Öyle ki, asırlardır birçok bilim insanı bunun böyle olması gerektiğinden bahsetmiştir. Mesela Kâtip Çelebi, *Cihannüma* adlı eserinde Coğrafya ilmi hakkında şu bilgileri verir: *"Coğrafya fenninde yalnız ülkelerin ahvâli yazılmayıp belki oralarda oturanların usûl ve âdetleri, devlet işlerinin nasıl yürütüldüğü ve divan ahvâli birlikte beyan olunmak, bu fennin vazifesi olduğu cihetinden, tarihe üstünlüğü vardır ve tercih olunur."*[8]

Ünlü filozof Kant ise Tarih ile Coğrafya'yı karşılaştırmıştır. Ona göre tıpkı coğrafya gibi, tarihin de bir tasvir olduğu söylenebilirse de, tarih zaman içinde birbirini izleyen olayların kayda geçirilmesi; coğrafya ise mekân içinde yan yana ortaya çıkan

---

6 Osman Gümüşçü, Abdullah Balcıoğulları. *Coğrafyaya Giriş*, Bilge Yayınları, Ankara. s.194.

7 Taş, a.g.m. s. 337.

8 Orhan Şaik Gökyay, Kâtip Çelebi'den Seçmeler 1-2, Milli Eğitim Yayınları 1187, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi,.312, Türk Klasikleri, 11, İstanbul.

olayların dökümüydü. Bu yüzden de "Coğrafya ve Tarih birlikte algılama alanlarımızın tümünü doldurur... Nasıl ki coğrafyacılar alanlar arasındaki farklılıkları inceliyorlarsa, tarihçiler de zaman devreleri arasındaki farklılıklar üzerinde dururlar." diye düşünüyordu. "Eğer her yıl birbirinin aynı olsaydı -ve her yıl aynı olaylar tekrar tekrar vuku bulsaydı- tarihin bilimsel incelemesine de gerek kalmayacaktı. Aynı şekilde, eğer dünyadaki her yer birbirinin aynı olsaydı, coğrafyaya da ihtiyacımız kalmayacaktı." Yine, Türkiye'de Coğrafya biliminde önemli bir isim olan Tümertekin Tarih-Coğrafya ilişkisini şu cümlelerle aktarmıştır: *"İnsanlar tarih yaparken coğrafya da yapmış olurlar, birçok olayda da bunu görüyoruz. Coğrafyanın tarihle ilişkisi en eski zamanlarda başlamıştır ve neredeyse günümüze kadar sürmüştür; ama durum şimdi değişmiştir."*[9]

Ülkemizdeki son dönemde tarihi anlamak için coğrafyanın önemini vurgulayan isimlerin başında İ.Ortaylı gelmektedir. Ortaylı; *"Tarih kesinlikle coğrafya bilgisi gerektirir; tarihi coğrafya dalında tespitler yapmayan, geçmişte siyasal ve kültürel mekânın nasıl şekillendiğini kavrayamayan bireylerin tutarlı bilgiye ve yoruma ulaşamayacağı açıktır... Dedeleri tarih yapan ve bu coğrafyayı yaratan milletlerin gençleri maalesef bu mirasın muhasebesini tutacak, bilânçoyu yapacak durumda değildirler. Biz Türkler de ulus olarak bu camiaya dâhiliz"*[10] ifadelerini kullanmaktadır.

Yine Türkiye'deki son dönemin önemli tarihçilerinden biri olan H.İnalcık *Devlet-i Aliyye* adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin bir beylikten Orta-Doğu ve Balkanlar'ı hâkimiyeti altına alan

---

9 E.Tümertekin, *Tarihçinin Mutfağı*, Online: http://www.tarihvakfi.org.tr, 08.10.2010 tarihinde alınmıştır.

10 İlber Ortaylı, "Önsöz", *Dünya Tarih Atlası*, S.5, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul.

güçlü ve köklü bir imparatorluk haline gelişi sürecini anlamak için yalnız politik olayları incelemenin yeterli olmadığını belirtmiştir. Tarihçinin siyasi olaylar altında toplumsal ve ekonomik alt-yapı koşullarının (nüfus hareketleri, göçler, kitlelerin temel ihtiyaçları, tarım ve ticaretin bu ihtiyacı karşılama şekilleri, şehirleşme gibi Coğrafyanın inceleme alanını oluşturan pek çok konunun) da incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır.[11]

Geçmişten bugüne ülkemizde hep "kardeş bilim", "yardımcı bilim" olarak addedilen Tarih ve Coğrafya arasındaki ilişki, nedense yitik bir "kardeşlik"ten öteye gidemeyen bir birlikteliktir. Ama ne yazık ki ülkemizdeki tarih araştırmalarına bakıldığında, bir Tarihçi ile Coğrafyacının hazırladığı ortak bir çalışma yok gibidir.[12] Tarihçi ve Coğrafyacıların yan yana gelmemesinden kaynaklanan bir başka sorun da ülkemizde Tarihî Coğrafyanın geri kalmasıdır. Neyse ki, tüm dünyada çok önemsenen ve kabul gören "Tarihi Coğrafya"nın Türkiye'de de gelişmeye, önemsenmeye başlanması sevindiricidir. Bu konuda Türkiye'deki en önemli isimlerin başında gelen Osman Gümüşçü'nün yayınlamış olduğu *Tarihi Coğrafya*[13] adlı eseri bu alandaki açığı kapatmıştır. Bu alan çok bakir olduğundan üzerinde çalışılması gereken çok fazla konu mevcuttur.

---

11 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Önsöz*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

12 Tarih ve coğrafyacının birlikte hazırladığı az sayıdaki örneklerden ikisi; Hüseyin Çınar, Osman Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Çubuk Belediyesi Yayınları, Ankara, 2002. Hüseyin Çınar, Osman Gümüşçü, *Gicik ve Peçenek'ten Altınova'ya Bir Beldenin Oluşum Öyküsü*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2004.

13 Detaylı bilgi için bakınız: Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006.

Gümüşçü'nün tarih ve coğrafya ilişkisiyle ilgili şu tespiti önemlidir: *"Tarih çalışmalarında temasın/yakınlaşmanın kurulmadığı/kurulamadığı veya yok seviyesinde bulunduğu bilimlerden biri Coğrafyadır. Üstelik dünyada son yıllarda bilimsel uzmanlaşma ile birlikte interdisipliner araştırmaların artarak yaygınlaşması eğilimi ağır bastığına göre, Tarih ve Coğrafyanın birlikteliğini de artırması beklenmelidir. Bu gerçeklere rağmen, iki bilim arasındaki uzaklık nedeniyle, Coğrafyacılarımız tarihi bilmemekte; Tarihçilerimiz de coğrafyayı bilmemekte, dolayısıyla da tarihi araştırmalardaki coğrafyayı ilgilendiren konu, ilke ve yöntemler de bilinmemektedir."*[14]

***

İnsanın doğup büyüdüğü ve sahiplendiği toprak parçası olan vatan, yani mekân ve onun doğal çevresi ile ilişkileri eski dönemlerden beri bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. Herodot (M.Ö. 485-425), Eflatun (M.Ö. 427-347) devlet ile o devletin üzerinde şekillendiği arazinin ilişkilerini incelemiş; Aristo (M.Ö. 384-322), bir ülkenin büyüyüp gelişmesi için, muhtemel dış saldırılardan tepeler ve dağlarla korunmuş olması ve deniz aşırı ticaretten azami istifade için iyi bir limana yakın bulunması gerektiğini ileri sürmüştür. Öyle ki, ilk şehir yerleşmelerinin ve devletlerin kurulduğu yeri irdeleyen birçok bilim adamı devletlerin oluşumunda pek çok faktörün etkili olduğunu; ama bunların başında geçim faaliyetleri ile ilgili olarak, yerleşik tarımın başlaması, iklim, toprak, su gibi şartların uygun olduğu yerde nüfus artışlarına bağlı devletin ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Yani coğrafi şartların uygun olduğu bu alanlar -yarı kurak iklim alanları ve alüvyon ovaları- tarıma ve yerleşmeye imkân verdikleri için, toplumsal

14 Osman Gümüşçü, "Tarihi İncelemelerde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı", *Erdem*, S.51, (2008), s. 111-136.

yapılanmaları da etkilemiştir.[15] Demek ki tüm bu coğrafi unsurları göz önüne alarak tarih yazıcılığı yapmak gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Tarihteki bazı devletler, müsait bir coğrafyada kurulmanın avantajını kullanarak, kısa sürede genişleyerek büyük devlet hâlini almışlar ve uzun yıllar varlıklarını korumuşlardır. Böyle bir avantajı kullanan devletlerin başında, Osmanlı Devleti gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yeri, Söğüt ve çevresidir. Bu yörenin coğrafyası çok iyi incelendiğinde bölgedeki dağların ve Sakarya Nehri'nin Ertuğrul Gazi'yi ve oğlu Osman Gazi'yi, coğrafyası daha müsait olan kuzey, güney ve batıya doğru yönelttiği görülür.[16] Günümüzde, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yeri üzerine tartışanlar coğrafyayı göz ardı etmiş, araziyi bile görmeden tarih yazmaya kalkışmış ve maalesef yanılgıya düşmüşlerdir. "Peki, bu gibi durumlarda ne yapmak gerekir?" sorusunun cevabı arazi çalışmalarıdır. O bölgenin topografik şartları hâlâ aynıdır, sahaya inip olayı yerinde irdelemek en doğrusudur. Şu hâlde tarih araştırmalarında en az birincil kaynaklar kadar önemli olan ve veri kaynağı olarak değerlendirilmesi gereken unsurlardan biri de, doğrudan arazinin/mekânın kendisidir.[17] Başka bir ifade ile, Coğrafya ve Tarih araştırmalarının ön şartlarından biri "arazi araştırması"dır. Kaldı ki, Coğrafya ve Tarihi Coğrafya yanında yukarıda da belirtildiği üzere Tarih, Arkeoloji, Prehistorya, Sanat

15 Servet Karabağ, *Mekânın Siyasallaşması,* Gazi Kitabevi, Ankara, 2006, s.19-33.

16 Bu konuda daha detaylı bilgi için, H. İnalcık "Kuruluş" ve O.Gümüşçü'nün "Osmanlı Beyliği'nin Kuruluş Problemi Üzerine Yeniden Düşünmek" eserlerine bakılabilir.

17 Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya,* Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006.

Tarihi, Sosyoloji, Botanik, Jeoloji vb. sahalarda da arazi araştırması hayati öneme sahiptir.[18]

Arazi araştırması hakkında Braudel; *"Bu andan itibaren her şey, zaman ve mekânı aşarak, sürekli değerleri ortaya koyan yavaş işleyen bir tarihi açığa çıkartma konusunda işbirliği yapmıştır. Coğrafya[19] bu oyun içinde kendi için bir amaç olmaktan çıkarak, bir araç haline gelmektedir. Yapısal gerçeklerin en yavaş olanlarını keşfetmeye, en uzun sürenin kaçış hattına göre bir bakış açısının örgütlenmesine yardımcı olmaktadır. Tıpkı tarih gibi, kendisine her şeyi sorabileceğimiz coğrafya, böylece hemen hemen hareketsiz bir tarihi ayrıcalıklı hale getirmektedir."*[20] ifadelerini kullanmıştır.

Geniş anlamda disiplinler arası çalışmaları, dolayısıyla disiplinler arası bir araştırmanın içine doğrudan giren arazi araştırmalarının yapılması gerektiğini ve bunun önemini, alanlarında dünya çapında büyük isimler olarak kabul edilen Duby, Braudel, Faroqhi, İnalcık gibi yerli ve yabancı tarihçilerden de takip etmek mümkündür. Çünkü Annales okulunun[21] kurucularından ve temsilcilerinden olan bu isimler, okulun savunduğu disiplinler arası çalışma yapma ilkesinin zorunluluğu olarak başka bilim dallarına ve onların metotlarına her zaman sıcak bakmışlardır.

---

18 Fazla bilgi için bkz: Hayati Doğanay, *Coğrafyada Metodoloji*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s.16-17; Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.75 ve ayrıca Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006, s.305-307.

19 Burada kastedilen coğrafya, saha/mekân/arazidir.

20 Fernand. Braudel. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.35.

21 Annales okulu hakkında fazla bilgi için bkz: Peter Burke, *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2002.; Sezgin Kızılçelik, *Sosyal Bilimleri Yeniden Yapılandırmak*, Anı Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.119-138.

Coğrafya Savaşmak İçindir isimli eserinde Coğrafyacı Y. Lacoste, Coğrafyanın ne işe yaradığını şöyle anlatmaktadır: *"Coğrafya, bugün her zamankinden daha fazla bilgi ve iktidar biçimidir ve mekânsal/uzaysal incelemeye değinen her şey tehlikeli olarak görülmektedir. Zira coğrafya önce savaşmaya yarar. Sadece geçmişte değil, bu gün belki de her zamankinden fazla. Örneğin; New Geography'nin teorik araştırmaları, Vietnam'daki elektronik savaş olarak adlandırılan savaşta otomatik haritacılık tekniklerinin hazırlanmasını ve uygulamalarının mümkün olduğunu göstermiştir. Coğrafyacının gerçekte iktidarın hizmetinde bir bilgi ajanı olduğunu ve devrimci beyanların ve ahlaki kaygıların hiçbir şeyi değiştiremeyeceğini anlaması gerekmektedir. Coğrafyacı coğrafyanın stratejik bir bilgi olduğunu ve stratejik bir bilginin de tehlikeli olduğunu hiç aklından çıkarmamalıdır."*[22]

Tarihte yaşanan önemli olaylar ve yapılan savaşlar hakkında maalesef pek çok tarihçi masa başı çalışmalarla tarih yazmaya kalkışmış, bu da birçok handikabı beraberinde getirmiştir. Mekânı incelemeden arazi çalışmaları yapmadan tarih yazılamayacağına en güzel örnek İbn-i Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinde yer alır. İbn-i Haldun, pek çok tarihçinin Hz. Musa'nın Tih Çölü'ndeki askerlerinin 600.000'den fazla olduğunu yazmasını eleştirir. *"Bunu yazan tarihçilerin o dönemdeki devletlerin bu kadar büyük bir orduyu besleyecek genişlikte ve büyüklükte olmadığını, ayrıca bu tarihçilerin arazi çalışması yapmadığından bu araziye çıkıldığında bu arazinin savaş için dar geleceği ve saflar teşkil edilince gözle görülebilen yerden en az iki, üç misli hatta daha geniş olması gerektiğini belirtir ki bu sayıdaki iki*

22 Yves Lacoste, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, (Çev. Ayşin Arayıcı), Özne Yayınları, İstanbul, 1998.

ordunun birbiri üzerine yürümesi ve savaşması imkânsızdır"[23] demektedir.

Malazgirt Savaşı'nda Malazgirt Ovasının; İstanbul'un fethinde Haliç'in ne ifade ettiğini; Çanakkale'nin neden geçilmez olduğunu; İstiklal Savaşı yıllarında Sakarya Nehrinin önemini kısaca savaşılan alanlardaki stratejileri anlamak için araziyi okumak gerekir. Araziyi okumak ise coğrafi bilgiye dayanır. Araziye çıkan araştırmacı bu topraklarda ne tür akıl oyunlarının oynandığının, hangi şartlar içinde savaşıldığının daha iyi farkına varır. Yani coğrafya bilen, araziyi tanıyan ve harita kullanan komutanın, askeri dehasıyla birlikte neler yapabildiğini tüm dünyaya bir tarihçi gözüyle gösterme imkânı bulur. Böylece yazacakları veya yazdıklarını sahada müşahede etme imkânı bulur.

***

Tıp biliminin öncüsü Hipokrat; bölgesel iklim farklılıklarını insanlar arasındaki önemli farklılıkların da açıklanması olduğunu söylerken; Aristo, soğuk iklimlerde yaşayanların ılıman iklimlerde yaşayanlara göre daha enerjik olduklarını iddia etmiş; İbn-i Haldun ise, dünyayı yedi klimatik kuşağa ayırarak bunların insan doğasıyla bağlantılarını kurmuştur. Montesquieu ise herhangi bir coğrafi alanın iklimine önem vermiş ve bu yerlerde oturan insanların karakterlerini oturdukları yerin iklimi ile mütalaa etmiştir.[24] E. Huntington; medeniyetlerin iklimdeki değişikliklere tepki olarak geliştiği veya yok olduğu tezini savunmuştur. Örneğin; Orta Asya ve Orta-Doğu'daki medeniyetlerin yıkılmasını, artan kuraklığa; Yukatan yarımadasındaki Maya medeniyetinin yıkılmasını ise artan sıcaklık ve nemliliğe bağlamıştır. Ayrıca iklimin göçlere,

23 Süleyman Uludağ, *İbn-i Haldun Mukaddime I*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004, s.5-7.

24 Nazmiye Özgüç; Erol Tümertekin, *Coğrafya, Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2000, s.205

ırk karışımlarına ve doğal seleksiyona yol açan güçlü bir etkisi olduğunu belirtmiştir.[25] Yani bir tarihçinin iklim faktörünü göz ardı etmesi sadece coğrafyaya değil tarihe ve tarihi olaylara da ihanet etmesi anlamına gelir.

Osmanlı'nın, beylikten devlete ve devletten imparatorluğa geçiş süreci tarih kitaplarında coşkuyla anlatılır. Yavuz, Kanuni ve Fatih Sultan Mehmet'in seferlerinin hangi tarihte kaç yeniçeri, kaç süvari ile olduğu önemlidir; ama o sefere gidildiği dönemdeki iklim şartlarından bahsedilmez. Oysa bunlar ayrıntı gibi görünen çok önemli detaylardır; zira Osmanlı ordusunun sefer dönemi ilkbahar aylarıdır. Mesela, Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethine nisan-mayıs döneminde başlamıştır. Çünkü o yaz aylarında savaşmak hele korunaklı bir alana girmek için askerlerin daha fazla güç sarf etmelerine veya daha fazla zayiat vermelerine sebep olabilirdi.

Ders kitaplarının yazdığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana kuşatmasında başarısız olmasında iklimin (aşırı yağış ve sert soğuklara bağlı açlık ve hastalıklar) etkisi büyüktür. Yani Osmanlı'nın Avrupa kapılarından geri dönmesi ve duraklama dönemine geçişi coğrafya tayin etmiş demek yanlış olmasa gerektir. Tarihimizde derin izler bırakan Sarıkamış Harekâtı Enver Paşa ve kurmaylarının askeri strateji kadar coğrafi bilgiden ve coğrafi kültürden yoksunluğunun sonucudur. Aralık ayı sonunda yapılan harekât yazlık kıyafetle bölgede bulunan Türk askerinin donarak şehit olmasına ve harekâtın başarısızlığına yol açmıştır. Yine Osmanlı tarihinde önemli bir yer tutan Yemen Savaşları'nda Osmanlı Ordusu, İngiliz ve Arap askerlerine değil, bölgenin ağır coğrafi şartlarına (aşırı sıcak ve kuraklık, dik ve sarp topografya)

25 Ellsworth Huntington, *"Mainsprings of Civilization"*, New York, 1945.

yenilmiştir. Napolyon 1812 yılında dört yüz bin kişilik ordusu ile Rus ordusuna değil, Doğu Avrupa'nın iklim şartlarına yenildiği; yine Hitler'in II. Dünya Savaşı'nda yaşadığı Rus mağlubiyetinin aynı sebeplerle olduğu bilinen bir gerçektir.[26]

Yine ilginç bir örnek olarak çağ açıp-kapatan Fransız ihtilalinin birçok sebebi vardır; ama bu sebepleri ortaya çıkaran en önemlilerinden biri tarihçilerin pek ilgilenmediği coğrafi olaylardır. O dönemde volkanik patlamalara bağlı olarak meydana gelen iklim değişimleri (soğuk dönem ve şiddetli fırtına) tahıl kıtlığına yol açmış ve zaten kötü durumda olan ve aç kalan Fransız halkı yıllardır kötü yönetilmenin de etkisiyle Fransız ihtilalini yapmıştır.[27] Tüm bunlar tarihçilerin dikkat etmesi gereken hususlardandır.

Gerek günümüzde gerekse tarihte insanlar bir yerlere giderken hep coğrafi faktörleri göz önüne alarak ulaşım yapmışlardır. Fakat tarihçilerin çalışmalarına bakıldığında ulaşım ağlarını veya kervansarayları, hanları, yerleşmeleri gösteren haritalarda yolların sanki cetvelle çizilmişçesine dümdüz olmasıdır. Şayet topografya şartları bilinmiş olsa veya arazi çalışması yapılmış olsa o yolların dümdüz çizilemeyeceği aşikârdır. Ayrıca yerleşmelerin büyük veya küçük kalmasında ulaşım ağının yanı sıra o bölgedeki saha şartlarının büyümeye ne kadar müsait olduğu da önemlidir.

---

26 Detaylı bilgi için bakınız; J.Lee Stephen Routledge, Aspects of European History 1789-1980,*Routledege*, (1988); J.Colton, R.R. Palmer, A History of the Modern World, (2007); Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009. Z. N. Aksun. *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı*, İstanbul, 2005. ; Reyhan Yıldız; Bingür Sönmez, Sarıkamış, 2008.

27 Adrian Berry, *Sonsuzluğun Kıyıları*, (Çev. Aslı Biçen), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2005, s.80.

Sonuç

F. Braudel meşhur eseri Akdeniz ve Akdeniz Dünyası'nda[28] mekanın önemini vurgulamış, kitabın büyük bir kısmını mekana ayırmıştır. Mekân konusuna değinilmediği için de, neden ve niçin burada bu olaylar yaşandı sorusuna cevap aranmamış veya aranmış olsa da net bir cevap verilmemiştir.

Mekân ve zamanın birbirinden ayrılması mümkün olmadığına göre, tarih ve coğrafyanın da birbirinden ayrılması söz konusu değildir. "Ben sadece tarih yaparım, coğrafya beni ilgilendirmez" mantığının terk edilerek tarih ve coğrafyanın kaynaştırılması gereklidir. Bu konuda sadece tarihçilere değil coğrafyacılara ve tabii ki tarihi coğrafyacılara büyük sorumluluklar düşmektedir. Tarihçilerin coğrafyacılar ile interdisipliner çalışmalar yaparak, tarihi araştırmalarda ve tarih kitaplarında büyük eksiklik olan coğrafya bilgisi, harita yapımı ve kullanılması yaygın hale getirilmelidir. Ancak bu sayede yaşadığı dünyayı tanıyan, tarihten dersler çıkaran, vatan sevgisini ve dahası ülkemizin jeopolitik, jeostratejik ve siyasi coğrafyasını idrak etmiş, haritayı, pusulayı tanıyan ve geleceğe güvenle bakan coğrafi bilince ulaşmış bir gençlik elde edilmiş olur.

---

28 Braudel, F., *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, 1993. s. 35.

Türkiye'de Tarihyazımı ve Tarihi Coğrafya

Osman Gümüşçü(*)

Türkiye'de özellikle son yıllarda kullanılan yeni yöntemler, yeni kaynaklar, başka bilimler ile ortak çalışmalar sosyal bilimlerin hemen tamamında büyük değişim ve dönüşümlere sebebiyet vermiştir. Bilhassa, tarihi araştırmalar ve basılan kitap sayısındaki önemli artışa bağlı olarak ortaya çıkan farklı bakış açıları, farklı dillerden yapılan çeviriler ile zenginleşen ve çeşitlenen tarih yazıcılığımız önemli gelişmeler kaydetmeye devam etse de, batı dünyasına göre istenilen seviyede olduğumuz söylenemez. Çünkü, bahsedilen bütün bu gelişmelere rağmen hâlâ, bazı yöntem ve kaynakların kullanılmadığı/yetersiz kaldığı, bazı dillerden hiç çeviri yapılmadığı, yapılanların yeterli olmadığı, her zaman tarihe yardımcı bilimler arasında sayılmasına rağmen bazı bilim dalları ile neredeyse hiç bir temas olmadığı da gözden kaçmamaktadır.

Tarih çalışmalarında temasın/yakınlaşmanın kurulmadığı/kurulamadığı veya yok denecek kadar az temasta bulunulan bilimlerden biri coğrafyadır. Aslında, Türkiye'de özellikle ilk ve

(*) Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi. ogumuscu@yahoo.com.

ortaöğretim açısından çok eskiden beri tarihin "kardeş bilimi" kabul edilen coğrafya, nedense bilimsel araştırmalarda tarih ile bir türlü yan yana gelememiş ve görüntü olarak "küskün kardeşler" durumuna düşmüştür. Üstelik dünyada son yıllarda bilimsel uzmanlaşma ile birlikte interdisipliner araştırmaların artarak yaygınlaşması eğilimi ağır bastığına göre, tarih ve coğrafyanın birlikteliğini de artırması beklenmelidir. Bu gerçeklere rağmen, iki bilim arasındaki uzaklık nedeniyle, coğrafyacılarımız tarihi bilmemekte; tarihçilerimiz de coğrafyayı bilmemekte, dolayısıyla da tarihi araştırmalardaki coğrafyayı ilgilendiren konu, ilke ve yöntemler de bilinmemektedir.[1] Hâlbuki tarihçilerin yaptığı araştırmalarda mutlaka coğrafya bilgisine ihtiyacı vardır ve bu konu İ. Ortaylı tarafından aynen şu şekilde ifade edilmiştir: "Tutarlı bir tarih eğitiminin iki unsura ihtiyacı vardır; coğrafya ve dil bilgisi. Toplumun aydın bireylerinin, insanlığın macerasını zamanlarda ve mekânlarda izleyebilmesi için bu iki dalda çok sağlam eğitim görmesi gerekir. Tarih kesinlikle coğrafya bilgisi gerektirir; tarihi coğrafya dalında tespitler yapmayan, geçmişte siyasal ve kültürel mekânın nasıl şekillendiğini kavrayamayan bireylerin tutarlı bilgiye ve yoruma ulaşamayacağı açıktır. Bir toplumun tarihini coğrafya üzerinde ve senkronolojik, yani eşzamanlı olarak düşünememesi, o toplumun tarih bilmediğini ve bu nedenle de tarihi yorum yapmaya kabiliyeti olmadığını gösterir".[2]

Tarihçilerin yaptıkları çalışmalarda coğrafyadan uzak kalmaları nedeniyle coğrafya içerisinde yer alan bazı konular da bilinmeden hareket edilmektedir. Coğrafya içerisinde yer alıp pek

---

1 Tarihi araştırmalarda arazi/mekân bilgisinin önemi hakkında bkz: Osman Gümüşçü, "Tarihi İncelemelerde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı", *Erdem*, (2008), S.51, s.111-136.

2 İlber Ortaylı, "Önsöz", *Dünya Tarih Atlası*, S.V, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul, 2006..

bilinmeyen ve hatta yanlış bilinen sahalardan biri *'tarihi coğrafya'*[3] olup, elinizdeki yazıda bu konu üzerinde durulacaktır. Burada üzerinde kısaca durulacak olan tarihi coğrafyanın ne olduğunu ve ne olmadığını açıklamak, aslında göründüğünden çok daha zor ve karmaşık bir konudur. Çünkü aslında bu bir *'isimlendirme* veya *kimlik'* sorunudur. Gerçekten de, ülkemizde şimdiye kadar yayınlanan araştırmalar incelendiğinde, yaptığı tarihi coğrafya çalışmasına tarihi coğrafya adını vermeyenler olduğu gibi; tam tersine, aslında ilgisi olmadığı halde, yaptığı çalışmaya tarihi coğrafya diyenler de vardır. Böyle bir karmaşanın ortaya çıkmasında, elbette öncelikle coğrafyacıların büyük payı vardır ve bu manzara coğrafyacıların tarihi coğrafyaya teveccüh etmeyip bu konuda araştırma yapmamaları ile yakından ilgilidir.

Tarihi coğrafya, ülkemize ilk girişinden sonra bir ara unutulmasına rağmen, özellikle son yıllarda adından sıkça bahsedilir bir konu olmaya başlamıştır. Türkiye'de yeni çalışılan bir saha olan tarihi coğrafya, ne yazık ki coğrafyacılar tarafından pek sahiplenilmeyen, bu yüzden de ortaya çıkan boşluğu başkalarının doldurmaya çalıştığı bir alan haline gelmiştir. Aslında, tarihi coğrafya, tıpkı 'tarihi sosyoloji', 'tarihi jeoloji', 'tarihi dilbilim' vb. örneklerinde olduğu üzere, ait olduğu bilimin yöntemlerini geçmişe uygulayan bir alt disiplinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla yine aynı diğerlerindeki gibi, ait olduğu bilimin çağdaşlarında ne yapılması gerekiyorsa, onu geçmiş için yapan ve geçmişe uygulayan bir daldır. Bu tarzdaki geriye dönük çalışmalarda, çağdaş örneklerinde yapılması gerekli uygulamalara bazı ilaveler bulunduğundan, ister istemez çağdaşından farklı bir mecraya yönelme olmaktadır. Hatta, ait olduğu bilimin ilke ve metotlarını tam olarak alamamış birisi bu işi yaparsa, farklı mecraya yönelme durumu ait olduğu

3 Tarihi coğrafya konusunda daha fazla bilgi için bkz: Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006.

bilimden dışarı çıkmaya kadar gidebilmektedir. Oysa çağdaşı yerine tarihi alanda çalışan bir bilim adamının öncelikle geçmişe ait belge, bilgi ve kaynakları kullanması gerekmektedir ki, bu da aslında tamamen ayrı bir uzmanlık istemektedir.

Tarihi coğrafya, XVIII. yüzyıldan itibaren kendi kimliğine kavuşmaya başlayan bir disiplin olmasına rağmen, bu konu hakkında ne yazık ki bizde ve dışarıda bazı kaynaklarda -günümüzde bile- yanlış fikirler ve yorumlar bulunmaktadır. 1975 yılında İngiltere'de basılan bir kitapta, konuyla ilgili olarak aynen şu ifadeler kullanılmaktadır: 'Bazı kaynaklarda tarihi coğrafya hâlâ, eski haritalar hakkındaki düşünce ve inanışlardan biraz ileri giden ve belki de eski denizciler, Ortaçağ seyyahları ve maceracı tüccarların hikâyeleri ile de meşgul olan bir sır olarak görülmektedir. Bazıları ise coğrafyacıların, tarihi açıklamak için yaptıkları hatalı girişimler olduğunu düşünmektedir ve hatta belki de bazıları, tarihi coğrafyacıların kesinlikle başkalarının konularını ihlal ettiğini ve etmeye devam ettiğini düşünmektedirler. Ama kesinlikle bu böyle değildir ve tarihi coğrafyacı sonunda ve her zaman olduğu gibi öncelikle bir '*coğrafyacı*'dır. Bu nedenle öğrencilerine coğrafya öğretmek onun ilk işidir'.[4]

Tarihi coğrafya, dünyada eski olmasına rağmen, ne yazık ki ülkemize girişi batıya göre biraz gecikmiştir. Aslında Türk bilim adamları, tarihi coğrafya adını cumhuriyet öncesi dönemde de kullanmışlar ve önemini vurgulamışlardır. Fakat bu bilgi daha ziyade batılı coğrafya kitaplarından çeviri yaparken ve bu yolla kitap ve özellikle sözlük hazırlarken öğrenildiği için; o dönemlerde aşağıda bahsedilen bir istisna hariç hiç bir araştırmaya bu isim verilmemiştir. Aslında ülkemizdeki XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarına ait birçok coğrafya eserinde dönemin tabiri ile

4 J. Mitchell, *Historical Geography*, Hodder and Stoughton, London, 1975, s.1-2.

'*coğrafya-yı tarihi*', yani '*tarihi coğrafya*' tabiri kullanılmıştır. Hatta bazılarında tanımı yapılıp, coğrafyanın önemli kollarından biri olduğu vurgulanmasına rağmen, ne yazık ki sonraki dönemlerde bir iki istisna dışında hiç bir coğrafyacının eserinde bu isim dahi kullanılmamıştır.[5]

Birçok sahada olduğu gibi tarihi coğrafya sahasında da ülkemizde ilk araştırma yapanlar yabancı bilim adamlarıdır. Bir Fransız müellif, Martin Vivien de Saint-Martin'in 1852 yılında basılan 'Description historique et geographique de L'Asie Mineure' isimli eseri de Türkiye'nin tarihi coğrafyası ile ilgili ilk ve önemli bir çalışmadır.

Bu kitapta sadece müellifin konu ile ilgili araştırmaları değil, kendinden önce Anadolu'ya seyahat eden ve kitap hazırlayan müelliflerin ve eserlerin de bir değerlendirmesi bulunmaktadır.[6] Türkiye'de çevrilip basıldığı için daha fazla bilinen ve ülkemizde tarihi coğrafyanın yanlış algılanmasında önemli bir payı olan çalışma Ramsay'in 'The Historical Geography of Asia Minor' isimli eseridir. Aslında 1890'da yazılan bu eser ne yazık ki, uzun yıllar sonra 1960'da M. Pektaş tarafından dilimize kazandırılmıştır.[7]

---

5 XIX. yüzyıl sonlarında hazırladıkları çalışmalarda tarihi coğrafya hakkında kısa ve öz de olsa bazı bilgiler veren isimler şunlardır: Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuya ilk değinen Yağlıkçızade Ahmed Rifat (Ö. 1894)'tır. Takiben Şemseddin Sami (1850-1904), Abdurrahman Şeref (1853-1925), Ali Cevad'da konuya değinmiş ve bunların hepsi ya sözlük/ansiklopedi ya da ders kitapları içerisinde tarihi coğrafyanın tanımını yaparak, öneminden ve coğrafya içindeki yerinden bahsetmişlerdir. Bunlardan farklı olarak, 1918 yılında Celal Nuri [İleri] hazırladığı kitaba 'Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum' adını vererek bu alanda ilk yayını yapmıştır.

6 M. V. Saint-Martin, Description Historique Et Geographique De L'Asie Mineure, Paris, 1852. s.1-364.

7 W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1960.

Müellifin ilgi alanı gereği Roma-Bizans dönemi Türkiyesi üzerinde durması, ülkemizde yanlış algılanmış ve bu yüzden eskiçağ tarihçileri ve arkeologlar yaptıkları çalışmalara tarihi coğrafya adını vermeye başlamışlardır.

Ülkemizde tarihi coğrafya adı ile eser hazırlayarak bir ilki gerçekleştiren kişi Celal Nuri [İleri] (1881-1938)'dir. Zaten kitabın müellifi önsözde; "şimdiye kadar bizde coğrafya-yı tarihiye dair bir eser intişar ettiğini bilmiyorum" diyerek durumun bilincinde olduğunu belirtmektedir. Bu eserin önsözünde tarihi coğrafya hakkında şu ifade kullanılmıştır: *'Tarih, zaman içinde coğrafya; coğrafya ise, hal-i hazırda bir tarihtir. Coğrafya-yı tarihi de her ikisini cem eder'*.[8] Görüldüğü üzere, özellikle batılı coğrafya eserleri çevirerek yayınlayan ya da batılı eserlerden faydalanarak eser hazırlayan bütün coğrafya eserlerinde tarihi coğrafya tabiri ve bu başlık altında bazı izahatlar vardır.

Coğrafya gibi zamanla bilgi birikimi ve araştırmaların artmasına bağlı olarak, bazı değişikliklere uğrayan tarihi coğrafya, 1700'den 1920 yılına kadar süren uzun bir *'kuruluş veya klasik'* dönemden sonra 1920-1950 yılları arasını kapsayan ve *'yeniden yapılanma'* adı verilebilecek çalışmalar neticesinde 1950 yılından itibaren *'modern tarihi coğrafya'* dönemine girmiştir.[9] Bu süreç içerisinde meydana gelen gelişmelere bağlı olarak bugün tarihi coğrafya, *'geçmiş bir zaman diliminde, dünyanın tamamının veya bir parçasının çağdaş coğrafya ilke ve yöntemlerine uygun olarak yapılan coğrafyası'*[10] anlamını kazanmıştır.

8 Celal Nuri, *Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum,* Efkâr-ı Cedide Kitabhanesi, İstanbul, 1918.

9 R. A. Butlin, *Historical Geography*, London, 1993, s.24 vd.

10 Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s.136-145.

Tarihi coğrafya, kısaca '*geçmişin coğrafyası*' şeklinde de tanımlanır ve geçmişte herhangi bir periyottaki insan faaliyetlerini, tarihi uyum içinde basitçe inceleyen/dile getiren coğrafi çalışmadır. Konunun tarihi veya tarih öncesi dönemde olması o kadar önemli değildir, önemli olan/vurgulanan araştırmanın coğrafi ilke ve metotlar ile yapılmasıdır. Başka bir ifade ile söylenirse, üzerinde durulan nokta, coğrafi çalışmalardaki '*mekân/yer*'dir. Tarihi coğrafyada asıl amaç, tarih öncesi ve tarihi dönemlere ait yüzey araştırmaları ile arkeolojik araştırmalar sonucunda kazılardan çıkan malzemeler ile geçmişe ait bütün belge ve bilgileri kullanarak coğrafi araştırma yapmaktır. Dolayısıyla, tarihi coğrafya bütün '*tarihi belge ve bilgilerden yola çıkmak kaydıyla, modern coğrafya ilke ve yöntemlerini kullanarak geçmiş bir zaman diliminde bir sahanın coğrafi araştırmasını yapmak*'tır. Fakat en eski devirlerden itibaren bu zaman dilimleri kronolojik sırayla birleştirildiğinde, geçmişten günümüze kadar olan zaman da araştırılmış olmaktadır.

Bazı kaynaklarda, tarihi coğrafya ve araştırdığı konular yanlış algılandığı için, tarihi coğrafyacının tarihçinin işini yaptığı yönünde eleştiriler yapılmış ve hâlâ da yapılmaktadır. Oysaki, bu türden eleştiriler tamamen yersiz, yanlış ve bütünüyle tarihi coğrafyanın ne olduğunu bilmemek, okumamak ve dünyayı takip etmemek ile ilgilidir. Birçok defa baskısı yapılan Mitchell'in eserinde bahsi geçen eleştirilere verilen cevap aynen şöyledir: 'Sık sık farz edilir ki, tarihçi ve coğrafyacı arasındaki ayrım; tarihçi geçmiş veya periyot ile coğrafyacı ülkelerle ilgilenir şeklinde yapılmıştır. Bu faraziye tamamen yanlıştır; tarihçi sadece uzak geçmişle ilgilenmez, tarihçi yakın geçmiş çalışmalarında da kendi metotlarını uygulayabilir. Tarihçi böyle çağdaş bir çalışma yaptığında kesinlikle bir coğrafyacı olamaz. *Tarihi coğrafyacının zihnindeki*

düşüncesi ve çalışmasında uyguladığı metodu ise bütün diğer coğrafyacılar gibidir'.[11]

Tarihi coğrafyanın tarih biliminden farklı olduğu konusunda yukarıda söylenenleri vurgulayanlardan biri de Taylor'dur. Butlin'in Taylor'dan yaptığı bir alıntı, tarihi coğrafyanın ne olduğunu ve coğrafya ile arasındaki bağlantıyı da çok kısa ve öz bir şekilde göstermektedir. Taylor'a göre; '*coğrafya*' ismi önüne getirilen ve sıfat olan '*tarihi*' kelimesi tam olarak ve sadece *coğrafyacıların geçmişle ilgili çalışmaları anlamına gelir*, coğrafyacının konusu aynı kalır'.[12] Yukarıda da belirtildiği üzere, tıpkı tarihi jeoloji, tarihi dilbilim, tarihi sosyoloji vb. gibi örneklerde olduğu şekilde, tarihi coğrafyada da konu sadece geçmişe dönük bir çalışma haline gelmektedir.

Tarihi coğrafya araştırmalarında esas olan '*geçmiş*' olduğuna göre, bahsedilen geçmiş araştırılırken başka bilim dallarının yardımına başvurmak, bir zorunluluk haline gelmektedir. Çünkü en azından geçmişe ait bilgi ve belgelerin elde edilip okunması ve değerlendirilmesinde mutlaka başka bilimler ve bu bilimlere ait metotlardan faydalanma gereği doğmaktadır ki, bu durumda tarihi coğrafya '*interdisipliner*' bir karakter kazanmaktadır. Dolayısıyla tarihi coğrafya araştırması yapılırken belirli bir döneme, bir mekana, çok çeşitli kaynaklara ve araştırma metotlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu yüzden tarihi coğrafya, her ne kadar coğrafyanın bir alt dalı olsa da, özellikle son yıllarda bilim dalları arasındaki ortak araştırma imkânlarının artması ve yaygınlaşması eğilimine uygun olarak aslında '*interdisipliner/disiplinler arası*' bir araştırma sahası haline de gelmiştir. Kaldı ki, bahsedilen başka bilimlerden

11 J. B. Mitchell, *Historical Geography,* London, 1975, s.12.

12 Taylor'dan naklen R. A. Butli, *Historical Geography*, 1993, s.26.

faydalanma konusu sadece tarihi coğrafya için değil, pek çok başka bilim dalı için de geçerlidir.

Ülkemizde özelde tarihi coğrafyanın geri kalması, genelde ise tarih ve coğrafyacıların işbirliği yapmaması sonucu ortaya çıkan en önemli eksikliklerden birisi, gerek derslerde gerekse araştırma sürecinde kullanabileceğimiz kapsayıcı ve nitelikli tarih atlas(lar)ımızın bulunmayışıdır. Gerçekten de ülkemizdeki tarih atlaslarına bakıldığında, Osmanlı döneminde yapılan üç tarih atlası ile yerli ve yabancılar tarafından Cumhuriyet döneminde üretilen iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıda tarih atlasının bulunduğu dikkati çekmektedir. Türkiye'de çok sayıda tarihçinin olması, son yıllarda çok sayıda kitap basılmasına rağmen, ne yazık ki tarih atlası hazırlanmadığı görülmektedir. Bize göre ülkemiz tarihçilerinin coğrafya ve harita bilgisinden, coğrafyacılarımızın da tarihi bilgiden bihaber olması, Türkiye gibi çok eski dönemlerden beri yerleşilen ve çok sayıda medeniyetin gelip geçtiği bir ülkenin yeni araştırmaları dikkate alan, nitelikli ve kapsayıcı bir (hatta bir kaç tane) tarih atlasından yoksun kalmasına sebebiyet vermiştir.[13]

Tarihi coğrafya, hem içeriği hem kaynakları ile yurt dışı ve Türkiye'deki uygulamaları ile tamamen 'interdisipliner' bir karakter kazanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, yurt dışında değil ama ülkemizdeki uygulamalarda bir yanlış anlama olduğu kanaatindeyiz. Ülkemizde tarihi coğrafya ile coğrafyadan çok farklı bilim dallarına mensup kişiler ilgilenmektedir ki, bu durum interdisipliner olmak şartlarından biridir zaten. Ama ülkemizde

13 Türkiye'deki tarih atlaslarının tamamının kısaca değerlendirildiği ön raporumuz için, XVI. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğumuz bildirimize ve geniş bir değerlendirilmesi için de TÜBİTAK projesi olarak hazırladığımız 'Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası/ATTAP' isimli çalışmamıza bakınız.

yanlış anlaşılan bir husus şudur: Tarihi coğrafya interdisipliner karakterli bir alan olsa da, bu onun araştırma konusu, ilkeleri, metotları, kaynakları yani onun her şeyinin de birbirinden oldukça farklı olduğu anlamına gelmez, gelmemelidir de. Ama, ne yazık ki ülkemizde tarihi coğrafya adı ile birbirinden oldukça farklı metot, ilke, bakış açısı ve düşünceler ile yapılmış araştırmalar mevcuttur ve bu durum öğretim sürecine de yansımaktadır.

Sıralanabilecek diğer hususlar yanında, ülkemizde tarihi coğrafyanın yeni olmasından veya coğrafyacıların sahiplenmemesinden kaynaklanan sebeplerle, kamuoyunca yanlış anlaşıldığı ve bu yanlışlığın öğretim sürecine de yansıması sonucu, bahsi geçen sorunların artarak devam edeceği düşünülebilir. Bu çerçeveden konuya yaklaşıldığında, gerçekten de ülkemizde birçok üniversitede öncelikle coğrafya olmak üzere, tarih, tarih eğitimi, coğrafya eğitimi, arkeoloji, prehistorya ve turizm gibi birbirinden farklı ama bilimsel sistematikte birbirine yakın olan bölümlerde lisans, yüksek lisans ve doktora seviyelerinde, tarihi coğrafya, Anadolu'nun tarihi coğrafyası, Osmanlı Devleti'nin tarihi coğrafyası, İslam Dünyası'nın tarihi coğrafyası, Akdeniz ve Avrupa tarihi coğrafyası gibi isimler altında tarihi coğrafya dersi verilmektedir. Aslına bakılırsa, tarihi coğrafyanın farklı bölümlerde aynı isimle ders olarak verilmesi, tarihi coğrafyanın hitap ettiği bilimlerin oldukça fazla olduğunu ve aynı şekilde yukarıda söylediğimiz gibi tarihi coğrafyanın interdisipliner karakterini kanıtlamaktadır. Zaten vurgulamaya çalıştığımız problem bu noktadan sonra karşımıza çıkmaktadır. Aslında buradaki sorun, '*birbirinden çok farklı içerikteki*' derslerin '*tarihi coğrafya*' adı ile okutulmasıdır. Öyle ya, aynı dersin hele de interdisipliner karakterdeki bir dersin farklı bölümlerde bulunmasında bir problem olamaz zaten, ama bu derste verilenlerin her bölümde farklı olması, ortada bir sorunun varlığını göstermez de neyi gösterir?

Üniversitelerin web sayfaları incelendiğinde tarihi coğrafya dersinin oldukça yaygın olduğu görülmekle birlikte bazılarında sadece ders adı verilip içerik belirtilmediğinden değerlendirme yapmak oldukça zorlaşmaktadır. Ders içerikleri verilen adreslere bakıldığında, birçok sorunun varlığı dikkati çekmektedir. Tarihi coğrafya derslerinde genellikle yapılan hata, tarihi coğrafya adı altında ağırlıklı olarak "*coğrafya tarihi*"nin ele alınmasıdır. Gerçekten de İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yürütülen Tarih Yüksek Lisans programındaki dersler arasında bulunan "Osmanlı Ülkeleri Tarihi Coğrafyası I-II" dersinin içeriği "Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren yayıldığı coğrafya, bu coğrafyanın özellikleri, vücuda getirilen coğrafî eserlerin (kitapların) mahiyeti ve Osmanlı tarihî coğrafya anlayışı ele alınmaktadır" şeklinde açıklanmaktadır ki, burada belirtilen coğrafi eserlerin içeriği tamamen coğrafya tarihini ilgilendirmektedir.

Ayrıca geçmişteki yer ve yerleşme adı ile şehirler hatta daha geniş olarak İlkçağ Anadolu tarihi konuları ele alınmakta veya tarihi olayların gerçekleşmesinde coğrafyanın rolü (savaş, ekonomi, din ve toplumsal olaylardaki etkileri), Türk tarihinin gerçekleşmesinde coğrafyanın rolü, Türkiye tarihinde coğrafyanın rolü, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde coğrafyanın rolü ve bunun Türkiye Cumhuriyeti Devleti üzerinde etkileri gibi birbirinden farklı pek çok konu "tarihi coğrafya" derslerinde anlatılmaktadır. Bir fikir vermesi bakımından aşağıda bazı örnekler verilmiş olup, bunlar incelendiğinde durum daha iyi anlaşılacaktır.

Web sayfalarında bu derslerin kimin tarafından verildiği genellikle belirtilmediğinden, dersi verenin tarihi coğrafyayı bilip bilmediğini, biliyorsa konuya ne kadar vakıf olduğunu kestirmek zordur. Web sayfasında bu dersi veren kişilerin belirtildiği az sayıdaki örneklerden biri, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü'ne aittir. Bahsedilen adreste tarihi coğrafya dersinin

A. Usta ve Ö. İşbilir tarafından verildiği belirtilmesine rağmen bu defa da, burada diğer tüm dersler için önerilen kaynak listesinde kitap ve makaleler belirtildiği halde, nedense tarihi coğrafya dersi için hiçbir kaynak verilmemiştir. Bize göre sadece bu durum bile, tarihi coğrafyanın bilinmediğini ve herkesin kendi bildiğini "tarihi coğrafya" adı ile sunduğunu ispatlamaya yeterlidir.

Bu konuya T. Gündüz de değinmiş ve ilgili bir sempozyumda bildiri olarak sunmuştur. Gündüz yaptığı çalışmada, bazı derslerin anlam ve içeriklerinde meydana gelen kaymalardan bahsetmiş ve bu durumu örneklediği derslerden ilki tarihi coğrafya olmuştur.[14] Gerçekten de, mesela Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I ve II" adlı derslerin içeriği "Anadolu'nun tarih perspektifi, prehistorik dönemlerden antik çağların sonuna kadar olan süre içerisinde genel olarak ele alınacaktır"[15] şeklinde verilmektedir. Bu durumda şöyle bir soru akla gelmektedir: Anadolu'nun tarihi coğrafyası dersi içeriği bu ise Anadolu'nun İlkçağ tarihi dersi içerisinde ne verilecektir? Görüldüğü üzere tarihi coğrafya dersi adı altında farklı konular verilmekte ve işin daha tuhaf yanı bu durum her üniversitede biraz daha ilginç ve karmaşık hale gelmektedir.[16]

Lisans ve lisansüstü derslerden sonra, bu isimle yapılan lisansüstü tezlere de bakmak gerekir. Gerçekten de, YÖK'ün web sayfasında 'tarihi coğrafya' ibaresi ile tarama yapıldığında karşımıza

14 T. Gündüz. "Tarih Bölümlerinin Programları Üzerine", 2010. Henüz yayınlanmadan çalışmasından faydalanmasına izin verdiği için T. Gündüz'e burada tekrar teşekkür etmek istiyoruz.

15 Online: http://fef.comu.edu.tr/bolum/arkeoloji.php?id=4.

16 Bu durumu görmek için bakılabilecek web adreslerinden bazıları şunlardır: http://www.anadolu.edu.tr; http://fenedebiyat.nigde.edu.tr/tarih; http://www.manas; http://tarih.nevsehir.edu.tr; http://www.msgsu.edu.tr; http://www.dpu.edu.tr; http://fef.harran.edu.tr; http://web.firat.edu.tr/tarih; http://www.beykent.edu.tr

Şubat 2005 itibariyle 26 tane tez ismi çıkmaktadır. Ama, çalışmanın adında tarihi coğrafya ibaresi olan tez sayısı daha da az, sadece 10 tanedir. Bu tarihte M. Bayartan'ın hazırladığı tezin YÖK sayfasında çıkmadığı düşünülürse, tez sayısı 11 olmaktadır. En erken tarihlisi 1990 (Irak-Suriye) ve en yeni tarihlisi 2003 (Ermenek) yılına ait olan bu tezlere bakarak da ülkemizde tarihi coğrafyanın oldukça yeni bir çalışma alanı olduğu söylenebilir. Mayıs 2010 itibariyle, çalışmanın adında tarihi coğrafya bulunan tez sayısı 18'e yükselmiş olup yine en eski tarihlisi 1990 ve son olarak da 2008 tarihli (Apameia Kelainai) yüksek lisans tezidir. Taramayı geniş tuttuğumuzda bu sayı 35'e yükselmiştir[17] ki, bu rakamlar, yavaş bir trend ile de olsa tarihi coğrafyanın araştırma sahası olarak giderek daha fazla rağbet gördüğü anlamına gelmektedir.

Bu bölümün son sözü olarak; öncelikle eskiden beri kardeş bilim kabul edilen tarih ve coğrafyanın birbirinden kopuk olması bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Tarih tanımının içerisinde zaman ile birlikte mekan/yer gösterme kavramı olmakla birlikte[18] ne yazık ki ülkemiz tarihçileri yaptıkları ve yazdıkları araştırmalarda neredeyse mekanı yok saymaktadırlar. Mekândan bu uzaklık beraberinde haritalardan uzaklığı da getirmiş dolayısıyla tarihçiler kaynak olarak haritaları kullanmadıkları gibi çalışmaları için harita da çizmemektedirler. Dolayısıyla yapılan çalışmaların bir tarafı eksik kalmakta ve okuyucu ve öğrenci için çeşitli sorunlar ortaya çıkmaktadır.

---

17 http://tez2.yok.gov.tr/.

18 Tarihin tanımında olan bu kavramlar, dolayısıyla tarihyazımı içerisinde de bulunmaktadır. Bu konuda B. Ersanlı konuda şu ifadeleri kullanır: "Tarihyazımı veya yapımı içinde zaman, mekan, hareket, amaç, değişim, süreç hareketliliği vardır". Ayrıntı için bkz: Büşra Ersanlı, "Tarihçilik, Geçicilik ve Güvenlik", *Muhafazakar Düşünce*, Yıl.2 S.7, (Kış 2006), s. 60.

Ülkemiz tarihçileri, uzun süre araştırılan mekan olarak Türkiye dışına pek çıkmadıkları gibi, komşu disiplinler ile ortak çalışmaya da pek sıcak bakmamışlardır. Dünyadaki modern tarihçilik anlayışında farklı yöntemler, kaynaklar, bakış açıları kullanmak, bir yandan interdisipliner araştırmalar yaparken diğer taraftan spesifik konularda uzmanlaşma yaygınlaşırken, gecikmeli ve kısıtlı da olsa ülkemiz tarihçilik anlayışının da aynı süreci takip ettiğini görmek sevindirici bir durumdur. Bu bağlamda faydalanılabilecek bilimlerden biri coğrafya olduğu halde, ülkemizde tarih-coğrafya ortaklığını/birlikteliğini yaygın bir şekilde yakalamak mümkün olmamıştır. Üstelik mekân konusu tarih biliminin tanımından itibaren var olduğu halde iki bilim birbirinden kopuk bir şekilde yoluna devam etmiştir. Dolayısıyla hem coğrafya hem de tarihi coğrafya ülkemiz tarih yazıcılığında gerektiği kadar katkıyı sağlayamamaktadır.

Araştırdığı konular ve kullandığı kaynaklar açısından tarihi coğrafya, tarih biliminin sosyo-ekonomik tarih alanına çok yakın bir manzara sergilemektedir. Dolayısıyla, en azından tarihin bu sahasındaki çalışmaların tarihi coğrafya ile işbirliği içinde olması büyük faydalar sağlayacak, yeni bakış açıları getirebilecektir. Ama bize göre bu birlikteliğin sağlanması için öncelikle ülkemizde tarihi coğrafyanın yanlış bilinme ve yanlış öğretilme probleminin çözülmesi gereklidir. Bu konuda çalışmaların az olması, tarihi coğrafyanın Türkiye'de her bilim dalından bu konu ile ilgilenenlerin farklı bir bakış açısına sahip olmalarına yol açmış ve sonuçta aslında bir tarihi coğrafya gerçeği varken, ortaya çok farklı düşünce ve çalışmalar çıkmıştır. Bu sıkıntılı problemin çözümünün sorumluluğu, sıkıntıyı kaynağında bertaraf etmek adına, öncelikle üniversitelerin çeşitli bölümlerinde tarihi coğrafya dersi veren öğretim üyelerine aittir. Ayrıca ders verme dışında tarihi coğrafya çalışan ve çalışacak coğrafyacılara, daha sonra da bu alana girecek diğer ilgililer de

bu hususa dikkat etmek zorundadır. Bu tedbirlere ilave olarak, bahsi geçen sıkıntının aşılması için bu konuda çalışanların en kısa zamanda bir araya gelerek, aynı gerçeğe doğru adım atma hususunda işbirliği yapmalarında fayda bulunmaktadır.

Folklor Tarih İlişkisi(*)

Ruhi Ersoy(**)

Her topluluk, kendi gerçekliğinde kültürel ve tarihsel sürekliliği üzerinde var olduğundan maddi-manevi bütün kültür ürünleri o topluluğun kimliğini temsil eder. Hayatın her alanını kapsayan bu kültür ürünlerinin yansımalarını sözlü kültür ortamında bulmak mümkündür. Bir milletin yaşadığı tabiat üzerindeki yaşam biçimi, dünya görüşü, tarihi, inanç sistemi, dili, ortak değerlerinin toplamı ile maddi manevi üretimlerinin bütününün o milletin millî kültürünü oluşturduğu düşüncesi vardır. Bu milli kültür unsurları içerisindeki folklor ürünleri de o toplumun yaşanmışlıklarından izler taşır. Bu anlamda folklor, "bir milletin hayatında, fertlerin sözlü ve yazılı geleneklerinde yer alan kabulleriyle, müştereklik gücüne erişen ve millî kimliği oluşturan maddi ve manevi faaliyetlerin bütünüdür"[1] şeklinde tanımlanmaktadır.

---

* Folklor-tarih ilişkisi konusunda kapsamlı teorik yaklaşımlar ve bu çerçevede Baraklar özelinde metin incelemeleri için bkz: Ersoy Ruhi. *Sözlü Tarih - Folklor İlişkisi, Baraklar Örneği, Disiplinlerarası Bir Yaklaşım Denemesi*, Akçağ Yayınları, 2009.

Yrd. Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi.

1 Dursun Yıldırım, *Türk Bitiği, Araştırma/İnceleme Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

Folklor ürünleri, toplumun ortak malı olan hazır kalıpların deneyimleri pekiştirecek şekilde biçimlendirilmesiyle oluşur ve yazılı metinden yoksun olduğu için de toplum belleğinde yüzyıllarca gelişerek varlığını halkın bilincine yerleştirerek sürdürür. Söz ve sözel ortamda biçimlenen düşünce, zaman içinde geliştikçe hazır deyişlerin kullanımı da daha ince bir ustalık kazanır.[2] Bu kişisel anlatılar aynı zamanda bireyin kendi tarihini, otobiyografisini oluşturur. İletişim ortamları her ne kadar değişse de [sözel, yazınsal, işitsel-görsel] temelde anlatma etkinliği ve ihtiyacı değişmez. Bütün anlatma formlarında doğası itibariyle bir kompozisyon mevcut olup düzenleme, seçme, çıkarma, ayıklama, düzeltme, unutma, değiştirme, tahrif etme, bazı bölümleri öne çıkararak vurgulama, bazı kısımları arka plana itme tutumları vardır.

Yazının icadına kadar, tarihî birikim ve tecrübe, bugün folklor kavramı içerisinde ele aldığımız kaynak ve kanallar tarafından muhafaza edilip aktarılmıştır. Bu yaratım ve aktarım süreci sözlü ortamda gerçekleşmiştir. Zamanla sözlü ortam ve bir sonraki aşama olan yazılı ortam birbirinin içine girerek devam ederken bunlara bir yeni aşama daha eklenir ki; bu da elektronik ortamdır. Söz konusu bu ortam birlikteliği yeni kaynaklar ve yeni terkiplerin oluşmasına katkı sağlar; fakat bu ortamların tamamında, söz/folklorik oluşum büyüsünü kaybetmez. Kültürün sözlü, yazılı ve elektronik hikâyesini bu şekilde ifade eden Walter Ong, insanoğlunun dünya üzerindeki varlığı 30.000-50.000 yıl öncesine ait olduğunu söyler. Buna karşılık ilk yazı 6000 yıl öncesine aittir. Bu çerçevede insanlık tarihinin binlerce yıllık bilgi, deneyim ve tecrübesinin sözlü gelenek içerisinde şekillenmiş olan folklor ürünleri vasıtasıyla kuşaktan kuşağa aktarıldığını söyleyebiliriz. Tarih boyunca konuşulan binlerce, on binlerce dilden topu topu

2 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür / Sözün Teknolojileşmesi*, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

106 tanesi edebiyat üretebilecek derecede yazıya bağlanabilmiş, büyük bir kısmı ise hiç yazılamamıştır. Ong, bugün konuşulan 3000 kadar dilden yalnızca 78 tanesinin edebiyat üretebildiği ve yüzlerce dilin kendisini ifade edebilecek bir alfabe ile karşılaşmadığı iddiasındadır.[3] Bu noktada, formel anlamda yazının olmadığı dönemlerde/ortamlarda onun işlevini, folklor kavramı içerisinde değerlendirilen kültür ürünlerinin yerine getirdiği düşünülebilir.

İnsanların kendilerini ifade edebilecekleri iletişim kalıplarının oluşması hususunda, sözlü kültür kapsamına, sözsüz gösterime dayanan uygulamaların da dâhil edilmesi gerektiği görüşünü ortaya atan Connerton, "günümüzle ilgili deneyimlerimizin büyük ölçüde geçmiş hakkında bildiklerimizin üzerine oturduğu ve genellikle geçmişle ilgili imgelerimizin, var olan toplumsal düzeni meşrulaştırmaya yaradığını" ifade edip "geçmişin anımsanan bilgileri, törensel denilebilecek, uygulamalarla taşınıp sürdürülmektedir."[4] demektedir. Söz konusu törensel uygulamalar farklı boyutlarıyla folklor ürünlerdir.

Bir kültüre ait olan bütün üretimler sadece yazılı form olarak üretilip aktarılmaz veya aktarılamaz. Yazı bu dışavurum vasıtalardan sadece birisidir ve en teknolojik olanıdır. Epistemolojik olarak gözlem, bilgi edinme vasıtası olarak belgeden daha önceliklidir. Bu manada doğrudan sahadan toplanan ve gözlenen malzeme bizi daha sağlıklı neticelere götürebilir. Öyleyse sahada yapılan sorgular orada yaşanan hadiselerin de belgesi olabilir mi? sorusuyla başlayan süreç, folklor kaynaklarının çok yönlülüğünü işaret eder. Folklorik kaynakların tarih açısından irdelenmesi ile ilişkili olarak şu sorgularla devam edilebilir:

3 Ong, *a.g.e.*.

4 Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar*, (Çev. Alaaddin Şenel), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.

Tarih anlayışını sorgulama etkinliği sadece olmuş bitmiş bir sürecin yansımaları mıdır yoksa onlardan bugüne kalan izler midir? Sorularına cevaben; tarihsel olaylar kültür içerisinde muhakkak birtakım izler bırakır ve söz konusu o izler bizim olguyu art zamanlı olarak takip etmemize fırsat verir. Braudel ve Marc Bloch, Annales ekolünün tarihyazımına getirdiği yeni soluk burada hatırlanmaya değerdir. Newtoncu zaman algısının yerine göreceliği koyarak, Lineer zaman algısını ters yüz etmesi ile tarihçilikte zaman ve mekân kavramlarına yepyeni açılımlar getirmiştir.[5]

Öte yandan "Tarihi Yeniden Kurma Kuramı"[6] tarihin bilinmeyen veya elde çok az veri bulunan dönemlerini kavrayabilmek ve aydınlatmak amacıyla halkın yaşamından izler taşıyan folklor malzemelerinden yararlanmayı esas almıştır. Bu çerçevede sözlü tarih çalışmaları kapsamında, halk bilgisinin peşinden gidilerek tarihsel gerçeklik aranmaya çalışılmıştır. Günümüzde de devam etmekte olan sözlü tarih (oral history) çalışmaları, Halkbilimi ile tarih disiplinleri arasında son yıllarda gelişen metodolojisi

---

5 Bu konuda bkz. (Marc Bloch. *Feodal Toplum,* (Çev. M. Ali Kılıçbay), Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2005; Fernand Braudel. *Akdeniz Mekân ve Tarih,* (Çev.Neceti Erkurt), Metis Yayınları, İstanbul, 1995.).

6 "Tarihi Yeniden Kurma Kuramı" metin merkezli Halkbilimi kuramlarından birisidir. Halkbilimcilerin yanı sıra diğer bir kısım sosyal ve beşeri bilimci de tarihin elde çok az delil bulunan kaybolmuş dönemlerini kavrayabilmek için halkbilimi ve halk yaşamı malzemelerinden, yani folklor yararlanmayı düşünmüşlerdir. Tarihi yeniden kurma (reconstructional) veya oluşturma paradigmasına bu kuramın kavramsal olarak başlangıcı Alman Grimm kardeşlere kadar uzanmaktadır. Bu kuramın yaklaşımları sözlü tarih çalışmalarına da kaynaklık etmiştir. Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Özkul Çobanoğlu, *Halkbilim Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş,* (2. Baskı), Akçağ Yayınları. Ankara, 2002, s.144-145-146.

ile çok büyük bir gelişme göstermektedir.[7] Folklor ürünlerinin de tarih yazıcılığında kullanılması, toplumsal hafızanın, bizzat halkın kolektif şuuru tarafından üretilen halk bilgisi ürünlerinde korunduğu gerçeği dikkate alındığında, daha sağlıklı sonuca gitmenin mümkün olduğu düşünülebilir. Zira yalnızca merkezin biçimlendirici paradigmalarının ürettiği tarih yazım anlayışları, geçmişin toplumunun değişik kesimlerinin, aynı tarihî, sosyopolitik olayları farklı seviyelerde algıladığını ve bu olaylardan farklı seviyelerde etkilendiğini göz ardı edebilmektedir. Hâlbuki 19. yüzyılda veya 20. yüzyılda yaşanan bir tarihî olayın topluma yayılması, toplumu etkilemesi ve toplum tarafından etkilenmesiyle, birkaç asır önceki bir olayın yansımaları birbirinden çok farklıdır. Bu durum iletişim ağ ve odaklarının zaman içinde hızla değişiyor ve dönüşüyor olmasıyla ilgilidir.

Tarihsel Kaynak Folklor Ürünlerinin Yapı ve Muhtevası

İnsanların günlük hayatlarındaki en sıradan olaylardan en olağanüstü olaylara kadar tarihe kayıt düşürülmesi söz konusu olan veya kayıt düşürülmeden hafızalarda kalan belleklere kayıt düşülen her türlü sosyal, siyasi, ekonomik ve insani hadise, sözlü kültür ortamında yaşanmaktadır. Dolayısıyla bu olayların yansımaları, kaynağı sözlü kültür ortamı olan folklor ürünlerinde bir şekliyle kendini göstermektedir. Bu noktada sözlü kültürün bir alt kadrosu olarak sözlü tarihi de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.[8] Çünkü tarihî olaylar cereyan ettikleri toplum

7 Richard M. Dorson, *Günümüz Folklor Kuramları*, (Çev. Selcan Gürçayır, Yeliz Özay), Geleneksel Yayıncılık, Ankara, 2006.

8 Dursun Yıldırım, *Türk Bitiği, Araştırma/İnceleme Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

içerisinde birtakım etkiler, izler bırakmaktadırlar. Bu etkinin bir yansıması olarak da bir folklor ürününün meydana gelmesi doğal bir süreçtir. Örneğin uzun süre devam etmiş, büyük acılara sebep olmuş, savaşlar ve göçler sonunda oluşan destanlar ve acıklı iz bırakan ölüm olayları karşısında yakılan ağıtlar, sosyal ve siyasi olayların sonucunda, olayları veya olayların kahramanlarını konu alan türküler, bunlara en iyi örneklerdir. Bu durum insanın, zihninde var olan bütün kurgulamaları bu dünyadaki varlığını anlamlı ve kalıcı kılabilmek için somutlaştırmaya çalışmasıyla ilgilidir. Yaşanmışlıklarını sürekli hatırda tutabilmek ve yeni kuşakları bu iklim içerisinde yoğurabilmek insan için hayatî öneme sahiptir. Bu hâl hem birey için hem de toplumsal şuur için geçerli bir durumdur. Bu yaklaşımı Assman'dan yapacağımız şu alıntıyla genişletebiliriz.

"Düşünce ne kadar soyut bir eylem ise, hatırlama o kadar somuttur. Düşünceler belleğin bir parçası olmadan önce bir algılama aşaması yaşanır. Bu işlem, kavram ile görüntünün, ayrılması imkânsız biçimde birbirinin içinde erimesi ile gerçekleşir. Bir gerçeğin bir grubun belleğinde yer etmesi için gerçek belli bir kişi, yer ya da olay biçiminde yaşanması gerekir. Ama öte yandan bir olayın bir grubun belleğinde kalabilmesi için de anlamlı bir gerçekle zenginleşmesi gerekir. Her kişilik ve her tarihî olay bu belleğe girişiyle bir ders, bir kavram, bir sembol aktarır. Toplumun düşünceler sisteminin bir unsuru hâline gelir. Kavramlar ve deneyimler arasındaki bu paylaşmadan hatırlama figürleri olarak adlandırmak istediğimiz olgu doğar."[9] Bu figürler toplumsal hafızayı barındırır ve bunların içerisinde, sözlü tarih yaklaşımlarıyla, sosyal tarihe dair aradıklarımızı bulabiliriz. "Ha-

9 Jan Assman, *Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. (Çev. Ayşe Tekin) Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

tırlamayı ve kimliği destekleyici yönleriyle "memoria" kavramı altında toplayabileceğimiz simgesel figürler arasında törenler, danslar, anlatılar, desenler, giysi, takı, dövmeler, yollar, resimler, mekânlar vb. öğeler sayılabilir."[10] Bu öğeler, sözlü tarihin sözsüz metinleri[11] olarak da düşünülebilir.

Edebiyat da tarihe malzeme sağlayan müstakil bir alan olarak düşünülmüş; ancak yine onun alt başlıklarında sayılanlar folklor ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır. "Edebiyat kavramını bütün kapsam ve çağrışım kümesi ile birlikte mütalaa etmekte fayda vardır. İlk yazılı edebî verimler, tarihçilikte olduğu gibi, uzun süre sözlü geleneğin taşınması suretiyle oluşturulmuştur. Geçmişte neler yaşandığına dair tarihçilere bilgi veren aynı hikâye kültürel analizler ile tarihî ve kültürel gelişimin nasıl birbirini güçlendirip nakledilerek anlatıldığı, özellikle anlamlı olayları ve bazı vakıaları bize sağlar."[12]

Bazı kavimler kendi tarihlerinden masallar, hikâyeler ve destanlarla bahsederler. Türk kavimlerinin ön-tarihteki yayılmaları ile bağlı bazı durumları ispat yolunda da bunlardan istifade edilebilir. Destanı tarihî belgelerdeki boşlukları dolduracak şekilde kullanmak mümkündür. Hatta metotlu bir şekilde değerlendirilirse belge bulunmayan devirler ve yerler için de kaynak vazifesi görür. İran tarihine ait eserler, örneğin, İran destanlarından alınarak yazılmıştır.[13] Destanlar esas hadiselerden ziyade ayrıntıların, üstü

---

10 A.g.e.

11 Dursun Yıldırım, "Türk Sözel Kültüründe Sürekllilik Osmanlı Hanedanlığı Döneminden Cumhuriyete",*Türkbilig,* (Nisan) 2000/1, Ankara, 2000b.

12 Roger D. Abrahams, *Story and History: A Folklorist Wiev*, Oral History Review, IX, USA, 1981.

13 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1985.

kapalı geçilen mevzuların aydınlatılmasında kaynak olabilirler. Bu konuda Zeki Velidi Togan şu tespitte bulunur:

"Tarihî meseleleri aydınlatmak yolunda, destanlardan usule muvafık olarak istifade edebilmek çok müşkül bir iştir ve bunu usulüyle yapabilen tarihçi hem tarihin ilim olarak ne demek olduğunu anlamış, hem de metot ve itikadın ne olduğunu tamamiyle kavramış bir âlim olduğunu gösterir ve ancak bu gibi zevatın elinde sert bir intikade tabi tutularak istifade edilen destanlar çok kıymettar menba şeklini alabiliyorlar. Bu şeraite malik olmayan bir tarihçi, destanlara başvurursa başa çıkamaz ve bütün işini berbat eder."[14]

Menkıbeler, önemli bir sözlü tarih kaynağı olarak varlığını korumaktadır. Avrupa'da bu konuda çalışmalar yapılmış tarihçilerin hizmetine sunulmuştur. Togan, bizde "bunun gibi menkıbelerin tarih menbaı sıfatiyle kıymeti dahi layıkıyla anlaşılmadığı için toplanmadığını" söyler. Togan, ayrıca menkıbelerin ülkelerin imar ve iskân tarihlerini öğrenmede, hakkında bilgi verilmeyen savaşların nerede ve nasıl meydana geldiğini öğrenmede, ülkenin o zamanki iktisadî hayatına ait fikir elde etmede de faydalı olduğunu; eğer metoduna uyarsak menkıbelerin bizim tarihimiz için de çok önemli kaynak olacağını belirtir.[15]

Tarihe konu olan olgu ve olaylar hakkındaki bilgilerimiz, belgelerimiz, duyumlarımız hep aracılı ve çıkarımsaldır. Yani yazdığımız olayları gözlemleme imkânımız yoktur. Keza gözlemleme imkânımız olsa dahi insanın dış gerçekliği anlamlandırması kişisel birikim ve beklentisine, zihniyet dünyasına göre şekillenir. Böylesi bir durumda tarihi ve tarihçiliği sırf belgeciliğe mahkûm etmek pek de açıklayıcı olamaz. İnsan kendi öznesi olduğu biyografisindeki

14 A.g.e.

15 A.g.e.

olayları bile bir anlatma etkinliği içinde tasarımlayarak aktarır. Bunu yaparken kısaltır, çıkartır, ekler, dizimsel olarak ilişkilendirir. Modern tarihi "istoria" [hikâye] olma durumundan kurtaracak olan şey, malzemeyi belli bir bağlam içerisinde anlamlandırmak, yorumlamak ve kültür felsefesinin soru ve irdeleme biçimleri ile onu anlaşılabilir kılmak, işlevini, kendi tekilliği içerisinde ortaya koymakla alâkalıdır. Aksi takdirde yazılı dahi olsa belgeleri bir zincirin halkaları gibi art arda dizmek onu tekdüze yeknesak bir anlatı olmaktan kurtaramaz.

Öte yandan resmî tarih algılayışının, yalnızca yazılı belgelere dayanarak tarihsel gerçekliğin peşinden koşma düşüncesiyle her zaman istenileni veremeyeceğini Ahmet Bican Ercilasun şu şekilde ifade etmektedir. "Bugüne kadar hanedan ve devlet tarihi çok yazdık, Selçuklu tarihi, Osmanlı tarihi, Altın Orda tarihi, Temürlü tarihi... Bunlar hep hanedan tarihleridir. Bu tarihçilik anlayışının, 19. asra kadar süren eski resmî tarihçilik, vakanüvislik anlayışından pek farkı yoktur. Tarihsel gerçekliğin peşinde koşarken yalnızca hanedan tarihlerinde ya da resmî tarih perspektiflerinden hareket edemeyiz. Her devrin şartları farklıdır. Bu farklı şartlar farklı bakış açılarının lüzumunu ortaya koyar; böylece farklı yönlerden yaklaşarak araştırmalar zenginleşebilir."[16]

Haneden olmayanın tarihini anlamanın yolu da -toplumlar her ne kadar yazıyla tanışmış olsalar bile- onların henüz yazıyla temas etmemiş, merkezlerden uzak kesimlerinde (periferisinde) aramaktan geçer. Zira bu toplulukların ortak kültürel mirasları ve birikimleri doğrultusunda olaylar karşısında aldıkları tavırlar, sözlü kültür ortamı içerisinde üretilmiştir ve bu üretilenler iletişim ağları[17] vasıtasıyla mekânlar/kuşaklar arasında taşınmıştır.

16 Ahmet B. Ercilasun, *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

17 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Dursun Yıldırım, "Tarihî Süreç İçinde İletişim Odakları, Ağları ve İşlevleri (XVIII.-XX Yüzyıllar

Söz konusu ettiğimiz bu kuşaklar arası aktarım, geleneksel Türk toplumunda onun ortak hafızası ve vicdanı olan ozanlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu ozanlar milletin hafızasını aktaran bellek konumundaydılar ve toplumsal hayatta gerekli olan bilgiyi üreten, dağıtan ve aktaran konumunda olmuşlar sosyal ve siyasi ihtiyaca göre tiplere ayrılarak kültürün yayılımı ve sürekliliğini sağlama noktasında işlevler üstlenmişlerdir.[18]

İngiliz tarihçi P. Thompson, Afrika kıtasındaki sözlü geleneği değerlendirdiği eserinde yazı öncesi dönemdeki tarihin tümüyle sözlü olduğunu belirtir. Thompson'a göre yazı öncesi dönemde zaman, gökyüzü, zanaatlar, beceriler, kanun ve konuşmalar, ticari işlemler kısaca bütün toplumsal birikimin akılda tutulması gerekiyordu.[19] Bütün bu uygulamalar kolektif hafıza veya görevli kişiler tarafından tutulup kültür olarak sonraki kuşaklara aktarılırlardı. Hatta yazının keşfinin ilk dönemlerinde yazı, bir bilgiyi oluşturan ve bunu kayda alıp düşünceyi kolaylaştıran bir enstrüman olması yerine, sadece ambar memurlarının hesap işlerinde bilgiyi saklama maksadıyla kullanılan herhangi bir enstrümandı.[20]

Yazılı ortam kaynaklarının yetersiz ve az olduğu meçhul tarihsel dönemlerle ilgili olarak elimizde sadece sözlü ortam kaynakları ve bunların folklor ürünlerine olan akisleri bulunmaktadır. İşte bu aşamada tarihle folklor arasındaki münasebet, sözlü tarih

---

Aralığı Türkiye'si)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.10, Güz, Ankara, (2000).

18 Dursun Yıldırım, "Dede Korkut'tan Ozan Barış'a Dönüşüm", *Türk Dili*, S.570, (1999), s.505-530.

19 Paul Thompson, *Geçmişin Sesi, Sözlü Tarih*, (Çev. Şehnaz Layıkel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

20 Florence Dupont, *Edebiyatın Yaratılışı*, (Çev. Necmettin Sevil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

disiplini vasıtasıyla sağlanır. Belgelerin yetersiz, az, yanlı olduğu kanaatini uyandırdığı sırada tarihsel olayların cereyan ettiği toplumun sözlü geleneğine müracaat edildiğinde bize, farklı açılardan ve bilmediğimiz tanıklıklarla aydınlatıcı ufuklar açılabilir. Sözlü tarih çalışmaları vasıtasıyla tarihî olgu ve olayların farklı cephelerden değerlendirildiğini iddia eden P. Thompson söz konusu bu durumu şu şekilde değerlendirir:

"Sözlü tarih insanlar tarafından kurulmuş bir tarih türüdür. Hayatı tarihin içine sokar. Kahramanlarını yalnız liderler arasından değil, çoğunluğu oluşturan ve o ana kadar bilinmeyen insanlar arasından seçer. Toplumsal sınıflar ve nesiller arasındaki bağlantıyı dolayısıyla anlayışı sağlar. Ortak anlamları ortaya çıkararak tarihçiye ve sıradan insanlara bir zamana ve mekâna aidiyet duygusu kazandırabilir. Sözlü tarih, tarihin kabul edilmiş mitlerini ve baskın yargılarını yeniden değerlendirme, tarihin toplumsal anlamını kökten dönüştürme aracıdır. İnsanlara tarihlerini kendi sözleriyle geri verir. Onlara geçmişi verirken geleceği kurmak için de yol gösterir."[21]

Fuat Köprülü, Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynaklarından söz ederken sözlü kaynaklara özellikle vurgu yapar. Tarihî olayların gerçeklerini, derinlerde kalmış sebeplerini sözlü kaynaklar sınıfına koyabileceğimiz ve yazılı kaynaklar kadar önemli olan epik mahiyetteki halk romanları ile diğer sözlü edebî kaynaklarda bulabileceğimizi belirtir.[22] M. Kütükoğlu, sözlü kaynakları tarihî şiirler, hikâyeler, efsaneler, mitoslar, destanlar, menkıbeler, fıkralar ve atasözleri olmak üzere yedi grupta toplar.[23] Zeki Velidi

21 Thompson, *a.g.e.*

22 Fuat Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, Temmuz, C.7, S.27, (1943), s.387,

23 Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1998.

Togan da tarihî kaynakları 'Müşahede ve Hatıralar' ve 'Kaldıklar veya Kalıntılar' şeklinde tasnif eder. Bunlardan kalıntılar dışında kalanlar F. Köprülü'nün ve M. Kütükoğlu'nun da belirttiği sözlü kaynaklardır. Tarihî şiirler, genelde edebî amaç doğrultusunda meydana getirilmiş, tarihî bir olayı anlatmakla beraber tek amacı tarihsel bilgi vermek olmamıştır. Bu şiirleri tarihî kaynak saymak doğru olmaz; ancak edebî amaçla yazılsa da olayları dürüst bir şekilde ortaya koyan şiirlerden yararlanılabilir.[24]

İlber Ortaylı'ya göre söz konusu bu sözlü ortam malzemeleri "kamuoyunu oluşturan araçlar arasında dedikodu kadar, meddah hikâyeleri, kıssahanların anlattıkları menkıbeler, halk şairlerinin hikâyeleri, şüphesiz ki toplumsal hayatın yazılı belgeler dışında kalan yönlerini, çeşitli grupların kanaatlerini anlamak bakımından önemli malzeme teşkil ederler."[25] Bu konuda Ahmet Yaşar Ocak da kültür tarihi kaynağı olarak dinî hikâyelerin kullanılabileceğini metodolojik bir yaklaşımla izah etmiştir.[26]

Caunce, sözlü malzemelerin tarih araştırmacılığında son zamanlara kadar kullanılmaması ile ilgili "tarih şimdiye kadar bu tür malzemeler olmadan yazıldıysa, bunun nedeni genelde tarihçilerin bunlardan yararlanmayı düşünmemeleri ya da bilmemeleridir." şeklinde tespitte bulunmaktadır.[27]

---

24 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1985.

25 İlber Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Yönetici Sınıf Hakkında Kamuoyunun Oluşumuna Bir Örnek; Menakıb-ı Mahmud Paşa-i Veli", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000.

26 Ahmet Yaşar Ocak, *Menakıbnameler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

27 Stephen Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, (Çev. B. Bülent Can-Alper Yalçınkaya), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001,

Tarih bilimi yüzyıllar boyunca, ağırlıklı olarak egemenin meşrulaştırılması zemininde merkezî figürlerin etrafında kurgulanıp sunulmuştur. Oysaki bir tarihsel olayı gerçekleştiren aktörlerin sayısı birden fazladır. Ayrıca olaylar farklı toplumsal kesimler tarafından farklı şekillerde algılanır. Sosyal yapı içerisindeki her grup, olaylara kendi penceresinden bakar ve kendi gerçeğini ve haklılığını vurgular. Bu vurgu teknoloji olarak yazıyla, folklor ürünü olarak dansla, edebiyat ürünleriyle vs. ifadesini bulur.

Tarihsel dönemler içerisinde iktidarlar, geçmişi kendi algılayışı ve siyasal hedefleri doğrultusunda takdim edebilirler. Bilgi ve belgeleri, iktidarı merkeze alan bir nevi egemenin tarihini anlatacak biçimde düzenleyebilirler. Siyasal iktidarlar bununla da kalmayıp asayiş kaygısıyla tarihsel olayları ve buna ilişkin belge düzenini kendi yargılarını destekler mahiyette düzenleyebilirler. Tarihin bu tarz kayda geçirildiği ortamlarda söz konusu olayların birinci derecedeki kahramanlarının hadiselerdeki konumu kayıt altına alınmayabilir. Bu gibi durumlarda farklı toplumsal katmanların ve tarafların edebî eserlerinde ve sözlü kültürlerinde tarihî olayların sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi, olaylarla ilgili alternatif bilgi ve belgelerin bulunması mümkündür. Böylece bu üretimlerden tarihî bir kaynak olarak faydalanmak mümkün hâle gelir. Folklor malzemeleri de bu üretimler içerisindedirler. Folklor ürünleri, bir halkın geçmişinin, günümüzdeki izlerini içinde saklar ve yeni nesillere doğal olarak aktarılmasını sağlar.[28]

Tarihçi, sözlü kültür malzemelerinden faydalanırken edebî yanı ağır basan folklor malzemelerindeki kurmaca unsurların

28 Bu konuda bkz: Fahri Sakal, "Folklor Ürünlerinin Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Kullanılması", *Millî Folklor*, 77(Bahar), S.50-60, (2008).; Birol Azar, "Sözlü Kültür: Tarihi Gerçekler ve Saltukname Örneği" *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S.240, (Aralık 2006), s.31-35.

varlığına da dikkat etmek durumundadır. Bu yaklaşımlar ekseninde 21. yüzyıl eşiğinde Türk millî kimliğinin, yeni kuşakların algılayabileceği bir kavramsal çerçeve içinde yeniden tasarlanıp sunulabilmesi için Türk sözlü kültürü çalışmalarına, sözlü tarih çalışmalarının da dâhil edilmesi gerektiği düşünülebilir. Gerek uzak geçmişin, gerekse yakın geçmişin hadiselerini daha iyi anlayıp yorumlamak bakımından tarihî olayların bağlamıyla birlikte ele alınıp bilimsel usullerle incelenerek tarihsel kompozisyonun kurulmasının daha mümkün olabileceğine inanıyoruz.

Söz konusu bu tarz bir yaklaşım insan ve zaman kavramının ortak paydasında şekillenen tarih ve o tarih içinde insanın söz vasıtasıyla ürettiği kültürü daha anlamlı ve anlaşılır kılacak ve bu durum geleceğin kurgulanmasında veri tabanı oluşturma hüviyetine sahip olacaktır. Üretici ve yaratıcı bir yeniden yapılanmanın kurgulanması için Türk sözlü kültürü çok sağlıklı "rol modeli" olabilecek kahramanlara ve duygusal motivasyona sahiptir.

Türk sözlü tarih çalışmaları kendi yöntem ve pratiğini kendi ihtiyaçları ve merakları zaviyesinden anlamlandırıp olgunlaştırarak kullanıma sokmalıdır. Okumasını ve anlamlandırmasını kendi çağının içinden, kendi söylemiyle uygarlık mirasına katkı yapacak bir biçimde yapması onu daha bilimsel ve daha anlamlı kılacaktır.

Tarih Yazımı/Metodolojisi/Felsefesi Üzerine Türkçe Bibliyografya Denemesi

Funda Alaslan Koca-Tercan Yıldırım(*)

Bu çalışmada Türkiye'de tarih yazımı, metodolojisi, tarihçilik, tarih anlayışları ve tarih felsefesi alanlarında yapılmış Türkçe telif ve çeviri çalışmalar derlenmeye çalışılmıştır. Tarih Eğitimi ve pür bilim tarih çalışmaları bu deneme dışında tutulmuştur.

Kitaplar

Acun, Fatma. *Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008.

Agamben, Giorgio. *Çocukluk ve Tarih Deneyimin Yıkımı Üzerine Bir Deneme*, Kanat Kitap, İstanbul, 2010.

Akgül, Suat; Ergezer, Bahattin.(Yay. Haz.), *Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı*, Ocak Yayınları, Ankara, 1998.

Akkaya, M. Şükrü. *Ankara Tarih-Dil-Coğrafya Fakültesi Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, Ulus Basımevi, Ankara, 1938.

(*) Marmara Üniversitesi.

Aktay, Yasin. *Tarih Bozumu - Tarih Sosyolojisi Denemeleri*, Açılım Kitap, İstanbul, 2010.

Albayrak, Hasan. *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010.

Althusser, Louis. *Montesquieu, Siyaset ve Tarih*, (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yayınları, İstanbul, 2005.

Amin, Samir. *Avrupa - Merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, (Çev. Mehmet Sert), Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2007.

Anderson, Perry. *Tarihten Siyasete Eleştiri Yazıları*, (Çev. Simten Coşar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Ankan, Zeki. *Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991.

Arkoun, Muhammed. *Tarih, Felsefe, Siyaset Üzerine Konuşmalar*, Vadi Yayınları, Ankara, 2000.

Ateşoğlu, Güçlü. (Yay. Haz.), *Tarih Felsefesi: Seçme Metinler: Herder-Kant-Fichte-Schelling-Hegel-Schopenhauer*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

Atsız, Hüseyin Nihal. *Türk Tarihinde Meseleler*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1997.

Avcı, Orhan. *Mehmet Altay Köymen'in Derslerinde Türk Tarihi ve Tarihçiliği*, Bilge Yayınları, Ankara, 2003.

Aycan, İrfan; Söylemez, Mahfuz; Yurtseven, Necmeddin. (Yay. Haz.), *Apokrif Tarih Yazıcılığı Mısır'ın Fethi Bağlamında Bir Eser İncelemesi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2003.

Aydın, Suavi. *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve "Türk Kimliği*, Öteki Matbaası, Ankara, 1998.

Ayhan, Medeni. *Bilim Tarih ve Metodoloji - Kürt Tarih Yazımı Polemikler ve Çatışan Sapma Eğilimler*, Sorun Yayınları, İstanbul, 2000.

Aysevener, Kubilay. *Collingwood'un Tarih Felsefesi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

Aysevener, Kubilay; Barutça, E. Müge. (Yay. Haz.), *Tarih Felsefesi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003.

Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.

Bağce, Emre. *Frankfurt Okulu*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

Bahadır, Gürbüz. *Kronolojisiz Tarih*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2008.

Barut, Ferit. *Marksist Yöntem ve Tarih Anlayışı*, Belge Yayınları, İstanbul.

Baş, Eyüp. *Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı: (XVI. ve XVII. Yüzyıl Örnekleriyle)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006.

Baykara, Tuncer. *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İrfan Kültür ve Eğitim Derneği Yayını, İzmir, 1995.

Baykara, Tuncer. *Tuncer Baykara, Ben Kendim, Tarihçilik Yolunda Kırk Yıl (1964-2004)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Bayrak, M. Orhan. *Osmanlı Tarih Yazarları*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002.

Bedarida, François. *Tarihçinin Toplumsal Sorumluluğu*, (Çev. Ali Tartanoğlu, Suavi Aydın), İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

Beer, Max. *Hegel'in Felsefesi ve Marx'ın Tarih Anlayışı*, (Çev. F. Sabi), Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969.

Beheşti, Hüseyin; Bahonar, Cevad. *İnsan ve Tarih*, (Çev. Ahmed Erdinç), Bir Yayınları, İstanbul, 1989.

Berktay, Fatmagül. *Tarihin Cinsiyeti,* Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Berlin, Isaiah. *Tarih ve Kuram: Bilimsel Tarih Anlayışı,* (Çev. Yahya Sezai Tezel), Ankara, 1989.

Bernheim, E. *Tarih İlmine Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi,* (Çev. M. Şükrü Akkaya), Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.

Bertram, Christopher. *Tarihin Sonu mu? Fukuyama, Marx, Modernite,* (Çev. Kamil Kurtul), İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Beyatlı, Yahya Kemal. *Tarih Musahabeleri,* İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1975.

Bıçak, Ayhan. *Tarih Bilimi,* Çantay Kitabevi, İstanbul, 1999.

Bıçak, Ayhan. *Tarih Düşüncesi 1: Tarih Düşüncesinin Oluşumu,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004.

Bıçak, Ayhan. *Tarih Düşüncesi 2: Felsefe ve Tarih,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004.

Bıçak, Ayhan. *Tarih Düşüncesi 3: Tarih Felsefesinin Oluşumu,* Dergah Yayınları, İstanbul, 2004.

Bıçak, Ayhan. *Tarih Düşüncesi 4 (Tarih Metafizikleri),* Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.

Biçer, Bekir. *Firdevs-i Rumi ve Tarihçiliği,* Tablet Kitabevi, Konya, 2006.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan. *Tarihi Metodu Kullanış Tarzlar Bakımından İbn-i Haldun ile Sorokin' in Mukayesesi,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991.

Birinci, Ali. *Tarih Uğrunda,* Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

Bloch, Marc. *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği,* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1994.

Boratav, Ali. *Kollektif Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, Kırmızı Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Braudel, Fernand. *Akdeniz İnsanlar ve Miras*, Aykut Derman, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

Braudel, Fernand. *Tarih Üzerine Yazılar*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

Breisach, Ernst. *Tarihyazımı*, (Çev. Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

Buck – Morss, Susan. *Rüya Âlemi ve Felaket: Doğu'da ve Batı'da Kitlesel Ütopyanın Tarihe Karışması*, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

Bulaç, Ali. *Tarih, Toplum ve Gelenek*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Bultmann, Rudolf. *Tarih ve Eskatoloji; Sonsuzluğun Mevcudiyeti*, Elis Yayınları, Ankara, 2006.

Burke, Peter. *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları*, (Çev. Zeynep Yelçe), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Burke, Peter. *Annales Okulu*, (Çev. Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.

Burke, Peter. *Tarih ve Toplumsal Kuram*, (Çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Callinicos, Alex. *Tarih Yapmak: Toplum Kuramında Etkinlik, Yapı ve Değişim*, (Çev. Nermin Saatçioğlu), Özne Yayınları, İstanbul, 1998.

Carr, Edward Hallett. *Tarih Nedir?*, (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Carr, Edward Hallett; Fontana, Josep. (Yay. Haz.), *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, (Çev. Özer Ozankaya), İmge Yayınevi, Ankara, 1992.

Caunce, Stephen. *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, (Çev. Bilmez Bülent Can, Alper Yalçınkaya), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

Cemâleddin, Mehmed. *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri; Ayîne-i Zurefâ*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

Cerrahoğlu, Abdurrahman. *Tarih Anlayışı Olmayan Bir Tarihçi: Fuat Köprülü*, İstanbul, 1964.

Chartier, Roger. *Yeniden Geçmiş: Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*, (Çev. Lale Arslan), Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

Chitty, Andrew; Bertram, Christopher. (Yay. Haz.), *Tarihin Sonu Mu? Fukuyama-Marx-Modernite*, (Çev. Kamil Kurtul), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.

Cihan, Mustafa. *Jose Ortega Y. Gasset'de İnsan ve Tarih Felsefesi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2010.

Cioran, Emil Michel. *Tarih ve Ütopya*, (Çev. Haldun Bayrı), Metis Yayınları, İstanbul, 2010.

Cohen, Gerald A. *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, (Çev. Ahmet Fethi), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.

Collingwood, Robin George. *Tarih Tasarımı*, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.

Collingwood, Robin George. *Tarihin İlkeleri ve Tarih Felsefesi Üstüne Başka Yazılar*, (Çev. Ahmet Hamdi Aydoğan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Collingwood, Robin George; Debbins, William. (Yay. Haz.), *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, (Çev. Erol Özvar), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.

Connerton, Paul. *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (Çev. Alâeddin Şenel), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003.

Coşkun, İsmail. *Batı İdeolojilerinin Türk Tarih Anlayışına Yansımaları Üzerine*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991.

Çamuroğlu Reha. *Tarih, Heterodoksi ve Babailer*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005.

Çandarlıoğlu, Gülçin. *Tarih Metodu: (Araştırma-Yazma)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003.

Çelebi, Funda. (Yay. Haz.). *Yerel Tarihçilik Kent Sivil Girişim / Yerel Tarih Grupları Deneyimi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Çulcu, Murat. *Spekülatif Marjinal Tarih Tezleri*, Erciyaş Yayınları, İstanbul, 1995.

Çulhaoğlu, Metin. *Tarih, Türkiye, Sosyalizm*, YGS Yayınları, İstanbul, 2002.

Danacıoğlu, Esra. *Geçmişin İzleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

De Certeau, Michel. *Tarih ve Psikanaliz*, (Çev. Ayşegül Sönmezay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

De Coulanges, Fustel. *Tarih ve Müverrihler 1. Kitap*, (Çev. Subhi Ethem), İstanbul, 1917.

De Landa, Manuel. *Çizgisel Olmayan Tarih*, (Çev. Ebru Kılıç), Metis Yayınları, İstanbul, 2006

Demiriş, Bedia. *Annales'te Beliren Tarihçiliği ve Hümanizmi ile Tacitus*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

Descartes, Rene. *Metot Üzerine Düşünme,* (Çev. Mehmet Karasan), MEB Yayınları, İstanbul, 1967.

Diakonoff, İgor Mihailoviç. *Tarihin Yörüngeleri*, (Çev. Mete Tunçay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Diner, Dan. *Yüzyılı Anlamak, Evrensel Bir Tarih Yorumu*, (Çev. Hulki Demirel), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Dosse, François. *Ufalanmış Tarih*, (Çev. Işık Ergüden), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Durant, Ariel – Will. *Tarih Üzerine*, (Çev. Hüseyin Zamantili), Hülbe Yayınları, İstanbul, 1983.

Durschmied, Erik. *Doğa Tarihi Nasıl Değiştirdi*? (Çev. Ali Çakıroğlu), Aykırı Yayınları, 2005.

Durukan, Kaan. *Türkîli Hicazkâr, Türkiye'de Tarih Anlayışı Üzerine*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

Eco, Umberto; Carriere, Jean-Claude; Gould, Stephen Jay; Delumeau, Jean, (Yay. Haz.), *Zamanların Sonu Üstüne Söyleşiler*, (Çev: Necmettin Kamil Sevil), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Elliott, Gregory. *Tarihin Sonları / Marx, Fukuyama, Hobsbawm, Anderson*, (Çev.Deniz Keskin),Versus Kitap, İstanbul, 2009.

Ercan, Yavuz. *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2010.

Ergun, Doğan. *Sosyoloji ve Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

Ersanlı Behar, Büşra. *İktidar ve Tarih Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

Evans, Richard J. *Tarihin Savunusu*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Tarihin İlkeleri*, Say Yayınları, İstanbul, 1991.

Faroqhi, Suraiya., *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Fındıkoğlu, Fahri. *İbn Haldun'da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi*, İstanbul, 1951.

Fleischer, Cornelle H. *16.Yüzyılda Osmanlı Tarih Yazımı, Tarihçi Mustafa Âli*, (Çev. Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Fukuyama, Francis. *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, (Çev. Zülfü Dicleli), Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Gadamer, Hans George. "*Dilthey'in Tarihselciliğin Güçlüklerinde Dolanışı*" *Hermeneutik Üzerine Yazılar,* (Çev. Doğan Özlem), Ark Yayınları, Ankara, 1995.

Gasset, Ortaega Y. *Tarihsel Bunalım ve İnsan*, (Çev. Neyyire Gül Işık), Metis Yayınları, İstanbul, 1992.

Ginzburg, Carlo. *Güç İlişkileri / Tarih, Retorik, Kanıt*, (Çev. Durdu Kundakçı), Dost Kitabevi, Ankara, 2006.

Gökberk, Macit. *Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Gökman, Muzaffer. *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1987.

Grafton, Anthony. *Kalpazanlar ve Eleştirmenler*, (Çev. Emre Yalçın), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

Guha, Ranajit. *Dünya – Tarihin Sınırında Tarih,* Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

Gümüş, Semih. *Yazının ve Tarihin Bilinci*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.

Günaltay, Şemsettin; Tankut, Reşit. Yay. Haz.), *Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1980.

Halkin, Ernest Leon. *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Hanefi, Hasan. *İslam Kültüründe İnsan ve Tarih Eleştirel Bir Bakış*, (Çev. Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.

Harootunian, Harry. *Tarihin Huzursuzluğu / Modernlik, Kültürel Pratik ve Gündelik Hayat Sorunu*, (Çev. Mehmet Evren Dinçer), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2006.

Hartog, François. *Tarih, Başkalık, Zamansallık*, (Çev. M. Emin Özcan, Levent Yılmaz, Adnan Kahiloğulları), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

Hassan, Ümit. *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 1982.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Tarih Felsefesi*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul, 2006.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Tarihte Akıl*, (Çev. Önay Sözer), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2003.

Hızır, Nusret. *Tarih Morfolojisi İddiası ile Kurulan Sistemlerin Gerçek Nitelikleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1991.

Hobsbawn, Eric. *Tarih Üzerine*, (Çev. Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Hodder, Ian; Hutson, Scott. (yay. Haz.), *Geçmişi Okumak*, (Çev. Burcu Toprak, Emre Rona), Phoenix Yayınevi, İstanbul, 2010.

Hodgson, Marshall Goodwin Simms. *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, (Çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001.

Humphreys, R. Stephen. *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, (Çev. Murtaza Bedir, Fuad Aydın), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Iggers, George. *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

İnalcık, Halil. *Tarih ve Akademi*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2002.

Jenkins, Keith. *Tarihi Yeniden Düşünmek*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.

Kaynak, Mehmet. *Sivil İtaatsizlik ve Tarih*, Diclem Sahaf Yayıncılık, Mersin, 2006.

Khella, Karam. *Tarihin Yeniden Keşfi: Üniversalist Tarih: Avrupa Merkezli Tarihsel Bilincin Yıkımı*, (Çev. İsmail Kaygusuz), Su Yayınevi, İstanbul, 2005.

Kıvılcımlı, Hikmet. *Tarih Tezi [Tarih Tezi-Tarih Devrim Sosyalizm-Toplum Biçimlerinin Gelişimi]*, Diyalektik Yayınları, İstanbul, 1996.

Kızılyaprak, Zeynel Abidin.(Yay. Haz.), *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi Tarih Yazımı ve Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Koç, Ahmet. *Tarih Felsefesi*, Hıra Yayınları, İzmir, 1996.

Kovel, Joel. *Tarih ve Tin: Özgürleşme Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. Hakan Pekinel), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.

Kutub, Seyyid. *Tarihte Düşünce ve Metod*, İstanbul, 1980.

Küpçü, İsmail Hakkı. *Tarihin Aydınlattığı Gelecek (Karşılaştırmalı Türk ve Dünya Sosyal Tarihi ile Gelecek İçin Çözüm Önerileri)*, Öztepe Matbaası, Ankara, 2003.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1991.

Kyvig, David; Marty, Myron. (Yay. Haz.), *Yanıbaşımızdaki Tarih,* (Çev. Nalan Özsoy), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Lacoste, Yves. *Tarih Biliminin Doğuşu: İbn-i Haldun*, (Çev. Mehmet Sert), Donkişot Yayınları, İstanbul, 2002.

Laroui, Abdullah. *Tarihselcilik ve Gelenek*, (Çev. Hasan Bacanlı), Vadi Yayınları, Ankara, 1993.

Le Bon, Gustave. *Bir Tarih Felsefesinin İlmi Esasları*, (Çev. Haydar Rıfat Yorulmaz), Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul, 1932.

Le Bon, Gustave. *Tarih Felsefesinin Bilimsel Yasaları*, (Çev. Abdullah Gökçen), Ufuk Kitapları, İstanbul, 1999.

Lévi-Strauss, Claude. *Irk, Tarih ve Kültür*, (Çev. Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden), Metis Yayınları, İstanbul, 1985.

Löwy, Michael. *Walter Benjamin: Yangın Alarmı & Tarih Kavramı Üzerine Tezlerin Bir Okuması*, (Çev. Uraz Aydın), Versus Kitap, İstanbul, 2007.

Mejuyev, Vadim. *Kültür ve Tarih,* Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.

Mete, İzzettin. *Kâinat ve Tarihin Felsefesi*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1996.

Meyerhoff, Hans. *Zamanımızda Tarih Felsefesi*, (Çev. Abdullah Şevki), Hece Yayınları, 2006.

Monod, Gabriel. *Tarihte Usul*, (Çev. Kazım Şinasi Dersan), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul,1938.

Mutahhari, Murtaza. *Tarih ve Toplum*, (Çev. Cengiz Şişman), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991.

Neyzi, Leyla. *Ben Kimim / Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Neznanov, Victor. *Tarihin Mantığı*, Sorun Yayınları, İstanbul, 1979.

Nietzsche, Friedrich. *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası / Zamana Aykırı Bakışlar*, (Çev. Mustafa Tüzel), İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.

Niyazi, Mehmed. *Türk Tarih Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2008.

Nordau, Max. *Tarih Felsefesi (Felsefe-i Tarih)*, (Haz. Levent Öztürk), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Oppermann, Serpil. *Postmodern Tarih Kuramı Tarih Yazımı, Yeni Tarihselcilik ve Roman*, Phoenix Yayınevi, İstanbul, 2006.

Oral, Mustafa. *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, Asil Yayınları, Ankara, 2006.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

Ortaylı, İlber. *Tarih Yazıcılık Üzerine*, (Ed. Sıddık Çalık), Cedit Neşriyat, Ankara, 2009.

Özbaran, Salih. *Güdümlü Tarih*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003.

Özbaran, Salih. *Osmanlı'yı Özlemek ya da Tarih Tasarlamak*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

Özbaran, Salih. *Tarih ve Öğretimi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

Özbaran, Salih. *Tarih, Tarihçi ve Toplum: Tarihin Çağrışımı, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üstüne Düşünceler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Özbaran, Salih. *Tarihçilik Üzerine Bazı Çağdaş Görüşler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1979.

Özçelik, İsmail. *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara, 2001.

Özden, H. Ömer. *Estetik ve Tarih Felsefesi Açısından Yahya Kemal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Özel, Oktay. *Dün Sancısı: Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

Özkan, Tuba Saltık. *Folklor: Tarih ve Kuram*, Geleneksel Yayınları, Ankara, 2009.

Özlem, Doğan. *Tarih Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2010.

Özlem, Doğan; Ateşoğlu, Güçlü. (Yay. Haz.), *Tarih Felsefesi / Seçme Metinler / Herder - Kant - Fichte - Schelling - Hegel-Schopenhauer*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

Öztürk, Mustafa. *Tarih Felsefesi*, Başbakanlık Basımevi, Elazığ, 1999.

Palabıyık, M. Hanefi. *Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Perry, Matt. *Marksizm ve Tarih*, (Çev. Gül Tunçer), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Piterberg, Gabriel. *Osmanlı Trajedisi: Tarih Yazımının Tarihle Oyunu*. Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Popper, Karl R. *Tarihselciliğin Sefaleti,* (Çev. Ceyhan Aksoy), Plato Film Yayınları, İstanbul, 2008.

Poster, Mark. *Foucault, Marksizm ve Tarih,* (Çev. Feride Güder), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Propp, Vladimir. *Folklor, Teori ve Tarih,* (Çev. Necdet Hasgül, Tolga Tanyel), Avesta Yayınları, İstanbul, 1998.

Ricceur, Paul. *Zaman ve Anlatı: İki Tarih ve Anlatı,* (Çev. Mehmet Rifat), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

Rothacker, Erich. *Tarihselcilik Sorunu,* (Çev. Doğan Özlem), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1995.

Safran, Mustafa. *Tarih Nasıl Öğretilir*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2010.

Sahlinse, Marshall. *Tarih Adaları,* (Çev. Hakan Arslan), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

Schmitt, Carl. *Tarih ve Siyaset Üzerine İki Deneme,* (Çev. Gültekin Yıldız), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2009.

Seriati, Ali. *İslam'ın Tarih Felsefesi,* Endişe Yayınları, Ankara, 1991.

Shaw, Stanford J. *Bir Düşüncenin Gerçekleşmesi: Osmanlı Tarihi Çalışmalarım*, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, Ankara, 2003.

Sıddıkî, Abdülhamid. *Tarihin Yorumu*, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1978.

Sıddıki, Mazharuddin. *Kuran'da Tarih Kavramı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1982.

Sırma, İhsan Süreyya. *İslam ve Tarih*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005.

Sırma, İhsan Süreyya. *Tarih Şuuru,* Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.

Sim, Stuart. *Derrida ve Tarihin Sonu*, (Çev. Kaan H. Ökten), Everest Yayınları, İstanbul, 2000.

Simmel, Georg. *Tarih Felsefesinin Problemleri*, (Çev. Gürsel Aytaç), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.

Somay, Bülent. *Tarihin Bilinçdışı*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

Sönmez, Erdem. *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarihyazımı Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarih Yazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980'e*, Tan Kitabevi, Ankara, 2010.

Sözer, Önay. *Anlayan Tarih (Dil Tarih İlişkisi Üzerine Bir İnceleme)* , Yazarlar ve Çevirmenler Yayın Üretim Kooperatifi, İstanbul, 1981.

Stradling, Robert. *20. Yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli*, (Çev. Ayfer Ünal), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Şahan, Can. *Tarih Teorisi*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 1984.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı (Başlangıçtan XIX. yüzyılın sonuna kadar)*, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1998.

Şölçün, Sargut. *Tarih Bilinci ve Edebiyat Bilimi*, Dayanışma Yayınları, Ankara, 1982.

Şulul, Kasım. *Kafiyeci'de Tarih Usulü el-Muhtasar fi İlmi't-Tarih*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.

Tanju, İzzet. *Tarih Üzerine Düşünceler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

Tarhan, M. Taner. *Tarih Yazımında Arkeolojinin Önemi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995.

Tekeli, İlhan. *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Tekeli, İlhan. *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

Tekeli, İlhan. *Yaratıcı ve Çağdaş Bir Tarih Eğitimi İçin*, Türkiye Ekonomik ve Tarihsel Toplum Vakfı, İstanbul, 2002.

Thompson, Paul. *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih*, (Çev. Şehnaz Layıkel), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.

Thomson, Davit. *Tarihin Amacı*, (Çev. Salih Özbaran), İzmir, 1983.

Togan, İsenbike. *7. ve 8. Yüzyıllarda Çin ve Türk Resmî Tarih Anlayışına Farklı Yaklaşımlar*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2008.

Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1969.

Tosh, John. *Tarihin Peşinde Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, (Çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

Toynbee, Arnold, *Tarih Üzerine İki Konferans*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962.

Toynbee, Arnold. *Tarih Bilinci 1-2*, Bateş Yayınları, İstanbul, 1978.

Tulum, Mertol. *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul Menâkıbu'l Kuddusiye Üzerine Bir Deneme*, Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Tunçay, Mete. *Eleştirel Tarih Yazıları*, (Yay. Haz. H. Bahadır Türk, H. Emrah Beriş), Liberte Yayınları, Ankara, 2006.

Tunçay, Neşe Erdilek, (Ed.), *Birinci Sözlü Tarih Atölyesi Kayıtları 1993*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

Tural, Sadık Kemal. *Zamanın Elinden Tutmak*, Yüce Erek Yayınları, Ankara, 2006.

Uçar, Şahin. *Tarih Felsefesi Meseleleri*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997.

Uçar, Şahin. *Tarih Felsefesi Yazıları*, Domino Yayınları, İstanbul, 2007.

Uçar, Şahin. *Varlığın Anlamı: Tarih Felsefesinin Epistemoloji ve Metafizik Bahislerine Mukaddime*, Domino Yayınları, İstanbul, 2007.

Ülken, Hilmi Ziya. *Millet ve Tarih Şuuru*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

Vassaf, Gündüz. *Tarihi Yargılıyorum*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Walia, Shelley. *Edward Said ve Tarih Yazımı*, (Çev. Gürol Koca), Everest Yayınları, İstanbul, 2004.

Walsh, William Henry. *Tarih Felsefesine Giriş*, (Çev. Yusuf Ziya Çelikkaya), Hece Yayınları, Ankara, 2006.

Wein, Hermann. *Tarih, İnsan ve Dil Felsefesi Üzerine Altı Konferans*, (Çev. İsmail Tunalı), İstanbul Matbaası, İstanbul, 1959.

White, Hayden. *Metatarih Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupası'nda Tarihsel İmgelem*, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi, Ankara, 2008.

Yalçın Çelik, Dilek. *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*, Ankara, 2005.

Yavuz, Hilmi; Pelvanoğlu, Burcu. (Yay. Haz.), *Batı Uygarlık Tarihine Teorik Bir Giriş*, Aşina Kitaplar, Ankara, 2008.

Yediyıldız, Bahaeddin; Unan, Fahri; Hacaloğlu, Yücel. (Yay. Haz.), *Ölümünün 20. Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. Osman Turan'ın*

Eserlerinde Tarih ve Tarihçi İlişkileri İlmi Toplantısı, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1998.

Yıldız, Abdullah. *Tarih Bilinci*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Yılmaz, Levent. *Modern Zamanın Tarihi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2010.

Young, Robert. *Beyaz Mitolojiler: Tarih Yazımı ve Batı*, (Çev. Can Yıldız), Bağlam Yayınları, İstanbul, 2000.

Yuvalı, Abdülkadir. (Yay. Haz.), *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu: 21-26 Mayıs 1984*, Bildiriler, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 1990.

Yücel, Yaşar; Yediyıldız, Bahaeddin. (Yay. Haz.), *Tarih ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Yücesoy, Sabir. *Sokratik Konuşma Tarih-Kuram-Uygulama*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Makaleler

Acun, Fatma. "Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı", *Kebikeç*, S.18, (2004), s.95-118.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Anonim Tevarih- i Âl-i Osman Geleneği" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (1999).

Adıvar, A. Adnan. 'Tarih Anlayışı' *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, (1953), s.1-3.

Ahmet, Saip. "Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır?", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, No.42, İstanbul, (1987).

Akbayrak, Hasan. "Tarih-i Osmanî Encümeni'nin "Osmanlı Tarihi" Yazma serüveni", *Tarih ve Toplum*, C.7, No.42, İstanbul, (1987), s.41-48.

Akçura, Yusuf. "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair", *I.Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, (1932), Matbaacılık ve Neşriyat A.Ş., İstanbul, s.597-602.

Akgün, Ahmet. "XV. – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Tarihçiliği", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, V, S.2, (1990).

Akgün, Seçil. "Metod", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu*, Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, (1990), s.191-202.

Akgün, Sibel, "Karl Popper'in Tarih, Toplum ve Siyaset Felsefesi Üzerine Görüşleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (Bahar 2009), S.7, s.59-76.

Akyurt, Çetin. "Şani-zade Tarihi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri", *Türk Yurdu*, S.19-20/148-149, s. 556-572.

Alpugan, Betül Başaran. "Genç Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.8, Ankara, (1999).

Althusser, Louis. "Marksist Tarih Anlayışı", (Çev. Murat Belge), *Birikim Dergisi*, C.1, S.3, (1975), s.15-24.

Arıkan, Zeki. "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi", *Tarih ve Sosyoloji Semineri, (28-29 Mayıs 1990) Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, (1991).

Arıkan, Zeki. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, (1985), s.1583-1594.

Aydın, Ahmet. "Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C.11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (2002), s.417-425.

Aydın, Suavi. "Kent Tarihi Yazımı Konusundaki Başlıca Sorunlar", *Anadolu Kentlerinde Yerel Tarih Çalışmaları Eşgüdüm Atölye Çalışması,* Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, (10-11 Eylül 1999).

Aydın, Suavi. "Resmî Tarihin Temeli: Ulusal Tarih Yazımı ve Resmî Tarihte Mitlerin Kaynağı", *Resmî Tarih Tartışmaları* I, (Der. Fikret Başkaya), Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, (2005), s.10-43.

Aydın, Suavi. "Aydınlanma ve Tarihselcilik Problemleri Arasında Türk Tarihyazıcılığı: Feodalite Örneği", *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.39-80.

Aysevener, Kubilay, "Tarih Biliminde Felsefi Bir Sorgulamanın Önemi Üzerine" *Felsefe Dünyası,* S.36, (2002), s.73-82.

Aysevener, Kubilay. "Tarih ve Döngüsellik", *Felsefe Dünyası*, No. 3, (1992), s.81-89.

Aysevener, Kubilay. "Tarih ve İlerleme", *Felsefe Dünyası*, No.14, (1994), s.65-71.

Aysevener, Kubilay. "Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.41, 1, (2001), s.171-186.

Aysevener, Kubilay. "Bir Tarih Yöntemi Olarak Soru ve Yanıt Mantığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* S.40, 3-4, (2000), s.37-49.

Aysevener, Kubilay. "R. G. Collingwood: Tarih ve Felsefe Arasında Bir Birlik Arayışı", *Felsefe Dünyası*, S.21, (1996), s.42-51.

Aysevener, Kubilay. "Tarihi Yeniden Canlandırmak", *Araştırma Dergisi*, S.2, (1997), s.17-28.

Aysevener, Kubilay. "Tarihte Yöntem Sorunu ve Fenomenoloji", *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, C.15, (1994), s.23-30.

Aytekin, Erden Attila. "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S.5, (2005), s.723-744.

Ayvazoğlu, Beşir. " Yahya Kemâl'de Tarih ve Tarih Şuuru" *Türk Edebiyatı*, S.134, (1984), s.46-50.

Avineri, Shlomo, "Tarih: Özgürlük Bilincine Doğru Bir İlerleme", (Çev. Güçlü Ateşoğlu), *Süleyman Demirel Üniversitesi, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (Bahar 2007), S.3, s.179-196.

Bali, Rıfat N. "Pazar Günlerine Has Tarih Yazıcılığı" *Toplumsal Tarih Dergisi*, S.163, (2007), s.6-7.

Başar, Fahameddin. "Osmanlı Tarih Kaynakları III: Osmanlı Tarih Yazıcılığında Katip Çelebi Asrı", *Tarih ve Medeniyet*, (1997), s.41-49.

Başaran, Melih. "Kıymet'i Tarih / Kıyamet'i Tarih", *Defter Dergisi*, S.5, (Haziran-Eylül 1988), s.20.

Batur, Enis. "Usulsüz Bir Tarih Kuramı: Velimir Hlebnikov'un Felsefesi Üzerine", *Tarih ve Toplum*, S.18, (Haziran 1985), s.42-43.

Bayar, Işıl. "Tarih Anlayışları Bakımından G.W. F. Hegel, F. Nietzsche ve M. Foucault" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, C.21, S.2, (2004), s.245-252.

Bayraktar, Bayram. "Çağdaş Tarihçilik Açısından Türk Tarih Tezi" *Türkiye Günlüğü*, S.48, (1997), s.66-76.

Benjamin, Walter. "Tarih Felsefesi Üzerine Tezler", (Çev. Nurdan Gürbilek), *Akıntıya Karşı*, S.2, (Ocak-1986).

Benlisoy, Foti; Benlisoy, Stefo. "Milliyetçi Tarihyazımı ve 'Azgelişmişlik Bilinci': Yunan Tarihyazımında Geçmiş Algıları" *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.242-279.

Beratlı, Nazım. "Bilim mi– Sanat mı- Propaganda mı? Tarih Nedir?", *Kıbrıs Yazıları*, S.3, (Yaz-Güz 2006), s.3-20.

Berktay, Halil. "Cumhuriyet Dönemi Tarih Çalışmaları" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.9, (1983).

Bıçak, Ayhan. "Kant'ın Tarih Anlayışında Tarih Bilincinin Yeri", *Felsefe Dünyası*, No.16, (1995), s.56-74.

Bıçak, Ayhan. "Tarih Bilinci", *Felsefe Dünyası*, No.20, (1996), s.46-58.

Bıçak, Ayhan. "Tarih Biliminde Tarih Bilincinin Yeri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, (Ağustos 1996), s.54-57.

Bıçak, Ayhan. "Tarihsel Varoluş", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S.15, (Mart 2009).

Bıçak, Ayhan. "Tarihçi ve Tarih İlişkileri Çerçevesinde Osman Turan'ın Tarih Anlayışı", *Prof.Dr. Osman Turan'ın Eserinde Tarih ve Tarihçi İlişkileri İlmi Toplantısı*, (15-16 Mayıs 1998). (Yay. Haz. Bahaddin Yediyıldız), s.39-52.

Bıçak, Ayhan. "Milli Bilincin Oluşmasında Tarih'in Yeri", *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı ile Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi'nin düzenlediği Felsefe Atölyesi konuşmalar dizisi*, Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi, 17.10.2003.

Birand, Kâmuran. "18. Yüzyıl Fransız Aydınlanma Tarihçiliği ve Modern Tarihçilik Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S.V/1-4, (1956), s.87-99.

Birkan, İsmet. "İbn Rüşd Düşüncesinin Tarihteki Yeri ve Etkileri", *Felsefe Dünyası*, No.11, (1994), s.57-68.

Bolay, Süleyman Hayri. "Filozofların Tarih Görüşü", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihi Meseleleri Kollokyumu*, Elazığ, (1990), s.9-23.

Bouamrane, Chikh. "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", *(Çev. Nesimi Yazıcı), Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S.30, (1988), s.265-277.

Boucher, David. "Geçmişi Yaratmak İngiliz İdealizmi ve Michael Oakeshott'm Tarih Felsefesi", (Çev. Kubilay Aysevener), *Felsefe Dünyası*, No.10, (1993), s.46-68.

Braudel, Fernand, "Tarihin 1950'deki Konumları", *Tarih Üzerine Yazılar*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, (1992).

Brooke-Rose, Catherine. "Palimpsest Tarih", (Çev. Yurdanur Salman), *Kuram* S.5, (Mayıs 1994), s.33.

Cantek, Levent. "Sol Tarih Yazımında Romantizm: Esat Adil'e Bakarken", *Birikim*, S.230-231, (2008), s.87-93.

Chaunu, P. "Nicel Tarih veya Dizisel Tarih", (Çev. N. Acar), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.1, (1983), s.145-155.

Chibber, Vivek. "Marksist Tarih Kuramında Ne Yaşar Ne Yaşamaz?", *Praksis Üç Aylık Sosyal Bilimler Dergisi Tarih Yazımı 2*, S.18, (2008), s.33-56.

Çakır, Coşkun. "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu-Batı*, S.12, (2000), s.35-65.

Çeri, Bahriye. "Cumhuriyet Romanında Osmanlı Tarihinin Kurgulanışı", *Tarih ve Toplum,* S.198, (2000), s.19-27.

Çetinkaya, Y. Doğan. "Tarihyazımı, Gelenek İcadı ve Türkiye'de 1 Mayıs'ın 100. Yılı", *Birikim,* S.241, (2009), s.70-74.

Çetinsaya, Gökhan. "Abdülhamid'i Anlamak, 19. yy Tarihçiliğine Bir Bakış", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek/Yeni Bir Kavrayışa Doğru (Sempozyum Bildirileri),* (Yay. Haz. Kaya Şahin, Semih Sökmen, Tanıl Bora), Metis Yayınları, İstanbul, (1998), s.137-146.

Çiçek, Hasan. "Karl Jaspers'in Tarih Felsefesinde İnsanlık Tarihinin Belirleyici Dönemi Olarak 'Mihver Çağ' (Achenzeit)", *Felsefe Dünyası,* No.45, (2007), s.36-41.

Çotuksöken, Betül. "Tarih Felsefesi Üzerine", *Cumhuriyet Dergisi Cumhuriyet Kitap Eki,* (11 Mart 2010).

Davudoğlu, Ahmet. "Genel Dünya Tarihi İçinde Osmanlı'nın Yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihinin Yeniden Kurulması", *Osmanlı Ansiklopedisi,* C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (1999), s.674-680.

Davutoğlu, Ahmet. "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetler Arası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divan,* C.7, (1999), s.1-63.

Demircan, Adnan. Tarih Üzerine Bazı Düşünceler, *Milel ve Nihal,* S.4 (3),(2007), s.69-89.

Demircioğlu, Halil. "Atatürk'ten Bu Yana Türkiye'de Tarihî Araştırmaların İnkişafı ve Şark – Garp Anlayış ve Yakınlaşması Zaviyesinden Anlam ve Önemi", *Kıbrıs'ın Tarihi Boyunca Anadolu İle İlgisi,* Kıbrıs Maarif Yayınları, Lefkoşe, (1962).

Demircioğlu, Halil. "Tarih, Biz ve Atatürk", *Belleten,* C.35, Dördüncü Maarif Şûrası, İstanbul, (1971).

Demirel, Ahmet. "Tarih Biliminde Olgular ve Tarihçinin Objektifliği", *Toplumsal Tarih Dergisi,* S.18, (2002), s.70-71.

Demiriş, Bedia. "Antikçağda Şiir-Tarih-Retorik İlişkisi, *Toplumsal Tarih, (*Kasım 2001), s.43-45.

Demiriş, Bedia. "Grekler'de ve Romalılar'da Tarih Yazımı 2: Romalılar'da Tarih Yazımı" *Anadolu Araştırmaları, C.*15, (1999), s.431-459.

Demiriş, Bedia. "Grekler'de ve Romalılar'da Tarih Yazımı I: Grekler'de Tarih Yazımı" *Anadolu Araştırmaları, C.*13, (1994), s.231-240.

Dinçer, Kurtuluş, "Tarihsizlikten Tarihselliğe", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (Güz 2006), S.2, s.147-154.

Divitçioğlu, Sencer. "Nasıl Bir Tarih", *Toplum ve Bilim*, S.54, (1991).

Dugan, Seda. "Milli Tarihi Etkileyen Paradigmalar", *Toplumsal Tarih*, S.145, (2006), s.68-73.

Duralı, Teoman. "Tarih ve Felsefe", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihi Meseleleri Kollokyumu*, Elazığ, (1990), s.77-82.

Duralı, Teoman. "Tarihin Dayanılmaz Ağırlığı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.40, (1999), s.117-126.

Durukan, Kaan. "Modern Türk Tarihçiliğinin/Tarihyazımının Sorunları Üzerine Bazı Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.295-307.

Eco, Umberto. "Yorum ve Tarih", (Çev. Yurdanur Salman), *Kuram,* S.3, (Eylül 1993).

Elibol, Saadettin. "Tarihsel Süreci Açıklama Girişimlerinin Önündeki Zorluk", *Felsefe Dünyası*, No.8 (1993), s.59-66.

Erdoğdu, Teyfur. "Ehil Tarihçi (I-V)", *www.liberalses.com.*

Erdoğdu, Teyfur. "Tarih Bilim midir? (I- XV)", *www.liberalses.com.*

Erdoğdu, Teyfur. "Tarihfelsefesi (I-III)", *www.liberalses.com.*

Erdoğdu, Teyfur. "Tehlikeli Belgeler: Tarihçi Nasıl Çalışır? (I-III)", *www.liberalses.com.*

Erdoğdu, Teyfur. "Tarihyazıcılığında Gerçek (Realitas)-Hakikat (Veritas) Sorunu", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, (18-20.03.2010).

Erdoğdu, Teyfur. "Prof. Dr. Halil İnalcık'ın Tarihçilik Anlayışı", *İlim ve Fikir Hayatının 70. Yılında Prof. Dr. Halil İnalcık*, İstanbul-CRR, (14.11.2009).

Erdoğdu, Teyfur. "Tarih Yazmak-Günah İşlemek", *Türkiye Günlüğü*, S.40, (1996), s.71-75.

Erkal, Mustafa E. "Tarihçilerin ve Sosyologların Kaçınmaları Gereken Bazı Metod Hataları", *Tarih ve Sosyoloji Dergisi Semineri*, (1991).

Eroğlu, Haldun. "Mustafa Kemal Atatürk'ün Tarih Anlayışı ile İlgili Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.29-30, (Mayıs-Kasım 2002), s.75-85.

Eyice, Semavi. "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihi'nin Ana Hatları", *Belleten*, C.32/128, (1968).

Fetseher, I. "Tarih Felsefesi", (Çev. Doğan Özlem), *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, (1990).

Gadamer, Hans-Georg, "Tarih Bilinci Sorunu", *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım,* (Der. Paul Rabinow, William Sullivan), (Çev. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

Gökberk, Macit. "Tarih Bilinci", *Artı,* (1993), s.24-29.

Gökdemir, Oktay. "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği" *Sosyal Bilimleri Düşünmek*, Metis Yayınları, İstanbul, (1998).

Göksu, Erkan. "Celâleddin Es- Suyuti ve Tarihçiği", *Nüsha,* S.25, (2007/ II).

Göksu, Erkan. "İbn Tağrıberdi ve Tarihçiliği", *Nüsha*, S.26, (2008/ I).

Görkaş, İrfan. "Tarih Yazıcılığından Tarih Felsefesine: Mehmet Ârif'in "Muhâkemeli Tarih" Anlayışı", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 28, (2010), s.261-293.

Göyünç, Nejat. "Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü", *Felsefe Kurumu Seminerleri (Türkiye'de Tarih Eğitimi)*, Ankara, (1977), s.240-254.

Güçer, Lütfi, "Barkan ile Aydınlanan Tarih", *Milliyet*, (30 Eylül 1975).

Gümüş, Fatih. "Yeni Yöntem ve Yaklaşımlara Açık Bir Ruh: Annales Okulu", *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.308-322.

Gümüş, Korhan. "İlhan Tekeli'nin Yazısı Dolayısıyla: Tarih ve Mekân Kavramında Teorik Boşluklar", *Toplum ve Bilim*, S. 12, (1980), s. 119-123.

Günaltay, Şemsettin. "Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahrî Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra", *Belleten*, C.3, No.10, (1939).

Günay, Mustafa, "Akıl, Aydınlanma ve Tarihsellik", *Bedia Akarsu Armağanı*, (Ed. D. Özlem, B. Çotuksöken), İnkılap Yayınları, (2000).

Günay, Mustafa. "Tarih Felsefesi Açısından Atatürk ve Bağımsızlık", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı*, (2006) s.35-47.

Gündoğan, Ali Osman. "Tarihin Sonunun Eleştirisi", *Felsefe Dünyası*, No.13, (1994), s.17-23.

Gündüz, Tufan. "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türk ve Türkmen İmajı" *Yeni Türkiye*, S.33, (2000), s.459-464.

Güneş, Ahmet. "Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.17, (2005), s.1-48.

Hakkı, İsmail. "Hegel'e Göre Tarih Felsefesi", *Yeni Adam Dergisi*, S.13, (1934), s.11.

Haser, Melin. "Zamanın Elinden Tutmak", *Yeni Düşünce*, No. 37, (Haziran 1982).

Hatipoğlu, Murat. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinin Amaç ve Kapsamı, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinde Yöntem Arayışları", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları*, (2004), s.13-58.

Hill, C. "Tarih Geçmiş Suçlarla İlişkin Yalanlar mı Demektir?" *Tarih ve Toplum*, S.74, (1990).

Hocaoğlu, Durmuş. "Bir Tarih Muhâsebesi Eskizi Bir Varlık Alanı ve Bir Bilim Olarak Tarih", *Bilgi ve Düşünce*, S.2, (2002), s.34-40.

Hocaoğlu, Durmuş. "Orada Öylece Duran", Tarih, *Bilgi ve Düşünce*, S.4, (2003), s.82-87.

Hoffman, G.Paul. "Hegel, Ümit ve Tarih", *Bayrak*, S.31, (1967), s.17-18.

Holroyd, Michael. "Çağdaş Tarihin Çağdaş Yazında Yansıyışı", (Çev. Serhan Keser), Metis Çeviri Dergisi, S.6, (Kış 1989), s.102-104.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Fatih Külliyesi Medreseleri Ne Değildir? Tarih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi", *İstanbul Armağanı*. (Ed. Mustafa Armağan), Kültür İşleri Daire Başkanlığı, (1995), s.105-137.

İnalcık, Halil. "Türk Tarihi ve Atatürk'te Tarih Şuuru", *Türk Kültürü*, C.1, No.7, (1968).

İnam, Ahmet. "Türk Tarihi Yazımı İçin Düşürülmüş Bazı Felsefe Notları", *Felsefe Dünyası*, No.13, (1994), s.1-6.

İnam, Ahmet. "Tarih Geleceğe Yazılır", Online: http://www.sonbaski.com adresinden 12.01.2011 tarihinde alınmıştır.

İnan, Afet. "Atatürk ve Tarih Tezi", Belleten, C.3, (1939), s.243-246.

İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Tarih Yazıcılığı" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (1999), s.247-253.

Kabadayı, Talip. "Tarih Bitti mi?", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (Güz 2007), S.4, s.103-112.

Kafesoğlu, İbrahim. "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", *Tarih Dergisi*, S.17-18, (1963), s.1-16.

Kant, Immanuel. "Dünya Yurttaşlığına Yönelik Genel Bir Tarih Anlayışı", (Çev. Uluğ Nutku), *Yazko Felsefe Yazıları Dizisi 4*, (1982).

Karal, Enver Ziya. "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Tarihçiliğimiz", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, (1977).

Kaya, İ. Güven. " Gelibolulu Mustafa Âli ve Tarihe Eleştirel Bir Bakış", *Felsefelogos*, (2005), s.119-125.

Keskin, Ayşegül, "Post-Modern Dünyada Modern Tarih Yapmak Üzerine", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, S.15, (2008), s.353-362.

Kılıç, Aykut Tunç. "Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik", *Toplumsal Tarih Dergisi*. S.113-05, (2003), s.102-103.

Kılıçbay, Mehmet Ali. "Tarihçilik Geçmişin Tanzimidir", *Türkiye Günlüğü*, S.10, (1990).

Kırımhan, Nazan. "Tarih Bilimine Önemli Bir Katkı, Tarihten Destana Akan Duyarlılık", *Bilge*, No.28, (2001), s.141-144.

Koçak, Cemil. "Zafer Kars'ın Kitabı Vesilesi ile Tarih Çalışmalarında Yöntem Üzerine", *Toplumsal Tarih*, S.25, (1996), s.62-64.

Kodaman, Bayram. "Tarih Araştırmalarında Metot Meselesi", *Millî Kültür*, S.81, (Şubat,1991).

Koloğlu, Orhan. "*Arap Tarihçiliğinin Günümüzde Türk'e Bakışı*", *TİKA*, (1994).

Kongar, Emre. "Yaygın Tarihçilik", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, (1977).

Koyuncu, Miyase. "M. Fuad Köprülünün Tarih Anlayışına Bir Örnek", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.5, (2009), s.1396-1405.

Köksal, Hüseyin. "Tarih Neydi, Niçin Yazılıyor ve Nasıl Eleştiriliyordu?-Antikçağ'dan Bilimsel Tarihe Kadar", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.5, (2009), s.1604-1625.

Köprülü, Mehmet Fuat. "Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi?", *Yeni Mecmua*, C.1, No.22, (1333).

Köprülü, Mehmet Fuat. "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", *Bilgi Mecmuası*, C.1, No.2, (1329).

Köroğlu, Erol. "'Milli Hakikat' Üzerine Tezler: Attilâ İlhan'ın Gâzi Paşa'sında Tarih Yazımı ile Tarihsel Roman Arasında Sınır İhlalleri", *Toplum ve Bilim*, S.109, (2007), s.149-180.

Köymen, Mehmet Altay. "Atatürk İlkeleri Ve Türk Tarihine Giriş Ve Metodoloji", *Türk Kültürü*, S.242.21, (1983), s.61-70.

Kubilay Aysevener. "Arnold J. Toynbee'nin Tarih Görüşü", *Felsefe Dünyası*, S.6, (1992), s.55–67.

Kuran, Ercüment. "Milli Tarih Görüşümüz", *Türk Kültürü, S*, 8, (1969), s.15-17.

Kuran, Ercüment. "Tarih Yazıcılığında II. Abdülhamid", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul, (1991), s.165-170.

Kuran, Ercüment. "Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği", *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri, 12 Mart 1985*, (1987), s.45-49.

Kuran, Ercüment. "Karlofça'dan Tanzimata Osmanlı Tarihçiliği", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Elazığ, (1990), s.151-157.

Kuran, Ercüment. "Osmanlı Tarihçiliğinde Türkçe Hatırat Çeşidinin Doğuşu ve Gelişmesi", *Studi Preottomani e Ottomani*, (1976), s.173-177.

Kuran, Ercüment. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Tarih Yazıcılığı" *Türkiye Günlüğü*, S.42, (1996).

Kuran, Ercüment. "Tarih Yazıcılığında II. Abdülhamid", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, (1991), s.165-170.

Kuran, Ercüment. "Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği", *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu,* Ankara, (1987).

Kurat, Akdes. "Bizans'ın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri", *Türkiyat Mecmuası III*, (1935), s.185-206.

Kuyurtar, Mehmet. "İbn-i Haldun'un Sınıflamasında Tarih Bilimi, Toplum ve Bilim", *Toplum ve Bilim*, S. 91, (2001-2002), s.229-241.

Kütükoğlu, Bekir. "Sultan II. Mahmud Devri Osmanlı Tarihçiliği", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989),* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, (1990).

Küyel, Mübahat Türker. 'Tarih Yöntemi Bilincine Misâl Olarak Bir Artuklu Hizmetlisi: İbn Us-Salah', *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, (1981), s.665-677.

Lewis, Bernard. "Türkiye'de Tarihçilik ve Milli Uyanış", (Çev. Şinasi Siber), *Türk Yurdu*, S.285, (1960).

Macit, Nadim. "Bir Tahrifin İktidarı; Tarihsellik İçinde Aydınlanma", *Türkiye Günlüğü,* S.37, (1995).

Makdisi, Ussama. " Edward Said ve Ortadoğu Tarihyazımı", *Toplum ve Bilim*, S.99, (2004), s.24-27.

Mardin, Şerif. "Türk Tarih Yazımında Son Eğilimler", *Türk Modernleşmesi*, (Çev. Tuncay Önder), (Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul, (1994), s.291-296.

Mardin, Şerif. "Tarihe Soru Sormak "*Yeni Türkiye*, S.33, (2000).

Menage, V. L. "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", (Çev. Salih Özbaran), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* S.9, (1978), s.227-241.

Ménage, Victor L. "Osmanlı Tarihyazıcılığının İlk Dönemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a,* (Ed. Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Yayınları, Ankara, 2000.

Nuri, Celâl. "Millî Tarih, Tenkidî Tarih- Süleyman Paşazâde Sami Bey Üstadımıza Nâme-i Mekşuf-", *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, İstanbul*, C.2, No.5-36, (6 T. Evvel 1917).

Nutku, Uluğ. "Doğada Evrim, Tarihte İlerleme Üstüne Birkaç Düşünce", *Macit Gökberk Armağanı*,(Ayrı Basım), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, (1983).

Oğuz, Şebnem. "Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar" *Praksis Üç Aylık Sosyal Bilimler Dergisi Tarih Yazımı 1*, S.17, (2007), s.33-56.

Ortaylı, İlber. "Resmi Tarihçilik Sorunu Üzerine" *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, Cem Yayınevi, İstanbul, (1992).

Ortaylı, İlber. "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi,* (Der. Sevil Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, (1986).

Oymak, Rıfat. "Dünden Geleceğe Sonsuz Bir Bakış", *Tarih, Eğitim ve Yaşam Dergisi*, S.7, (1997), s.32-38.

Oymak, Rıfat. "Tarih Bilgisi ve Tarih Bilinci", *Damar Dergisi*, S. 18, (1992), s.20-26.

Ögel, Bahaeddin. "Türk Askeri Tarih Araştırmalarında İzlenecek Metot Hakkında Birkaç Not", *Askeri Tarih Bülteni,* VIII/15, (1983), s.1-6.

Öke, M. Kemal. "Atatürk İlkeleri Anabilim Dalı: Kavramlar, Kaynaklar ve Metodoloji Sorunları", *I. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Semineri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Basımevi, Samsun, (1985), s.13-17.

Öz, Mehmet. "Osman Turan'ın Tarih Metodolojisi", *Türk Kültürü,* S.36/424, (1998), s.482-487.

Özbaran Salih. "Tarih Nedir?" *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihi Meseleleri Kollokyumu*, Elazığ, (1990), s.1-7.

Özbaran, Salih. "Tarihçinin Dramı", *Tarih ve Toplum*, S.37, (1987).

Özbaran, Salih. "Türk Aydını ve Tarih Anlayışı "*Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, (1995).

Özbek, Nadir. "Alternatif Tarih Tahayyülleri: Siyaset, İdeoloji ve Osmanlı-Türkiye Tarihi", *Toplum ve Bilim*, Ankara, No. 98, (2003), s.234-54.

Özbek, Nadir. "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S.2/1, (2004).

Özbek, Nadir. "Zeki Velidi Togan ve 'Türk Tarih Tezi", *Toplumsal Tarih,* 45, (1997), s.20-27.

Özcan, Abdülkadir. "Kanuni Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, (2006), s.113-154.

Özcan, Abdülkadir. "Osmanlılarda Tarih yazıcılığı" *İlim ve Sanat*, S.33, (1992).

Özel, Oktay. "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyumu Bildirileri,* İstanbul, (1998).

Özel, Oktay; Çetinsaya, Gökhan. "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi" *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.8-38.

Özkan, Hande. "Michel Foucault'nun 'Tarihleri'" *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.323-333.

Özlem, Doğan. "Tarihsellik ve Cumhuriyet", *Felsefe Dünyası*, No.28, (1998), s.5-18.

Özlem, Doğan. "Tarih, Bilim, Bilinç", *Felsefe Tartışmaları Dergisi*, S.25, Panorama Yayınları, (1999). s.2-15.

Öztuna, Yılmaz. "Türkiye'de Tarih Çalışmaları" *Hayat Tarih Mecmuası*, C.1, S.5, (1965).

Öztürk, Levent. "Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, (2004), s.209–213.

Öztürk, Necdet. "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (1999).

Öztürkmen, Arzu. "Sözlü Tarih: Yeni Bir Disiplinin Cazibesi", *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.115-121.

Pamuk, Şevket. "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinin Amaç ve Kapsamı", *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinde Yöntem Arayışları*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, (2004), s.13-58.

Pamuk, Şevket. " Çağdaş Türkiye Tarihi İçin İpuçları", *İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, (2004), s.297-313.

Polat, M. Said. "20. Yüzyıl Tarih Yazımı İçinde Claude Cahen ve Osmanlı Öncesi Türkiye Tarihine Yaklaşımı", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.9, s.79-96.

Raphael, Max. "Tarih ve Tarih Resimleri", (Çev. Mehmet Ergüven), *Defter Dergisi* S.13, (Nisan/Mayıs/Haziran 1990), s.76-85.

Safran, Mustafa; Ahmet Şimşek, "Tarihyazımında Bir Sorun: Tarih ve Zaman İlişkisi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* C.1, Sayı 1, (2009), s.9-26.

Safran, Mustafa; Şimşek, Ahmet. "Tarih ve Anlatı: Tarih-Edebiyat Bağlamında Tarih Yazımının Sorunları" Bilig. (Yayıma Kabul Edilmiş, İleriki Sayılarında Basılacaktır.)

Sander, Oral. "Tarihte Yöntem", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, (1973).

Sarıoğlu, Gülcan. "Tarih Felsefesi Alanında Bir İnceleme: Varoluş Felsefesi ve Tarih Anlayışı" *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.5, S.9, (2008), s.243-257.

Sartre, Jean Paul. "*Sartre Yanıtlıyor: Tarihin Reddi*", (Çev. Cem Sofuoğlu), Varlık, S.50(913), (1983), s.20-21.

Sina, Ayşen. "İlk Çağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri; I-Lampskoslu Kharon", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* S.26.41, (2007), s.1-18.

Sina, Ayşen. "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolulu Öncüleri: II-Lydialı Ksanthos", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* S.26.42, (2007), s.1-26.

Sina, Ayşen. "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolulu Öncüleri: III-Miletoslu Hekataios", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* S.27.43, (2008), s.1-54.

Sina, Ayşen. "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolulu Öncüleri: IV-Lesboslu Hellanikos", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* S.28.45, (2009), s.1-52.

Somersan, Semra. "Sözlü Tarih, Araştırmacılık ve Tarih Yazımına Katılım", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu*, (Ed. Salih Özbaran), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, (1998).

Soykan, Ömer Naci. "Bir Tarih Felsefesi İçin Düşünceler", *Felsefe Dünyası*, S.14, (1994), s.17-25.

Soykan, Ömer Naci. "Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi Betimleyici Eleştirel Bir Giriş", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.40, (1999), s.271-289.

Stengl, Anton. "Tarih, Bilinç ve Dil Arasındaki İlişki", *Felsefelogos*, S.9, (2000), s.111-117.

Stobart, Maitland. "Tarihte "Letrizm": Yeni Bir Kavrama Doğru" *Tarihler ve Yorumlar*, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu. Ankara, (2003).

Stowasser, Barbara. "İbn Haldunun Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü" (Çev. Nermin Abadan-Unat), *AUSBFD,* C.29, S.1, (1984), s.173-181.

Şen, Serdar. "Modernizmden Post–Modernizme Tarihsel Bilginin Epistemolojisi (Dilthey, Heidegger, Gademer, Derrida)", *ÇTTAD,* C.7/16-17, (2008), s.51-69.

Şirin, İbrahim. "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Tarihi Gelişimi" *Pax Ottomana,* (Edt. K. Çiçek), Ankara, (2001), s.543-579.

Şirin, İbrahim. "Osmanlı'da Tarihin Anlam Arayışı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S.11, (2000), s.555-574.

Takin, Feridun. "19. Yüzyıl Harezm Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)", *Gazi Akademik Bakış*, C.2-3, (Kış/2008), s.199-210.

Tauer, Felix. "Timurlular Devrinde Tarihçilik", (Çev. Ahmed Ateş), *Belleten*, S.29/113, (1965).

Teke, Baki; Karakoç, Bahattin; Yakıcı, Ali. "Kazanılan Bir Zafer Veya Zamanın Elinden Tutmak", *Konevî*, No.14, (1983).

Tekeli, İlhan. "2023 Yılı Tarih Yazıcılığı Üzerine Düşünceler", *Toplumsal Tarih*, S.114, (2003), s.116-118.

Tekeli, İlhan. "Tarih Metodolojisi Üzerine", *Bilim ve Sanat*, S.21, (1982), s.42-48.

Tekeli, İlhan. "Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihçiliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir?" *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme, Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi,* İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, (2000), s.42-60.

Tekeli, İlhan. "Tarih Yazımında Kuram ve Dilin Kullanımı Üzerine", *Toplumsal Tarih*, S.17, (1995), s.6-10.

Tekindağ, Şahabettin. "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten*, S.35/140, (1971).

Tezcan, Baki. "II. Osman Örneğinde "İlerlemeci" Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı Ansiklopedisi,* C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (2000), s.658-668.

Timuçin, Afşar. "Yapısalcılığın Felsefesi Çağdaş Tarih Bilimine Ters Düşer", *Varlık*, S.50(913), (1983), s.24.

Togan, Z. Velidi. "Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telakkisi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* C.1, (1954), s.1-4.

Toker, İhsan. "Türkiye'de Resmi Tarih ve İdeoloji Karşısında Bir İslami Söylemin Tezahürleri", *Resmî Tarih Tartışmaları* I, (Der. Fikret Başkaya), Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, (2005), s.253-290.

Toprak, Zafer. "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmacılarının Gelişimi Sempozyumu*, Ankara, (1986).

Toprak, Zafer. "Yeni Tarih" Anlayışı ve İlhan Tekeli-Selim İlkin İkilisi", *İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar*, Tarihsel Toplum Vakfı Yayınları, İstanbul, (2004), s.75-83.

Tuna, Korkut. "Türk Tarih Tezleri ve Sosyoloji" *Tarih ve Sosyoloji Semineri* (28-29 Mayıs 1990), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, (1991).

Tuncay, Mete. "Tarihyazımının Bazı Sorunları Üstüne Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.280-284.

Tural, Sadık Kemal. "Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler", *Töre*, S.14/159, (1984), s.11-14.

Turan, Şerafettin. "İbn Kemal'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu,* Tokat, *(26-29 Haziran 1985),* Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, (1985).

Turan, Şerafettin. "Milliyetçilik Anlayışında Tarih Yazıcılığının Önemi" *Tarih ve Milliyetçilik 1. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler*, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, (1997).

Türkdoğan, Orhan. "Türk Tarih Araştırmalarında Metod Tartışmaları", *Milli Kültür*, S.81, (1991), s.26-30.

Uğur, Aydın. "XIX. Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener", *Toplum ve Bilim*, S.23, (Güz 1983), s.127-132.

Ursinus, Michael. " Geç Osmanlı Tarih Yazımında Bizans Tarihi", *Cogito*, No.17, (1999).

Uslu, Cennet. "Tarih Tezi Penceresinden Osmanlı'ya Bakmak" *Türkiye Günlüğü*, S.58, (1999).

Uyanık, Necmi. "Celâl Nuri İleri ve Tarih Anlayışı" *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, Konya, (2004), s.239-258.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Türk Tarihi Yazılırken" *Belleten*, Ankara, C.3, S.10, (1939).

Ünal, Süha. "Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi" *Kebikeç*, Ankara, S.1, (1995).

Ünal, Tahsin. "Cumhuriyetin 50. Yılında Tarih Anlayışımız", *Türk Kültürü Araştırmaları*, S.7-10, s.5-17.

Ürek, Ogün, "Sartre'nin İnsanı ve Tarihi Anlama Metodu: Diyalektik Anlama", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (Bahar 2006), S.1, s.105-116.

Wachterhauser, Brice R. "Anlamada Tarih ve Dil", *İnsan Bilimlerine Prolegomena içinde,* (Der. ve Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, (2002).

Wallerstein, Immanuel. "Braudel'den Hareketle Güncellik Olarak Tarih", *Fernand Braudel , Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları içinde,* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Yayınları, Ankara, (2004). s.11-16.

Wellek, Réne; Austin Warren. (Yay. Haz.), "Edebiyat Kuramları, Eleştiri ve Tarih", (Çev. Ergun Melis), *Türk Dili*, İstanbul, S.12(142), (Temmuz 1963), s.684-686.

Winter, Michael. "Osmanlı Yönetimi Sırasında Mısır Tarih Yazımında Osmanlılara Yaklaşımlar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (1999), s.681-689.

Wirth, Laurent, (Yay. Haz.), Tarihin Kötüye Kullanımı: *Tarihi Kötüye Kullanmak Biçimleriyle Yüzleşmek Sempozyumu (28-30 Haziran 1999)*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, (2003).

Yediyıldız, Asım M. "Tarih Felsefesi Üzerine Bazı Düşünceler", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, C.12, S. 1,(2003), s.167-183.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Tarih Yazarak Yapmak ve Yaşarken Yazmaktır", *Millî Kültür*, S.81, (Şubat 1991), s.8.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Metodolojik Çağdaş Tarihçilik", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu,* (Haz. A. Yuvalı), Elazığ, (1990), s.25.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Çağdaş Tarihçilik", *Töre*, S.14-158, (1984).

Yediyıldız, Bahaeddin; ***Unan*** Fahri; ***Hacaloğlu,*** Yücel. (Yay. Haz.), *Prof. Dr. Osman Turan'ın Eserinde Tarih ve Tarihçi İlişkileri İlmi Toplantısı,* Türk Yurdu Yayınları, Ankara, (1998).

Yıldırım, Umut. "Tarihyazımına Farklı Bir Öneri: Mâduniyet Çalışmaları Projesi" *Toplum ve Bilim*, S.91, (2002), s.334-343.

Yinanç, M. Halil. "Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, Ankara Maarif Vekaleti, (1940), s.572-595.

Yücel, T. "Tarih ve Toplum", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, İstanbul, (1995).

Tezler

Agayev, Elnur. *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri, İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, 2006.

Akkoç, Aslıhan. *Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi Açısından Tarihsel Bilgi:1930-1950 Arası Lise Tarih Kitapları,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Sosyoloji Anabilim Dalı, 2008.

Akkoyun, Ömer. *Kur`an Kıssaları ve Tarih Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Akpınar, Tahsin. *Atatürk'ün Tarih Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

Aksu, Şener. *Hegel`in Tarih Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2005.

Akşit, Ahmet. *Yahya Kemal'in Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

Aktaş, Derya. *1950-1970 Dönemi Tarih Müfredat Programları ve Tarih Ders Kitaplarında Tarihçilik Anlayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2005.

Aktepe, Ali. *Hegel'in, Tarih Felsefesinde İde-Gerçeklik Özdeşliği ve Özgürlüğün İlerleyişi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2005.

Aktın, Kibar. *1930-1950 Dönemi Orta Öğretim Tarih Ders Kitaplarında Tarihçilik Anlayışı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2005.

Akyüzoğlu, İlyas. *İbn-i Miskeveyh ve Tarih Anlayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2003.

Arıkan, Gülizar. *İslam Tarih Yazıcılığında Metodoloji Problemi (571-632),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, 2003.

Arıyan, Gürsel. *Karl Marx ile Friedrich Nietzche'nin Tarih Anlayışları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Sistematik Felsefe ve Mantık Bilim Dalı, 1996.

Armağan, Bekir. *Katip Çelebi ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Askerov, Müşfik. *Z. M. Bünyadov'un Hayatı ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Aslan, İlhan. *Mustafa Necib Efendi`nin Tarihçiliği ve Tarih-i Mustafa Necib Adlı Eserinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2003.

Aslantaş, Selim. *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü Tarih Anlayışının Bir Sözcüsü Olarak Milli Tetebbular Mecmuası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Atasoy, Fahri. *Sorokin'in Tarih ve Toplum Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Avcı, Ayça. *İbni Haldun ve G. Vico Karşılaştırmasında Doğalcı ve Tinselci Tarih Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, Felsefe Anabilim Dalı, 2008.

Aydın, Suavi. *Kültür-Kimlik Modelleri Açısından Türk Tarih Yazımı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Aykurt, Çetin. *Şani-Zade Mehmed Ataullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Aysevener, Kubilay. *O. Spengler, A. Toynbee ve Yirminci Yüzyılda Döngüsel Tarih Anlayışına Yeniden* Dönüşün Nedenleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Aysevener, Kubilay. *R. G. Collingwood'da Tarih ve Felsefe İlişkisi Üzerine Bir İnceleme,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Balcı, Serdal. *Ahmed Rasim `in Tarih Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, 2003.

Barutca, Müge E. *Tarih Yazımında Nesnellik ve Nedensellik İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Bıçak, Ayhan. *Platon'un Tarihi Kavrayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler, Enstitüsü Felsefe Bölümü, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı, 1992.

Cihan, Esin Aydın. *Friedrich Nietzsche `nin Tarih Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2006.

Coruh, Seyfullah. *İbn-i Hişam `ın Hayatı ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Çamyar, Selahattin. *Ya `kubi ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Çerçi, Faris. *Künhü `l-Ahbar'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Ali'nin Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Çiçekdağı, Gürhan. *Prof.Dr. Aydın Taneri `nin Hayatı ve Tarih Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Demiriş, Bedia, *Tacitus'un Annales'te Beliren Tarihçiliği ve Humanizmi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 1990.

Duman, Abdullah. *Biruni ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2002.

Duman, Beyhan. *Erol Güngör `ün Kültür ve Tarih Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Duru, Muhammet. *Kadı Ebu Bekir İbn Arabi `nin Tarihçiliği ve "El-Avasım Mine `L Kavasım"ın Tahlili Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2002.

Efe, Aydın. *Süleyman Hüsnü Paşa `nın Tarih Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, 2003.

Erdoğan, Nuray. *B. Croce ve E. Cassirer'de Tarih Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, Sistematik Felsefe ve Mantık Anabilim Dalı, 1991.

Erdoğan, Zehra Gül. *Tarih Felsefesindeki Antinomiler,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 1997.

Ergin, Abdullah. *Diyarbekirli Sait Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2001.

Erten, Emre. *Pausanias Eseri ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, 2009.

Ertürk, Bayram. *Ali Reşat ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999.

Ertürk, Kemer. *Tarih Felsefesinde İbn Haldun ve Vico*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Fidan, Mehmet Akif. *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği* , (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2008.

Görücü, Çağdaş. *Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve Tarih Yazımı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, 2009.

Gümüşlü, Bedi. *Mustafa Akdağ'ın Tarihçiliği ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2000.

Güngör, Besime Arzu. *1980-2000 Dönemi Ortaöğretim Tarih Ders Kitapları ve Dönemin Tarihçilik Anlayışı*, (Yayın-

lanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2005.

Gürbüz, Fatma. *İbn Haldun'da Tarih Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2002.

Hacıibrahimoğlu, Mehmet. *Collingwood ve İbn Haldun `un Ele Aldığı Tarih Felsefesinin Bazı Problemleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Hancıoğlu, Murat. *Tek Parti Dönemi Tarih Anlayışı ve Öğretimi (1931-1950),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Hatalmış, Ali. *Mes `udi ve Tarihçiliği,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Hoca, Sıdıka Rezzan (Alp). *Tarih Felsefesi Bağlamında Türkiye `de Tarih Eğitimi ve Uygulanan Politikalar,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Işık, Sever. *Michel Foucault'da Tarih Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, 2009.

Kanımdan, Gamze. *Ortega Y Gasset'de Tarih Görüşünün Analizi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2002.

Kaplan, Hatice. *Ömer Lütfi Barkan'ın Tarih Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, 2008.

Karakaya, Ayşe Okumuş. *R.G. Collingwood `un Tarih Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2004.

Karayel, Emel. *Herodotos'un Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 1990.

Kaya, Ahmet. *Vakidi'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Kaya, Ebubekir. *R.G Collingwood ile E.H Carr'a Göre Tarihte Nesnellik/Öznellik Sorunu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, 1994.

Kelpetin, Mahmut. *Seyf B. Ömer ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2008.

Koçak, Kemal. *Cumhuriyetten Günümüze Tarih Anlayışı ve Ortaöğretim Kurumlarında Tarih Öğretimi (1923-1992)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Köken, Nevzat. *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Kuzu, Vaner. *Tarihin Bir Felsefe Problemi Olarak Ortaya Çıkışı ve Tarihin Felsefi Kurgularında Öncüllerin Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Mürselov, Mehmet. *XX. Yüzyılda Azerbaycan'da Selçuklu-Moğol Dönemi Tarihçiliği ve Tarihçileri*, (Yayınlanmamış Yüksek

Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2003.

Oral, Mustafa. *İmparatorluktan Ulusal Devlete Türkiye'de Tarih Anlayışı (1908-1937),* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2002.

Orhan, Ahmet. *Ece Ayhan ve Tarih Yaklaşımı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Öz, Asım. *İbn Habîb ve Tarihçiliği,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2008.

Özer, Hüsnü. *İbn Kuteybe'nin Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Özgen, Yüksel. *Belleten Örneğinde Cumhuriyet Dönemi Türk Tarihçiliği (1-210),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Özkan, Cengiz İskender. *19. Yüzyıl Tarih Felsefelerinde Akıl ve İlerleme Arasında Kurulan İlişki*: Hegel, Marx, Comte, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2010.

Parlak, Nizamettin. *Lisanüddin İbnü `l Hatib `in Siyasi Kişiliği ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2004.

Polat, Selma. *Mustafa Asım Köksal'ın Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Sağlam, Fatma. *Edward Hallet Carr'ın Tarih Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, Felsefe Anabilim Dalı, 2008.

Sarı, Aslı Tehmen. *1970-1980 Dönemi Lise Tarih Kitaplarında Tarihçilik Anlayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2005.

Sarıköse, Selma Turhan. *1876-1908 Yılları Arasındaki Osmanlı Vakanüvisleri ve Tarih Anlayışları,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı, Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı, 2003.

Sever, İlker. *Türkiye'de Ortaçağ Tarihçiliği Dünü, Bugünü ve Sorunları,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Sipahi, Oktay. *Tarih Yazımı ve Öğretiminde İdeoloji,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, 2003.

Sönmez, Süleyman. *Katip Çelebi'de Tarih Felsefesi,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Şahiner, Atila. *Ahmet Vefik Paşa'nın Tarih Anlayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, 2007.

Şimşekçakan, Musa. *Koçi Bey Risalesi ve Onyedinci Yüzyıl Osmanlı Tarih Felsefesi,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, 1992.

Şirin, İbrahim. *Namık Kemal'in Tarihçiliği,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Şulul, Kasım. *İlk Siyer ve Magazi Müelliflerinden Muhammed B. Ömer B. Vakıd El-Vakıdi, (H.130-207/M.747-823),Hayatı,*

Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Taşdemir, Serap. *Türkiye`de Tarih Bilinci Oluşmasında Halkevlerinin Rolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2000.

Tekkanat, Hüseyin. *Kuruluşundan Fatih Dönemi Sonuna Kadar Osmanlı Tarih Yazıcılığı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Tunç, Gülay (Erpehlivan). *Martin Heidegger`in Hermeneutiği ve Tarih Anlayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Turan, Ahmet. *Michel Foucault`da Tarih Felsefesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2005.

Türkoğlu, Nevzat. *İbn Seyyidinnas'ın Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2008.

Uçan, Mustafa. *Mehmet Altay Köymen'in İlmi Hayatı ve Tarihçiliği,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, 2009.

Uslu, Serdar. *Michel Foucault`un Tarih Anlayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2003.

Uzunlar, Yasemin Hilal. *Tarih Felsefesi ve Nietzsche'de İnsan-Tarih Problemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

Vona, Ayşe Gül. *İslâm Dünyasında Tarih Metodu Çalışmalarına Bir Örnek: Hamîdetu `l-Usûl*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Yıldırım, Mehmet. *Hoca Sa`deddin ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Yıldız, Erdal. *Annales Tarih Okulunun Bütünsel Tarih Anlayışı ve Fernand Braudel,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

Yılmaz, Eray. *Şevket Süreyya Aydemir Tarih ve Devlet Anlayışı,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, 2007.

Yılmazcan, Faik. *Tek Parti Dönemi Tarih Anlayışı ve Öğretimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Yiğit, Mustafa, *Ebubekir Hazım Tepayran`ın Hayatı ve Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Yüksek, *Hasan. XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2006.

YEDİTEPE

TÜRKİYE'DE TARİHYAZIMI

Herodotos'la (M.Ö. 484-425) başlatılan tarihçilik ve buna bağlı olarak biçimlenen tarih düşüncesi zaman içinde değişim geçirmiştir. Çünkü tarihe verilen değer ve tarih kavramına yüklenen anlamda dönemlere göre beliren farklılaşmalar meydana gelmiştir. Yani, en genel anlamı ile **"geçmişe ilişkin toplumsal anlamda değerli bulduklarımızdan (seçip ayırdıklarımızla) şimdiki zamanda inşa ettiğimiz gerçeklikler ve bu gerçeklikleri inşa süreci"** olarak tanımlanabilecek tarih, her dönemin/devrin/zamanın ruhuna uygun şekillenmiştir. Bu kitap, tarih düşüncesinin ve tarihçilik mesleğinin geçirdiği değişimi her biri alanında uzman yazarlarla anlatma çabasının bir ürünüdür.

yeditepeyayinevi.com
/ yeditepekitap
/ yeditepekitap
/ yeditepeyayinevi

9 786054 052752

3. Baskı